

ปฏิจจสมุปบาท
เหตุผลแห่งวัฏสงสาร

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) รจนา

พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง

คำอนุโมทนา

ในเมืองไทยปัจจุบัน การศึกษาปริยัติธรรมฝ่ายนักธรรม บาลี และพระอภิธรรมมีความแพร่หลายมากกว่าก่อน พุทธศาสนิกชนจำนวนมากสนใจใฝ่รู้พุทธธรรมด้วยเห็นว่าเป็นคำสอนแนะนำวิธีพ้นทุกข์ในชีวิตโดยคลายความยึดมั่นในตัวตน สันโดษกับสิ่งที่มีอยู่และสามารถหาได้โดยสุจริต นอกจากนี้ การปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาก็เป็นที่นิยมในปัจจุบันเช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่ามีกลุ่มข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนจำนวนมากให้ความสนใจเข้าอบรมหลักสูตรวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่อง นับว่าเป็นนิมิตที่ดีของการเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนาในฝ่ายปฏิบัติ

หลักการเจริญวิปัสสนามีหลายประการ เช่น สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ เป็นต้น ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระสูตรต่างๆ นอกจากนั้น เรื่องปฏิจจสมุปบาทที่ว่าด้วยเหตุผลของวัฏสงสาร ก็เป็นหลักธรรมสำคัญอย่างหนึ่ง เพราะผู้ที่สามารถตัดวงจรแห่งวัฏสงสารได้จึงจะหลุดพ้นจากวัฏสงสารอย่างแท้จริง

โดยเหตุที่ข้าพเจ้าเห็นว่าหนังสือที่อธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทในเชิงวิชาการที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมและการปฏิบัติโดยตรงตามคำสอนในพระไตรปิฎก พร้อมทั้งคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและ

ฎีกายังมีไม่มากในเมืองไทย ดังนั้น จึงมอบหมายให้พระคันธสารา-ภิวงศ์ (พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร) แห่งวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ดำเนินการแปล "ปฏิจจสมุปบาท" ที่อธิบายโดยของพระโสภณ-มหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสี จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ ทั้งนี้ก็เพื่อให้พุทธศาสนิกชนชาวไทยได้เข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทอย่างถ่องแท้ตรงตามพุทธาธิบายและเป็นหลักสูตรการเรียนของนิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจทานแก้ไขสำนวนแปลเป็นตอนๆ ไปตั้งแต่ต้นจนจบ เห็นว่าท่านผู้แปลได้ดำเนินการแปลและเรียบเรียงอย่างสละสลวยกระจ่างชัดเจน ทั้งมีหลักฐานอ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาครบถ้วนบริบูรณ์ จึงขออนุโมทนากุศลจิตของพระคันธสาราภิวงศ์ผู้แปลและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้

และหวังว่าท่านผู้อ่านจะได้รับประโยชน์ตามสมควร

พระพรหมโมลี

คำนำผู้แปล

มหาสมุทรเป็นบ่อเกิดของรัตนะอันทรงค่ามากมาย แม้นำมาแจกจ่ายแก่มวลชนก็ไม่อาจหมดสิ้นไปได้ พระพุทธศาสนาก็เช่นกันเป็นบ่อเกิดของหลักธรรมอันทรงคุณค่าจำนวนมหาศาล แม้จะนำมาอธิบายแจกแจงหลายร้อยครั้งก็ไม่อาจจะกล่าวให้หมดสิ้นได้ ในหลักธรรมเหล่านั้นมีธรรมที่สำคัญอยู่ประการหนึ่งชื่อว่า "ปฏิจจสมุปบาท" กล่าวถึงความสัมพันธ์ของเหตุผลที่ทำให้วัฏสงสารดำเนินไปเหมือนกงล้อที่หมุนวนอยู่เสมอ ผู้ที่เข้าใจในเรื่องนี้ดีย่อมจะตัดวงจรแห่งภพชาติได้ ส่วนผู้ที่ยังไม่เข้าใจจะต้องเวียนตายเวียนเกิดภพแล้วภพเล่าอย่างไม่รู้จบ

พระพุทธองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทจึงทรงอธิบายเรื่องนี้ไว้หลายแง่มุมในพระสูตรหลายร้อยสูตร ในลักษณะที่กองทุกข์เกิดขึ้นเพราะมีอวิชชา และกองทุกข์ดับไปเพราะอวิชชาดับ เป็นต้น อีกทั้งยังทรงสรรเสริญผู้ที่สามารถเข้าใจเรื่องดังกล่าวไว้หลายประการ เช่น

- เป็นผู้ปราศจากความเห็นผิดว่ามีอัตตาผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรม เป็นต้น[๑]

- เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยสัมมาทิฏฐิ [๒]

- เป็นสมณะแท้ผู้ระงับกิเลส เป็นพราหมณ์แท้ผู้ลอยบาป ได้รับสมมติว่าเป็นสมณะแท้ในหมู่สมณะ ได้รับสมมติว่าเป็นพราหมณ์แท้ในหมู่พราหมณ์ [๓]

- สามารถขจัดความสงสัยเกี่ยวกับขันธ์ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เพราะเข้าใจว่ามีเพียงเหตุและผลที่เกิดจากเหตุ ไม่มีอัตตาตัวตนที่เป็นผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรม[๔]

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุปัจจยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดปัจจัยของรูปนาม) ย่อมจะเข้าใจปฏิจจสมุปบาทโดยย่อหรือโดยพิสดารตามสมควร เพราะเป็นเรื่องเหตุผลแห่งกระแสรูปนามที่เป็นปัจจัยของกันและกันตามสมควร แต่เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ลึกซึ้งเข้าใจยาก ผู้ที่มิได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมทั้งไม่มีประสบการณ์ในการปฏิบัติธรรมด้วยตนเองอาจเข้าใจเรื่องนี้ได้เพียงผิวเผิน เหมือนประชาชนทั่วไปอ่านตำรากฎหมายแล้วมักตีความตามความคิดเห็นของตน ไม่สามารถตีความอย่างลึกซึ้งเหมือนนักกฎหมาย ด้วยเหตุดังกล่าว ท่าน

---

[๑]สังยุตตนิกาย นิทานวรรค อเจลกัสสปสูตร (สํ. นิ. ๑๖.๑๗.๑๙)

[๒]สังยุตตนิกาย นิทานวรรค กัจจานโคตตสูตร (สํ. นิ. ๑๖.๑๕.๑๗)

[๓]สังยุตตนิกาย นิทานวรรค สมณพราหมณสูตร (สํ. นิ. ๑๖.๑๓.๑๖)

[๔]สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ปัจจยสูตร (สํ. นิ. ๑๖.๒๐.๒๕)

อาจารย์มหาสีสยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสี จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ จึงแสดงธรรมปฏิจจสมุปบาทแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ ณ ธรรมศาลาวัดมหาสี ตั้งแต่วันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๗ พ.ศ.๒๕๐๕ เป็นเวลา ๑๑ เดือน โดยเทียบเคียงคำอธิบายในพระไตรปิฎกกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอย่างละเอียด

ท่านอาจารย์มหาสีมอบหมายให้ศิษย์ถอดเทปธรรมบรรยายแล้วพิมพ์ดีดเป็นต้นฉบับไว้ หลังจากนั้นจึงขัดเกลาให้กระชับอ่านง่าย ในสมัยนั้นทางรัฐบาลพม่ามอบทหาร ๒ นายเพื่อรับใช้กิจส่วนตัวและเจ้าหน้าที่กรมการศาสนาผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลี ๒ คนเป็นผู้ช่วยเหลือในงานประพันธ์ตำราของท่าน (หนึ่งในเจ้าหน้าที่กรมการ-ศาสนาชื่อว่านายอ่องมยิ้น เคยพำนักอยู่ที่ประเทศศรีลังกาและพูดภาษาบาลีได้เป็นอย่างดี ได้พบปะพูดคุยกับผู้แปลเมื่อครั้งที่ไปบวชพระและปฏิบัติธรรมที่สำนักมหาสี) หนังสือของท่านอาจารย์มากกว่า ๗๐ เล่มผ่านการขัดเกลาเป็นอย่างดีแล้วจึงจัดพิมพ์เผยแพร่ต่อไป และมีจำนวนมากได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดยชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญภาษา

ท่านอาจารย์ได้ขัดเกลาสำนวนภาษาจากธรรมบรรยายเป็นตอนๆ ไป แล้วนำลงตีพิมพ์ในวารสารพม่าชื่อ พุทธะ ธรรมะ โลกะ ปรากฏว่าได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก เมื่อจบทุกตอนแล้วจึงจัดพิมพ์เป็นหนังสือชื่อปฏิจจสมุปบาท ฉบับแปลนี้ใช้ต้นฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๔ ของสมาคมพุทธศาสนานุเคราะห์ พ.ศ.๒๕๒๙ แต่ผู้แปลได้มอบหมาย

ให้คุณอุดมพร สิรสุทธิ แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษชื่อ Discourse on Paṭiccasamupāda ซึ่งแปลมาจากภาษาพม่าอีกทอดหนึ่ง แล้วให้ ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย หลังจากนั้นจึงตรวจอ่านต้นฉบับภาษาพม่าและปรับเนื้อหาให้ตรงกับต้นฉบับเป็นครั้งสุดท้าย นอกจากนั้น เพื่อให้หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาสาระพร้อมมูล ผู้แปลจึงเพิ่มเชิงอรรถ ๓๔๐ แห่งจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อประโยชน์แก่การสืบค้นโดยละเอียดแก่ผู้สนใจในเชิงวิชาการ หวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านตามสมควร

หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่น่าสนใจหลายอย่าง อาทิเช่น

๑. ใช้ภาษาเข้าใจง่าย

๒. นำเรื่องที่พบในพระสูตรและอรรถกถามาแสดงไว้เป็นตัวอย่าง

๓. แสดงการเปรียบเทียบที่ทำให้เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๔. อธิบายความตามเนื้อหาในอรรถกถาและฎีกา

๕. เทียบเคียงกับประสบการณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างแท้จริง

๖. อธิบายได้ชัดเจนด้วยความเข้าใจจากการปฏิบัติจริง ไม่ใช่เพียงอธิบายตามคัมภีร์อย่างผิวเผิน

ข้าพเจ้าได้แปลหนังสือเล่มนี้ตามคำอาราธนาของพระเดชพระคุณพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ. ๙, Ph.D) ทั้งนี้เพื่อเผยแพร่คำสอนเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทตามคำอธิบายในพระสูตรและพระอภิธรรม พร้อมทั้งเทียบเคียงกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวพุทธเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทอย่างถูกต้อง อีกทั้งเป็นการสืบทรงพระพุทธศาสนาที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะไปตราบนานเท่านาน และพระเดชพระคุณยังเมตตาช่วยรับตรวจชำระอีกด้วย

ขออนุโมทนาขอบคุณผู้ช่วยดำเนินการแปลในครั้งนี้ คือ

- คุณอุดมพร สิรสุทธิ : ผู้แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ

- ผศ. นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ : ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลในหนังสือให้สละสลวย

- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ และ คุณสินีรัตน์ ศรีประทุม : ผู้ช่วยตรวจต้นฉบับแก้คำผิด

นอกจากนั้น ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลจิต

- คุณสิทธิโชค ก้อนนาค : เจ้าของภาพลายเส้นที่อนุญาตให้นำภาพมาลงในหนังสือเล่มนี้

- คุณจรินพร เลาจริยกุล และ คุณสิรินทร์ สังโขบล : ผู้ช่วยออกแบบปกอย่างสวยงาม

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทาง เพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายจัดพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด และหนังสือแปลจากภาษาพม่าที่จะจัดพิมพ์ใน พ.ศ.๒๕๕๔ คือ นิพพานกถา กล่าวถึงพระนิพพานและแนวปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดทำต้นฉบับคือ พ.อ.นพ.อณุศิษย์ พรหมมาตย์ - สิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์ - ชวนชื่น ชีวะกานนท์ พร้อมทั้งท่านเจ้าภาพอื่นที่ร่วมจัดพิมพ์ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดี เจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง และบรรลุศานติสุขอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธทั้งมวลโดยพลันเทอญ

พระคันธสาราภิวงศ์

(พระคันธสาราภิวงศ์)

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

วจนารมฺโภ

๑. สมุปฺปชฺชติ เอตสฺมา ผลํ ปฏิจฺจ ยถารหํ
ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ชรามรณปภุตินํ.

๒. เย ธมฺมา ปจฺจยา เตว ตนฺนามา อวิชฺชาทโย
ภาสิตา โลกนาเถน ติโลกติลเกตุนา.

๓. คมฺภีราวภาโส คมฺภีโร สินฺธูว โส สสาทิหิ
ทุกฺโขคาโห กุพุทฺธีหิ อลทฺธพฺพปติฏฺฐิโต.

๔. สุตฺตาภิธมฺมโต สาร- มาทาย ปฏิปตฺติยา
สํสนฺทิตฺวา จ โส'โหสิ *มหาสี* เถรปกาสิโต.

๕. สฏีกาฏฺฐกถาปาฬิ- อนุโลเมน โส กโต
อุชุ พฺยตฺโต อลํ ทาตุํ ปฏิปตฺตินยํ สุภํ.

๖. คุณูปการตํ ตสฺส *พระพรหมโมลี* ติ วิสฺสุโต
เถโร ทิสฺวาน อชฺเฌสิ มมํ ตํ ปริวตฺติตุํ.

๗. เตน พุทฺธสฺส ธมฺมสฺส สงฺฆสฺส ครุนํ จ เม
นโม กตฺวา สภาสาย ปริวตฺตยามิ สาธุกํ.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

๑-๒. ผล[มีสังขารเป็นต้น]อาศัยแล้วย่อมเกิดขึ้นพร้อมเพรียงกันจากเหตุใดตามสมควร เหตุนั้นชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ธรรมมีอวิชชาเป็นต้นเหล่าใดเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นได้ชื่อดังกล่าว พระโลกนาถผู้ทรงทำความเป็นดิลกแห่งไตรโลกได้ตรัสแล้ว

๓. ปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นธรรมลุ่มลึก และปรากฏว่าเป็นธรรมลุ่มลึก ผู้ที่มีปัญญาทรามหยั่งลงได้ยาก ยังไม่ได้ที่อาศัย เหมือนกระต่ายขาสั้นหยั่งลงมหาสมุทรได้ยาก ยังไม่ได้ที่เหยียบยัน

๔. พระมหาสีเถระได้อธิบายปฏิจจสมุปบาทนั้น โดยนำแก่นสารจากพระสูตรและพระอภิธรรม พร้อมทั้งเทียบเคียงกับการปฏิบัติ

๕. ปฏิจจสมุปบาทนั้นรจนาไว้โดยคล้อยตามพระบาลี อรรถ-กถา และฎีกา ตรงประเด็น ชัดเจน และสามารถแสดงวิธีปฏิบัติอันดีงามได้

๖. พระเถระผู้ปรากฏสมณศักดิ์ว่า “พระพรหมโมลี” ได้เห็นว่าปฏิจจสมุปบาทนั้นอำนวยคุณประโยชน์ จึงมอบหมายให้ข้าพเจ้าแปลคัมภีร์ดังกล่าว

๗. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรมพระสงฆ์ และครูของตนแล้ว จักแปลด้วยภาษาไทยเป็นอย่างดี

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ. วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี. วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา. วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ. จูฬ. วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ. ป. วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี. ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา. ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา. ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู. มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม. มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ. มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส. สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ. สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข. สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา. สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา. สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก. องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก. องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก. องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก. องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก. องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก. องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก. องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก. องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก. องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก. องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก. องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ. ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ. ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ. ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ. ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ. ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ. ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป. ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร. ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี. ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา. ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา. ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ. ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ. ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป. ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ. ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก
เนตฺติ. เนตฺติปกรณ
มิลินฺท. มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฏี.	กงฺขาวิตรณีฏีกา
กงฺขา. นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา
ที. ฏี.	ทีฆนิกาย ฏีกา
สี. ฏี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
ม. ฏี.	มชฺฌิมนิกาย ฏีกา
สํ. ฏี.	สํยุตฺตนิกาย ฏีกา
องฺ. ฏี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฏีกา
วิสุทฺธิ. ฏี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฏี.	ขุทฺทสิกฺขาฏีกา

สารบัญ

บทที่ ๑

บทที่ ๒

บทที่ ๓

บทที่ ๔

บทที่ ๕

บทที่ ๖

บทที่ ๗

บทที่ ๘

บทที่ ๙

บทที่ ๑๐

บทที่ ๑๑

บทที่ ๑๒

บทที่ ๑๓

บทที่ ๑

บทนำ

ปฏิจจสมุปบาท

ความสำคัญของหลักปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาท [การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้น] มีความสำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา พระโพธิสัตว์ได้ทรงพิจารณาเห็นหลักปฏิจจสมุปบาทในขณะที่ทรงพยายามค้นคว้าหาความจริงของชีวิตก่อนที่จะบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ได้ทรงพิจารณาใคร่ครวญโทษของชราและมรณะเป็นต้น เช่นกับที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ประพฤติปฏิบัติในขณะที่กำลังตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในพระชาติสุดท้าย การได้ทอดพระเนตรเห็นสมณะหลังจากที่ได้เห็นคนแก่ คนเจ็บ และคนตาย ทำให้พระองค์ทรงตัดสินพระทัยสละราชสมบัติละทิ้งชีวิตทางโลกเสด็จออกผนวชเพื่อแสวงหาอมตธรรมที่พ้นจากความแก่ ความเจ็บ และความตายซึ่งล้วนเป็นภัยอันน่ากลัวของชีวิต

สัตว์โลกต่างต้องการหลีกให้พ้นภัยอันน่ากลัวนี้ด้วยกันทั้งสิ้น แต่ภัยนี้กลับเฝ้าติดตามเหล่าสัตว์ไปเสียทุกภพชาติไม่มีวันจบสิ้น การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏที่หาจุดจบไม่ได้นี้เป็นเหมือนเรือนจำที่ขังคนไว้กับความทุกข์ทรมาน เพราะชีวิตก็คือการเกิดและการตายต่อเนื่องกันไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุดนั่นเอง

ชีวิตของเป็ดและไก่เป็นต้น เป็นตัวอย่างที่น่าสังเวชยิ่ง บ้างตกเป็นอาหารตั้งแต่ยังอยู่ในไข่ พวกที่รอดมาจนฟักเป็นตัวได้ก็มักจะถูกฆ่าเมื่อเติบโตขึ้น พวกมันเกิดมาเพื่อจะเป็นอาหารของมนุษย์เท่านั้น ชะตาชีวิตที่ต้องเกิดมาเพื่อถูกฆ่าซ้ำแล้วซ้ำเล่า เป็นสิ่งที่น่าอเนจอนาถและน่ากลัวโดยแท้ ทว่าเป็ดไก่เหล่านั้นกลับดูจะพอใจชีวิตเพลิดเพลินอยู่กับการกิน การทะเลาะจิกตีกัน มันคงคิดว่าจะมีชีวิตอีกนาน ไม่ได้รู้เลยว่าความจริงชีวิตนั้นสั้นนัก เพียงไม่กี่วัน หรือไม่กี่เดือนก็จะต้องตาย

ชีวิตของมนุษย์เราก็ไม่ต่างกัน ไม่ได้ยืนยาวมากนัก คนที่อายุ ๕๐ หรือ ๖๐ ปี จะรู้สึกว่าอดีตเหมือนเพิ่งผ่านมา อันที่จริงแล้วเวลา ๖๐ - ๗๐ ปีในโลกมนุษย์นั้นเทียบได้กับเวลาเพียง ๑ วันในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เท่านั้น และจะยิ่งสั้นมากเมื่อเทียบกับอายุของพรหม แต่พรหมที่มีชีวิตยืนยาวหลายร้อยหลายพันกัปก็ยังนับว่าเล็กน้อยมากเมื่อเทียบกับสังสารวัฏอันยาวนานจนหาจุดจบไม่ได้ เพราะเทวดาและพรหมยังคงมีการแก่และตายไปในที่สุด ถึงแม้ว่าเทวดาและพรหมจะปราศจากการเจ็บป่วยหรือแก่ชราที่ปรากฏให้เห็น แต่ก็ยังมีความเสื่อมสิ้นไปตามกาลเวลา ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ไม่มีสัตว์โลกชนิดใดเลยที่จะหนีพ้นจากความแก่และความตายไปได้

การพิจารณาของพระโพธิสัตว์

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาถึงสาเหตุของความแก่ ทรงดำริย้อนจากข้างปลายห่วงโซ่แห่งปฏิจจสมุปบาทกลับไปหาข้างต้น กล่าวคือ

- ความแก่และความตายมีการเกิด เป็นปัจจัย
- การเกิดมีกรรมที่เรียกว่ากรรมภพ เป็นปัจจัย
- กรรมภพมีอุปาทาน (ความยึดมั่น) เป็นปัจจัย
- อุปาทานมีตัณหา (ความทะยานอยาก) เป็นปัจจัย
- ตัณหามีเวทนา (ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือวางเฉย) เป็นปัจจัย
- เวทนามีอายตนะ (เช่น ตาและรูป เป็นต้น) เป็นปัจจัย
- อายตนะมีนามรูป เป็นปัจจัย
- นามรูปมีวิญญาณ เป็นปัจจัย
- วิญญาณมีนามรูป เป็นปัจจัย

เช่นเดียวกัน

ในพระสูตรที่ว่าด้วยปฏิจจสมุปบาทกล่าวว่า วิญญาณมีสังขาร (การขวนขวายทำกรรม) เป็นปัจจัย และสังขารมีอวิชชา (ความไม่รู้ตามความเป็นจริง) เป็นปัจจัย แต่พระโพธิสัตว์ได้ทรงพิจารณาความเป็นปัจจัยแก่กันและกันของวิญญาณและนามรูปในปัจจุบันภพอย่างเดียว มิได้โยงไปถึงความสัมพันธ์กับเหตุปัจจัยตั้งแต่ภพก่อน เราจึงอาจสรุปได้ว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาของผู้ปฏิบัติธรรมทั่วไป การพิจารณาเพียงในปัจจุบันภพก็นับว่าเพียงพอแล้วที่จะช่วยให้การปฏิบัติก้าวหน้า[๑]

การพิจารณาโดยอนุโลมและปฏิโลม

พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณและนามรูปโดยตามลำดับ (อนุโลม) ว่า “วิญญาณไม่มีปัจจัยอื่นใดนอกจากนามรูป เพราะมีนามรูปจึงมีวิญญาณ และเพราะมีวิญญาณจึงมีนามรูป ความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของวิญญาณและนามรูปจึงทำให้มีความเกิด ความแก่ และความตาย ตลอดจนมีการเวียนเกิดเวียนตายต่อๆ มา”[๒]

นอกจากนั้น วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ อายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิด

อุปาทาน และอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพใหม่ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ทางกายและทางใจอื่นๆ ตามมา

หลังจากนั้น พระโพธิสัตว์ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทในฝ่ายที่ไม่เกิดขึ้นโดยทวนลำดับ (ปฏิโลม) ว่า เมื่อไม่มีชาติเป็นปัจจัยจึงไม่มีความแก่และความตาย เป็นต้น แล้วทรงพิจารณาไปตามลำดับว่า

- เมื่อไม่มีวิญญาณเป็นปัจจัยจึงไม่มีนามรูป
- เมื่อไม่มีนามรูปเป็นปัจจัยจึงไม่มีอายตนะ
- เมื่อไม่มีอายตนะเป็นปัจจัยจึงไม่มีผัสสะ
- เมื่อไม่มีผัสสะเป็นปัจจัยจึงไม่มีเวทนา
- เมื่อไม่มีเวทนาเป็นปัจจัยจึงไม่มีตัณหา
- เมื่อไม่มีตัณหาเป็นปัจจัยจึงไม่มีอุปาทาน
- เมื่อไม่มีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงไม่มีกรรมภพ
- เมื่อไม่มีกรรมภพเป็นปัจจัยจึงไม่มีชาติ
- เมื่อไม่มีชาติเป็นปัจจัยจึงไม่มีความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ[๓]

กล่าวคือ เมื่อไม่มีห่วงแรกในสายโซ่แห่งปฏิจจสมุปบาท ห่วงต่อ ๆ ไปก็ไม่มี จนในท้ายที่สุดจะไม่มีความทุกข์ที่เบียดเบียนอยู่อย่างไม่สร่างซาในสังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้นี้

เมื่อได้ทรงพิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาททั้งโดยตามลำดับและทวนลำดับแล้ว ทรงเจริญวิปัสสนาด้วยการรู้เห็นสภาวธรรมของอุปาทานขันธ์ ๕ แล้วจึงทรงบรรลุมรรคผลตามลำดับ จนในที่สุดได้แทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ล้วนแต่ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยการพิจารณาอย่างเดียวกันนี้ [๔] มิได้เรียนจากผู้หนึ่งผู้ใด หากแต่เป็นไปด้วยบุญบารมีที่ได้ทรงสั่งสมมาในอดีตชาตินับไม่ถ้วน

เหนือการคิดค้นด้วยหลักตรรกะและการคาดคะเน

ครั้นเมื่อถึงเวลาที่พระพุทธองค์จะทรงประกาศพระศาสนาเพื่อสั่งสอนชาวโลก ได้ทรงดำริว่า ธรรมที่ทรงตรัสรู้นี้ลึกซึ้งยิ่งนักยากแก่การเข้าใจ เพราะเป็นธรรมที่ละเอียดประณีตและน้อมนำจิตใจให้เกิดความสงบสุข ไม่สามารถเข้าถึงได้ด้วยความเฉลียวฉลาดและการคิดตามหลักเหตุผล (อตกฺกาวจโร) เป็นธรรมที่สุขุมและสามารถรู้ตามได้โดยผู้มีปัญญาเท่านั้น[๕]

นักปราชญ์ทั่วโลกได้พยายามค้นคว้าแสวงหาหนทางเพื่อหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ และความตาย แต่อิสรภาพจากภัยที่ชั่วร้ายเหล่านี้หมายถึงพระนิพพานเท่านั้น ทั้งนิพพานเป็นสิ่งที่จะประจักษ์แจ้งได้ด้วยการปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทาและการอบรมจิตเพียงวิธีเดียวคือวิปัสสนา นักปราชญ์มักจะตรึกตรองด้วยปัญญาและหลักตรรกศาสตร์ จึงเกิดลัทธิความเชื่อขึ้นมาหลากหลายที่คิดค้นขึ้นเพื่อความอยู่เป็นสุขของชาวโลก แต่ลัทธิเหล่านั้นมีสมมุติฐานมาจากการคาดเดาซึ่งไม่สามารถที่จะช่วยให้เกิดวิปัสสนาปัญญาได้เลย จะป่วยกล่าวไปใยถึงพระนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุด เพราะแม้แต่วิปัสสนาปัญญาขั้นต่ำสุดคือการรู้เห็นความแตกต่างของรูปและนาม (นามรูปปริจเฉทญาณ) ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้จากการใช้ความคิด หากแต่ได้จากการอบรมจิตเจริญสมาธิจนแก่กล้าตามหลักสติปัฏฐาน ด้วยการเฝ้าสังเกตความเป็นไปของรูปนามจนกระทั่งสามารถรู้เห็น

ความแตกต่างระหว่างรูปกับนาม กล่าวคือ ระหว่างความต้องการจะคู้เข้าและมือที่คู้เข้า หรือระหว่างหูกับเสียงและจิตที่รับรู้การได้ยินเสียงเป็นต้น ความรู้ที่กล่าวนี้ไม่ใช่เป็นเพียงการคาดเดา แต่เป็นการรู้เห็นที่ประจักษ์แจ้งชัดเจนจากประสบการณ์ในการปฏิบัติ

แม้ในพระไตรปิฎกก็ปรากฏข้อความว่า รูปนามเป็นสภาวะที่แปรเปลี่ยนอยู่เป็นนิตย์ ทั้งผู้ปฏิบัติธรรมต้องคอยเฝ้าสังเกตการเกิดขึ้นและดับไปของสภาวะรูปนามตลอดเวลา แต่ผู้ปฏิบัติใหม่อาจทำได้ยาก จึงต้องพยายามบากบั่นเพื่อเอาชนะสิ่งกีดขวาง เรียกตามศัพท์ว่า นิวรณ์[๖] เมื่อชนะผ่านพ้นนิวรณ์ได้แล้ว จะสามารถจำแนกความต่างระหว่างรูปกับนามได้ ต่อเมื่อสมาธิได้รับการพัฒนาให้มีกำลังแก่กล้ามากขึ้น และการรับรู้ของผู้ปฏิบัติมีความชัดเจนขึ้นจากการอบรมสติอย่างจดจ่อและต่อเนื่อง เขาก็จะรู้เห็นการเกิดดับของรูปนามได้ และเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมมีสติจดจ่ออยู่กับการเกิดดับของรูปนามอย่างไม่ขาดช่วง วิปัสสนาปัญญาจะเกิดขึ้นสามารถหยั่งเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) และความไม่มีตัวตน (อนัตตา) ของสภาวธรรมทั้งปวงได้

การเห็นแจ้งอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา (สามัญญลักษณะ) เป็นวิปัสสนาปัญญาเพียงขั้นพื้นฐานเท่านั้น ยังห่างจากมรรคและผล ดังนั้น จึงกล่าวว่าธรรมะที่พระองค์ทรงตรัสรู้นั้นเป็นสิ่งอยู่ที่เหนือการคิดค้นด้วยเหตุผลและการคาดคะเน

ธรรมะเป็นสิ่งที่เหมาะสมเฉพาะผู้มีปัญญา

ธรรมะเป็นสิ่งที่สุขุม (นิปุโณ) และเข้าถึงได้โดยผู้มีปัญญาเท่านั้น (ปณฺฑิตเวทนิโย) คำว่า ผู้มีปัญญา ในที่นี้หมายถึงเฉพาะผู้มีวิปัสสนาปัญญา[๗] ที่จริงแล้วธรรมะไม่เกี่ยวกับความรู้มีคดีทางโลกที่นักปราชญ์ เจ้าลัทธิ ศาสดา นักเขียน และนักวิทยาศาสตร์ผู้คิดค้นแยกปรมาณูขึ้นได้ แต่ธรรมะนี้สามารถประจักษ์แจ้งแก่ผู้ปฏิบัติได้โดยไม่จำกัดเพศ วัย หรือการศึกษา ผู้ใดเฝ้ากำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะที่กำลังเกิดขึ้นได้ ผู้นั้นจะสามารถบรรลุวิปัสสนาปัญญาขั้นต่างๆ ไปตามลำดับจนถึงอริยมรรคอริยผลทีเดียว

เมื่อพระพุทธองค์ได้ทรงกระทำการสำรวจสัตว์โลกทั้งปวงแล้ว ทรงทราบว่าคนส่วนใหญ่ยังผูกพันอยู่กับกามสุขอย่างดิ้นไม่หลุด ยกเว้นเพียงบางคน บางกลุ่มเท่านั้น เช่น หมู่ปัญจวัคคีย์ที่คอยเฝ้าอุปัฏฐากเจ้าชายสิทธัตถะขณะทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ในป่า และท่านปริพาชกทั้ง ๒ ท่านที่ต่อมาได้อุปสมบทและเป็นอัครสาวก ผู้คนส่วนใหญ่ยังเห็นว่าการได้เสวยกามสุขเป็นจุดหมายที่สำคัญในชีวิต

หมู่คนเหล่านี้เปรียบเสมือนเด็กๆ ที่พอใจจะสนุกกับของเล่นตลอดทั้งวัน ครั้นเมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ก็จะเพลิดเพลินในโลกียสุขแบบผู้ใหญ่ เช่น การมีลูกหลานแวดล้อม ส่วนพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์มิได้เห็นคุณค่าของความสุขเช่นนั้นเลย ในบรรดามนุษย์ปุถุชนและเทวดาพากันปรารถนาโลกียสุข เพราะไม่รู้จักความสุขในฌาน วิปัสสนา และนิพพาน ซึ่งมีคุณค่าสูงกว่า[๕]

ผู้ยินดีในกามสุขอาจเปรียบได้กับชาวชนบทที่อยู่ห่างไกลความเจริญ ซึ่งผู้ที่พำนักอยู่ในเมืองหลวงเห็นว่าเป็นสถานที่ไม่มีความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต อาหารและเครื่องนุ่งห่มก็อัตคัดขาดแคลน ที่อยู่อาศัยก็สกปรก ทางเดินก็เต็มไปด้วยโคลนตม แต่ชาวชนบทในหมู่บ้านมักคิดว่าเขามีความสุขกับชีวิตที่เป็นอยู่ และไม่คิดขยับขยายไปจากบ้านเกิด มนุษย์ปุถุชนและเทวดาก็เช่นเดียวกันล้วนยินดีในชีวิตที่แวดล้อมด้วยวัตถุกามต่างๆ ถึงแม้ว่าพระพุทธองค์และพระอรหันต์ทั้งหลายจะพร่ำสอนอย่างไรก็ตาม พวกเขาก็ยังพอใจที่จะหมกมุ่นอยู่กับกามสุขและจะรู้สึกไม่สบายใจเมื่อต้องอยู่โดยปราศจากสิ่งเหล่านี้ พวกเขามีความสุขที่ได้อยู่ท่ามกลางครอบครัว ทรัพย์สมบัติ และบริวาร จนกระทั่งไม่สามารถคิดถึงสิ่งอื่นที่ดีไปกว่านั้นได้ เนื่องจากความพึงพอใจในกามสุขนี้ฝังลึกอยู่ในกระแส-จิต จึงเป็นการยากที่จะสามารถเข้าใจหรือเห็นในคุณค่าของหลักปฏิจจสมุปบาทและพระนิพพานที่สุขุมละเอียดอ่อนและลึกซึ้งยิ่งนัก

ธรรมะเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยาก

ผู้คนส่วนใหญ่เห็นว่าพุทธธรรมเป็นเรื่องไม่น่าสนใจ เพราะขัดแย้งกับความปรารถนาในกามสุขของมนุษย์ แม้เพียงแค่คำสอนธรรมดาก็ไม่ชอบฟัง ยิ่งเรื่องพระนิพพานยิ่งไม่ต้องกล่าวถึง เหตุที่คนไม่ค่อยสนใจคงเป็นเพราะไม่มีการสาธยายด้วยทำนองเสนาะ ไม่มีนิทานสนุก เรื่องตลก หรือเรื่องราวที่น่าสนใจ แต่พุทธธรรมเป็นที่ยอมรับเฉพาะในหมู่ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนา หรือผู้ที่มุ่งแสวงหาสัจธรรมสำหรับเป็นแนวทางปฏิบัติ และเพื่อการละกิเลสเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม มีผู้กล่าวปรามาสว่าการเทศน์ที่มีการประกอบนิทานหรือแทรกเรื่องตลกเพื่อให้ดึงดูดใจนั้น เป็นการเทศน์แบบพระสูตร ซึ่งเป็นการไม่ถูกต้อง ความจริงการเทศน์พระสูตรนั้นมีความแตกต่างจากแบบที่บุคคลทั่วไปนิยมชมชอบ เพราะพระสูตรมีเนื้อหาอันสุขุมลุ่มลึก เช่น อนัตตลักขณสูตร และมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นต้น แม้ปฏิจจสมุปบาทก็อยู่ในพระสุตตันตปิฎก แต่เหตุที่ได้รับขนานนามว่าเป็นพระอภิธรรมก็เพราะเนื่องด้วยเป็นการเทศน์โดยอ้างอิงหลักวิชาจากพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น

เนื่องจากว่าการเทศน์สอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นมีแต่ข้อธรรมะล้วนๆ จึงทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นพระอภิธรรมและฟังแล้วก็ไม่สามารถติดตามได้ ยิ่งความหมายของมรรค ผล และพระนิพพาน

ที่พระสูตรเน้นถึงก็เข้าใจได้ยาก ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นธรรมที่ยากแก่การเข้าใจเพราะเป็นเรื่องของปฏิสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผลเท่านั้น ไม่มีอัตตาตัวตนเข้ามาเกี่ยวข้อง แนวคิดเช่นนี้เป็นเรื่องเข้าใจยากมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลก่อนที่พระพุทธองค์จะประกาศพระศาสนาแล้ว

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทว่า เป็นหนึ่งในธรรม ๔ ประการที่มีนัยยะลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจ ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ [๙] คือ

๑. **อริยสัจ ๔** คือ ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ เหตุของทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นหลักความจริงที่บุคคลจะเข้าใจและยอมรับได้ยาก และการนำความจริงทั้ง ๔ อย่างนี้ไปสอนให้ผู้อื่นเข้าใจก็จะยิ่งยากขึ้น เช่น สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราวต่างๆ สภาวธรรมเหล่านี้ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นทุกข์ คือ สิ่งที่น่ารังเกียจอันไร้แก่นสาร แต่สัตว์โลกเข้าใจผิดว่าดีงามน่าพอใจ จึงขวนขวายเพื่อให้ได้สิ่งที่ตนต้องการมาครอบครอง การที่จะเข้าใจว่าสภาวะเห็นเป็นต้นเป็นทุกข์ จึงไม่ง่ายดายนัก แม้การนำไปสอนให้ผู้อื่นเข้าใจก็ยากยิ่งขึ้นไปอีก[๑๐]

ความพอใจที่เกิดขึ้นในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น เป็นสมุทยสัจ สัตว์โลกทั่วไปได้รับความพอใจแล้วเข้าใจว่ามีรสชาติน่าสนุกสนาน จึงขวนขวายให้เกิดความพอใจดังกล่าวมากขึ้นเรื่อยๆ เพื่อคลาย

ความเบื่อหน่าย ดังนั้น การที่จะเข้าใจว่าสภาวะพอใจเป็นสมุทัย จึงไม่ง่ายดายนัก แม้การนำไปสอนให้ผู้อื่นเข้าใจก็ยากยิ่งขึ้นไปอีก

สภาวะที่ดับรูปนามอันเป็นทุกขสัจทั้งหมด เป็นนิโรธสัจ และปฏิปทาอันเป็นทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์คือมรรคสัจ ทั้งสองอย่างนี้ยิ่งยากจะเข้าใจมากขึ้น และยากจะอธิบายให้คนทั่วไปที่ยังยึดติดผูกพันในสมมุติบัญญัติเข้าใจ

๒. **วิสัยของโลก** เป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่วไปที่จะเข้าใจว่าสิ่งมีชีวิตทั้งปวงประกอบขึ้นด้วยรูปกับนามโดยไม่มีอัตตาตัวตนบังคับบัญชาอยู่ภายใน และรูปนามที่ประกอบกันขึ้นมานั้นก็เป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่กำหนดชะตาชีวิตของแต่ละบุคคล แล้วแต่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว

๓. **การเวียนว่ายตายเกิด** เป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจได้ว่าการเกิดใหม่มีตัณหาและกรรมเป็นปัจจัย โดยไม่ได้มีการโยกย้ายรูปนามเดิมมาจากชาติก่อนแต่ประการใด ที่จริงแล้วการเกิดใหม่ก็คือการปรากฏของรูปนามในภพใหม่ด้วยกำลังของตัณหาและกรรม แต่คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าตายแล้วสูญ หรือเข้าใจว่าตายแล้วไปอยู่กับพระเจ้าตลอดกาล หรือมิฉะนั้นก็ตกนรกตลอดกาล

๔. **หลักปฏิจจสมุปบาท** เป็นเรื่องยากจะเข้าใจ เพราะตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งธรรมที่เข้าใจได้ยาก ๓ ประการแรก กล่าวคือ ใน

ฝ่ายอนุโลมนัย หลักปฏิจจสมุปบาทเกี่ยวข้องกับทุกข์ เหตุของทุกข์ วิสัยของสัตว์โลก และการเวียนว่ายตายเกิด ส่วนในฝ่ายปฏิโลมนัย หลักปฏิจจสมุปบาทจะเกี่ยวข้องกับความดับทุกข์และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องยากอย่างยิ่งที่จะเข้าใจหรือสอนเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทและผู้ที่ยังไม่บรรลุธรรมหรือมิได้เล่าเรียนพระไตรปิฎกมาก่อน ก็เกือบจะไม่สามารถเข้าใจความหมายของหลักปฏิจจสมุปบาทได้เลย

พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาปฏิจจสมุปบาทสามารถอธิบายได้ เพราะท่านคงได้บรรลุมรรคญาณขั้นต้นแล้วเป็นอย่างต่ำ หรือมิฉะนั้นท่านก็คงจะมีความรอบรู้ในพระไตรปิฎกอย่างแตกฉาน[๑๑] การที่ท่านกล่าวถึงความยากของพระสูตรนี้ คงประสงค์ให้ชนรุ่นหลังสนใจศึกษาอย่างจริงจัง ท่านได้กล่าวเปรียบเทียบเรื่องความยากว่าเหมือนบุรุษกระโดดลงในทะเลลึกที่ไม่สามารถหยั่งถึงพื้นมหาสมุทรได้ [๑๒]

ท่านยอมรับว่าได้รจนาอรรถาธิบายจากการศึกษาพระไตร-ปิฎกและอรรถกถาที่โบราณาจารย์ได้รจนาไว้แล้วทรงจำสืบทอดต่อ ๆ กันมาโดยมุขปาฐะ[๑๓] แม้การเทศน์ก็เช่นเดียวกัน โดยเหตุที่หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่อธิบายให้เข้าใจได้ยาก ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรตั้งใจฟัง เมื่อไม่เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างถูกต้อง ก็จะไม่สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏสงสารได้

หัวข้อหลักปฏิจจสมุปบาท

หัวข้อธรรมที่สำคัญในหลักปฏิจจสมุปบาท มีดังนี้ [๑๔]

- อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร (เจตนา หรือกรรมภพ)
- สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ
- วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป
- นามรูป เป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ ๖ (สฬายตนะ)
- สฬายตนะ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ
- ผัสสะ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา
- เวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา
- ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน
- อุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ
- กรรมภพ เป็นปัจจัยให้เกิดชาติ
- ชาติ เป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ

กองทุกข์ทั้งสิ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้

บทที่ ๒

อวิชชา

เป็นปัจจัยให้เกิด

สังขาร

อวิชชาคืออะไร

พระพุทธองค์ตรัสว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้อริยสัจ ๔ ได้แก่ ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ [๑] กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า อวิชชามี ๒ ประการ คือ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง (อัปปฏิปัตติอวิชชา) และความเห็นที่ผิดไปจากความเป็นจริง ซึ่งทำให้เราสำคัญผิดว่าภาพลวงตาเป็นความจริง (มิจฉาปฏิปัตติอวิชชา)[๒]

ด้วยเหตุนั้น อวิชชาจึงมิใช่ความโง่เขลาทั่วไป เช่น การไม่รู้จักชื่อคน หรือชื่อของหมู่บ้าน เพราะไม่เนื่องด้วยความหลงผิด แต่หมายถึงความเข้าใจผิดเหมือนความเข้าใจว่าสีดำเป็นสีขาว หรือเหมือนคนที่หลงทาง เข้าใจว่าทิศใต้เป็นทิศเหนือ หรือทิศตะวันออกเป็นทิศตะวันตก คนที่ไม่รู้ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ก็จะมองโลกมองชีวิตว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เห็นชีวิตที่เต็มไปด้วยทุกข์ว่าเป็นความสุข

คนเรานั้นไม่อาจแสวงหาความจริงเกี่ยวกับทุกข์ได้ด้วยการศึกษาจากตำรา แต่จะพบได้ภายในร่างกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอกของเราเอง[๓] ซึ่งปรากฏในสภาวธรรมการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เช่น สภาวะเห็น ดวงตาที่เห็นรูป, สภาวะได้ยิน หูที่ได้ยินเสียง, สภาวะรู้กลิ่น จมูกที่ดมกลิ่น, สภาวะรู้รส ลิ้นที่ลิ้มรส, สภาวะกระทบสัมผัส ร่างกายที่สัมผัสได้, ความนึกคิดเรื่องราวต่างๆ รวมไปถึงอากัปกิริยาทางกายต่างๆ ที่เป็นการเหยียด คู้ และเคลื่อนไหวร่างกาย

ในอิริยาบถต่างๆ ซึ่งกล่าวโดยสรุปก็คือรูปนามที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ ของเรานั่นเอง[๕] สภาวธรรมเหล่านี้แท้ที่จริงเป็นสภาพที่ไม่ยั่งยืน ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารื่นรมย์ เพราะอาจสิ้นสุดลงได้ทุกขณะ จึงจัดเป็นทุกข์คือสภาพที่ไร้แก่นสารอันน่ารังเกียจ

สำหรับสัตว์โลกที่เห็นว่าชีวิตของตนเป็นสุขน่าเพลิดเพลินยินดีก็จะไม่เล็งเห็นถึงความจริงนี้ จึงพยายามที่จะแสวงหาอารมณ์ที่น่าเพลิดเพลินต่อไป เช่น รูปสวย เสียงไพเราะ อาหารอร่อย เป็นต้น ด้วยเชื่อว่าจะอำนวยความสุขให้ชีวิต เพราะถูกอวิชชาปิดบังไว้ไม่ให้เห็นความจริง อวิชชาเปรียบเหมือนแว่นตาสีเขียวที่ใส่ให้ม้า เพื่อจะได้กินหญ้าแห้ง เพราะจะเห็นหญ้าแห้งเป็นหญ้าสีเขียวสด เหล่าสัตว์โลกทั้งหลายที่จมอยู่กับกามคุณก็เพราะคิดว่าเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา ทั้งนี้เพราะถูกอวิชชาปิดบังลักษณะที่แท้จริงของอารมณ์และรูปนามไว้

สมมุติว่ามีคนเอาโสร่งเนื้อหยาบมาหลอกขายให้ชายตาบอด โดยบอกว่าเป็นโสร่งเนื้อประณีตราคาแพง ชายตาบอดก็จะหลงเชื่อและชอบโสร่งผืนนั้นมาก แต่หากเมื่อไรเขากลับมีสายตาดีและเห็นโสร่งจริง ก็จะไม่หลงเชื่ออีกต่อไปและจะโยนทิ้งทันที ฉันใดก็ฉันนั้น ผู้ที่ถูกอวิชชาหลอกให้หลงผิดก็จะเพลิดเพลินกับชีวิตตนเอง เพราะไม่เห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แต่เมื่อใดก็ตามที่ได้เห็นความจริงของรูปนามด้วยวิปัสสนา ก็ะทราบว่าชีวิตเป็นสภาพที่ไม่น่าพอใจแล้วจะคลายความเพลิดเพลินยินดีในชีวิตลง

การตั้งใจกำหนดรู้รูปนามที่อยู่ภายในกายของเรา หรือเรียกชื่อว่าวิปัสสนาภาวนานี้ไม่เกี่ยวกับความรู้ที่ได้จากการศึกษาในตำรา[๕] หากแต่หมายถึงการกำหนดรู้อย่างจดจ่อและต่อเนื่องกับสภาวธรรมทางกายและทางจิต[๖] ซึ่งประกอบด้วยอารมณ์ที่ถูกรู้และจิตที่รู้อารมณ์นั้นๆ การเจริญวิปัสสนาจะย่อมส่งผลให้เกิดความรู้แจ้งในธรรมชาติของรูปและนาม กล่าวคือ เมื่อสมาธิได้รับการพัฒนาให้มีกำลังมากพอสมควรแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะรับรู้ถึงการเกิดขึ้นและการดับไปอย่างรวดเร็วของรูปและนาม การรู้เห็นเช่นนี้ก่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญาที่หยั่งเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของสภาวธรรมทั้งปวง[๗]

อวิชชาปิดบังไม่ให้คนเราเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง เพราะเราขาดสติที่กำหนดรู้ การขาดสติทำให้เราสำคัญผิดว่ามีบุรุษ สตรี มือ ขา เป็นต้น ตามที่ชาวโลกสมมุติกันขึ้น เราไม่รู้ว่าการเห็นเป็นต้นนั้นเป็นเพียงกระบวนการที่ประกอบด้วยรูปและนาม หรือกายและจิตเท่านั้น และเป็นสภาวธรรมที่มีการเกิดขึ้นและดับไปอยู่เสมอ อันเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีแก่นสาร

ผู้ที่ไม่เคยเจริญภาวนาจะไม่สามารถรู้เรื่องรูปนาม มีเพียงผู้ที่เจริญสติด้วยวิปัสสนาภาวนาเท่านั้นจึงจะรู้เห็นสภาวธรรมของรูปนามตามความเป็นจริง ถึงกระนั้นก็ตาม วิปัสสนาปัญญาจะยังไม่ปรากฏในเบื้องแรกของการปฏิบัติ เนื่องจากสมาธิยังไม่ได้รับการ

พัฒนาให้มีกำลัง ผู้ปฏิบัติธรรมจึงยังรับรู้สมมุติบัญญัติตามที่เคยชินมาเพราะไม่เห็นสภาวธรรมของรูปนามอย่างชัดเจน ต่อเมื่อได้เจริญภาวนาอย่างต่อเนื่องจนสติและสมาธิพัฒนาขึ้นจนมีกำลังแล้ว จึงจะส่งผลให้เกิดวิปัสสนาปัญญาต่อมา[๑]

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำลังเจริญสติอยู่ หากรู้สึกคัน เขาก็จะรับรู้เฉพาะความคันนั้น จะไม่คิดถึงมือหรือขาหรือร่างกายส่วนที่คัน หรือคิดว่าเป็นตัวเขาที่รู้สึกคัน แต่จะรับรู้เพียงความรู้สึกคันที่เกิดขึ้น และเมื่อกำหนดรู้ความคันนั้น ความคันก็จะดับไปไม่คงทนอยู่ถาวร การกำหนดรู้สภาวธรรมทางกายและทางจิตที่ปรากฏขึ้นอย่างจดจ่อเท่าทันปัจจุบันขณะเช่นนี้ จะป้องกันความหลงผิดว่ามีมือ มีขาเป็นต้น ซึ่งไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงธาตุ ๔ ที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่ม ทำให้สำคัญผิดว่ามีจริง เปรียบเสมือนเงานกที่บินไปในน้ำ มีเพียงเงาปรากฏขึ้นเท่านั้น ไม่มีตัวนกอยู่จริงๆ

ผู้ที่ขาดสติกำหนดรู้จะถูกครอบงำด้วยความหลงผิด ทำให้มองไม่เห็นความไม่น่าพึงพอใจของอารมณ์ทั้งปวง ทำให้เห็นทุกข์ว่าเป็นความสุข ดังนั้น อวิชชาจึงหมายถึงความไม่รู้ตามความเป็นจริง และหมายถึงความเห็นที่ผิดไปจากความเป็นจริงอีกด้วย

เมื่อบุคคลไม่เห็นทุกข์ตามความเป็นจริงก็ยังจะขวนขวายแสวงหาอารมณ์ที่น่าปรารถนาพอใจ ดังนั้นอวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดความพยายามในการกระทำต่างๆ (สังขาร) ในพระบาลีมีตรัสไว้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร (อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา) แต่ยังมีลูกโซ่อีก ๒ ห่วง คือ ตัณหาและอุปาทานที่เชื่อมระหว่างอวิชชาและสังขาร อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดความทะยานอยาก (ตัณหา) ซึ่งจะพัฒนาตัวต่อมาเป็นความยึดติดผูกพัน (อุปาทาน) ตัณหาและอุปาทานมีต้นเหตุมาจากความปรารถนาจะได้รับความสุข ซึ่งข้อนี้ระบุไว้ชัดเจนในตอนกลางของหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนั้นจึงกล่าวว่าอดีตเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และสังขาร

ความไม่รู้เหตุของทุกข์

บุคคลทั้งหลายที่ไม่รู้ว่าตัณหาเป็นต้นเหตุของทุกข์ (สมุทัย)[๙] ตรงกันข้าม พวกเขากลับเชื่อว่าความผูกพันเป็นความสุข หากไม่มีความผูกพันกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งชีวิตก็จะเหลือเพียงแต่ความแห้งแล้ง ดังนั้นพวกเขาจึงขวนขวายแสวงหาอารมณ์ที่น่าปรารถนา ตลอดจนถึงวัตถุกามต่างๆ เช่น อาหาร เสื้อผ้า เพื่อนฝูง เป็นต้น หากปราศจากสิ่งที่ผูกพันเหล่านี้ ก็จะรู้สึกไม่สบอารมณ์และรู้สึกว่าชีวิตเป็นสิ่งที่น่าจำเจ

ชีวิตที่ปราศจากความยึดติดผูกพันเป็นสิ่งที่ไม่น่ารื่นรมย์สำหรับคนทั่วไป เพราะตัณหาปิดบังความไม่น่าพึงพอใจของชีวิตไว้และทำให้เห็นว่าชีวิตเป็นสิ่งที่น่ารื่นรมย์ แต่สำหรับพระอรหันต์ที่ดับตัณหาแล้ว ชีวิตไม่ใช่สิ่งที่น่าเพลิดเพลิน เพราะท่านมีความมุ่งมั่นในพระนิพพานซึ่งเป็นความดับของสังขารทุกข์ (ทุกข์คือสังขารอันได้แก่รูปนาม)

ตัณหาไม่อาจครอบงำผู้ปฏิบัติธรรมที่กำลังเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างจดจ่อ ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติธรรมบางคนรื่นรมย์กับชีวิตน้อยลง เมื่อออกกรรมฐานแล้วกลับไปอยู่ที่บ้านจะรู้สึกเบื่อหน่ายกับชีวิตครอบครัว ทำให้บุคคลรอบข้างเข้าใจว่าเขากลายเป็นคนเย่อหยิ่ง แต่ความจริงแล้วพฤติกรรมเช่นนี้เป็นสัญญาณบ่งบอกถึงความสนใจในโลกียวิสัยที่ลดน้อยลง อย่างไรก็ตาม หากยังไม่สามารถละทิ้งความ

ปรารถนาในกามคุณอารมณ์ได้อย่างแท้จริง ความเบื่อหน่ายเช่นนี้จะเป็นไปเพียงชั่วคราวและจะปรับตัวให้เข้ากับชีวิตครอบครัวได้ในภายหลัง สมาชิกในครอบครัวจึงไม่ต้องกังวลให้มากจนเกินไป เพราะเขาจะไม่สามารถละทิ้งความเพลิดเพลินในชีวิตครอบครัวได้ง่าย ๆ เลย ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรสำรวจตนเองว่ามีความเบื่อหน่ายในชีวิตทางโลกจริงหรือไม่ เพราะหากยังมีความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ต่าง ๆ ก็หมายความว่าเขายังอยู่ในอำนาจของตัณหา

หากปราศจากตัณหาเราจะรู้สึกไม่มีความสุข ตัณหาที่มีอวิชชาเป็นเพื่อนคอยสนับสนุนจะทำให้เราไม่เห็นทุกข์และหลงผิดว่าเป็นความสุข จึงยังดิ้นรนแสวงหาสิ่งซึ่งจะนำความรื่นรมย์มาให้ เช่น การดูหนังดูละคร แม้จะทำให้เสียทั้งเงินเสียทั้งเวลา แต่ตัณหาทำให้เห็นเป็นความสนุกสนาน แต่สำหรับผู้ที่ไม่มีความอยากก็จะเห็นว่าเป็นที่มาของความทุกข์

ตัวอย่างที่ชัดเจนคือการสูบบุหรี่ คนติดบุหรี่จะมีความสุขที่ได้หายใจสูบเอาควันบุหรี่เข้าปอด แต่สำหรับผู้ที่ไม่สูบจะเห็นว่าเป็นการหาทุกข์มาใส่ตัว คนไม่สูบบุหรี่จะไม่ต้องทุกข์ร้อนกับปัญหาต่างๆ ที่ตามมา จึงมีชีวิตที่สุขสบายไร้กังวลเพราะไม่มีความอยากสูบบุหรี่ ตัณหาก็เป็นเหตุของทุกข์ในกรณีของคนที่ชอบเคี้ยวหมากเช่นเดียวกัน เพราะการกินหมากก็เป็นนิสัยที่ก่อให้เกิดปัญหาอยู่ไม่น้อย คนที่ขวนขวายเพื่อสนองความทะยานอยากของตัณหาก็เช่นเดียวกับคนติดบุหรี่หรือติดหมาก ความขวนขวายด้วยอำนาจของตัณหาจึงเป็นสาเหตุหลักของการเกิดใหม่ที่นำไปสู่ความแก่และความตาย

ความทุกข์ซึ่งเกิดจากความทะยานอยากนี้มีอยู่ทั่วไปในชีวิตประจำวัน แต่คนเรามักไม่ค่อยเห็นความจริงข้อนี้ เพราะเป็นสิ่งลึกซึ้งไม่สามารถเห็นได้ด้วยการใคร่ครวญ แต่จะรู้ได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้หยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนามในปัจจุบัน จึงเกิดความเข้าใจว่าทุกข์และสมุทัยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน แล้วเขาจะคลายความพอใจในทุกข์และสมุทัยไปเอง ข้อนี้เสมือนการสมาคมกับบุคคลหลอกลวง แม้ตอนแรกจะเข้าใจผิดว่าเขาเป็นคนดี ต่อมาเมื่อทราบพฤติกรรมแล้วก็จะเบื่อหน่ายไม่อยากคบหากับผู้นั้นอีก

ความไม่รู้ในอริยสัจที่ ๓ และ ๔

อวิชชายังหมายความถึงความไม่รู้ในความดับทุกข์ และทางแห่งความดับทุกข์อีกด้วย ความจริงทั้งสองประการนี้เป็นสิ่งที่ลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจเช่นกัน เพราะความจริงที่เป็นความดับทุกข์ (นิโรธ-สัจ) หมายถึง พระนิพพาน[๑๐] ซึ่งจะเห็นประจักษ์แจ้งได้ด้วยมรรคญาณเท่านั้น และทางแห่งความดับทุกข์ (มรรคสัจ) หมายถึง อริย-มรรคมีองค์ ๘[๑๑] ก็เป็นสิ่งที่รู้แจ้งแก่ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุมรรคญาณแล้วเท่านั้น ดังนั้นจึงไม่น่าประหลาดใจที่มีบุคคลจำนวนมากยังไม่รู้ความจริงสองอย่างนี้

ด้วยเหตุที่ไม่รู้ความจริงที่เป็นความดับทุกข์ ศาสนาต่างๆ ในโลกจึงพยายามอธิบายจุดหมายสูงสุดนี้ต่างกันออกไป บ้างกล่าวว่าความทุกข์จะสิ้นสุดไปเองเมื่อถึงเวลาอันสมควร บ้างก็กล่าวว่าความสุขในกามคุณเป็นจุดหมายที่สูงสุดและไม่ยอมรับการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อถือที่ผิดเหล่านี้เกิดขึ้นจากความไม่รู้จริงเกี่ยวกับพระนิพพาน แม้กระทั่งในหมู่พุทธศาสนิกชนเองก็ตามผู้ที่เชื่อว่าพระนิพพานเป็นสถานที่แห่งหนึ่งบนสรวงสวรรค์ก็มี ทั้งมีการถกเถียงกันมากมาย ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระนิพพานเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยากเพียงใด

ความจริงแล้วพระนิพพานนี้เป็นความดับสนิทของกระแส

รูปนามทั้งหมดที่มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลาตามเหตุปัจจัย ตามหลักปฏิจจสมุปบาทที่ระบุว่า อวิชชาและสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนามเป็นต้น เรื่อยไปจนถึงชรา มรณะ และความทุกข์อื่นๆ ในชีวิต ถ้าอวิชชาและตัณหาเป็นต้นถูกดับไปเนื่องจากอำนาจของมรรคญาณ ความทุกข์ที่มีอวิชชาและตัณหาเป็นปัจจัยก็จะถูกดับไปด้วย ที่กล่าวมานี้หมายถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ทั้งหลาย ซึ่งมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าพระนิพพานนั่นเอง

อุปมาเหมือนตะเกียงน้ำมัน หากมีการเติมน้ำมันอยู่เสมอ ตะเกียงก็จะยังสว่างอยู่อย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อขาดการเติมน้ำมัน ไฟก็จะดับลงเมื่อน้ำมันหมด ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุพระนิพพาน สามารถดับอวิชชาเป็นต้นด้วยมรรคญาณก็เช่นกัน เมื่อปัจจัยของการเกิดใหม่ที่มีอวิชชาเป็นต้นนั้นถูกดับไปการเกิดใหมนั้นก็จะไม่มีอีก จึงเป็นการดับกองทุกข์อย่างสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติธรรมพึงเข้าใจและชื่นชมคุณค่าของพระนิพพานเสียก่อนจึงจะสามารถบรรลุถึงได้

ผู้ที่มีความผูกพันทะยานอยากในชีวิตอย่างมาก จะไม่เห็นว่าพระนิพพานเป็นสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ แต่จะรู้สึกว่าการดับของกระแสรูปนามคือการตายชั่วนิรันดร์ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงต้องยอมรับด้วยปัญญาว่าพระนิพพานเป็นสิ่งประเสริฐดีเลิศน่าปรารถนาเสียก่อน จึงจะสามารถทุ่มเทความพยายามในการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงจุดหมายสูงสุดนี้ได้

ความรู้อริยสัจที่ ๔ คือ มรรคสัจ หรือความจริงเกี่ยวกับทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะสามารถประกาศความจริงเกี่ยวกับทางปฏิบัติที่ถูกต้องได้นั้นมีเพียงพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่มีผู้อื่นจะกระทำได้ ไม่ว่าจะเป็นเทวดา พรหม หรือมนุษย์ แต่กระนั้นก็ยังมีผู้ที่พยายามคาดเดา คิดค้น และสั่งสอนวิธีปฏิบัติต่างๆ เพื่อดับทุกข์ บ้างสอนให้บำเพ็ญคุณธรรมขั้นพื้นฐาน เช่น ให้มีความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีขันติ และให้ทาน เป็นต้น บ้างก็สอนให้เจริญโลกียฌาน ซึ่งการปฏิบัติที่กล่าวมานี้ก็นับว่าเป็นสิ่งที่ดีงามน่าชมเชย ส่งผลให้ได้รับความสุขในเทวโลกและพรหมโลก แต่ไม่สามารถช่วยให้หลุดพ้นจากสังสารทุกข์ที่มีความแก่และความตายเป็นต้นได้ ดังนั้น จึงไม่จัดเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้องที่จะนำไปสู่พระนิพพานได้ เพียงแต่มีส่วนช่วยให้การปฏิบัติเป็นไปได้โดยสะดวกเท่านั้น

บางลัทธิสอนให้ทรมานตนเองด้วยวิธีต่างๆ เช่น อดอาหาร เปลือยกาย เป็นต้น บางลัทธิสอนให้บูชาเทวดาหรือสัตว์ บางลัทธิสอนให้ประพฤติเยี่ยงสัตว์ เช่น โคหรือสุนัข เป็นต้น ในทรรศนะของพระพุทธศาสนาความประพฤติดังกล่าวนั้นทั้งหมด เรียกชื่อว่า **สีลัพพตปรามาส** ซึ่งหมายถึงการปฏิบัติใดๆ ก็ตามที่มิใช่มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางดับทุกข์ที่แท้จริง

อริยมรรคมีองค์ ๘ ประกอบด้วย

๑. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)

๒. สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ)

๓. สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ)

๔. สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ)

๕. สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ)

๖. สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ)

๗. สัมมาสติ (การระลึกชอบ)

๘. สัมมาสมาธิ (ความตั้งมั่นชอบ)

อนึ่ง ทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นสามารถจำแนกเป็น ๓ ประเภท[๑๒] คือ

๑. มูลมรรค ทางปฏิบัติขั้นต้น คือ ศีล และสัมมาทิฏฐิ

๒. บุรพภาคมรรค ทางปฏิบัติขั้นกลางที่เกิดก่อนโลกุตตรมรรค คือ การปฏิบัติวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (วิปัสสนามรรค)

๓. โลกุตตรมรรค โลกุตตรธรรมในพระพุทธศาสนานั้นคู่กับโลกุตตรผลมี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค โลกุตตรมรรคนี้เป็นชื่อรวมของสัมมาทิฏฐิเป็นต้นทั้ง ๘ อย่าง (เจตสิกทั้ง ๘ ดวง) ฝ่ายโลกุตตระที่เกิดร่วมกันในขณะเดียวกันในขณะที่บรรลุมรรค

ในบรรดามรรค ๓ ประเภทนี้ โลกุตตรมรรคมีความสำคัญมากที่สุด แต่ผู้ปฏิบัติธรรมก็ไม่ควรถือเป็นจุดประสงค์เบื้องต้นในการปฏิบัติ และไม่จำเป็นต้องพยายามหรืออุทิศเวลากับโลกุตตรมรรคให้มากนัก ทั้งนี้เพราะเมื่อการเจริญวิปัสสนาในบุรพภาคมรรคได้พัฒนาจนมีกำลังแก่กล้าขึ้น ก็จะส่งผลให้ปัญญาในระดับโลกุตตรมรรคเกิดขึ้นได้ในเวลาเพียงชั่วขณะจิตเดียว อุปมาเหมือนการจุดไฟด้วยการนำไม้ ๒ ท่อนมาขัดสีกัน ต้องใช้เวลานานพอสมควรในการทำให้มีความร้อนมากพอสำหรับจุดไฟ แต่เมื่อความร้อนสูงมากพอแล้ว ไฟก็จะติดขึ้นเองในเวลาเพียงชั่วพริบตาเท่านั้น ในทำนองเดียวกัน ปัญญาในโลกุตตรมรรคจะเกิดขึ้นได้ในทันทีทันใดหลังจากที่ได้เจริญวิปัสสนาภาวนาในบุรพภาคมรรคมาแล้วเป็นเวลานาน

สัมมาทิฏฐิ และองค์มรรคอื่นๆ

วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดในทุกขณะที่มีการกำหนดรู้ ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้รูปนามทุกอย่างที่เกิดขึ้นภายในร่างกายตน จะสามารถเข้าใจถึงธรรมชาติที่แท้จริงของรูปนาม ดังนั้น เมื่อตั้งจิตกำหนดรู้การเหยียดคู้เข้าของแขนและขา ก็จะสังเกตเห็นสภาวะที่ผลักดันออกไปหรือผลักดันเข้ามา ซึ่งเป็นสัมมาทิฏฐิที่เกี่ยวกับวาโย-ธาตุ หากขาดสติที่ระลึกรู้ ก็จะสำคัญผิดว่า นี้คือมือ นี้คือบุรุษ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่มีสติเท่านั้นจึงจะเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงได้

สัมมาทิฏฐิเกี่ยวกับความรู้สึกต่างๆ ในร่างกายก็เช่นเดียวกัน ความรู้สึกร้อน เจ็บปวด ตลอดจนอาการต่างๆ ของจิต เช่น การคิด การตั้งใจ เป็นต้น เมื่อจิตมีสมาธิและสงบจากนิวรณ์ ผู้ปฏิบัติธรรมจะรู้เห็นการเกิดขึ้นและดับไปของกระแสรูปนาม ต่อจากนั้นจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และบังคับบัญชาไม่ได้ของสภาวะเหล่านั้น

การมีความเชื่อที่ถูกต้อง จะต้องเกิดจากความดำริที่ถูกต้องและองค์มรรคอื่นๆ ด้วย ปัญญาในมรรคจะเกิดขึ้นในทุกขณะที่มีการกำหนดรู้ เมื่อวิปัสสนาปัญญาแก่กล้าขึ้นจนสามารถรู้เห็นสามัญญลักษณะทั้ง ๓ ของรูปนาม ก็กล่าวได้ว่าผู้ปฏิบัติธรรมได้รู้เห็นพระนิพพาน ดังนั้นการเจริญวิปัสสนาภาวนาจึงเป็นสิ่งสำคัญ

และจำเป็นสำหรับผู้ที่ประสงค์จะบรรลุพระนิพพานในชาตินี้ ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมที่ยังไม่สามารถเจริญวิปัสสนาได้ในขณะนี้ ก็ควรจะพยายามเจริญมูลมรรคซึ่งจัดเป็นมรรคขั้นพื้นฐานของการปฏิบัติวิปัสสนาในภายหน้า มูลมรรคนี้หมายถึงการประกอบกุศลกรรมต่าง ๆ โดยมีความเชื่อเรื่องกรรมและผลกรรมเป็นแรงจูงใจ กล่าวอีกนัยหนึ่ง มูลมรรคก็หมายถึงการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น โดยมุ่งหวังการบรรลุพระนิพพานในอนาคต

มรรคทั้ง ๓ คือ มูลมรรค บุรพภาคมรรค และโลกุตตรมรรค ประกอบกันเป็นประดุจบันได ๓ ขั้นที่นำไปสู่พระนิพพาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องยอมรับในเบื้องต้นว่าโลกุตตรมรรคเป็นธรรมที่ดีเลิศน่าปรารถนาพอใจ การยอมรับอย่างนี้เป็นสิ่งสำคัญที่สำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาที่ต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวด นอกจากนี้จะต้องยอมรับว่าวิปัสสนามรรคเป็นธรรมอันประเสริฐ และจะต้องเข้าใจกระบวนการวิธีปฏิบัติวิปัสสนาอย่างถูกต้องด้วย

บางคนไม่รู้ทางปฏิบัติที่นำไปสู่พระนิพพาน และยังเย้ยหยันการทำกุศลเพื่อการบรรลุพระนิพพานของผู้อื่น บางคนกล่าวลบหลู่คำสอนและการปฏิบัติธรรมของผู้อื่นโดยที่ตนเองก็ไม่เคยได้ปฏิบัติวิปัสสนาอย่างจริงจัง บางคนกล่าวตำหนิวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องเพราะตนเองมีความเชื่อถือวิธีปฏิบัติที่ผิด บุคคลเหล่านี้เป็นผู้ประกอบด้วยอวิชชา ซึ่งเป็นทั้งความไม่รู้และเป็นทั้งความเข้าใจผิดในทางปฏิบัติ

ที่ถูกต้อง อวิชชา คือการไม่รู้ว่า ทาน ศีล และภาวนา เป็นทางสู่พระนิพพาน และเป็นอวิชชาอีกที่ทำให้คิดว่า ทาน ศีล และภาวนา เป็นสิ่งที่ขัดต่อประโยชน์ของตน แต่อวิชชาที่มีโทษยิ่ง ก็คือความไม่รู้หรือความเห็นผิดเกี่ยวกับวิธีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้อง

ความไม่รู้ในทางปฏิบัติที่ถูกต้อง (สัมมามรรค) จัดเป็นอวิชชาที่มีโทษหนักที่สุด เพราะทำให้ผู้ที่ถูกครอบงำด้วยอวิชชาชนิดนี้ไม่สามารถมองเห็นคุณของกุศลกรรม และทำให้มีความเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเหมือนถูกภาพลวงตาปิดบังความจริงไว้ จึงขัดขวางบุคคลนั้นไม่ให้ได้รับความสุขทั้งในมนุษยโลกและเทวโลก จะป่วยกล่าวไปไยถึงโลกุตตรมรรคและนิพพาน แต่ทว่าคนส่วนมากก็ยังจมอยู่กับอวิชชา และไม่ตระหนักถึงความจำเป็นในการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา

อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

สำหรับผู้ที่ถูกห่อหุ้มด้วยอวิชชาจะเห็นว่า กามคุณอารมณ์ต่างๆ นำมาซึ่งความสุข ส่วนพระนิพพานซึ่งเป็นความดับของกระแสรูปนามกลายเป็นสิ่งไม่น่าปรารถนา และทางปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานกลับเป็นความทุกข์ยากและเหน็ดเหนื่อย ดังนั้นจึงขวนขวายแสวงหาสิ่งที่สนองความต้องการ ด้วยการประกอบกรรม ๓ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม มีทั้งที่เป็นกรรมดีงามกอปรด้วยคุณธรรมและจริยธรรม[๑๓] หรือที่เป็นกรรมชั่วผิดศีลธรรม เช่น การบำเพ็ญทานเพื่อประโยชน์สุขในภพหน้า หรือการหลอกลวงลักขโมยเพื่อสร้างความร่ำรวยให้ตนเองในภพนี้

ในภาษาบาลี ศัพท์ว่า กรรม (การกระทำ) มีคำพ้อง หรือ คำไวพจน์ว่า สังขาร (การปรุงแต่ง) สังขาร จำแนกได้เป็น ๓ อย่าง คือ

๑. กายสังขาร (การปรุงแต่งทางกาย)

๒. วจีสังขาร (การปรุงแต่งทางวาจา)

๓. มโนสังขาร (การปรุงแต่งทางใจ)

โดยองค์ธรรมก็คือเจตนา (ความจงใจ)[๑๔] ซึ่งทำหน้าที่ริเริ่มผลักดัน หรือกระตุ้นให้เกิดการทำกรรม จึงเป็นต้นเหตุสำคัญของการกระทำกรรมทุกชนิดทั้งทางกาย วาจา และใจ เช่น การฆ่าสัตว์ การให้ทาน เป็นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะรู้จักลักษณะของเจตนาได้จาก

ประสบการณ์ในการปฏิบัติของตนเอง เช่น เมื่อเวลาที่ต้องการจะตียุงที่มากัด เขาจะรู้เห็นว่ามีเจตนาที่ต้องการจะตียุงเกิดขึ้นมาก่อน หลังจากนั้นจึงเกิดสภาวะเหยียดหรือคู้ร่วมกับสภาวะเคลื่อนไหวติดตามต่อมา

อีกนัยหนึ่ง สังขาร ยังจำแนกได้เป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ปุญญาภิสังขาร (บุญ หรือกุศล) ที่ให้ผลเป็นความสุข

๒. อปุญญาภิสังขาร (บาป หรืออกุศล) ที่ให้ผลเป็นความทุกข์

๓. อาเนญชาภิสังขาร ซึ่งทำให้เกิดอรูปฌาน อันจัดเป็นฝ่ายกุศล แปลตามศัพท์ว่า ฌานที่มั่นคงไม่หวั่นไหว

ส่วนรูปฌานและกุศลกรรมอื่นๆ ซึ่งให้ผลเป็นความสุขในกามาวจรภูมิ จัดเป็นปุญญาภิสังขารทั้งหมด

ปุญญาภิสังขาร

ปุญฺญ ศัพท์ หมายถึง สิ่งที่ทำให้บริสุทธิ์ [๑๕] บุคคลควรชำระล้างร่างกายให้สะอาดด้วยสบู่ ฉันใด เราก็ควรทำตัวให้บริสุทธิ์จากบาปด้วยทาน ศีล และภาวนา ฉันนั้น กุศลกรรมดังกล่าวนี้จะช่วยให้เราได้รับความสุขความเจริญในภพปัจจุบันและในภพต่อๆ ไป

ปุญฺญ ศัพท์ยังมีอีกความหมายคือ เป็นปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมให้ความปรารถนาของผู้ต้องการประกอบกรรมดีได้สำเร็จสมประสงค์ [๑๖] กรรมดีช่วยให้เราได้รับผลที่ปรารถนา เช่น การมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืน พรั่งพร้อมด้วยทรัพย์ศฤงคาร เป็นต้น หากการประกอบกรรมดีนั้นเกิดจากความปรารถนาจะบรรลุนิพพาน ผลกรรมก็จะช่วยให้สามารถสำเร็จตามปรารถนา หรืออาจช่วยให้มีชีวิตที่สุขสบายตราบจนบรรลุพระนิพพาน

ศัพท์ว่า **อภิสังขาร** หมายถึง การขวนขวายกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อความสุขสบายของตนเอง[๑๗] การขวนขวายดังกล่าวอาจให้ผลเป็นความสุขหรือความทุกข์ก็ได้ ดังนั้น

ปุญญาภิสังขารจึงเป็นบุญหรือกุศลที่ให้ผลเป็นความสุข นับตามจิตคือ

- กามาวจรกุศล ๘ ดวง
- รูปาวจรกุศล ๕ ดวง

โดยย่อจำแนกเป็น ทาน ศีล และภาวนา

การบริจาคทานด้วยจิตที่ประกอบด้วยความยินดีและเต็มใจ (โสมนัส) จัดเป็นกุศลที่มีอานิสงส์มาก ผู้ให้ควรมีความยินดีในกาลทั้ง ๓ คือ ในขณะก่อนให้ทาน ขณะให้ทาน และภายหลังจากการให้ ในพระไตรปิฎกได้ตรัสสรรเสริญการให้ทานเช่นนี้ว่ามีผลมาก มีอานิสงส์มาก[๑๘] ผู้ให้ทานอาจให้ด้วยความวางเฉย (อุเบกขา) แต่หากมีจิตที่ผ่องใส การให้ทานนั้นก็มีอานิสงส์มากเช่นกัน

การให้ทานใดๆ ที่ประกอบด้วยปัญญาที่เชื่อในกรรมและผลกรรมจะส่งผลให้ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ คือ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) และอโมหะ (ความไม่หลง, ปัญญา) ส่วนการให้ทานที่ไม่ประกอบด้วยความเชื่อในกรรมและผลกรรม แม้ว่าจะเป็นสิ่งที่ดีแต่ก็เป็นการกระทำโดยขาดปัญญา และเมื่อชักนำให้ปฏิสนธิก็จะเกิดเป็นผู้ที่ไม่มีสติปัญญาหลักแหลมนัก หรืออาจส่งผลให้ได้รับความสุขในชาติปัจจุบัน แต่ไม่อาจทำให้บุคคลนั้นมีปัญญาเพียงพอที่จะบรรลุมรรคผลได้ในภพต่อไป

นอกจากนี้ บางคนอาจทำกุศลด้วยแรงกระตุ้นจากภายใน โดยไม่มีบุคคลอื่นชักชวน (อสังขาริกกุศล) แต่บางคนอาจทำกุศลโดยได้รับการชักชวนจากบุคคลอื่น (สสังขาริกกุศล) ในบรรดากุศล ๒ อย่างนี้ กุศลชนิดแรก คือ อสังขาริกกุศล มีอานิสงส์มากกว่าชนิดหลัง (สสังขาริกกุศล) เมื่อนับกุศลกรรมที่กล่าวมาแล้ว ๔ ประเภท (กุศลที่ประกอบด้วยจิตโสมนัส หรืออุเบกขา ประกอบด้วยปัญญา หรือไม่

ประกอบด้วยปัญญาที่เชื่อในกรรมและผลกรรม) คูณด้วยคุณสมบัติ ๒ อย่างหลัง ก็จะรวมเป็นกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เมื่อใดก็ตามที่ทำกรรมดี เช่น การเจริญสติและสมาธิ ก็จะต้องได้รับแรงกระตุ้นจากกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่กล่าวมาใน ๘ ประการนี้ [๑๙]

หากการเจริญภาวนานั้นมีผลให้เกิดฌาน ผู้ปฏิบัติธรรมจะบรรลุรูปาวจรฌานเมื่อสมาธิมีกำลังแก่กล้า คำว่า **ฌาน** หมายถึงการเพ่งจิตไว้ในอารมณ์ของสมถภาวนา[๒๐] สมถภาวนานั้นเป็นการทำสมาธิเพื่อให้เกิดความสงบเพียงอย่างเดียว สมาธิในสมถภาวนาระดับฌานสมาธิ เปรียบเหมือนเปลวไฟซึ่งลุกไหม้อยู่ในที่สงัดลม รูปาวจรฌานจำแนกเป็น ๔ ขั้น ตามสุตตันตนัย คือ ปฐมฌาน (ฌานต้น) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) และจตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) หรือ ๕ ขั้นตามอภิธรรมนัย คือ ปฐมฌาน (ฌานต้น) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) และปัญจมฌาน (ฌานที่ ๕)[๒๑] โดยองค์ธรรม รูปาวจรฌานก็คือรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวงนั่นเอง ความตั้งใจหรือเจตนาที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านี้ รวมเรียกว่า ปุญญาภิสังขาร

อปุญญาภิสังขาร

ส่วนอปุญญาภิสังขารนั้นมีลักษณะตรงข้ามกับปุญญาภิสังขาร คือ เป็นการทำบาปอกุศลที่ผิดศีลธรรม ชักนำให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ และหากได้รับการเกิดเป็นมนุษย์ก็จะได้รับวิบากที่ไม่ดี เช่น มีรูปร่างหน้าตาน่าเกลียด มีร่างกายพิกลพิการ เป็นต้น

อปุญญาภิสังขารประกอบด้วยจิต ๑๒ ดวง คือ

- โลภมูลจิต ๘ ดวง
- โทสมูลจิต ๒ ดวง
- โมหมูลจิต ๒ ดวง[๒๒]

จิตที่มีความโลภเป็นมูลเหตุ (โลภมูลจิต) จำแนกเป็นจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคตสัมปยุตต์) ๔ ดวง ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคตวิปปยุตต์) ๔ ดวง ในจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงแรกนี้แบ่งเป็น ๒ ดวง เกิดพร้อมกับโสมนัส ไม่มีการชักชวน (อสังขาริก) และเกิดพร้อมกับโสมนัส มีการชักชวน (สสังขาริก) อีก ๒ ดวง เกิดพร้อมกับอุเบกขา ไม่มีการชักชวน และเกิดพร้อมกับอุเบกขา มีการชักชวน ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงหลังนั้น จำแนกเป็น ๒ ดวง เกิดพร้อมกับโสมนัส ไม่มีการชักชวน และเกิดพร้อมกับโสมนัส มีการชักชวน กับอีก ๒ ดวง เกิดพร้อมกับอุเบกขา ไม่มีการชักชวน และเกิดพร้อมกับอุเบกขา

มีการชักชวน การกระทำกรรมทุกชนิดจะเกี่ยวข้องกับโลภมูลจิตดวงใดดวงหนึ่งใน ๘ ดวงที่กล่าวมาแล้วนี้ [๒๓]

ส่วนจิตที่มีโทสะเป็นมูลเหตุ (โทสมูลจิต) มี ๒ ดวง จำแนกเป็นโทสมูลจิตที่ไม่มีการชักชวน และโทสมูลจิตที่มีการชักชวน[๒๔] โทสมูลจิตเป็นสาเหตุหลักของความโกรธ ความเศร้าโศก ความกลัว และความรังเกียจ

จิตที่มีโมหะเป็นมูลเหตุ (โมหมูลจิต) มี ๒ ดวง คือ จิตที่ประกอบด้วยความลังเลสงสัย (วิจิกิจฉา) ๑ ดวง และจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจะ) ๑ ดวง[๒๕] อย่างแรกเป็นความสงสัยลังเลใจในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ศีล สมาธิ และปัญญา รวมไปถึงการเวียนว่ายตายเกิด เป็นต้น อย่างหลังเป็นความฟุ้งซ่านหลงลืมสติ เพราะจิตมีลักษณะไม่อยู่นิ่งและมักจะโลดแล่นไปในอารมณ์ต่างๆ หากไม่ได้รับการฝึกด้วยการเจริญภาวนา อุทธัจจะไม่ชักนำให้เกิดในอบายภูมิเหมือนอกุศลจิตอื่นๆ อีก ๑๑ ดวง ซึ่งอาจส่งผลให้ไปเกิดในทุคติภูมิได้ หรือหากได้เกิดในสุคติภูมิก็มักจะได้รับวิบากที่ไม่ดี เช่น เป็นคนขี้โรค อายุสั้น เป็นต้น ความตั้งใจหรือเจตนาที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ รวมเรียกว่า อปุญญาภิสังขาร

มวลมนุษย์ในโลกต่างปรารถนาความสุข จึงขวนขวายหาสิ่งอำนวยความสุขให้ตนเองทั้งในภพนี้และภพหน้า แต่การทำส่วนใหญ่

มักจะประกอบด้วยความโลภและความไม่พอใจ ส่วนผู้ที่ประกอบด้วยกุศลจิตนั้นโดยมากเป็นผู้ที่ได้คบหากัลยาณมิตร ได้สดับพระธรรมคำสอน และคิดอย่างมีเหตุผลที่แยบคายเท่านั้น

บางคนหลงเชื่อครูอาจารย์ที่เห็นแก่ตัวสอนให้ทำผิดศีลธรรมอันดีงาม ดังเช่นในสมัยพุทธกาล ชายคนหนึ่งได้แช่งด่าพระภิกษุที่มีคุณธรรมสูงโดยเชื่อคำของครูอาจารย์ของตน เมื่อตายไปได้บังเกิดเป็นเปรตอยู่ในเวจกุฎีในวัดที่เขาได้สร้างถวายแก่สงฆ์นั่นเอง[๒๖] เปรตตนนั้นได้เล่าเรื่องกรรมชั่วของตนแก่พระมหาโมคคัลลานะเมื่อท่านได้มองเห็นเขาด้วยทิพยจักษุ ช่างเป็นชะตากรรมที่น่ากลัวสำหรับชายที่ได้อุปถัมภ์พระสงฆ์ด้วยการสร้างวัดและถวายปัจจัย ๔ เพื่อปรารถนาความสุขในปรโลก แต่กลับต้องตกไปอยู่ในอบายภูมิ เพราะถูกครูอาจารย์ชักจูงไปในทางที่ผิด เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่เราคบหาสมาคมด้วยนั้นควรมีทั้งความรู้ที่ถูกต้องและควรเป็นคนดีด้วย

ส่วนครูที่ได้ชักจูงเขาไปในทางที่ผิดนั้น เมื่อตายลงก็ต้องรับโทษที่หนักกว่า คือ ถูกเปรตศิษย์ของตนเหยียบหัวไว้ในเวจกุฎีนั่นเอง และต้องกินอุจจาระของเปรตศิษย์เป็นอาหาร[๒๗] ผลของกรรมชั่วจึงเป็นสิ่งที่น่ากลัวโดยแท้ เขาได้ทำบาปเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง แต่ไม่ได้รับผลอย่างที่หวังไว้ กลับต้องทนทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัสเพราะบาปที่ทำไว้นั้น

ลักษณะของคนดี คือเป็นผู้ที่ไม่ทำ พูด หรือคิดในสิ่งที่จะเป็นภัยแก่ผู้อื่น[๒๘] ผู้ที่คบหาสมาคมกับคนดีหรือภิกษุที่ดีนั้นจะมีโอกาสได้ฟังธรรมะที่ดีมีประโยชน์ และหากว่าเขารู้จักคิดอย่างแยบคายก็จะส่งผลให้เขาได้ทำกรรมที่เป็นกุศล ในทางตรงกันข้ามครูอาจารย์หรือเพื่อนที่ชั่วร้ายและการดำริที่ผิดทำนองคลองธรรมย่อมจะนำไปสู่ความหายนะได้ แม้คนที่เคยเป็นคนดีมาก่อนก็อาจถูกความเห็นผิดชักนำให้ทำชั่วได้ เมื่อถูกจับได้ก็ต้องถูกลงโทษฐานลักขโมย หรือยักยอกทรัพย์ เป็นเหตุให้เสื่อมเสียชื่อเสียงที่อุตส่าห์รักษามาเป็นเวลานาน ความทุกข์ต่างๆ เหล่านี้ล้วนมีต้นเหตุมาจากความสำคัญผิดว่าการกระทำของตนนั้นจะนำความสุขมาให้ แต่การณ์กลับไม่เป็นอย่างที่คาดหวังไว้ กว่าจะรู้ตัวว่าคิดผิดก็สายเกินแก้ บางครั้งการทำชั่วก็ไม่ได้ส่งผลในทันที แต่จะปรากฏผลเป็นความทุกข์เมื่อถึงเวลาอันสมควร หากไม่ใช่ในชาตินี้ก็จะตามไปให้ผลในชาติต่อๆ ไป ดังเช่นในกรณีของชายผู้ถวายอารามแก่ภิกษุสงฆ์ แต่ต้องไปเกิดเป็นเปรตเพราะคำแช่งด่าของตน

ชาวป่าบางเผ่ามีประเพณีฆ่าสัตว์เพื่อสังเวยเทพเจ้าเพื่อให้ได้รับผลผลิตเก็บเกี่ยวที่สมบูรณ์หรือเพื่อให้เทพเจ้าคุ้มครองจากภยันตราย ความเชื่อถือที่ป่าเถื่อนเช่นนี้ยังแพร่หลายอยู่แม้ในหมู่ชาวเมือง เช่น คนบางพวกบูชาเทพเจ้า บางพวกฆ่าสัตว์เพื่อนำมาเลี้ยงดูแขกเหรื่อในงานบุญ การกระทำเช่นนี้ แม้ชาวพุทธที่ไม่ได้

ศึกษามากนักก็ยังไม่ค่อยเห็นด้วย เพราะการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตนั้นไม่ว่าจะมีเหตุผลดีอย่างไรก็ยังถือว่าเป็นบาปหนัก ถึงแม้ว่าผู้ที่ฆ่านั้นจะเชื่อถือเป็นอย่างอื่นก็ตาม

ลักษณะของกรรมดีหรือบุญจะต้องมีความบริสุทธิ์แห่งศีล แต่การฆ่าหรือการทำร้ายสิ่งมีชีวิตนั้นไม่ถือว่าเป็นศีลที่บริสุทธิ์ได้เลยไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใด เพราะเหยื่อที่จะถูกฆ่าหรือถูกทำร้าย ต้องเผชิญกับความตายหรือต้องทนถูกทำร้ายโดยไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ หากสามารถต่อสู้หรือตอบโต้ได้ ก็คงต้องทำไปแล้ว เหยื่อบางรายย่อมจองเวร เป็นเหตุให้ฆาตกรต้องถูกฆ่าในภพถัดไป หรือมิฉะนั้นก็ต้องทนทุกข์ทรมานในนรกเพื่อชดใช้กรรมที่ได้ทำไว้ เรื่องผลกรรมของการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตนี้มีสาธกอยู่มากมายในพระไตรปิฎก

บางคนปรารถนาการเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาจึงให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา กุศลกรรมของเขาช่วยให้ความปรารถนานั้นสัมฤทธิ์ผล ทำให้ได้รับความสุขในภพต่อๆ ไป แต่ทุกชีวิตย่อมหนีไม่พ้นความแก่และความตาย โดยเฉพาะชีวิตมนุษย์มักจะเกี่ยวพันอยู่กับความเจ็บไข้และความทุกข์โทมนัสอย่างแยกไม่ออก บางคนปรารถนาจะเกิดเป็นพรหมจึงเจริญรูปฌานหรืออรูปฌาน พรหมอาจมีชีวิตที่เป็นสุขอยู่นานหลายหมื่นกัป แต่เมื่อสิ้นอายุขัยก็จะต้องจุติมาเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาในภพต่อไป และหลังจากนั้นกรรมชั่วที่ได้เคยทำไว้ก็อาจส่งผลให้ไปบังเกิดในอบายภูมิได้ ดังนั้น การ

ยกย่องในชีวิตของพรหมว่าเป็นชีวิตที่ประเสริฐ จึงเป็นเพียงความเข้าใจผิด

ความหลงผิดเกี่ยวกับความสุขนี้ไม่ได้มีเฉพาะในหมู่ปุถุชนเท่านั้น ในพระอริยบุคคล ๒ ชั้นแรก (คือพระโสดาบันและพระสก-ทาคามี) ก็ยังมีความหลงผิด (วิปัลลาสและอวิชชา) ที่ทำให้เห็นความทุกข์ว่าเป็นสุข แม้พระอนาคามีก็ยังสำคัญผิดว่ารูปภพและอรูปภพเป็นชีวิตที่น่ายินดี ดังนั้น พระอริยบุคคลทั้ง ๓ ชั้นแรกนี้จึงทำกุศลที่เรียกว่าสังขาร เพราะมีอวิชชาที่ประกอบกับความหลงผิดความทุกข์ว่าเป็นสุข ส่วนปุถุชนที่ยังติดอยู่ในวิปัลลาสทั้ง ๔ อย่างที่ทำให้หลงผิดเห็นความไม่เที่ยงว่าเป็นความเที่ยง เห็นความทุกข์ในรูปนามว่าเป็นความสุข เห็นความไม่มีตัวตนว่าเป็นตัวตน (อัตตา) และเห็นความไม่ดีงามว่าเป็นความดีงาม โดยมีอวิชชา ๔ อย่างประกอบร่วมกับวิปัลลาสทั้ง ๔ อย่างนั้น และเพราะมีความเห็นผิดและความไม่รู้นี้เองจึงทำให้มีการกระทำที่เป็นกายกรรม วจีกรรม หรือมโนกรรม ที่เป็นกุศลหรืออกุศล กุศลกรรมจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการขวนขวายที่เกิดจากเจตนาที่จะทำกุศลซึ่งประกอบด้วยศรัทธาและสติ เป็นต้น เนื่องจากจิตของเรานี้หากปล่อยตามความพอใจก็มักจะน้อมไปในอกุศล

การไม่ทำกุศลหมายถึงการทำอกุศล

บางคนได้สดับมาว่ากรรมที่พระอรหันต์กระทำนั้นไม่เป็นทั้งกุศลหรืออกุศล จึงเกิดความเข้าใจผิดแล้วกล่าวว่าเราก็ควรหลีกเลี่ยงการทำกุศลเช่นเดียวกัน ในเรื่องนี้ ปุถุชนที่ปฏิเสธการทำกุศลก็หมายความว่าอกุศลของเขาย่อมจะเพิ่มพูนมากขึ้น เหมือนการที่คนดีพากันอพยพออกจากเมืองหลวง ทำให้เหลือแต่คนโง่กับคนพาลเท่านั้น หรือเปรียบเหมือนการตัดต้นไม้ที่มีประโยชน์ในป่าออกไปย่อมจะเหลือแต่ต้นหญ้าและพืชพรรณที่ไร้ประโยชน์ บุคคลที่ปฏิเสธการทำกุศลย่อมจะหันไปทำแต่อกุศลที่จะชักนำไปสู่อบายอย่างแน่นอน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะเป็นการยากมากที่เขาจะได้กลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก

ความจริงนั้น กรรมดีที่พระอรหันต์กระทำไม่จัดเป็นกุศล เพราะท่านขจัดอวิชชาได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว การกระทำกรรมดีของท่านจึงไม่สามารถก่อให้เกิดผลกรรมอันจะเป็นเหตุให้มีการเกิดได้อีก พระอรหันต์ทั้งหลายยังคงกระทำความดี เช่น เคารพพระเถระผู้ใหญ่ แสดงธรรม ให้ทาน และช่วยเหลือสัตว์ที่ตกทุกข์ได้ยาก เป็นต้น แต่เนื่องจากพระอรหันต์ได้รู้แจ้งอริยสัจ กำจัดอวิชชาจนสิ้นแล้ว จึงกล่าวว่าพระอรหันต์ไม่มีการกระทำที่เป็นกุศล แต่มิได้หมายความว่าพระอรหันต์ไม่กระทำกรรมดี

ปุถุชนที่ไม่น้อมใจไปในการทำความดีเพราะถูกอวิชชาและมิจฉาทิฏฐิห่อหุ้มไว้ ปุถุชนนั้นก็จะสั่งสมแต่กรรมชั่วที่เป็นเหตุให้ตกไปสู่อบาย ในความจริงแล้ว การขาดศรัทธาในการทำความดีเป็นเครื่องหมายของความโง่เขลาอย่างมากที่ทำให้การบรรลุมรรค ผลและนิพพานเป็นไปได้ยากมาก หากเมื่อไรจิตของเขาเริ่มหลุดพ้นจากอำนาจของอวิชชา ก็ย่อมจะน้อมไปในการกระทำกรรมดี ดังนั้นผู้ปฏิบัติธรรมที่เป็นพระโสดาบันจึงน้อมใจในการทำบุญมากกว่าเมื่อครั้งที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ และพระสกทาคามีก็พอใจในการทำบุญมากกว่าในขณะที่เป็นพระโสดาบัน พระอริยบุคคลชั้นสูงขึ้นก็เป็นไปทำนองเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงพระอริยบุคคลในชั้นที่สูงขึ้นก็จะมีความปรารถนาที่เพิ่มมากขึ้นในอันที่จะเลิกการกระทำใดๆ ที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อการเจริญมรรคและอุทิศเวลาในการภาวนาให้มากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงไม่ควรหลีกเลี่ยงจากการทำความดีเพราะเข้าใจผิดว่าพระอรหันต์ไม่ทำความดีแล้ว นอกจากนั้น ทุกขณะที่เรายังมีอวิชชาอยู่ การกระทำทุกอย่างทางกาย วาจา และใจ ที่มีอวิชชาเป็นต้นเหตุอาจเป็นได้ทั้งบุญและบาป เมื่อไม่มีการทำกรรมดีเสียแล้วการกระทำทุกอย่างก็จะเป็นกรรมชั่วเท่านั้น ดังพระพุทธดำรัสในเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร)

ความไม่รู้ และความหลงผิด

ความจริงต่างจากความเท็จแบบเป็นขั้วตรงกันข้าม ไม่สามารถดำรงอยู่ร่วมกันในสถานที่และในเวลาเดียวกันได้ ดังนั้น ถ้าเราไม่รู้ความจริงก็เท่ากับว่าเรายอมรับความเท็จ เหมือนกับการที่ไม่รู้จักศัตรูก็เหมือนการยอมรับเขาว่าเป็นมิตร และในทางตรงข้าม ถ้าเรารู้ความจริงก็จะปฏิเสธความเท็จ ผู้ที่ไม่รู้อริยสัจ ๔ ก็คือผู้ที่มีความเห็นผิดโดยสำคัญว่าความทุกข์เป็นความสุข ความเห็นผิดนี้ทั้งหลอกลวงและย่ำยีจิตใจให้เศร้าหมอง ยกเว้นตัณหาซึ่งเมื่อสมหวังก็จะก่อให้เกิดความพอใจ

ทุกสิ่งทุกอย่างในกามภพจัดเป็นทุกข์ทั้งสิ้น กามคุณอารมณ์ทั้งปวงถูกบีบคั้นด้วยความแปรเปลี่ยนอยู่เป็นนิตย์และไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชา แต่ผู้โง่เขลากลับเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีน่าปรารถนาน่าเพลิดเพลิน ทำให้เขาผูกพันอารมณ์ในอดีตที่สำคัญไปว่าเป็นความสุขและคาดหวังจะได้รับสุขในอนาคต เนื่องจากความเข้าใจผิดอย่างนี้เขาจึงกระหายที่จะได้สิ่งที่เห็นว่าเป็นความสุขในชีวิต และนี่คือต้นเหตุของทุกข์ แต่เขาก็ไม่เข้าใจความจริงข้อนี้ กลับคิดว่าความสุขคือการได้รับอารมณ์ที่น่าปรารถนา จึงไม่เห็นว่าความปรารถนากามสุขจะเป็นสิ่งที่ผิดแต่อย่างใด อันที่จริงคนส่วนใหญ่มักไม่คุ้นเคยกับนิโรธสัจ (ความจริงเกี่ยวกับความดับทุกข์) และมรรคสัจ (ทางให้ถึงความดับทุกข์) บางคนอาจได้เคยศึกษาเรื่องนี้มาบ้างและ

อาจยอมรับในด้านเหตุผล แต่ยังไม่ซาบซึ้งในคุณค่าของพระนิพพานมากนัก ใจจริงพวกเขาไม่อยากไปนิพพานและไม่ต้องการเจริญมรรค เพราะเห็นว่าเป็นความยากลำบากและต้องเสียสละมาก

มนุษย์ทุกคนหวังที่จะมีความสุข จึงกระทำกรรมต่างๆ เพื่อให้ได้รับความสุข การกระทำทางกาย วาจา และใจ เรียกว่า กรรม หรือ สังขาร ซึ่งได้กล่าวมาแล้วถึงสังขาร ๓ ชนิด (ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร) ชนิดแรก คือ ปุญญาภิสังขาร ประกอบด้วยกรรมดี ๒ อย่าง คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง นอกจากนี้ กุศลกรรมหรือกุศลจิตยังแยกออกเป็น ๒ ประเภท คือ ประกอบด้วยปัญญาและไม่ประกอบด้วยปัญญา ในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น จิตของผู้ปฏิบัติธรรมย่อมประกอบด้วยปัญญาเมื่อเขาสามารถหยั่งเห็นสามัญญลักษณะคือลักษณะทั่วไปของรูปนาม (อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา) ในขณะที่กำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบันอยู่ แต่จะไม่ประกอบด้วยปัญญาหากเขาเพียงแต่ท่องคำบริกรรมและกำหนดรู้สภาวธรรมอย่างผิวเผิน สำหรับการกระทำกุศลทั่วไป ผู้ที่ทำด้วยความเชื่อในกรรมและผลของกรรมเท่านั้น จึงจะจัดได้ว่าประกอบด้วยปัญญา

มีผู้กล่าวว่า การให้ทานที่ประกอบด้วยปัญญานั้นจะต้องมีการระลึกรู้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ของผู้ให้ ของผู้รับและของวัตถุทานด้วย มตินี้มีนำมาจากคัมภีร์อรรถกถาของพระ

อภิธรรมปิฎกชื่ออัฏฐสาลินี [๒๙] ซึ่งกล่าวถึงการกำหนดรู้ความไม่เที่ยงของทุกสิ่งหลังจากการบริจาคทาน คำกล่าวนี้หมายถึงการกำหนดรู้หลังจากการบริจาคทานเท่านั้น ไม่ใช่ในเวลาก่อนให้และขณะให้ นอกจากนั้น วัตถุประสงค์ในการให้ทานก็มิใช่เพื่อให้เกิดปัญญา แต่เป็นการทำกุศลเพื่อเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา ถ้าการให้ทานที่ประกอบด้วยปัญญาหมายถึงการให้ที่มีการกำหนดรู้ดังกล่าวเท่านั้น การให้ทานของศาสนิกชนอื่นๆ นอกพุทธศาสนาก็ต้องจัดว่าเป็นทานที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาทั้งสิ้น ความเห็นเช่นนี้ย่อมเป็นความเห็นที่ปราศจากเหตุผล

จะเห็นได้ว่าในการบริจาคทานของพระโพธิสัตว์มิได้กล่าวถึงการกำหนดรู้ดังกล่าว และพระพุทธองค์ก็มิได้ทรงระบุให้ปฏิบัติเช่นนั้นในขณะให้ทาน ในพระบาลีตรัสแต่เพียงว่าอานิสงส์ของทานจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับคุณธรรมของผู้รับเท่านั้น เราจึงควรปฏิบัติตามคำสอนนี้ เพราะถ้าผู้ให้และผู้รับเป็นเพียงกระแสรูปนามที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ก็จะไม่มีความแตกต่างระหว่างผู้ให้และผู้รับ การให้ทานย่อมไม่ก่อให้เกิดความปีติยินดีและไม่มีอานิสงส์มากนัก

วัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการให้ทานนั้น มิใช่เพื่อเจริญวิปัสสนา แต่เป็นการสั่งสมบารมีของผู้ให้ทาน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าทานจะมีอานิสงส์มากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับผู้รับทาน[๓๐]หรือ

ปฏิคาหก และเนื่องด้วยปัญญาที่เชื่อกรรมและผลของกรรมในขณะให้ทานเป็นสำคัญ[๓๑]

ครั้งหนึ่ง นางวิสาขามหาอุบาสิกาได้กราบทูลขอพร ๘ ประการต่อพระพุทธองค์ คือ ขอถวายทาน ๘ อย่างจนตลอดชีพของนาง ทานเหล่านั้นปรากฏในคัมภีร์มหาวรรคว่า[๓๒]

๑. ผ้าอาบน้ำฝนเพื่อภิกษุสงฆ์
๒. ภัตเพื่อภิกษุอาคันตุกะ
๓. ภัตเพื่อภิกษุที่เตรียมจะเดินทางไกล
๔. ภัตเพื่อภิกษุอาพาธ
๕. ภัตเพื่อภิกษุที่พยาบาลพระอาพาธ
๖. เภสัชเพื่อภิกษุอาพาธ
๗. ยาคูเพื่อพระสงฆ์
๘. ผ้านุ่งอาบน้ำเพื่อภิกษุณีสงฆ์

เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสถามว่า "เธอเห็นอานิสงส์อย่างไรจึงขอพร ๘ ประการเหล่านี้" นางได้กราบทูลว่า "พระพุทธเจ้าข้า เมื่อออกพรรษาแล้ว ภิกษุทั้งหลายจากที่ต่างๆ จักมาสู่พระนครสาวัตถีเพื่อเฝ้าพระองค์ แล้วจักทูลถามว่า ภิกษุมีชื่อนี้ถึงมรณภาพแล้ว ท่านมีคติอย่างไร พระองค์จักทรงพยากรณ์ภิกษุนั้นในมรรคผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้าพระองค์จักเข้าไปหาภิกษุพวกนั้นแล้วเรียนถามว่า

พระคุณเจ้ารูปนั้นเคยมาพระนครสาวัตถีหรือ ถ้าท่านเหล่านั้นตอบว่าภิกษุนั้นเคยมาพระนครสาวัตถี ข้าพระองค์จักทราบว่าพระคุณเจ้ารูปนั้นผู้ได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งคงได้ใช้สอยผ้าอาบน้ำฝนหรือทานอย่างอื่นของข้าพระองค์บ้างเป็นแน่ เมื่อข้าพระองค์ระลึกถึงกุศลนั้นอยู่ก็จักมีใจเอิบอิ่ม เป็นเหตุให้เกิดความสงบ เกิดความตั้งมั่น และเป็นการอบรมพัฒนาจิต ข้าพระองค์เห็นอานิสงส์นี้จึงขอประทานพร ๘ ประการจากพระองค์ พระเจ้าข้า”

จะเห็นได้ว่า นางวิสาขาผู้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้วมิได้กล่าวถึงการกำหนดรู้ความไม่เที่ยงแห่งรูปนามของภิกษุที่ถึงมรณภาพ และพระพุทธองค์ก็มิได้ตรัสแนะนำให้ทำเช่นนั้น แต่นางวิสาขาได้ระบุถึงระดับการบรรลุธรรมของท่านเหล่านั้น และเน้นที่การพิจารณาเพื่อให้เกิดความอิ่มเอิบใจและการพัฒนาจิต ดังนั้น สิ่งสำคัญที่ควรระลึกรู้ในขณะให้ทานก็คือคุณธรรมที่บรรลุแล้วของผู้ที่รับทาน เช่น ในขณะที่น้อมถวายดอกไม้เพื่อบูชาพระพุทธรูปก็ควรระลึกถึงพระพุทธคุณมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลสเป็นต้น หรือในขณะที่ถวายบิณฑบาตแก่ภิกษุสงฆ์ก็ควรระลึกถึงการปฏิบัติชอบของพระสงฆ์ เป็นต้น

การแสดงธรรมหรือการฟังธรรมจัดเป็นกุศลกรรม และหากมีความเข้าใจในธรรมนั้นก็จัดเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยปัญญา การกระทำความดีที่มีความเชื่อกรรมและผลของกรรมเป็นพื้นฐาน

จัดเป็นกุศลกรรมที่ประกอบด้วยปัญญาทั้งสิ้น แต่หากปราศจากความเชื่อดังกล่าว การกระทำความดีนั้นก็จัดเป็นกุศลที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา เช่น การไหว้พระของเด็กเล็กๆ ที่สักแต่เลียนแบบพ่อแม่ และการทำความดีของคนที่ไม่เชื่อเรื่องกรรมซึ่งแม้จะเป็นความเอื้อเฟื้ออ่อนน้อม และมีน้ำใจก็ไม่ประกอบด้วยปัญญา

กามาวจรกุศลทั้ง ๘ อย่างเหล่านั้น รวมกับรูปาวจรกุศลอันเป็นผลของการเจริญสมถภาวนาจนถึงระดับฌาน ทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า ปุญญาภิสังขาร ส่วนอกุศลกรรมที่ประกอบด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง จัดเป็นอปุญญาภิสังขาร ศัพท์ว่า สังขาร ในที่นี้หมายถึงเจตนา ในบรรดาอกุศลสังขาร คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง ซึ่งจำแนกเป็นโลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง

จิตที่มีโลภะเป็นเหตุ (โลภมูลจิต) ๘ ดวง จำแนกเป็นจิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี (โสมนัสสหรคต) ๔ ดวง และจิตที่เกิดพร้อมด้วยความวางเฉย (อุเบกขาสหรคต) ๔ ดวง ในบรรดาจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส ๔ ดวงแรก จำแนกเป็นจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคตสัมปยุตต์) ๒ ดวง และไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทิฏฐิคตวิปปยุตต์) ๒ ดวง และในแต่ละ ๒ ดวงนี้ ยังจำแนกออกเป็นจิตที่มีการชักนำ (สสังขาริก) และไม่มีการชักนำ (อสังขาริก) อีกอย่างละดวงด้วย

ความเห็นผิด (ทิฏฐิ) ในจิตข้างต้นนั้น แบ่งออกเป็น ๓ ชนิด โดยย่อ คือ

๑. เห็นว่ามีอัตตาหรือวิญญาณอยู่ในตัวของตน (สักกายทิฏฐิ หรืออัตตทิฏฐิ)

๒. เห็นว่ามีอัตตาหรือวิญญาณที่เที่ยงแท้คงทนอยู่ตลอดไป (สัสสตทิฏฐิ)

๓. เห็นว่าอัตตาหรือวิญญาณจักพินาศขาดสูญไป จึงไม่มีกรรมและผลของกรรม (อุจเฉททิฏฐิ)

คนส่วนใหญ่มักถูกครอบงำด้วยสักกายทิฏฐิ เพราะความไม่รู้ว่าชีวิตคือกระแสของรูปนามที่ดำเนินต่อเนื่องกันไปโดยว่างเปล่าจากตัวตน สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาพระไตรปิฎกมาแล้วจะมีสักกายทิฏฐิที่เบาบางลง แต่ความรู้ที่ร่ำเรียนจากตำราเรียนนั้นไม่ช่วยให้กำจัดสักกายทิฏฐิได้อย่างสิ้นเชิง การรู้เห็นสภาวลักษณะของรูปนามอย่างชัดเจนด้วยวิปัสสนาปัญญาจึงจะทำลายความเห็นผิดนี้ได้

อย่างไรก็ตาม เขาก็ยังอาจหวนกลับไปมีความเห็นผิดได้อีกหากเขาเลิกการกำหนดรู้ก่อนที่จะได้บรรลุมรรคญาณ แต่ในบรรดาปุถุชนทั่วไปนั้น สักกายทิฏฐิได้หยั่งลึกลงในกระแสจิต ทำให้เขาคิดว่ามีตัวตนหรืออัตตาที่เป็นผู้ทำ คิด หรือเสวยอารมณ์ต่างๆ ส่วนผู้ที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิย่อมเชื่อว่าเมื่อตายลงก็ขาดสูญไป และไม่

ยอมรับเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ตลอดจนไม่เชื่อว่ากรรมและผลของกรรมมีจริง

จิตที่มีโทสะเป็นเหตุ (โทสมูลจิต) เป็นจิตที่เกิดพร้อมด้วยความไม่พอใจ (โทมนัสสหรคต) ประกอบด้วยความขัดเคือง (ปฏิฆ-สัมปยุตต์) แบ่งเป็น ๒ ดวง คือ ไม่มีการชักนำ (อสังขาริก) ๑ ดวง และมีการชักนำ (สสังขาริก) ๑ ดวง คำว่า โทสะ นี้ยังหมายรวมถึงความรู้สึกหลายๆ อย่าง เช่น ความโกรธ ความริษยา ความกังวล ความเศร้าโศก ความกลัว เป็นต้น

จิตที่มีโมหะเป็นเหตุ (โมหมูลจิต) เป็นจิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหรคต) ประกอบด้วยความลังเลสงสัย (วิจิกิจฉา-สัมปยุตต์) ๑ ดวง ซึ่งเป็นความเคลือบแคลงสงสัยเกี่ยวกับคุณของพระพุทธเจ้า พระนิพพาน และอนัตตา เป็นต้น และประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจสัมปยุตต์) ๑ ดวง ซึ่งเป็นจิตที่โลดแล่นซัดส่ายไปในที่ต่างๆ ไม่อยู่นิ่ง

ดังนั้น อปุญญาภิสังขาร จึงหมายความถึงโลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง ซึ่งเป็นธรรมที่ตรงข้ามกับปุญญาภิสังขาร ซึ่งทำให้รูปนามบริสุทธิ์ และมีผลให้ปฏิสนธิในภพที่ดี ได้รับวิบากที่ดี ส่วนอปุญญาภิสังขารทำให้รูปนามเศร้าหมองและส่งผลให้เกิดในภพที่ไม่ดี ได้รับวิบากที่ไม่ดี

มนุษย์ส่วนใหญ่มักจะทำกรรมชั่วเพราะคิดว่าทำแล้วจะได้รับความสุขสบาย เขาอาจฆ่าสัตว์ ลักขโมย หรือให้การเท็จในศาลเพื่อให้ตนได้อยู่ดีมีสุข แม้แต่คนที่ฆ่าบิดามารดาก็ทำไปเพื่อประโยชน์ของตนเอง ดังสาธกในเรื่องของเจ้าชายอชาตศัตรูที่ปลงพระชนม์พระบิดาเนื่องจากถูกพระเทวทัตชักจูงให้หลงผิด จึงดำริว่าพระองค์จะได้ครองราชสมบัตินานยิ่งขึ้นหากปลงพระชนม์พระบิดาแล้วขึ้นครองราชย์แทน แต่เนื่องจากการทำปิตุฆาตเป็นกรรมหนักและพระบิดาก็เป็นพระโสดาบันอีกด้วย พระเจ้าอชาตศัตรูจึงทรงสำนึกผิด เกิดความโทมนัสจนมิอาจเสวยพระยาหารและบรรทมได้ ในที่สุดพระองค์ก็ถูกพระโอรสปลงพระชนม์เช่นเดียวกัน และต้องไปเสวยทุกขเวทนาอันแสนสาหัสในโลหกุมภีนรกจนกระทั่งบัดนี้ด้วยอำนาจของกรรมชั่วนั้น[๓๓]

ในสมัยของพระกกุสันธพุทธเจ้า ทูสีมารได้พยายามอย่างยิ่งยวดที่จะทำอันตรายพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เมื่อไม่สำเร็จก็ได้เข้าสิงเด็กชายคนหนึ่งแล้วบันดาลให้เขาขว้างก้อนหินใส่พระอัครสาวกชื่อวิธุระซึ่งอยู่เบื้องหลังพระพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะจนถึงศีรษะแตกเลือดไหล ด้วยกรรมนี้ทำให้ทูสีมารต้องบังเกิดในอเวจีมหานรกในทันทีทันใด[๓๔] ดังนั้นแทนที่จะได้ฉลองความสำเร็จในการทำบาปของตน กลับต้องได้รับความทุกข์ทรมานจากกรรมชั่วนั้น แม้ว่าในขณะที่เป็นพญามาร ทูสีจะเคยมีอำนาจอยู่เหนือมารทั้งหลาย แต่ในอเวจีมหานรกซึ่งเป็นภูมิที่ต่ำสุดใน ๓๑ ภูมิ เขากลับต้องหมอบอยู่แทบเท้าของนายนิรยบาล จึงเห็นได้ว่ากรรมชั่วย่อมตามสนองผู้ทำชั่วไม่ว่าจะอยู่ที่ใดในโลก

สำหรับกรรมที่เหลืออีก ๒ อย่าง คือ ปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร ก็มีมูลเหตุหลักมาจากความต้องการที่จะได้รับความสุขเช่นเดียวกัน อาเนญชาภิสังขาร หมายถึง อรูปฌานกุศล ๔ อย่าง ศัพท์ว่า **อาเนญชา** (ความตั้งมั่น, ไม่หวั่นไหว) ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำลังเจริญรูปฌานอยู่นั้นอาจถูกเสียงดังรบกวนสมาบัติของตนได้ [๓๕] แต่อรูปฌานสมาบัติจะไม่ถูกรบกวนด้วยเสียงดัง อรูปฌาน คือ ฌานที่มีนามเป็นอารมณ์ มี ๔ อย่าง[๓๖] ดังนี้

๑. อากาสานัญจายตนฌาน มีอากาศ (ช่องว่าง) หาที่สุดมิได้

๒. วิญญาณัญจายตนฌาน มีวิญญาณหาที่สุดมิได้

๓. อากิญจัญญายตนฌาน มีภาวะที่ไม่มีอะไรๆ

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

อรูปฌาน ๔ อย่างนี้เป็นสังขารที่ชักนำให้ปฏิสนธิในอรูปภูมิ ส่วนอปุญญาภิสังขาร ชักนำให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ และปุญญาภิสังขาร ชักนำให้ปฏิสนธิในมนุษยภูมิ เทวภูมิ และรูปภูมิ

เหล่าสัตว์กระทำกรรมหรือสังขารทั้ง ๓ อย่างนี้ เพื่อให้ตนได้รับความสุข และสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป อายตนะ และผัสสะ เป็นต้น ในภพใหม่

อจฺฉริยํ ภนฺเต อพฺภุตํ ภนฺเต. ยาว คมฺภีโร จายํ ภนฺเต ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ, อถ จ ปน เม อุตฺตานกุตฺตานโก วิย ขายติ. (สํ. นิ. ๑๖.๖๐.๘๙)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งยิ่ง คนทั่วไปรู้เห็นว่าลึกซึ้ง แต่ถึงอย่างนั้น ก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนเป็นธรรมง่ายๆ พระพุทธเจ้าข้า"

บทที่ ๓

สังขาร

เป็นปัจจัยให้เกิด

วิญญาณ

สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ กรรมดีหรือกรรมชั่วในภพก่อนเป็นปัจจัยให้เกิดกระแสจิตในภพใหม่โดยเริ่มต้นจากปฏิสนธิวิญญาณ กรรมชั่วอาจชักนำให้ไปเกิดในอบายภูมิ ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน หลังจากนั้นจะเกิดมีกระแสของวิญญาณ เรียกว่า ภวังคจิต ซึ่งดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง โดยอาจคั่นด้วยวิถีจิตซึ่งรับอารมณ์จากทวารทั้ง ๖ ในขณะเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และคิดนึก กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ภวังคจิต เป็นอย่างเดียวกับจิตใต้สำนึกที่เกิดในขณะที่เรานอนหลับ และจิตดวงสุดท้ายก่อนจะเสียชีวิตที่เรียกว่า จุติจิต ดังนั้น ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต จึงเป็นจิตที่เป็นผล (วิบาก) ของกรรมในภพก่อน

อกุศลวิบากจิต ๕ ดวงที่รับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีทางทวาร ๕ คือ ทางตา ทางหู เป็นต้น เรียกว่า จักขุวิญญาณ คือ จิตที่เห็นรูปทางตา โสตวิญญาณ คือ จิตที่ได้ยินเสียงทางหู ฆานวิญญาณ คือ จิตที่ได้กลิ่นทางจมูก ชิวหาวิญญาณ คือ จิตที่ลิ้มรสทางลิ้น และกายวิญญาณ คือ จิตที่กระทบสัมผัสทางกาย จิตเหล่านี้เป็นผลของอกุศลกรรม เช่นเดียวกันกับจิตที่รับอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๕ (สัมปฏิจฉนะ) และจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ (สันตีรณะ) สรุปได้ว่า จิตที่เป็นวิบากของอกุศลกรรม (อปุญญาภิสังขาร) มี ๗ ชนิด[๑]

ส่วนจิตที่มีมูลเหตุมาจากอาเนญชาภิสังขารนั้น เป็นวิบากของอรูปาวจรกุศลกรรม ๔ อย่าง[๒] ที่ทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในอรูปภูมิ ๔ แล้วมีภวังคจิตเกิดต่อมาในปวัตติกาล และมีจุติจิตเกิดในวาระสุดท้ายของชีวิต

ในส่วนของปุญญาภิสังขารนั้น รูปาวจรกุศลกรรม ๕ อย่างเป็นเหตุให้เกิดรูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวงในรูปพรหมภูมิ [๓] และมหากุศลจิต ๘ ดวงก็เป็นเหตุให้เกิดมหาวิปากจิต ๘ ดวงในกามาวจรภูมิ วิปากจิตเหล่านี้ทำหน้าที่ปฏิสนธิ (เกิด) ภวังค์ (รักษาภพ) และจุติ (ตาย) ในมนุษย์ภูมิและในเทวภูมิ ๖ นอกจากนี้ ยังทำหน้าที่ตทารมณ์ คือรับอารมณ์ต่อจากชวนจิต หลังจากที่ชวนจิตแล่นไปรับอารมณ์ครบ ๗ ขณะ ในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น และกุศลกรรมในกามาวจรภูมิก็ยังเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณจิต ๕ ที่รับอารมณ์ที่ดีทางทวารทั้ง ๕, อุเบกขาสัมปฏิจฉนจิต ทำหน้าที่รับอารมณ์ และสันตีรณจิต ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ทั้งที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา และที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา[๔]

กล่าวโดยสรุป

วิปากจิต มี ๓๒ ดวง คือ

- อรูปาวจรวิปากจิต ๔
- รูปาวจรวิปากจิต ๕
- กามาวจรอกุศลวิปากจิต ๗
- กามาวจรกุศลวิปากจิต ๑๖

วิปากจิตทั้ง ๓๒ ดวงนี้ เป็นผลของสังขารทั้งสิ้น[๕]

สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณได้อย่างไร

เรื่องที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณนั้นค่อนข้างที่จะเข้าใจยาก แต่ก็เป็นสิ่งที่มีความสำคัญมาก ท่านอาจารย์แลดี สยาดอกล่าวย้ำว่าความไม่เข้าใจเรื่องนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดอย่างใหญ่หลวงได้เราจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้องเสียก่อนว่า เมื่อจุติจิตพร้อมทั้งกระแสรูปนามในภพก่อนได้ดับไปแล้ว ปฏิสนธิวิญญาณพร้อมทั้งรูปนามในภพใหม่จะเกิดขึ้นสืบต่อในทันทีโดยความเป็นผลของกรรมดีหรือกรรมชั่วในภพก่อนตราบที่กิเลสยังไม่ได้ถูกกำจัดให้สิ้นไปจากกระแสจิต หากปราศจากความเข้าใจในเรื่องนี้ก็จะก่อให้เกิดความเชื่อว่ามีอัตตาหรือวิญญาณที่ย้ายจากร่างหนึ่งไปสู่อีกร่างหนึ่ง (สัสสตทิฏฐิ) หรืออีกความความเชื่อหนึ่งว่าตายแล้วสูญสลายไปไม่มีการเกิดอีก (อุจเฉททิฏฐิ) ตามที่นักวัตถุนิยมสมัยปัจจุบันเชื่อถือกัน

ความเชื่อว่าตายแล้วขาดสูญนั้นเกิดจากความไม่รู้ในความสัมพันธ์ของเหตุและผลหลังจากการสิ้นชีวิต ต่างจากในขณะมีชีวิตซึ่งจะเห็นความสัมพันธ์ของอวิชชา สังขาร อายตนะ ผัสสะ เวทนา และตัณหา ที่เป็นปัจจัยต่อเนื่องเกี่ยวพันกันเหมือนลูกโซ่ได้ชัดเจน กล่าวคือ เมื่อบุคคลไม่รู้ความสัมพันธ์ของเหตุผลอันจัดเป็นอวิชชา จึงทำกรรมที่เป็นสังขาร แล้วส่งผลให้มีอายตนะเพื่อให้รับรู้อารมณ์ได้ อีกทั้งการกระทบระหว่างอายตนะกับอารมณ์ เช่น ตากระทบกับรูป

ย่อมก่อให้เกิดผัสสะ แล้วเวทนาอันเป็นความรู้สึกที่ตอบสนองอารมณ์ในเชิงลบหรือบวกก็จะปรากฏขึ้นทันที ทั้งตัณหาที่ปรารถนาพอใจสิ่งที่รู้สึกอยู่ก็จะปรากฏขึ้นเช่นกัน อย่างไรก็ตาม การเกิดใหม่หลังจากการตายจัดเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถเห็นได้ชัดเจนเหมือนในเวลาที่มีชีวิตอยู่ จึงทำให้เกิดความเชื่อว่าเมื่อตายแล้วก็ขาดสูญไป

ผู้ที่ได้ศึกษามามากมักจะยอมรับคำสอนเรื่องสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณโดยอาศัยศรัทธาเป็นพื้นฐาน เนื่องจากคำสอนนี้ไม่อาจพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ได้ด้วยการใช้หลักเหตุผลล้วนๆ จึงถูกคัดค้านโดยนักวัตถุนิยมสมัยใหม่ในปัจจุบัน แต่ผู้ปฏิบัติธรรมที่ได้เจริญวิปัสสนามาพอสมควรแล้วจะสามารถรู้เห็นการเกิดใหม่ได้อย่างชัดเจน เมื่อเขาเห็นการเกิดขึ้นและดับไปต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็วของรูปนาม ซึ่งเป็นการเห็นด้วยประสบการณ์ของตนเอง ไม่ใช่เป็นการเรียนรู้จากคำบอกของครูอาจารย์ แม้ว่าในเบื้องต้นเขาจะยังไม่สามารถรู้เห็นอะไรมากนัก แต่เมื่อปฏิบัติไปจนบรรลุสัมมสน-ญาณและอุทยัพพยญาณก็จะเห็นแจ้งความจริงข้อนี้ จริงอยู่เขาอาจมีความเข้าใจเรื่องจุติจิตและปฏิสนธิจิตอย่างกว้างๆ เมื่อได้บรรลุถึงปัจจยปริคคหญาณ แต่เมื่อบรรลุถึงสัมมสนญาณและอุทยัพพยญาณแล้ว ความสงสัยใดๆ เกี่ยวกับการเกิดใหม่ก็จะอันตรธานไป เนื่องจากเขาได้เห็นโดยประจักษ์ด้วยวิปัสสนาญาณว่า การตายหมายถึงการ

ดับของจิตดวงสุดท้าย (จุติจิต) และการเกิดใหม่หมายถึงการเกิดขึ้นของจิตดวงแรก (ปฏิสนธิจิต) ซึ่งไม่แตกต่างจากการเกิดขึ้นและดับไปของจิตที่เขาได้กำหนดรู้ในขณะเจริญวิปัสสนานั่นเอง

สำหรับผู้ที่ไม่เคยเจริญวิปัสสนา เขาจะไม่สามารถรู้เห็นความจริงข้อนี้ แต่จะเชื่อว่าจิตคือวิญญาณหรืออัตตาที่เที่ยงแท้ถาวร ความเชื่อนี้แม้จะถูกปฏิเสธโดยผู้ที่ได้ศึกษาพระอภิธรรมมาอย่างแตกฉาน แต่ก็ยังมีบุคคลบางคนที่ยังไม่ละทิ้งความเชื่อนี้ เพราะได้เคยยึดมั่นมาอย่างนี้ในอดีตชาติ และผู้ปฏิบัติธรรมบางคนที่ปัญญายังไม่แก่กล้ามากนักก็อาจรู้สึกเอนเอียงไปได้ในบางครั้ง

สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ

ปุถุชนที่ยึดมั่นความเห็นผิดอาจเชื่อว่าความตายหมายถึงการดับสูญ หรือมิฉะนั้นก็เชื่อว่าเป็นการย้ายของวิญญาณจากที่หนึ่งไปอยู่อีกที่หนึ่ง ความเห็นผิดอย่างแรก เรียกว่า **อุจเฉททิฏฐิ** (ความเห็นผิดว่าสัตว์ตายแล้วขาดสูญ)

ส่วนในความเห็นผิดอย่างหลังเรียกว่า **สัสสตทิฏฐิ** (ความเห็นผิดว่าสัตว์ตายแล้วเที่ยง)

และยังมีคนอีกพวกหนึ่งที่เชื่อว่า จิตเกิดขึ้นเองและพัฒนาไปพร้อมกับการเจริญเติบโตของร่างกายเรียกว่า **อเหตุกทิฏฐิ** (ความเห็นผิดว่าสัตว์ไม่มีเหตุ)

นอกจากนั้น บางพวกก็เห็นผิดว่ามีพระเจ้าสร้างโลก ความเห็นผิดนี้เรียกว่า **วิสมทิฏฐิ** (ความเห็นผิดที่ไม่สม่ำเสมอ)

คนบางพวกมีความเห็นผิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ หรือกระแสนามรูป โดยเชื่อว่าร่างกายเป็นที่อยู่ชั่วคราวของวิญญาณ หรืออัตตาหรือพลังแห่งชีวิตซึ่งเมื่อร่างกายเสื่อมสลายไปก็ย้ายจากที่อยู่แห่งหนึ่งไปสู่ที่อยู่อีกแห่งหนึ่ง บางพวกเชื่อว่าเมื่อถึงเวลาอันสมควร คนที่ตายแล้วจะฟื้นคืนชีพมาได้ จึงที่จะพยายามรักษาซากศพไว้ด้วยความระมัดระวังไม่ให้เสื่อมสลายไป ความเห็นผิดต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งยืนยันคำกล่าวของท่านอาจารย์แลดีสยาดอว่าหลักปฏิจจสมุปบาท

ที่ว่าด้วยความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกันระหว่างสังขารและวิญญาณนั้นทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้อย่างใหญ่หลวงได้

พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปมักยังไม่หลุดพ้นจากความเห็นผิดเหล่านี้ แต่เนื่องจากมีความเชื่อในคำสอนเกี่ยวกับอนัตตา จึงไม่งมงายกับความเห็นที่ผิดจนถึงขั้นเป็นอันตรายต่อการเจริญวิปัสสนา ดังนั้น แม้พวกเขาจะไม่มีความรู้เกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดอย่างแตกฉาน ก็ยังสามารถเจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ได้

ตัวอย่างในเรื่องนี้มีมาแล้วในสมัยหลังจากพุทธปรินิพพานไม่นาน พระฉันนเถระได้พยายามเจริญวิปัสสนาแต่ไม่ประสบความก้าวหน้า เพราะความยึดมั่นในอัตตทิฏฐิ ต่อมาได้สดับพระธรรมเทศนาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจากพระอานนท์ จึงได้เจริญวิปัสสนาและสามารถชำระความเห็นผิดแล้วบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ในเวลาต่อมา[๖]

ในสมัยพุทธกาล พระภิกษุชื่อว่ายมกะเชื่อว่าพระอรหันต์เมื่อปรินิพพานแล้วถึงความขาดสูญ พระสารีบุตรจึงได้เรียกมาพบและได้เทศนาสั่งสอน พระยมกภิกษุได้เจริญวิปัสสนาและบรรลุธรรมในขณะฟังพระธรรมเทศนานั้น[๗] ดังนั้นผู้มีศรัทธาในพระบรมศาสดาจึงไม่ควรท้อถอย เพราะถ้าเขาเจริญวิปัสสนาอย่างเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวก็จะสามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างแน่นอน

ความไม่รู้และความสงสัยในคำสอนเกี่ยวกับการจุติ (ตาย) และปฏิสนธิ (เกิด) หรือเพราะมีความโน้มเอียงไปทางอุจเฉททิฏฐิ ทำให้บางคนสงสัยว่าหลังจากตายแล้วมีการเกิดอีกหรือไม่ คำถามเช่นนี้แสดงว่าผู้ถามมีความเชื่อว่ามีอัตตาหรือวิญญาณที่เที่ยงแท้ถาวรหรือพลังแห่งชีวิตที่เป็นแก่นสารของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ส่วนพวกวัตถุนิยมแม้จะไม่เชื่อเรื่องของวิญญาณ แต่ก็ยังเชื่ออยู่ลึกๆ ว่ามีอัตตาอยู่ในสิ่งมีชีวิตเช่นกัน โดยจะสังเกตเห็นได้จากคำถามซึ่งจำแนกความแตกต่างระหว่างสิ่งที่มีชีวิตกับสิ่งที่ไม่มีชีวิต คำถามของทั้งสองพวกนี้ยากที่จะตอบในทัศนะของศาสนาพุทธ เพราะถ้าตอบว่ามีการเกิดอีกหลังจากที่ตายแล้ว ก็จะสนับสนุนความเชื่อในเรื่องอัตตา แต่ศาสนาพุทธมิได้ปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงว่าไม่มีการเกิดอีก ดังนั้นพระพุทธองค์จึงไม่ทรงนิ่งไม่ตอบคำถามนี้ นอกจากนั้นยังเป็นการยากที่จะแสดงหลักฐานพิสูจน์ให้แจ้งชัดแก่ปุถุชนทั่วไปได้ ถึงแม้ผู้ที่เจริญฌานจนบรรลุอภิญญาเกิดทิพยจักษุญาณสามารถเห็นนรกสวรรค์จะให้การยืนยันในข้อนี้ แต่ผู้ที่ไม่เชื่อก็จะค้านว่าเป็นเรื่องของไสยศาสตร์หรือเป็นกลอุบายหลอกลวง ดังนั้นพระพุทธองค์จึงได้ตรัสโดยธรรมาธิษฐาน (มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง) ว่า ตราบใดที่ยังไม่สิ้นกิเลสตัณหาแล้ว ก็จะยังมีการสืบต่อของกระแสรูปนามอยู่ตราบนั้น[๘]

ปัญหาเรื่องการตายแล้วเกิดนี้ ไม่เอื้อต่อการตอบด้วยการ

ชี้แจงแสดงเหตุผลเท่านั้น แต่จะต้องพิสูจน์ได้ด้วยการปฏิบัติตามกระบวนวิธีการทางศาสนาพุทธเท่านั้น เพราะผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสมถกรรมฐานจนสามารถบรรลุอภิญญาจะสามารถมองเห็นผู้ที่ตายไปแล้วทั้งที่ไปอุบัติในเทวโลกหรือที่ไปบังเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ อย่างชัดเจนเสมือนมองเข้าไปในบ้านที่อยู่ตรงข้ามกัน แล้วเห็นคนที่เดินจากบ้านหลังหนึ่งไปยังบ้านอีกหลังหนึ่ง และไม่ว่าผู้ที่เขาต้องการจะพบเห็นนั้นจะไปบังเกิดในสุคติภูมิหรือเป็นสัตว์ในทุคติภูมิก็ตาม เขาก็จะหาพบได้อย่างง่ายดาย

ผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสงค์จะเจริญฌานเพื่อให้ได้อภิญญาก็สามารถกระทำได้โดยไม่ขัดต่อคำสอนในพระพุทธศาสนา แต่การเจริญฌานจนบรรลุอภิญญาได้นั้นต้องก่อให้เกิดสมาธิที่แนบแน่นบริบูรณ์ ดังนั้นการเจริญวิปัสสนาจึงจัดเป็นทางปฏิบัติที่ง่ายกว่า และเมื่อการปฏิบัติก้าวหน้าจนบรรลุถึงขั้นปัจจยปริคคหญาณก็จะเห็นแจ้งสภาวธรรมของการจุติและปฏิสนธิ และจะกระจ่างแจ้งยิ่งขึ้นเมื่อบรรลุถึงสัมมสนญาณ อุทยัพพยญาณ และภังคญาณตามลำดับ ผู้ปฏิบัติธรรมจะรู้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงการเกิดดับของจิตที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่จบสิ้นเหมือนลูกประคำที่เรียงลำดับกันไป และสามารถอนุมานรู้ว่าการตายก็คือการดับของจิตดวงสุดท้าย (จุติจิต) ในภพเก่า และตามมาด้วยการเกิดของจิตดวงแรก (ปฏิสนธิจิต) ในภพใหม่ แต่วิปัสสนาที่รู้เห็นอย่างนี้ก็ยังไม่มั่นคงมากนัก จนกว่าจะ

ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันบุคคลเป็นอย่างต่ำ จึงจะทำให้หมดความเคลือบแคลงสงสัยในการเกิดใหม่ได้ อย่างไรก็ตาม คนส่วนมากมักชอบถกเถียงกันในเรื่องนี้แทนที่จะทดสอบพิสูจน์ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเอง บางท่านหันไปแสวงหาคำอธิบายจากนักวิทยาศาสตร์หรือนักปรัชญาชาวตะวันตก ในขณะที่หลายท่านก็เชื่อถือคำสอนของบุคคลผู้มีชื่อเสียงที่เล่าลือว่าเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา แต่วิธีที่ดีที่สุดก็คือการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อแสวงหาคำตอบด้วยประสบการณ์ของตนเองโดยไม่ต้องอาศัยคำบอกเล่าจากประสบการณ์ของผู้อื่น

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงอุทยัพพยญาณจะเห็นประจักษ์ว่าทันทีที่จิตดวงหนึ่งดับไป จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วรับอารมณ์ต่อจากจิตดวงที่เพิ่งดับไป ประสบการณ์ดังกล่าวนี้ทำให้เขาอนุมานรู้ว่าการเกิดขึ้นในภพใหม่เริ่มต้นด้วยการเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตที่ถูกปรุงแต่งด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่นไว้ขณะใกล้ตายในภพก่อนนั่นเอง

ในขณะใกล้ตายนั้นกระแสจิตยังมีการเกิดดับติดต่อกันอย่างไม่ขาดช่วง โดยอาศัยร่างกายที่มีชีวิตอยู่ แต่หลังจากที่ตายร่างกายแตกสลายแล้ว กระแสจิตก็ยังดำเนินต่อไปในร่างกายใหม่ กระบวนการนี้เป็นไปเหมือนแสงสว่างที่เกิดต่อเนื่องกันในหลอดไฟฟ้าโดยอาศัยกระแสไฟฟ้าซึ่งไหลผ่านหลอดไฟอยู่ตลอดเวลา เมื่อไส้หลอดไฟขาดแสงจะดับ แต่กระแสไฟฟ้ายังมีอยู่ พอเปลี่ยนหลอดไฟใหม่แสง

ก็จะสว่างขึ้นอีก ในอุปมาที่ยกมาแสดงนี้ หลอดไฟ กระแสไฟฟ้า และแสงสว่างเป็นกระบวนการทางกายภาพที่แปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา แสดงถึงสภาพไม่คงทนถาวรของสภาวธรรมทั้งปวง

ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ยังได้อธิบายโดยอุปมากับเสียงสะท้อน เงาในกระจก เปลวไฟ และรอยประทับตราอีกด้วย[๙]

เสียงสะท้อนคือการสะท้อนกลับของคลื่นเสียงที่ไปกระทบกับกำแพงหรือไม้เป็นต้น ไม่ใช่การโยกย้ายเสียงเดิมไปที่แห่งใหม่ที่ไกลออกไป แต่มีความเป็นเหตุเป็นผลกันของเสียงเดิมและเสียงสะท้อน เมื่อเราส่องหน้าตัวเองในกระจก เงาที่เห็นในกระจกก็ไม่ใช่ใบหน้าจริง ๆ แต่มีเหตุเกิดจากใบหน้า ส่วนเปลวไฟตะเกียงอาจใช้จุดตะเกียงอื่นได้ แต่เปลวไฟของตะเกียงดวงใหม่ก็ไม่ใช่เปลวไฟเดิม เพราะตะเกียงดวงเก่ายังมีเปลวไฟลุกไหม้อยู่ แต่เปลวไฟตะเกียงในดวงใหม่มีความเกี่ยวเนื่องจากเปลวไฟของตะเกียงดวงเก่า และในอุปมาสุดท้าย ดวงตราที่ประทับลงบนครั่งหรือกระดาษ ทำให้เกิดรอยประทับตรานั้น รอยประทับกับดวงตราไม่ใช่สิ่งเดียวกัน แต่รอยประทับจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีดวงตรา

การอุปมาข้างต้นช่วยให้เข้าใจกระบวนการเกิดใหม่ ในขณะที่บุคคลใกล้จะตาย กรรมที่เคยทำในอดีต (กรรม) ภาพของสิ่งที่เกี่ยวกับกรรมในอดีต (กรรมนิมิต) หรือภาพที่เกี่ยวกับภพใหม่ (คตินิมิต) อย่างใดอย่างหนึ่ง จะปรากฏแก่บุคคลผู้นั้น ทันทีที่เขาเสียชีวิตลง

ปฏิสนธิวิญญาณก็จะเกิดขึ้นโดยยึดหน่วงเอากรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ดังนั้นการเกิดใหม่จึงมิได้หมายถึงการเคลื่อนของจิตดวงสุดท้ายไปสู่ภพใหม่ แต่กลับเป็นจิตดวงใหม่ที่ถูกปรุงแต่งด้วยกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตในภพก่อน โดยมีอวิชชาและสังขารเป็นต้นทำหน้าที่เชื่อมโยงปฏิสนธิวิญญาณไว้กับอารมณ์ก่อนตายตามกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท

ดังนั้น ปฏิสนธิวิญญาณในภพใหม่จึงเป็นจิตคนละดวงกันกับจุติจิตของคนใกล้ตาย แต่เกิดขึ้นโดยอาศัยจุติจิต และเกี่ยวเนื่องกับจุติจิตในภพก่อนนั้นเอง อย่างไรก็ตาม เรามักพูดถึงจุติจิตและปฏิสนธิจิตทั้งสองดวงนี้ว่าเป็นของคนเดียวกัน เช่นเดียวกับในเวลาที่มีชีวิตอยู่ ซึ่งเรามักกล่าวถึงจิตที่เกิดก่อนกับจิตที่เกิดใหม่ต่อเนื่องกันไปในกระแสจิตของบุคคลว่าหมายถึงบุคคลคนเดียวกัน การที่คนตายแล้วไปเกิดในเทวโลกหรือโลกอื่น ก็ไม่ใช่เป็นการโยกย้ายนามรูปอันเดิมไปอยู่ในสถานที่ใหม่ หากแต่เป็นเพียงโวหารของชาวโลกที่ใช้สื่อความหมายกันเท่านั้นว่าเป็นคนนั้นคนนี้ เพราะการเกิดใหม่นั้นเป็นความต่อเนื่องอาศัยกันเกิดขึ้นของจิตแต่ละดวง

อนึ่ง ความเห็นที่ว่าชาติก่อนไม่มีเพราะเมื่อคนตายไปแล้วย่อมขาดสูญนั้น ชื่อว่า อุจเฉททิฏฐิ พุทธศาสนิกชนส่วนมากไม่เชื่อถือความเห็นนี้ อย่างไรก็ตาม เราควรระวังไม่ตกไปในสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเชื่อว่าการเกิดใหม่เป็นการโยกย้ายวิญญาณไปสู่สถานที่ใหม่ แม้ว่า

ในเชิงโวหารจะพูดถึงเสมือนเป็นคนๆ เดียวกัน เนื่องจากภพทั้งสองมีความเกี่ยวเนื่องเป็นเหตุเป็นผลกัน

ผู้ปฏิบัติธรรมที่มีวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วจะไม่เชื่อถือวาทะทั้งสองที่กล่าวมา เพราะได้รู้เห็นโดยประจักษ์ถึงการเกิดดับของจิตที่เป็นไปในปัจจุบัน และความเป็นเหตุเป็นผลกันโดยอาศัยกันเกิดขึ้น การรู้เห็นเช่นนี้ไม่เปิดโอกาสให้ความเห็นผิดทั้งสองอย่างนี้แทรกเข้ามาได้เลย สำหรับผู้ที่คิดอย่างมีเหตุผลก็สามารถสังเกตเห็นธรรมชาติของจิตได้เหมือนกัน เช่น ความยินดีอาจตามมาด้วยความหดหู่ ความสงบใจอาจตามมาด้วยความหงุดหงิดก็ได้ สภาพที่เปลี่ยนแปรอยู่ตลอดเวลาของจิตนี้แสดงให้เห็นชัดถึงธรรมชาติซึ่งไม่คงที่ของจิต นอกจากนั้นบางครั้งจิตก็อาจมีสภาพที่ต่อเนื่องกันมีความคล้ายคลึงกัน เช่น ความตั้งใจจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งในตอนกลางคืน อาจเกิดขึ้นอีกในตอนเช้าก็ได้ จิตในสองขณะนั้นมีสภาพไม่แตกต่างกัน แต่เชื่อมโยงกันด้วยความเป็นเหตุเป็นผลกัน ผู้ที่เข้าใจความเกี่ยวเนื่องกันของจิตที่เกิดดับติดต่อกันในกระแสจิตก็จะอนุมานรู้ได้ว่าแม้ในกรณีที่มีความตายเข้ามาคั่นกลาง ความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันนี้ก็ยังคงมีอยู่

นิมิตขณะใกล้ตาย

จิตในภพใหม่มี ๒ ชนิด คือ จิตที่เกิดในปฏิสนธิกาล (เวลาเริ่มปฏิสนธิ) และจิตที่เกิดในปวัตติกาล (เวลาหลังจากปฏิสนธิไปจนถึงเวลาจุติ) ซึ่งเกิดต่อเนื่องกันยาวนานตลอดชีวิต ปฏิสนธิจิต มี ๑๙ ดวง คือ ในอบายภูมิ มีวิปากจิต ๑ ดวง[๑๐] ในกามาวจรภูมิ (มนุษย-โลกและเทวโลก) มี ๙ ดวง[๑๑] ในรูปาวจรภูมิ มี ๕ ดวง[๑๒] และในอรูปวจรภูมิ มี ๔ ดวง[๑๓] ส่วนจิตที่เกิดในปวัตติกาลที่เป็นวิปากจิต มี ๓๒ ดวง[๑๔] แต่จะไม่นำมาแสดงในที่นี้ เพราะเป็นเรื่องที่ทำความเข้าใจได้ยากสำหรับบุคคลที่ไม่ได้ศึกษาพระอภิธรรมมาก่อน

บุคคลที่ใกล้จะตายมักมีอารมณ์ ๓ ชนิดมาปรากฏให้เห็น คือ ภาพของกรรมที่เคยทำในอดีต (กรรม) ภาพสิ่งที่เกี่ยวกับการทำกรรมในอดีต (กรรมนิมิต) และนิมิตที่เกี่ยวกับภพใหม่ (คตินิมิต) อย่างใดอย่างหนึ่ง[๑๕] กรรมอาจมาในรูปของการหวนคิดถึงเหตุการณ์ในอดีต หรือภาพหลอนในปัจจุบัน เช่น ชาวประมงอาจพูดเหมือนกำลังจับปลาอยู่ หรือคนที่ชอบให้ทานอาจคิดว่ากำลังให้ทานอยู่ เมื่อหลายปีก่อน ข้าพเจ้าได้นำคณะผู้แสวงบุญกลุ่มหนึ่งจากเมืองชเวโบไปนมัสการพระเจดีย์ในมันดเลย์และย่างกุ้ง หลังกลับจากเดินทางแล้วไม่นาน ชายชราคนหนึ่งในคณะได้ถึงแก่กรรมลง ก่อนตายเขาได้พูดพึมพำถึงประสบการณ์ในระหว่างเดินทางจาริกแสวงบุญ

นอกจากนั้น คนใกล้ตายอาจเห็นนิมิตของสิ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับกรรมที่เคยทำในอดีต เช่น คนที่เคยถวายทานอยู่เป็นประจำก็อาจเห็นจีวร วัดวาอาราม พระพุทธรูป พระภิกษุ เป็นต้น ส่วนคนที่เคยทำฆาตกรรมก็อาจเห็นอาวุธ สถานที่เกิดเหตุ เหยื่อที่ถูกฆ่า เป็นต้น หรือเขาอาจเห็นนิมิตของสถานที่ที่จะไปอุบัติในภพหน้า เช่น ถ้ามีนรกเป็นที่ไป ก็อาจเห็นเปลวไฟหรือนายนิรยบาล แต่ถ้าจะได้ไปเกิดในเทวโลก ก็อาจเห็นเทวดา หรือวิมาน เป็นต้น ครั้งหนึ่งเพื่อนได้บอกพราหมณ์ผู้มีมิจฉาทิฏฐิที่ใกล้จะตายว่าภาพเปลวไฟซึ่งเป็นนิมิตที่เขาเห็นนั้นเป็นเครื่องหมายของพรหมโลก แต่เมื่อตายลงกลับปรากฏว่าได้ไปบังเกิดเป็นสัตว์นรก[๑๖]

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ความเชื่อที่ผิด ๆ จึงเป็นสิ่งน่ากลัวโดยแท้ เล่ากันว่าบางคนได้แนะนำเพื่อนที่กำลังจะตายให้นึกถึงภาพที่ตนกำลังฆ่าวัวเพื่อทำบุญบูชายัญ โดยคิดว่าการกระทำเช่นนั้นจะช่วยให้ไปเกิดในภพที่ดีได้ แต่ความจริงกลับทำให้จิตเศร้าหมอง และจิตที่เศร้าหมองแล้วนั้นย่อมส่งผลให้ไปเกิดในทุคติภูมิตามสภาวะที่เศร้าหมองของตน[๑๗]

ในสมัยพุทธกาล มีอุบาสก ๕๐๐ คนอาศัยอยู่ในกรุงพาราณสี แต่ละคนมีบริวาร ๕๐๐ คน อุบาสกผู้เป็นหัวหน้าชื่อว่า มหาธรรมิก-อุบาสก เขามีบุตรชายและบุตรหญิงอย่างละ ๗ คน ทุกคนล้วนปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธองค์ เมื่อมหาธรรมิกอุบาสก

ซึ่งชรามากนั้นได้เกิดล้มป่วยหนักใกล้จะตาย ได้นิมนต์พระภิกษุให้มาสวดมนต์ที่บ้านของตน ในขณะฟังสวดอยู่นั้น มหาธรรมิกอุบาสกได้เห็นราชรถจากสวรรค์มารอรับอยู่ จึงกล่าวกับเทวดาที่มารอรับว่าโปรดรอก่อนขอรับ

ฝ่ายภิกษุที่กำลังสวดมนต์อยู่คิดว่ามหาธรรมิกอุบาสกขอให้รอก่อนจึงได้หยุดสวด บุตรและธิดาของเขาได้พากันร้องไห้เพราะคิดว่ามหาธรรมิกอุบาสกพร่ำเพ้อด้วยความกลัวตาย เมื่อพระภิกษุได้กลับไปแล้วมหาธรรมิกอุบาสกได้บอกให้โยนพวงมาลัยขึ้นไป ปรากฏว่าพวงมาลัยลอยค้างอยู่ในอากาศ มหาธรรมิกอุบาสกจึงอธิบายว่าพวงมาลัยไปคล้องอยู่บนราชรถที่มาจากสวรรค์ชั้นดุสิต และหลังจากที่ได้ให้โอวาทสั่งสอนบุตรธิดาให้ทำแต่บุญกุศลแล้ว เขาก็สิ้นชีวิตแล้วไปบังเกิดบนสวรรค์ชั้นดุสิต นี้เป็นตัวอย่างคตินิมิตของสวรรค์ที่ปรากฏแก่คนดีในขณะใกล้ตาย[๑๘]

อีกตัวอย่างหนึ่งเป็นเรื่องชายคนหนึ่งในเมืองเมาะละแหม่ง เมื่อเวลาใกล้ตายได้กล่าวว่าเขาเห็นเรือนหลังใหญ่สวยงาม นิมิตนี้หมายถึงเทวโลกเช่นเดียวกัน

ส่วนผู้ที่ได้เห็นหมู่บ้านหรือที่พำนักของบิดามารดาในภพใหม่ก็อาจได้เกิดเป็นมนุษย์ ท่านสยาดอ (พระอาจารย์) รูปหนึ่งในเมืองเมาะละแหม่งได้ถูกโจรฆ่าตาย หลังจากนั้นอีก ๓ ปี มีเด็กจากเมืองมยิตได้รบเร้าให้บิดามารดาเดินทางไปส่งที่เมืองเมาะละแหม่ง

เด็กคนนี้สามารถบอกชื่อของสยาดอหลายรูปที่เคยอยู่ในวัดเดียวกันในภพก่อนได้ เขาเล่าว่าเมื่อโจรไม่ได้เงินจากเขาตามต้องการจึงได้แทงเขา เขาได้วิ่งหนีไปที่ท่าน้ำ แล้วลงเรือไปที่เมืองมยิตอาศัยอยู่ที่บ้านของพ่อแม่ในปัจจุบัน การวิ่งหนีและการลงเรือเป็นต้นนี้เป็นคตินิมิตของท่านสยาดอนั่นเอง

ในกรณีของการตายอย่างกะทันหันก็อาจมีการหวนคิดถึงกรรมในอดีตหรือเห็นคตินิมิตได้เช่นเดียวกัน ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวว่า แม้แมลงวันที่เกาะอยู่บนท่อนเหล็กได้ถูกทุบด้วยไม้ค้อนจนแหลกละเอียด ก็ยังมีกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตปรากฏให้เห็น[๑๙]

ทุกวันนี้มีระเบิดปรมาณูที่มีอานุภาพทำลายเมืองใหญ่ๆ ให้กลายเป็นเถ้าถ่านได้ในพริบตาเดียว คนที่ตายในระเบิดก็สามารถเห็นกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตด้วยเหมือนกัน มตินี้อาจเป็นเรื่องเหลือเชื่อสำหรับคนที่ไม่รู้กระบวนการของจิตอย่างละเอียด แต่สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้รูปนามอยู่อย่างจดจ่อต่อเนื่อง ก็จะเชื่อได้โดยไม่ยากนัก เพราะคัมภีร์ทางพุทธศาสนาระบุไว้ว่าจิตมีการเกิดดับถึงแสนโกฏิขณะในชั่วเวลาเพียงพริบตาเดียวหรือสายฟ้าแลบครั้งเดียว[๒๐] ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุอุทยัพพยญาณจะรู้เห็นด้วยตนเองว่าจิตเกิดดับเป็นร้อยๆ ครั้งในชั่วขณะเดียว เขาย่อมเชื่อมั่นว่าผู้ที่ตายอย่างกระทันหันมีโอกาสได้เห็นกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอย่างแน่นอน

ในเรื่องนี้สามารถอธิบายได้ว่าวิญญาณจะต้องเกาะเกี่ยวอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งอยู่เสมอจึงจะเกิดขึ้นได้ เรามักจะจำสิ่งที่เคยทำมาในอดีต และบางครั้งอาจคิดถึงโลกสวรรค์บ้างหรือโลกมนุษย์บ้าง หากผู้ที่เคยทำกรรมดีไว้ได้ตายลงในขณะคิดถึงกรรมดีในอดีต ก็จะได้เกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ อารมณ์ในขณะก่อนตายที่เกี่ยวกับภพหน้า เรียกว่า คตินิมิต และภาพของสิ่งที่เกี่ยวกับกรรมในอดีต เรียกว่า กรรมนิมิต

ไม่เพียงแต่ในคัมภีร์อรรถกถาเท่านั้นที่กล่าวถึงนิมิตไว้ในขณะก่อนตาย แม้ในพระบาลีก็ตรัสเรื่องนี้ไว้ เช่น ใน พาลบัณฑิตสูตร และพระสูตรอื่นๆ พระพุทธองค์ได้ตรัสเกี่ยวกับความทรงจำเรื่องบุญหรือบาปที่เคยทำมาในขณะใกล้ตาย ทรงอุปมาว่าเสมือนเงาภูเขาที่ทอดไปบนพื้นปฐพีในเวลาเย็น ซึ่งไม่มีใครสามารถกำจัดให้หายไปได้ [๒๑] ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าเห็นหญิงคนหนึ่งขณะใกล้ตายได้แสดงความหวาดกลัวอย่างรุนแรง ราวกับว่ากำลังเผชิญหน้ากับศัตรูที่มุ่งจะทำร้ายเธออย่างทารุณโหดร้าย เธอผู้นี้กลัวจนพูดไม่ออก แม้ญาติพี่น้องจะพยายามปลอบโยนก็ไม่ช่วยให้ดีขึ้น ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะได้เห็นคตินิมิตที่ไม่ดี ซึ่งเป็นผลของกรรมชั่วในอดีตก็เป็นได้

ปฏิสนธิวิญญาณในกามภูมิ

ดังนั้น เราจึงจำเป็นต้องกระทำแต่กรรมดีซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตที่ดีในขณะก่อนตาย ถ้าการกระทำกรรมดีนั้นประกอบด้วยความเห็นที่ถูกต้อง มีกุศลเจตนาที่แน่วแน่ และเป็นกามาวจรมหากุศลจิตดวงใดดวงหนึ่งใน ๘ ดวง ก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณที่ประกอบด้วยปัญญาดวงใดดวงหนึ่งใน ๔ ดวง (ญาณสัมปยุตต์)[๒๒] การเกิดในภพใหม่ก็จะเป็นไปพร้อมด้วยเหตุ ๓ คือ อโมหะ (ความไม่หลง,ปัญญา) อโทสะ (ความไม่โกรธ) และอโลภะ (ความไม่โลภ) บุคคลที่ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ นี้จะสามารถบรรลุฌานและอภิญญาได้โดยง่ายหากเขาเจริญสมถกรรมฐาน หรือหากเจริญวิปัสสนาก็จะสามารถบรรลุมรรค ผล และนิพพานได้ การทำกรรมดีโดยมีความปรารถนาพระนิพพานเป็นแรงจูงใจจะชักนำให้เกิดใหม่ในภพภูมิที่ดี มีโอกาสศึกษาธรรมะ และที่สุดคือบรรลุถึงพระนิพพานด้วยการเจริญวิปัสสนาหรือการได้สดับพระธรรมเทศนา

หากเจตนาในการทำกรรมดีนั้นไม่หนักแน่นหรือไม่ประกอบด้วยปัญญา เช่น การทำบุญที่ไม่ได้ประกอบด้วยความเชื่อในกรรมและผลของกรรม ก็จะส่งผลให้เกิดวิปากจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา (ญาณวิปปยุตต์) ๔ ดวง[๒๓] ซึ่งการเกิดใหม่นั้นย่อมไม่ประกอบด้วยอโมหเหตุ และเมื่อปราศจากอโมหเหตุแล้ว การเกิดดังกล่าวก็ย่อมจะเป็นไปด้วยเหตุเพียง ๒ อย่าง คือ อโลภะ และอโทสะเท่านั้น บุคคล

ประเภทนี้เรียกว่า ทวิเหตุกปฏิสนธิ (บุคคลที่เกิดด้วยเหตุ ๒) ซึ่งจะไม่สามารถเจริญฌานได้ และไม่ประกอบด้วยปัญญาที่สามารถเข้าถึงมรรคผลนิพพานได้ ส่วนการทำกรรมดีที่ไม่ประกอบด้วยปัญญามีความตั้งใจน้อย เป็นเพียงแต่ทำไปเท่านั้น ย่อมไม่ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ คือปราศจากทั้งอโลภะ อโทสะ และอโมหะ (อเหตุกปฏิสนธิ) บุคคลประเภทนี้ถ้าได้เกิดในสุคติภูมิ ก็อาจมีร่างกายพิกลพิการ เช่น ตาบอด หูหนวก เป็นต้น[๒๔]

ดังนั้น ในขณะที่กระทำกรรมดี เราจึงควรกระทำด้วยความกระตือรือร้น โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุพระนิพพาน และถ้ามีจิตที่มุ่งไปสู่พระนิพพาน กรรมดีย่อมจะชักนำไปในทางที่ถูกต้อง และความตั้งใจที่มีกำลังจะนำพาให้ไปเกิดในภพใหม่ด้วยกุศลเหตุ ๓ โดยไม่จำเป็นต้องอธิษฐานให้เกิดเป็นคนมีปัญญา เพราะกรรมดีที่ได้กระทำด้วยปัญญาและเจตนาที่เข้มแข็งจะเป็นเหตุให้ความปรารถนานั้นสัมฤทธิ์ผล ปฏิสนธิวิญญาณในเรื่องนี้เป็นวิปากจิตที่ประกอบด้วยปัญญา แต่หากทำกรรมดีโดยมีเจตนาที่อ่อน หรือทำโดยไม่ตั้งใจก็จะไปปฏิสนธิด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ เท่านั้น

บางคนกล่าวว่า ทานและศีล หมายถึง ปุญญาภิสังขาร และเนื่องจากปุญญาภิสังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงย่อมนำพาให้เกิดภพใหม่ และทำให้ต้องวนเวียนอยู่ในสังสารทุกข์อย่างไม่รู้จบ ความเห็นดังกล่าวนี้เป็นความเห็นผิดที่เกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) เพราะหาก

การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาโดยตั้งความปรารถนาว่า อิทํ เม ปุญฺญํ นิพฺพานสฺส ปจฺจโย โหตุ (ขอให้กุศลของข้าพเจ้านี้จงเป็นปัจจัยเพื่อการบรรลุพระนิพพาน) หรือ อิทํ เม ปุญฺญํ อาสวกฺขยาวหํ โหตุ (ขอให้กุศลของข้าพเจ้านี้จงนำมาซึ่งความสิ้นอาสวะ) นั้นมีความปรารถนานิพพานเป็นแรงจูงใจก็จะส่งผลให้เกิดใหม่เป็นผู้มีปัญญา และช่วยให้บรรลุความปรารถนาที่สูงสุดได้ พระสารีบุตรและสาวกองค์อื่นๆ ก็บรรลุพระนิพพานด้วยบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญมาในอดีตทั้งสิ้น แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายท่านก็บรรลุด้วยบุญดังกล่าวเช่นเดียวกัน บุญกุศลที่กระทำเพื่อความหลุดพ้นจากวัฏสงสารนี้เรียกว่า กุศลที่อาศัยวิวัฏฏ์ (วิวัฏฏนิสสิตกุศล)[๒๕]

แม้พระโพธิสัตว์เองก็ได้บรรลุด้วยการปฏิบัติอย่างเดียวกันนี้ โดยอธิษฐานให้การบำเพ็ญบารมีเป็นไปเพื่อเป็นเหตุของการบรรลุสัพพัญญุตญาณโดยกล่าวว่า อิทํ เม ปุญฺญํ สพฺพญฺญุตญาณสฺส ปจฺจโย โหตุ (ขอให้บุญกุศลของข้าพเจ้านี้จงเป็นปัจจัยเพื่อการบรรลุสัพพัญญุตญาณเถิด) ในกรณีนี้การปฏิสนธิของพระโพธิสัตว์ย่อมประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ อโมหะ อโทสะ และอโลภะ อนึ่ง ในปฏิสนธิจิตดังกล่าวยังแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือ ปฏิสนธิจิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ (โสมนัส) อย่างหนึ่ง และปฏิสนธิจิตที่เกิดพร้อมกับความวางเฉย (อุเบกขา) อีกอย่างหนึ่ง อีกทั้งยังเป็นจิตที่เกิดเองโดยไม่มีการชักนำ กล่าวคือเป็นปฏิสนธิจิตที่เปี่ยมด้วยพลังความ

ตั้งใจที่แรงกล้า (อสังขาริก) หรือเป็นจิตที่ไม่กระตือรือร้นในการทำความดี (สสังขาริก)

ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับก่อน (มหาอรรถกถา) กล่าวไว้ว่า ปฏิสนธิจิตของพระโพธิสัตว์เกิดพร้อมด้วยความโสมนัส เพราะพระองค์ทรงมีความประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะช่วยเหลือมวลมนุษย์ทั้งปวง ทั้งกอปรด้วยความเมตตาต่อสรรพสัตว์อย่างไม่มีประมาณ ความเมตตาที่แรงกล้านั้นมักจะประกอบด้วยโสมนัส ดังนั้นปฏิสนธิจิตของพระโพธิสัตว์จึงเป็นจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส[๒๖]

อีกความเห็นหนึ่ง คือ พระมหาสิวเถระสันนิษฐานว่า ปฏิสนธิจิตของพระโพธิสัตว์น่าจะเกิดพร้อมด้วยอุเบกขา ในความเห็นของท่านนั้น จิตของพระโพธิสัตว์มีความแน่วแน่และลึกซึ้ง จึงมีลักษณะของอุเบกขามากกว่าโสมนัส[๒๗] ไม่ว่าจะประกอบด้วยอุเบกขาหรือโสมนัสก็ตาม ปฏิสนธิวิญญาณของพระโพธิสัตว์ย่อมเริ่มต้นมาจากการทำกรรมดีที่มีความปรารถนาจะตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นแรงจูงใจ ดังนั้นแม้ปุญญาภิสังขารที่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้นี้จะนำไปสู่การเกิดใหม่ก็ตาม แต่ก็ไม่ทำให้สังสารวัฏยืดยาวออกไป หากกลับจะช่วยให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏได้เสียอีก

ปฏิสนธิวิญญาณในรูปภูมิและอรูปภูมิ

ส่วนในรูปภูมิมีปฏิสนธิวิญญาณ ๕ อย่าง คือ

- รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง ซึ่งเกิดจากปุญญาภิสังขารที่เป็นรูปาวจรกุศล กล่าวคือ ปฐมฌานปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในพรหมโลกชั้นปฐมฌานภูมิ ๓ ชั้นด้วยปฐมฌานกุศล[๒๘]

- ทุติยฌานและตติยฌานปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในทุติยฌานภูมิ ๓ ชั้นด้วยทุติยฌานและตติยฌานกุศล[๒๙]

- จตุตถฌานปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในตติยฌานภูมิ ๓ ชั้นด้วยจตุตถฌานกุศล[๓๐]

ที่จริงแล้วปฐมฌานภูมิ ๓ ชั้น ทุติยฌานภูมิ ๓ ชั้น และตติยฌานภูมิ ๓ ชั้นที่กล่าวถึงนี้เป็นภูมิชั้นเดียวกัน แต่ต่างกันโดยอานุภาพที่น้อย ปานกลาง และยิ่งใหญ่ จึงกล่าวไว้ ๓ ชั้น

ส่วนปัญจมฌานปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในพรหมโลกชั้นเวหัปผลาและชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น[๓๑] อันจำแนกเป็นอวิหา อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี และอกนิฏฐา โดยพรหมโลกชั้นสุทธาวาสเป็นที่พำนักของพระอนาคามีผู้บรรลุปัญจมฌาน และจะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปรินิพพานในภูมินั้น จึงได้ชื่อว่า สุทธาวาส (ที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์)

นอกจากนั้น ยังมีพรหมอีกจำพวกหนึ่งอยู่ชั้นเดียวกับพรหมเวหัปผลา เรียกว่า อสัญญสัตว์พรหม[๓๒] เป็นพรหมที่มีเพียงรูปเท่านั้น ไม่มีนามคือจิตและเจตสิก เพราะเกิดจากปัญจมฌานกุศลที่คลายความพอใจในนาม จึงอธิษฐานให้มีเพียงรูปอย่างเดียว

อนึ่ง ในอรูปภูมิมีปฏิสนธิวิญญาณ ๔ อย่าง คือ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง ซึ่งเกิดจากอาเนญชาภิสังขารที่เป็นอรูปาวจรกุศล ย่อมส่งผลให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหมในพรหมโลก ๔ ชั้นตามลำดับ

ปฏิสนธิวิญญาณในอบายภูมิ

ส่วนผู้ที่ทำกรรมชั่วย่อมไปเกิดในอบายภูมิเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย หรือสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอกุศลกรรมที่ตนทำไว้ โดยเฉพาะกรรมชั่วที่ทำไว้ในขณะใกล้ตายหรือทำไว้สม่ำเสมอเป็นอาจิณกรรม มักส่งผลก่อน ปฏิสนธิวิญญาณของบุคคลประเภทนี้เป็นสันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา จัดเป็นอกุศลวิบาก[๓๓]

สรุปความว่า สังขาร ๓ ประการตามพระดำรัสว่า สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ (เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ) ย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙ ดวงด้วยแรงบุญและแรงบาปที่สั่งสมไว้ในกระแสจิตตามสมควร

วิถีจิตที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

จิตทุกดวงรวมไปถึงปฏิสนธิวิญญาณหรือจิตประเภทอื่น มีการเกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็วมาก จิตแต่ละดวงประกอบด้วยขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป)[๓๔] โดยทั่วไปจิตเกิดดับถึงแสนโกฏิขณะในชั่วเวลาเพียงพริบตาเดียว ดังนั้นในแต่ละขณะจิตจึงมีระยะเวลาเพียงไม่ถึงหนึ่งในล้านของ ๑ วินาทีเท่านั้น

เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับลงแล้ว จึงมีกระแสภวังคจิตเกิดต่อมา ซึ่งจะเกิดต่อเนื่องไปจนกว่าจะมีจิตอีกประเภทหนึ่งที่เรียกว่า วิถีจิต เกิดคั่น วิถีจิตเป็นจิตที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น กระแสภวังค์จะเกิดต่อเนื่องไปตราบเท่าที่ยังมีชีวิตอยู่โดยมีสังขารเป็นปัจจัยหลักเช่นเดียวกับปฏิสนธิวิญญาณ ความยืนยาวของกระแสภวังค์ขึ้นอยู่กับสังขารและกรรมเป็นปัจจัยหลักเช่นเดียวกัน อุปมาเหมือนการโยนก้อนหินขึ้นไปในอากาศ ก้อนหินจะไปได้ไกลถ้ามือที่โยนก้อนหินนั้นเป็นมือที่แข็งแรง แต่จะไปได้ไม่ไกลถ้ามือไม่แข็งแรง หรืออาจเปรียบพลังของกรรมเหมือนกับความเร็วเริ่มต้นของกระสุนปืนหรือจรวดที่ถูกยิงออกไป และความตายก็หมายถึงการสลายไปของจิตที่มีกรรมเป็นปัจจัยเช่นเดียวกัน ดังนั้น ปฏิสนธิวิญญาณ ภวังคจิต และจุติจิต ในแต่ละภพจึงเป็นจิตที่มีกรรมในอดีตเป็นมูลเหตุ

นอกจากนั้น กรรมในอดีตหรือกรรมอื่นในปัจจุบันยังเป็นปัจจัยให้แก่วิถีจิตอันได้แก่ จักขุวิญญาณ (จิตที่เห็นรูปทางตา) โสต-วิญญาณ (จิตที่ได้ยินเสียงทางหู) ฆานวิญญาณ (จิตที่รู้กลิ่นทางจมูก) ชิวหาวิญญาณ (จิตที่ลิ้มรสทางลิ้น) กายวิญญาณ (จิตที่รู้การกระทบสัมผัสทางกาย) อีกทั้งยังเกิดจิตประเภทอื่นที่เกี่ยวเนื่องกัน คือ สัมปฏิจฉนจิต (จิตที่รับอารมณ์) สันตีรณจิต (จิตที่ไต่สวนอารมณ์) ชวนจิต (จิตที่เสพอารมณ์) และตทารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์เหมือนชวนจิต) จิตทั้งหมดดังที่กล่าวมานี้ มีมูลเหตุมาจากกรรมที่ชักนำให้เกิด และจากกรรมอย่างอื่นอีกด้วย

ในคัมภีร์ธาตุกถา[๓๕]ระบุว่า สังขารเป็นปัจจัยแก่จิตทุกชนิดตลอดภพหนึ่ง ทั้งกุศลจิตและอกุศลจิต รวมถึงกิริยาจิตซึ่งไม่ก่อให้เกิดผลกรรมด้วย เหตุผลที่สนับสนุนมตินี้เนื่องจากกุศลจิตเป็นต้นนั้นเกิดต่อเนื่องมาจากปฏิสนธิจิตและภวังคจิตซึ่งมีสังขารอย่างเดียวกันเป็นปัจจัยปรุงแต่ง แต่หลักปฏิจจสมุปบาทได้อธิบายถึงวัฏฏะ ๓ คือ กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) และวิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) ตลอดจนความเป็นเหตุเป็นผลกันอาศัยกันเกิดขึ้นของวัฏฏะทั้ง ๓ ดังนั้น จึงได้กล่าวว่า โลกิยวิปากจิต ๓๒ ดวงที่เป็นผลของกรรมวัฏเท่านั้นจึงจัดเป็นวิญญาณที่เกิดจากสังขาร ข้าพเจ้าได้อธิบายปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙ ดวงซึ่งทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์และจุติมาแล้ว ส่วนจิตที่เหลือ ๑๓ ดวงนั้นทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ

โดยขึ้นอยู่กับการปรุงแต่งของสังขาร กล่าวคือ บางดวงก็เป็นกุศลวิบากรับรู้อารมณ์ที่ดีน่าปรารถนาด้วยสังขารคือกุศล บางดวงก็เป็นอกุศลวิบากรับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีไม่น่าปรารถนาด้วยสังขารคืออกุศล ดังนี้เป็นต้น

พึงทราบว่า ตามหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น อวิชชาและสังขาร จัดเป็นอดีตเหตุ คือ เหตุในภพก่อน, วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา จัดเป็นปัจจุบันผล คือ ผลในภพปัจจุบัน, ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ จัดเป็นปัจจุบันเหตุ คือ เหตุในภพนี้ และชาติ ชรา มรณะ จัดเป็นอนาคตผล คือ ผลในภพต่อไป[๓๖]

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (วิ. มหา. ๔.๗.๗.)

"ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้"

บทที่ ๔

วิญญาณ

เป็นปัจจัยให้เกิด

นามรูป

นามรูปเกิดจากวิญญาณ

หลักปฏิจจสมุปบาทกล่าวว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ข้อนี้หมายความว่า การเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิก (ธรรมชาติที่เกิดร่วมกับจิต) และร่างกายขึ้นพร้อมกัน เจตสิกที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณ ได้แก่ ความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้หมายรู้ (สัญญา) การกระทบ (ผัสสะ) ความตั้งใจ (เจตนา) การใส่ใจ (มนสิการ) เป็นต้น ที่เกี่ยวข้องกับกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ที่เป็นอารมณ์ในขณะใกล้ตาย จิตทุกดวงจะต้องมีเจตสิกประกอบร่วมด้วยเสมอ ปฏิสนธิชั้นสูง (ติเหตุกปฏิสนธิ) ของพรหม เทวดา และมนุษย์ หมายถึงการปฏิสนธิที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก ๓ ดวง คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ แต่ก็ยังมีเทวดาและมนุษย์ชั้นกลาง (ทวิเหตุกปฏิสนธิ) ที่เกิดพร้อมด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ เท่านั้น ส่วนการปฏิสนธิชั้นต่ำของเทวดาที่สถิตอยู่บนพื้นดินและมนุษย์ที่มีร่างกายพิกลพิการ เป็นการปฏิสนธิที่ไม่ประกอบด้วยกุศลเหตุ (อเหตุกปฏิสนธิ) คือปราศจากคุณสมบัติที่ดีทั้งหลาย แต่อเหตุกปฏิสนธิของมนุษย์ในสุคติภูมิก็ยังจัดว่าเป็นอเหตุกปฏิสนธิที่ดีเมื่อเทียบกับอเหตุกปฏิสนธิในทุคติภูมิของพวกสัตว์ในอบายภูมิ

การเกิดอาจจำแนกได้ ๓ ประเภท คือ การเกิดในครรภ์มารดา (คัพภเสยยกะ) การเกิดในที่ชื้นแฉะ (สังเสทชะ) และการผุดเกิดขึ้นโตเต็มที่ (โอปปาติกะ)[๑] การเกิดในครรภ์มารดาแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง

อย่างแรก คือ เกิดโดยคลอดเป็นตัวจากครรภ์ของมารดา (ชลาพุชะ) เช่น มนุษย์ และสัตว์ ๔ เท้า

อย่างที่สอง เกิดเป็นฟองไข่ก่อนแล้วฟักเป็นตัวในภายหลัง (อัณฑชะ) เช่น นกและไก่ การเกิดของสัตว์นานาประเภทแตกต่างกันทั้งในขณะเริ่มต้น ขนาด และระยะของการเวลาฟักตัว ในเบื้องแรกนี้ จะกล่าวถึงการเกิดขึ้นของมนุษย์ตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาต่อไป[๒]

การเกิดของมนุษย์

การเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณ ทำให้มีกรรมชรูปกลาป (รูปกลาปที่เกิดจากกรรม) เกิดขึ้นจำนวน ๓ กลาป หรือรูป ๓๐ รูป ได้แก่ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ และวัตถุทสกะ ๑๐[๓] กล่าวคือ กายทสกะ ๑๐ ประกอบด้วย กายปสาทรูป และรูปอื่นอีก ๙ รูป คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม สี กลิ่น รส โอชา และชีวิต ภาวทสกะ ๑๐ ประกอบด้วยปุริสภาวรูป (รูปที่แสดงความเป็นชาย) หรืออิตถีภาวรูป (รูปที่แสดงความเป็นหญิง) และรูปอีก ๙ รูปที่เหมือนในกายทสกะ เมื่อภาวทสกะได้พัฒนาสมบูรณ์ขึ้น สภาพความเป็นชายหรือหญิงจะปรากฏให้เห็นชัด เพราะภาวรูปเป็นเหมือนกลไกที่พัฒนารูปให้ปรากฏเพศและอากัปกิริยาของชายและหญิง ความแตกต่างนี้จะยิ่งเห็นได้ชัดเจนในกรณีของการกลายเพศ ส่วนวัตถุทสกะ ๑๐ ประกอบด้วยวัตถุรูปอันเป็นที่อาศัยของมโนวิญญาณจิตมีปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ เป็นต้น และรูปอีก ๙ อย่างเหล่านั้น

มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยพุทธกาล มีเศรษฐีบุตรชื่อโสเรยยะได้มีจิตคิดชั่วต่อพระมหากัจจายนะ โดยคิดว่าพระรูปนี้ผิวงาม น่าจะมาเป็นภรรยาของเรา กรรมชั่วนี้ได้ส่งผลให้เขากลายเพศจากบุรุษเป็นสตรีในทันที ลักษณะบุรุษของเขาได้อันตรธานไปแล้วมีลักษณะของสตรีเกิดขึ้นแทน และต่อมายังได้ให้กำเนิดบุตร ๒ คนอีกด้วย เมื่อเขาสำนึกผิดและไปขอขมาต่อพระเถระ จึงได้คืนเพศเป็นบุรุษอีกครั้ง

ภายหลังเขาได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา และได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ก่อนจะมรณภาพ[๔] เรื่องนี้คล้ายกับกรณีคนที่ถูกสุนัขบ้ากัดแล้วมีพฤติกรรมทางจิตเปลี่ยนไปคล้ายสุนัข ส่วนคนที่มีเพศวิปริต คือจะเป็นหญิงก็ไม่ใช่จะเป็นชายก็ไม่เชิงนั้น เป็นผู้ที่ปราศจากภาวรูป มีเพียงกายทสกะ ๑๐ และวัตถุทสกะ ๑๐ อันเป็นที่ตั้งทางกายภาพของปฏิสนธิวิญญาณ ภวังคจิต และจุติจิตเป็นต้นเท่านั้น ดังนั้น ในขณะปฏิสนธิ โดยทั่วไปจึงมีรูปเกิดขึ้นเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ คือ รูปกลาป ๓ กลุ่ม หรือรูป ๓๐ อย่าง ประกอบกันขึ้นเป็นกลละ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา[๕]

รูปที่เป็นตัวอ่อนในครรภ์นี้ มีลักษณะเป็นหยาดน้ำใส ขนาดเท่ากับหยดน้ำมันที่ติดอยู่ปลายขนตัวจามรีเท่านั้น จึงมีขนาดที่เล็กมากจนไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า[๖] กลละนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเอง แต่เกิดจากการผสมกันของน้ำอสุจิของบิดาและระดูของมารดา ถ้าเราไม่ยอมรับในข้อนี้ ก็ยากที่จะอธิบายได้ว่า เหตุใดเด็กจึงมีรูปร่างหน้าตาคล้ายพ่อแม่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในพระสูตรต่างๆ ว่า ร่างกายเป็นผลรวมของธาตุทั้ง ๔ และอสุจิของบิดา รวมทั้งระดูของมารดา[๗] ในพระไตรปิฎกยังได้ระบุเงื่อนไข ๓ ประการที่จำเป็นสำหรับการปฏิสนธิ คือ

๑. มารดาและบิดาอยู่ร่วมกัน ๒. มารดาอยู่ในวัยมีระดู

๓. มีปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้น[๘]

เมื่ออสุจิและระดูจากบิดามารดามาผสมกันเกิดเป็นอุตุชรูป (รูปที่เกิดจากอุณหภูมิ) และเป็นไปได้ว่า อุตุชรูปนั้นได้พัฒนาไปเป็นกรรมชรูปโดยมีรูปกลาปทั้ง ๓๐ กลุ่มผสมอยู่ในอุตุชรูปนั้นอีกด้วย ตัวอย่างในปัจจุบันที่แพทย์สมัยใหม่สามารถผ่าเอาก้อนเนื้อร้ายออกจากร่างกายผู้ป่วยแล้วปลูกถ่ายเนื้อเยื่อที่ดี เนื้อเยื่อที่ถูกผ่าตัดออกจากร่างกายนั้นจัดเป็นอุตุชรูป แต่เมื่อนำมาปลูกถ่ายในที่ใหม่จนผสานเป็นเนื้อเดียวกัน มีปสาทรูปเดียวกับบริเวณข้างเคียงแล้ว ก็จัดเป็นกรรมชรูป นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างการผ่าตัดเปลี่ยนลำไส้ของแพะมาปลูกถ่ายในร่างของคน หรือการปลูกถ่ายดวงตาที่ดีให้กับคนตาพิการ เมื่ออวัยวะที่นำมาปลูกถ่ายนั้นเกิดมีกายปสาทรูป หรือจักขุปสาทรูปขึ้นแล้ว ก็จัดว่าได้พัฒนาจากอุตุชรูปเป็นกรรมชรูป ในทำนองเดียวกัน จึงอาจสรุปได้ว่า กรรมชรูปกลาปทั้ง ๓ กลาปได้พัฒนามาจากอุตุชรูป

การศึกษาค้นคว้าของนักชีววิทยาชาวตะวันตกทำให้ค้นพบว่า การปฏิสนธิเกิดจากการผสมไข่ของมารดากับตัวอสุจิ (สเปิร์ม) จากบิดา หลังจากนั้นจึงพัฒนาเติบโตขึ้นเป็นทารกในครรภ์ ในระยะเริ่มแรกตัวอ่อนมีขนาดเล็กมากจนไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า การค้นพบนี้ตรงกับเนื้อความในพระไตรปิฎกว่าด้วยการปฏิสนธิ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงทราบด้วยพระปัญญาโดยไม่พึ่งเครื่องมือใด พระองค์ทรงทราบว่าชีวิตเริ่มต้นจากรูปกลาป ๓ กลุ่มที่ประกอบด้วยรูป ๓๐

อย่าง ซึ่งรวมเรียกว่า กลละ อันเป็นผลจากการผสมอสุจิของบิดาเข้ากับระดูของมารดา ความรู้เหล่านี้พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนเมื่อ ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว แต่นักวิทยาศาสตร์เพิ่งได้ค้นพบเมื่อราว ๓๐๐ ปีมานี้ หลังจากได้ศึกษาวิจัยมาเป็นเวลานานด้วยกล้องจุลทรรศน์ จึงเป็นการยืนยันถึงพระปัญญาอันหาที่สุดมิได้ของพระพุทธองค์

นอกจากนั้น นักวิทยาศาสตร์ชาวตะวันตกก็ยังไม่สามารถค้นพบการเกิดของรูปทั้ง ๓๐ อย่าง ซึ่งอาจเป็นเพราะกรรมชรูปเป็นรูปที่ละเอียดมากจนไม่สามารถตรวจพบได้ด้วยกล้องจุลทรรศน์

ด้วยเหตุนั้น นามรูปที่กล่าวมาแล้ว ก็คือเจตสิกและกรรมชรูปที่มีปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยนั่นเอง กรรมชรูปนั้นมีการเกิดใหม่ทุกๆ ขณะจิตเริ่มตั้งแต่ขณะตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) ของปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้นไปเช่นเดียวกับอุตุชรูป[๙] และเมื่อภวังคจิตดวงแรกเกิดขึ้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดจิตตชรูป (รูปที่เกิดจากจิต) ในขณะเกิดขึ้น (อุปปาทขณะ) ของภวังคจิตนั้นเป็นต้นไป[๑๐] แต่จิตที่ทำหน้าที่สักแต่เห็นเป็นต้น (ทวิปัญจวิญญาณจิต) ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดจิตตชรูป ดังนั้นจึงไม่มีจิตตชรูปเกิดพร้อมกับทวิปัญจวิญญาณจิต[๑๑] กล่าวโดยสรุปคือ การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิกประเภทต่างๆ ติดตามมา เช่น เวทนาเจตสิก เป็นต้น ตลอดจนรูปชนิดต่างๆ คือ กรรมชรูป อุตุชรูป และจิตตชรูปตามสมควร

หลังจากกลละมีอายุได้ ๗ วันจะเจริญขึ้นเป็นอัพพุทะ มีลักษณะเป็นฟองขุ่นๆ อีกหนึ่งสัปดาห์ต่อมาจะเจริญขึ้นเป็นชิ้นเนื้อ เรียกว่า เปสิ และในอีกสัปดาห์ต่อมา ชิ้นเนื้อจะเจริญเติบโตเป็นก้อนเนื้อ เรียกว่า ฆนะ จนในสัปดาห์ที่ ๕ ฆนะนี้จะเจริญขึ้นเป็นปัญจ-สาขา คือ มีปุ่ม ๕ ปุ่มงอกขึ้นเป็นส่วนแขน ขา และศีรษะ[๑๒]

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นไม่มีรายละเอียดของการเจริญเติบโตหลังจากสัปดาห์ที่ ๕ แต่ได้กล่าวว่า หลังจาก ๗๗ วัน (๑๑ สัปดาห์) จะเกิดมีปสาทรูปสำหรับการเห็น ได้ยิน รับกลิ่น และลิ้มรส และเกิดมีอาหารชรูปซึ่งเกิดจากธาตุอาหารที่ซึมซาบอยู่ในร่างกายของมารดา นอกจากนั้น ยังกล่าวว่าทารกในครรภ์มีเล็บมือและเล็บเท้าเกิดขึ้นด้วย[๑๓] แต่ไม่ได้กล่าวถึงพัฒนาการของเด็กทารกโดยละเอียดกว่านี้ เพราะผู้ปฏิบัติไม่จำเป็นต้องทราบ และคงมีเพียงกลุ่มแพทย์ที่จะได้ประโยชน์จากข้อมูลอันละเอียดยิ่งขึ้นกว่านี้

โอปปาติกะกำเนิด

สำหรับเทวดาในชั้นจาตุมหาราชิกาและเทวดาชั้นที่สูงขึ้นไปนั้น เมื่อปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดรูปกลาป ๗ กลุ่ม หรือ รูป ๗๐ อย่าง[๑๔] คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ รูปกลาปแต่ละประเภทเกิดขึ้นได้ไม่จำกัดจำนวนตามขนาดของตาหรือหูเป็นต้นของเทวดาตนนั้น สำหรับพรหมในปฐมฌานภูมิทั้ง ๓ ชั้น ทุติยฌานภูมิทั้ง ๓ ชั้น และตติยฌานภูมิทั้ง ๓ ชั้น ตลอดถึงเวหัปผลาภูมิ และสุทธาวาสภูมินั้น ไม่มีทสกกลาป ๓ กลุ่ม คือ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ และภาวทสกะ มีเพียงทสกกลาป ๓ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ พร้อมกับนวกกลาป ๑ กลุ่ม คือ ชีวิตนวกะ รวมเป็น ๔ กลาป ประกอบด้วยรูป ๓๙ อย่าง เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิต โดยมีชีวิตนวกกลาปทำหน้าที่แทนกายทสกกลาป[๑๕]

รูปกายของพรหมนั้นซึมซาบไปด้วยชีวิตนวกกลาป เหมือนกับร่างกายของเทวดาซึมซาบไปด้วยกายทสกกลาป ส่วนอสัญญสัตว์พรหมนั้นไม่มีจิตเกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิ มีเพียงชีวิตนวกกลาปที่เกิดเป็นรูปกายของพรหม[๖] เมื่อไม่มีจิตและจิตตชรูป จึงไม่รับรู้และไม่เคลื่อนไหว เป็นเหมือนรูปสลักไม้เท่านั้น แต่ที่น่าอัศจรรย์ยิ่งกว่าก็คือ อรูปพรหมที่สถิตอยู่ในอรูปภูมิ อรูปพรหมไม่มีรูปกาย แต่มีชีวิตที่ยืนนานหลายพันหลายหมื่นกัปด้วยการสืบต่อของจิตและเจตสิกเท่านั้น สิ่งเหล่านี้ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ แต่จะสามารถรู้ได้เพียงเฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและโยคีผู้ทรงฌานอภิญญา

สำหรับสัตว์ที่ถูกเผาไหม้ในนรก หรือเปรตที่หิวโหยอยู่ตลอดเวลานั้น ไม่สามารถเกิดด้วยการปฏิสนธิในครรภ์มารดา หรือเกิดในที่ชื้นแฉะ หากแต่ผุดเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมในอดีตของตน เมื่อเกิดขึ้นก็จะโตเต็มที่เช่นเดียวกับพวกเทวดา โดยมีรูปกลาปเกิดขึ้น ๗ กลุ่ม หรือเท่ากับรูป ๗๐ อย่าง เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิต พวกอบายสัตว์นี้มักจะไม่บกพร่องทางการเห็นหรือการได้ยิน เป็นต้น เหตุเพราะจะต้องได้รับความทุกข์ทรมานโดยการสัมผัสกับอารมณ์ที่ไม่ดีต่างๆ

สังเสทชะกำเนิด

เนื่องจากสัตว์ที่เป็นสังเสทชะกำเนิดเป็นพวกที่เกิดขึ้นในที่ชื้นแฉะ จึงน่าจะเติบโตขึ้นทีละน้อย แต่ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนากล่าวว่า หากไม่มีความพิการทางสายตาเป็นต้น พวกนี้จะมีจักขุ-ประสาทเป็นต้นเจริญเติบโตเต็มที่ทันทีเหมือนโอปปาติกะ เรื่องนี้ไม่อาจวินิจฉัยให้แน่นอนได้ว่าความจริงคืออะไร เพราะกรรมชรูปไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีทางวิทยาศาสตร์ ดังนั้นจึงควรถือเอานัยที่คล้อยตามพระคัมภีร์ การเจริญเติบโตของกรรมชรูปและรูปอื่นๆ ของพวกสังเสทชะและโอปปาติกะกำเนิดส่วนใหญ่ เป็นคล้ายกับพวกคัพภเสยยกะกำเนิด มีข้อแตกต่างเพียงอย่างเดียว คือ ในกรณีของสังเสทชะกำเนิดนั้น อาหารรูปเกิดขึ้นตั้งแต่ขณะที่สัตว์กลืนกินอาหารหรือกลืนน้ำลายของตนเอง[๑๗]

วิถีจิตทางทวาร ๕ (ปัญจทวารวิถี)

วิถีจิตมีความแตกต่างจากภวังคจิต แต่ว่าภวังคจิตมีความคล้ายคลึงกับปฏิสนธิจิต โดยมีอารมณ์เดียวกันและมีองค์ธรรมเหมือนกัน[๑๘] ภวังคจิตจะเกิดขึ้นต่อจากปฏิสนธิจิตซึ่งมีกรรมเป็นมูลเหตุ และรับอารมณ์หนึ่งใน ๓ อารมณ์ คือ กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตจากภพก่อน ภวังคจิตนั้นไม่รับรู้อารมณ์ในภพปัจจุบัน แต่มีลักษณะคล้ายกับจิตใต้สำนึกที่เกิดขึ้นในขณะหลับ แต่ในขณะที่เราเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และคิดนึกเรื่องราวต่างๆ จะมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในกระแสจิต ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เรียกว่า วิถีจิต

สมมติว่าการเห็นเกิดขึ้นได้เพราะมีรูปารมณ์มากระทบกับจักขุประสาท รูปารมณ์เหล่านั้นจะเกิดขึ้นใหม่ทุกๆ ๑๗ ขณะจิตพร้อมกับจักขุประสาทและจิตที่รู้รูปารมณ์นั้น จักขุปสาทรูปกลุ่มหนึ่งย่อมเกิดพร้อมกับรูปารมณ์กลุ่มหนึ่ง แต่ในขณะแรกที่รูปารมณ์เกิดขึ้นนั้นจะยังไม่มีกำลังมากพอ จึงยังไม่ปรากฏแก่จักขุประสาทในขณะที่กระแสภวังคจิตกำลังดำเนินไปอยู่ เมื่อภวังคจิตผ่านไปหนึ่งขณะจึงเกิดการกระทบของรูปารมณ์กับจักขุประสาท ภวังคจิตที่ผ่านไป ๑ ขณะก่อนจะเกิดการกระทบของรูปารมณ์นั้นเรียกว่า อตีตภวังค์ (ภวังค์ที่ผ่านไป) หลังจากนั้นจะมีภวังคจิตเกิดอีก ๑ ขณะ ส่งผลให้ความสนใจกับอารมณ์เดิมเริ่มลดน้อยลง และเริ่มสนใจรูปารมณ์ที่มากระทบ

ภวังคจิตดวงนี้ชื่อว่า ภวังคจลนะ (ภวังค์ไหวตัว) ลำดับต่อจากนั้น ภวังคจิตจะเกิดขึ้นอีก ๑ ครั้ง แต่มีกำลังอ่อนมาก เรียกว่า ภวังคุ-ปัจเฉทะ (ภวังค์ตัดกระแส)[๑๙] เมื่อภวังคจิตดวงนี้ดับลง กระแสภวังค์จึงถูกตัดไปด้วยจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ เรียกว่า อาวัชชนจิต คือ จิตที่พิจารณาใหม่ โดยพิจารณาตามทวารซึ่งเป็นที่เกิดของจิต เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า ปัญจทวาราวัชชนะ คือ จิตที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ทางทวาร ๕ (ถ้าเป็นอารมณ์ที่ปรากฏทางใจก็เกิดมโนทวาราวัชชนะ คือ จิตที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ทางมโนทวาร) หลังจากนั้น จักขุวิญญาณจิตจึงเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็นรูปารมณ์ แล้วจึงเกิดสัมปฏิจฉนจิต คือ จิตที่รับรูปารมณ์ที่พิจารณาไว้ด้วยอาวัชชน-จิตเป็นอารมณ์ เหมือนใช้มือจับไว้มั่น

ภวังคจิตมีสังขารเป็นปัจจัย เช่นเดียวกับจักขุวิญญาณจิตและสัมปฏิจฉนจิต จิตเหล่านี้จัดเป็นวิปากจิต ซึ่งแบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ กุศลวิปากจิต และอกุศลวิปากจิต แล้วแต่ว่าจะเป็นผลของกุศลสังขาร หรืออกุศลสังขาร แต่อาวัชชนจิตนั้นไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศลและไม่จัดเป็นวิบากด้วย แต่จัดเป็นกิริยาจิต หมายถึง จิตที่สักแต่ทำกิริยา ไม่ส่งผลเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นประเภทเดียวกับจิตของพระอรหันต์ซึ่งแม้จะบำเพ็ญกุศลก็ไม่ได้รับผลดีจากกุศลกรรมที่ทำไว้หลังจากเป็นพระอรหันต์แล้ว

หลังจากสัมปฏิจฉนจิตรับรูปารมณ์แล้ว จึงเกิดสันตีรณจิตต่อมาทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดีเป็นต้น แล้วหลังจากนั้นโวฏฐัพพนจิตจะเกิดขึ้นทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ แล้วชวนจิต ๗ ขณะจึงเกิดต่อมา โดยทำหน้าที่เสพอารมณ์ ชวนจิตมีความเร็วและแรงผลักดันซึ่งไม่มีในจิตประเภทอื่น เพราะเป็นจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกที่มีกำลังแรง ซึ่งเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล เช่น อโลภะหรือโลภะ จึงไม่น่าแปลกใจที่จิตชั่วร้ายมักพุ่งเข้าหาอารมณ์อย่างรวดเร็ว ดังนั้น ความโลภจึงสามารถกระตุ้นให้เราดิ้นรนไปหาสิ่งที่ปรารถนาแล้วฉวยเอามาด้วยกำลังแรง และความโกรธก็เป็นแรงผลักดันให้เราโลดแล่นไปทำลายสิ่งที่เราไม่พอใจอย่างไม่สนใจต่อเหตุผล นอกจากนี้ ความลังเลสงสัย ความกระวนกระวาย และความโง่เขลา ก็เกิดขึ้นตอบสนองต่ออารมณ์ที่เข้ามากระทบนั้นๆ ในฝ่ายกุศลก็มีทำนองเดียวกัน เนื่องจากเป็นธรรมชาติที่ว่องไวและมีกำลังแรงในกามภูมิ จึงเรียกชวนจิตในกามภูมิว่า กามชวนะ[๒๐] หลังจากชวนจิตได้เกิดขึ้น ๗ ขณะแล้ว ทำให้เกิดตทารัมมณจิตต่อมาอีก ๒ ขณะ ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนจิต เหมือนคนที่วิ่งไปด้วยกำลังแรงจำต้องก้าวไปอีกสองสามก้าวจึงจะหยุดวิ่งได้

อนึ่ง ในบางขณะยังเกิดอัปปนาชวนะในขณะบรรลุฌานและเข้าฌานสมาบัติ หรือในขณะบรรลุมรรคผลและเข้าผลสมาบัติด้วย[๒๑]

สำหรับจักขุทวารวิถีนั้น จักขุวิญญาณอาศัยจักขุปสาทรูปที่เกิดพร้อมด้วยอดีตภวังค์เป็นฐานที่เกิด ส่วนวิญญาณอื่นๆ นั้นอาศัยหทัยวัตถุหรือหทัยรูปเป็นฐานที่เกิด ในวิถีจิตหนึ่งมีวิถีจิต ๑๔ ขณะ เริ่มจากอาวัชชนจิต ไปจนถึงตทารัมมณจิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้นเพื่อรับรู้อารมณ์ในปัจจุบันขณะ[๒๒] วิถีจิตต่างจากภวังคจิต ตรงที่วิถีจิตเป็นจิตกระทำกรรม หรือเป็นจิตที่ตื่นตัว ส่วนภวังคจิตเป็นจิตใต้สำนึกคล้ายจิตในขณะหลับสนิท หลังจากตทารัมมณจิต ๒ ดวงดับลงแล้ว เป็นอันจบวิถีจิต ๑ วิถี แล้วจิตก็ตกภวังค์ไป คือ เกิดภวังคจิตขึ้นใหม่

อุปมาเรื่องวิถีจิต กล่าวเปรียบได้กับบุรุษคนหนึ่งนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง ผลมะม่วงหล่นลงมาทำให้บุรุษนั้นตื่นขึ้น เขาหยิบผลมะม่วงขึ้นมาพิจารณา ได้ของกลิ่นมะม่วง ทราบว่าเป็นมะม่วงสุก จึงบริโภคมะม่วงนั้น เมื่อบริโภคเสร็จแล้วเขาคิดทบทวนถึงรสมะม่วง แล้วก็หลับไปอีก ในเรื่องนี้ ภวังคจิตที่มีกรรม กรรมนิมิต หรือคติ-นิมิตเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนการหลับ การเกิดขึ้นและดับไปของภวังคจิต เปรียบเหมือนการตกใจตื่นเพราะมะม่วงตก อาวัชชนจิต เปรียบเหมือนการรู้สึกตัวตื่นขึ้นมา การเห็นรูปารมณ์ เปรียบเหมือนการมองเห็นผลมะม่วง สันตีรณจิต เปรียบเหมือนการพิจารณาผลมะม่วง โวฏฐัพพนจิต เปรียบเหมือนการตัดสินว่าเป็นมะม่วงสุก ชวน-จิต เปรียบเหมือนการกินมะม่วง และตทารัมมณจิต เปรียบเหมือนการคิดทบทวนถึงรสมะม่วง การเกิดภวังคจิตอีก เปรียบเหมือนการหลับไปอีก[๒๓]

ถ้าหากรูปารมณ์ที่เห็นนั้นไม่ชัดเจน จะเกิดอตีตภวังค์ ๒ หรือ ๓ ขณะก่อนที่รูปารมณ์จะปรากฏแก่จักขุประสาท และในกรณีเช่นนี้ วิถีจิตจะจบลงเมื่อชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ แล้วมีภวังคจิตเกิดต่อมาโดยไม่มีตทารัมมณจิต[๒๔]

ถ้ารูปารมณ์นั้นมีกำลังน้อยลงอีก จะเกิดอตีตภวังค์ ๕ ถึง ๙ ครั้ง ก่อนที่รูปารมณ์จะปรากฏ และวิถีจิตจะสิ้นสุดลงหลังจากที่โวฏฐัพพนจิตเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ โดยไม่มีชวนจิต[๒๕] วิถีจะจบลงที่โวฏฐัพพนจิตสำคัญมากในการปฏิบัติวิปัสสนา สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันอยู่นั้น ไม่ควรแสวงหาหรือใส่ใจกับอารมณ์ที่ก่อให้เกิดกิเลส เมื่อการกระทบของอารมณ์เชื่องช้า อาวัชชนจิตอ่อน และจักขุวิญญาณไม่แจ่มใส การรับอารมณ์ไม่ชัดเจน การไต่สวนอารมณ์ไม่มีประสิทธิภาพ และการตัดสินอารมณ์ไม่แน่นอน ดังนั้น จิตจึงตกภวังค์ไปหลังจากที่อารมณ์ปรากฏขึ้นเพียง ๒ หรือ ๓ ขณะจิต อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นไม่ชัดเจนเพียงพอที่จะทำให้เกิดกิเลสขึ้นในใจ และผู้ปฏิบัติธรรมได้รับรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของสภาวธรรมนั้นๆ ในวิถีจิตเช่นนี้ จิตเพียงสักแต่รับรู้ว่ามีการเห็นเท่านั้น โดยไม่มีกิเลสเข้ามาปรุงแต่ง

ความเป็นไปของวิถีจิตที่ได้กล่าวมาพอเป็นสังเขปข้างต้นนี้เป็นจักขุทวารวิถี คือ วิถีจิตที่เกิดทางจักขุทวาร สำหรับโสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร ก็มีนัยเดียวกัน

วิถีจิตทางมโนทวาร (มโนทวารวิถี)

มโนทวารวิถีมี ๓ ประเภท โดยจำแนกตามชวนจิตที่เกี่ยวข้อง คือ กามชวนะ ฌานชวนะ และมรรคผลชวนะ วิถีที่สำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาคือ กามชวนวิถี ในขณะที่กระแสภวังค์กำลังเป็นไปอยู่นั้น เกิดอารมณ์ปรากฏเกิดขึ้นทางใจ ซึ่งอาจเป็นอารมณ์ที่บุคคลนั้นเคยหรือไม่เคยประสบมาก่อนก็ได้ หลังจากนั้นภวังคจลนะเกิดขึ้น ๑ ขณะ และหลังจากภวังคจลนะเกิดขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ กระแสภวังค์ก็ถูกตัดไปด้วยมโนทวาราวัชชนจิตที่ทำหน้าที่เหมือนโวฏฐัพพนจิตคือ ตัดสินอารมณ์ แล้วเกิดชวนวิถี ๗ ขณะเสพอารมณ์ต่างๆ เช่น กลัว โกรธ สับสน ศรัทธา สงสาร เป็นต้น ชวนวิถีที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๕ นั้นไม่มีพลังมากนัก จึงไม่ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิที่ดีหรือไม่ดี แต่อาจให้ผลในปวัตติกาลเล็กน้อย ส่วนชวนวิถีที่ปรากฏทางมโนทวารนั้นมีพลังมากพอที่จะส่งผลให้ปฏิสนธิทั้งดีและไม่ดีได้ และทำให้เกิดวิบากอย่างอื่นได้อีกด้วย เราจึงจำเป็นต้องคอยควบคุมชวนะที่เกิดทางมโนทวารด้วยความระมัดระวัง หลังจากเกิดชวนจิต ๗ ขณะ แล้วตามด้วยตทารัมมณะ ๒ ขณะ จิตก็ตกภวังค์ไป[๒๖]

ดังนั้น มโนทวารวิถีจึงประกอบด้วยอาวัชชนะ ๑ ขณะ ชวนะ ๗ ขณะ และตทารัมมณะ ๒ ขณะ ในกรณีที่อารมณ์ปรากฏไม่ชัดเจน วิถีจิตจะสิ้นสุดที่ชวนะ ๗ ขณะ แล้วตกภวังค์โดยไม่มีตทารัมมณะ[๒๗] บางท่านกล่าวว่าถ้าอารมณ์นั้นอ่อนมาก จิตจะไม่ขึ้นสู่ชวนวิถี แต่จะมีอาวัชชนะ ๒ หรือ ๓ ขณะ แล้วตกภวังค์ไป ลักษณะดังกล่าวพบในขณะที่เรากำหนดรู้ความฟุ้งซ่านที่ไม่ปรากฏชัดเจน จึงไม่ผิดสภาวะ อนึ่ง ในมโนทวารวิถีนี้ เฉพาะตทารัมมณะจัดเป็นวิปากจิต ส่วนจิตอีก ๒ อย่างคืออาวัชชนจิตและชวนจิตจัดเป็นกิริยาจิต ซึ่งเป็นจิตที่ไม่มีสังขารเป็นปัจจัยปรุงแต่ง

วิถีจิตที่เกิดติดตามมา

มโนทวารวิถีอาจจะเกิดต่อจากภวังคจิตเพื่อทบทวนอารมณ์หลังจากที่ปัญจทวารวิถีได้ดับลงไป ในขณะที่เกิดมโนทวารวิถีดังกล่าว จิตเพียงแต่รับรู้รูปารมณ์ในระดับปรมัตถ์เท่านั้น (ปรมัตถรูป) โดยมิได้คำนึงถึงสมมุติบัญญัติที่เกี่ยวกับอารมณ์นั้นว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี เป็นต้น ดังนั้น ในขณะเห็น ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ได้คิดว่าอารมณ์ที่เห็นเป็นอะไร เพียงสักแต่เห็นสภาวะปรมัตถ์เท่านั้น จึงควรกำหนดรู้อารมณ์ที่เห็นทันที เพราะเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะต้องใส่ใจกับอารมณ์ที่ปรากฏต่อหน้าให้ทันปัจจุบันขณะ

หลังจากที่มโนทวารวิถีดังกล่าวได้ผ่านพ้นไปแล้ว และผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งสติกำหนดให้ดี จะเกิดมีมโนทวารวิถีเกิดตามมาเพื่อพิจารณารูปารมณ์นั้นอีกครั้ง หลังจากนั้นจึงเกิดวิถีจิตที่เริ่มรับรู้รูปร่างสัณฐานที่เป็นสมมุติบัญญัติ มโนทวารวิถีนี้จะเปิดโอกาสให้ชวนะที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นได้ และมโนทวารวิถีต่อมาก็จะพุ่งความสนใจไปที่นามบัญญัติของรูปารมณ์นั้นๆ เช่น เป็นบุรุษ หรือเป็นสตรี ซึ่งจะยิ่งเปิดโอกาสให้ชวนะเสพอารมณ์ที่เป็นอกุศลมากยิ่งขึ้น และด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดให้ทันปัจจุบันในมโนทวารวิถีแรกหรือวิถีที่ ๒ ไม่ควรให้ผ่านพ้นไปจนถึงวิถีจิตที่ ๓ และที่ ๔

จะเห็นได้ว่าวิถีจิตในขณะเห็นโดยทั่วไปมี ๔ อย่าง คือ การเห็นรูป การพิจารณารูป และการรู้รูปร่างสัณฐานหรือความหมายที่เป็นสมมุติบัญญัติ และการรู้ชื่อที่เป็นนามบัญญัติ[๒๘] ส่วนในกรณีที่รูปารมณ์ได้รับนั้นเป็นอารมณ์ที่ไม่คุ้นเคย การเกิดขึ้นของวิถีจะมีได้ ๓ อย่าง คือ การเห็นรูป การพิจารณารูป และการรู้รูปร่างสัณฐานหรือความหมายที่เป็นสมมุติบัญญัติได้ แต่ไม่ถึงกับรู้ชื่อที่เป็นนาม-บัญญัติ นอกจากนั้น ในกรณีที่มโนทวารวิถีเกิดขึ้นทำหน้าที่รับเสียงเป็นอารมณ์ก็จะมีการเกิดของวิถี ๔ อย่าง คือ การได้ยินเสียง การพิจารณาเสียง การรู้ชื่อที่เป็นนามบัญญัติ และการรู้รูปร่างสัณฐานหรือความหมายที่เป็นสมมุติบัญญัติ [๒๙] ส่วนในกรณีที่ไม่เข้าใจภาษาที่ได้ยินอยู่ ก็เกิดวิถีจิต ๓ อย่างแรกเท่านั้น โดยไม่อาจรู้รูปร่างสัณฐานหรือความหมายได้

อนึ่ง ไม่เพียงแต่วิปากจิตเท่านั้นที่เกิดขึ้นเพราะวิญญาณ แม้ในเรื่องที่นามรูปมีวิญญาณเป็นปัจจัยนี้ วิญญาณยังหมายรวมถึงกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต[๓๐] และไม่ใช่เพียงจิตในภพนี้เท่านั้น ยังหมายถึงจิตที่เกิดพร้อมกับสังขารคือกรรมในภพก่อนอีกด้วย ดังนั้นจิตทุกดวงจึงจัดเป็นวิญญาณที่เป็นเหตุให้เกิดนามรูป

สรุปความว่า ข้อความว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) หมายความว่า นามคือเจตสิกอย่างเดียวย่อมเกิดในอรูปภูมิ ๔ ด้วยอรูปาวจรกุศลจิต รูปเพียงอย่างเดียวเท่านั้นย่อมเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิ เพราะรูปาวจรปัญจมฌานกุศลจิตที่คลายความพอใจในรูป นอกจากนั้น รูปตลอดทั้งร่างกายมีจิตตชรูปเป็นต้นและเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต ย่อมเกิดในกามภูมิและรูปภูมิ ๒๖ ที่เหลือจากอรูปภูมิ ๔ และอสัญญสัตว์ภูมิ

นามรูปมีวิญญาณเป็นปัจจัย

โดยเหตุที่ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัย จึงเกิดมีเจตสิกต่างๆ เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) ความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้หมายรู้ (สัญญา) ความตั้งใจ (เจตนา) ความใส่ใจ (มนสิการ) เป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมด้วยรูปกลาป ๓ กลุ่ม หรือรูป ๓๐ อย่าง หลังจากปฏิสนธิจิตดับลงแล้ว จิตที่เกิดต่อมาจะมีเจตสิกเกิดขึ้นร่วมด้วยทุกขณะ โดยมีรูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากกรรม รูปที่เกิดจากอุตุ และรูปที่เกิดจากอาหารเกิดขึ้นพร้อมกัน

จิตและเจตสิกมีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วเราจะมีความรู้สึก จำได้ พอใจ ไม่พอใจ มีความเชื่อมั่นและเลื่อมใส เป็นต้น นอกจากนี้ สภาวธรรมทางกายยังมีจิตเป็นปัจจัย เช่น ทำให้เรายืน นั่ง หรือไปที่ต่างๆ หรือทำสิ่งต่างๆ ที่อยากจะทำ พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า ความจริงที่เห็นได้ชัดเหล่านี้สนับสนุนข้อความที่กล่าวว่า ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดรูปกลาป ๓ กลุ่ม หรือรูป ๓๐ อย่างนั้นเอง[๓๑] ที่จริงการเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณและรูปทั้งหลายในขณะปฏิสนธินั้น ใช้เวลาเพียงเศษเสี้ยวของวินาทีเท่านั้น และด้วยเหตุนี้ จึงไม่สามารถเห็นได้ด้วยตาเนื้อ หรือด้วยทิพยจักษุก็ตาม ทิพยจักษุนั้นอาจเห็นสิ่งที่เกิดขึ้นก่อนตายหรือหลังจากการปฏิสนธิ แต่ไม่สามารถเห็นจุติจิตหรือปฏิสนธิจิตได้ ผู้ที่จะเห็นสิ่งเหล่านี้ได้มีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงสัพพัญญุตญาณเท่านั้น

เราเพียงอนุมานรู้จากสิ่งที่เราได้รู้เห็นเกี่ยวกับเหตุปัจจัยของรูปนาม ว่าปฏิสนธิจิตเป็นปัจจัยให้เกิดรูปในขณะปฏิสนธิ

รูปบางอย่างเกิดจากกรรม บางอย่างเกิดจากอุตุ (อุณหภูมิ) และบางอย่างก็เกิดจากอาหาร หากปราศจากจิต รูปเหล่านี้ก็ปราศ-จากชีวิต เป็นเพียงซากศพที่ประกอบขึ้นจากอุตุชรูป จิตจึงเป็นสิ่งสำคัญซึ่งทำให้รูปที่เกิดจากกรรม อุตุ และอาหารเป็นสิ่งมีชีวิตขึ้น มีกระแสจิตที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายจนกระทั่งความตายเข้ามาขัดขวาง ตัดกระแสจิตให้ขาดสะบั้นลง เจตสิกและรูปจึงจะขาดจากความมีชีวิต ดังนั้นจึงกล่าวว่านามรูปมีวิญญาณเป็นปัจจัย

เนื่องจากสังขาร (กรรมดีและกรรมชั่ว) เป็นปัจจัยให้เกิดกระแสของวิญญาณต่อเนื่องกันไปอย่างไม่ขาดสายในภพใหม่ และวิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปอย่างต่อเนื่องเช่นกัน อายุของนามรูปขึ้นอยู่กับอายุของจิต ถ้าจิตมีอายุ ๑ ชั่วโมง นามรูปก็มีอายุ ๑ ชั่วโมง ถ้ากระแสจิตเป็นไปอย่างต่อเนื่องถึง ๑๐๐ ปี นามรูปก็มีอายุยืน ๑๐๐ ปี ดังนั้น เราจึงควรเข้าใจว่า ชีวิตคือความสัมพันธ์เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องของนามรูปและวิญญาณ

สรุปความที่กล่าวมาตั้งแต่ต้นได้ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เนื่องเพราะความไม่รู้อริยสัจ ๔ ทำให้คนทั้งหลายขวนขวายพยายามกระทำกรรม (สังขาร) เพื่อให้ตนมีความสุข คนทั่วไปคิดว่าการได้รับสิ่งที่ปรารถนาจะทำให้มีความสุข แต่ว่าสิ่งเหล่านั้นไม่

คงทนถาวร จึงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เนื่องจากบุคคลไม่รู้เหตุของทุกข์ จึงคิด พูด และทำสิ่งต่างๆ เพื่อหวังความสุขในภพนี้และภพหน้า การทำกรรมต่างๆ ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในทุคติภูมิหรือสุคติภูมิ ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดกระแสจิตที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งตาย และคุณภาพของจิตขึ้นอยู่ที่กรรมในภพก่อน ร่างกายในภพใหม่ก็ขึ้นอยู่กับการปรุงแต่งของกรรมในภพก่อน รวมทั้งจิต อุตุ และอาหาร จะเห็นได้ชัดว่าจิตเป็นปัจจัยแก่รูป เนื่องจากการกระทำที่เป็นกายกรรมและวจีกรรมทั้งหลายมีมูลเหตุมาจากจิตทั้งสิ้น[๓๒] ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรเจริญสติด้วยการกำหนดรู้จิตตชรูป จะต้องรู้เห็นรูปเหล่านั้นตามความเป็นจริงด้วยประสบการณ์ในการปฏิบัติของตนเอง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า "เมื่อเดินภิกษุย่อมรู้ว่ากำลังเดินอยู่"[๓๓] "เมื่อยืนย่อมรู้ว่ากำลังยืนอยู่"[๓๔] ดังนี้เป็นต้น ข้อความนี้อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า ถ้าเราทราบด้วยประสบการณ์ของตนเองว่า จิตตชรูปเกิดขึ้นเพราะมีจิตเป็นปัจจัย เราก็จะอนุมานรู้ได้ว่าปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยแก่กรรมชรูปในขณะปฏิสนธิ [๓๕] ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในปฏิจจสมุปบาทว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป)

ผู้ปฏิบัติธรรมไม่สามารถรู้เห็นด้วยประสบการณ์ถึงการเกิดของปฏิสนธิจิตหรือจิตดวงอื่นๆ ในอดีต แต่จะรู้เห็นได้เพียงการทำงานของจิตในปัจจุบันขณะด้วยการระลึกรู้อย่างมีสติตลอดเวลา ถ้า

ตั้งจิตจดจ่ออยู่กับวิญญาณในปัจจุบันขณะ จะสามารถรู้จักรูปนามได้ดีพอสมควร เพราะเมื่อกำหนดสภาวะเห็นในปัจจุบันขณะ ก็จะรู้ว่ามีจักขุวิญญาณเกิดขึ้นพร้อมทั้งรูปนาม ในที่นี้ คำว่า จักขุวิญญาณ มิได้หมายเฉพาะจักขุวิญญาณเท่านั้น แต่หมายถึงจักขุทวารวิถีทั้งหมด ผู้ปฏิบัติธรรมพึงกำหนดรู้วิถีจิตทั้งหมด ไม่ใช่เพียงจิตดวงใดดวงหนึ่ง โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว การกำหนดรู้เช่นนี้คล้อยตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวว่า "จิตที่รับรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นอารมณ์นั้นแล้ว[ว่าดับไป] ย่อมตามรู้ความดับของวิปัสสนาจิตนั้น"[๓๖]

กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เมื่อรูปมาปรากฏ ก็ย่อมมีจิตที่เห็นรูป แต่เมื่อจิตได้บรรลุถึงภังคญาณ ก็จะสามารถรู้เห็นความไม่เที่ยงของรูป และเมื่อจิตนั้นดับลง การดับของวิปัสสนาจิตก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาด้วยเหมือนกัน วิปัสสนาจิตดังกล่าวมิใช่จิตดวงเดียว แต่ประกอบด้วยอาวัชชนจิตและชวนจิตอีก ๗ ขณะเป็นอย่างน้อย เราไม่สามารถจะรู้เห็นจิต ๘ ขณะนี้ได้ทีละดวง จึงต้องรู้ทั้งวิถี

ในที่นี้ จักขุวิญญาณ หมายถึงจักขุทวารวิถีทั้งวิถี ทำหน้าที่เห็นรูปารมณ์และรวมถึงกรรมดีหรือกรรมชั่วที่เป็นแรงผลักดันอยู่ด้วย เมื่อจิตรับรู้รูปารมณ์ที่มากระทบ ก็ส่งผลให้มีการรับรู้เวทนา (ความรู้สึกดี ไม่ดี หรือปานกลาง) สัญญา (ความจำรูปที่เห็นได้) ผัสสะ (การกระทบอารมณ์) มนสิการ (การใส่ใจให้เห็นรูป) เจตนา (ความตั้งใจ

ในการเห็น) เป็นต้น นอกจากนั้น เพราะเมื่อรู้ถึงจักขุวิญญาณที่เห็นและเวทนาเป็นต้นแล้วก็ยังนับว่ารับรู้ไปถึงรูปทั้งร่างกายอันเป็นที่ตั้งของจิตอีกด้วย ตามนัยนี้นามรูปมีได้เพราะวิญญาณในขณะเห็น

ผู้ปฏิบัติธรรมที่เฝ้ากำหนดรู้รูปนามภายในกายของตนอยู่เสมอย่อมจะรู้ว่าเมื่อไรที่พูดหรือเคลื่อนไหว ก็เป็นเพราะมีเจตนาชักนำทั้งสิ้น ตัวอย่างเช่น ในขณะที่กำลังเจริญสติอยู่ เรารู้สึกคันและอยากให้หาย เราจะระลึกรู้ได้ถึงความอยากที่เกิดขึ้น และรู้สึกเหมือนมีอะไรมากระตุ้นให้เกาเพื่อให้หายคัน สิ่งกระตุ้นนั้นคือเจตนาที่อยู่เบื้องหลังความต้องการนั้น และในการทำ พูด หรือคิดในชีวิตประจำวันของเราล้วนประกอบด้วยเจตนาเป็นแรงผลักดันทั้งสิ้น[๓๗] อนึ่ง เจตนาเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเมื่อถึงมโนทวารวิถีแล้ว เช่น ในตอนกลางคืน เรานึกถึงสิ่งที่จะต้องทำในวันรุ่งขึ้น สิ่งที่กระตุ้นให้เรานึกคิดเรื่องเหล่านี้ก็คือเจตนา ซึ่งส่งผลให้เราทำ พูด หรือคิดสิ่งที่จำเป็นต้องทำ

สภาวธรรมได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัส ก็ทำนองเดียวกัน การรับรู้จิตในขณะได้ยินเป็นต้น หมายถึง การรับรู้นามและรูปที่ประกอบร่วมกัน เพราะเมื่อรู้ถึงโสตวิญญาณที่ได้ยินและเวทนาเป็นต้นแล้ว ก็นับว่ารับรู้ไปถึงรูปทั้งร่างกายอันเป็นที่ตั้งของจิตอีกด้วย ดังนั้น นามรูปจึงมีได้เพราะวิญญาณในขณะได้ยิน ฯลฯ

กล่าวโดยสรุป ถ้าหากเรารู้จักสภาวธรรมการเห็นด้วยการกำหนดรู้อย่างมีสติ เราจะรู้เห็นนามขันธ์ (จิตและเจตสิก) ที่เกิดขึ้น

เพราะการเห็นและรูปที่ประกอบอยู่ในร่างกายเป็นพื้นฐานของการเห็น ดังพระพุทธดำรัสว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป)

เมื่อเฝ้าดูจิตในขณะคิด เราจะรับรู้นามรูปที่ประกอบร่วมกับวิญญาณนั้น เช่น เมื่อระลึกรู้จิตที่เกิดความโสมนัส เราจะรับรู้โสมนัสเวทนา หรือถ้าเป็นจิตที่เกิดความโทมนัส เราจะรับรู้โทมนัสเวทนา หรือถ้าเป็นจิตสามัญทั่วไปที่วางเฉย ก็จะรับรู้อุเบกขาเวทนา เวลาที่พยายามท่องจำข้อความหนึ่งให้ขึ้นใจ เราจะรับรู้สัญญา เมื่อระลึกรู้ความตั้งใจจะทำหรือพูด จะได้รับรู้เจตนา หากระลึกรู้ความอยากได้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็จะรับรู้โลภะ แต่ถ้าระลึกรู้ความไม่พอใจ ก็จะได้รับรู้โทสะ เมื่อไรมีความเห็นว่ามีตัวตนที่คงทนถาวรและเป็นสุข ก็จะรับรู้โมหะ และถ้ารู้ตัวว่าไม่มีความอยากได้ ก็จะรับรู้อโลภะ การรู้ถึงสภาวธรรมเหล่านี้จะทำให้เราได้รู้เห็นว่าวิญญาณจิตเป็นเหตุให้เกิดนามธรรมมีเวทนาเป็นต้น นอกจากนั้น เวลามีความตั้งใจจะทำหรือพูด ก็จะมีการกระทำทางกายหรือทางวาจาตามมา การรับรู้เช่นนี้ทำให้เราได้รู้เห็นว่าวิญญาณจิตเป็นเหตุให้เกิดรูปต่างๆ ในกายของเรา ด้วยเหตุนี้ วิญญาณจิตจึงเป็นเหตุให้เกิดนามรูปตามที่กล่าวไว้ข้างต้น

แม้วิญญาณจิตจะเป็นเหตุให้เกิดนามรูป แต่นามรูปก็เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณจิตได้เช่นเดียวกัน ทั้งสองอย่างนี้เป็นปัจจัยแก่

กันและกัน นามรูปนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ โดยความเป็นสหชาตปัจจัย (มีการเกิดขึ้นร่วมกัน) และโดยความเป็นนิสสยปัจจัย (เป็นที่อาศัย) เป็นต้น เพราะเจตสิกต้องเกิดร่วมกับจิตตลอดเวลา และรูปก็เป็นที่อาศัยเกิดขึ้นของนามคือจิตและเจตสิก วิญญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีเจตสิกเกิดร่วมด้วยตามสมควร และไม่มีกองรูปเป็นที่อาศัยเกิด

พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาปทานสูตรว่า[๓๘] พระโพธิสัตว์ได้พิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างไรก่อนบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ทรงหยั่งรู้ว่า นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ เกิดต่อเนื่องเป็นเหตุเป็นผลกันเหมือนลูกโซ่ซึ่งนำพาไปสู่ชราและมรณะ หลังจากนั้นจึงทรงหยั่งรู้ว่า นามรูปมีวิญญาณเป็นปัจจัยปรุงแต่ง และวิญญาณก็มีนามรูปเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นเช่นกัน[๓๙] ในพระสูตรนั้นได้กล่าวไว้ว่าการเป็นปัจจัยแก่กันและกันของวิญญาณและนามรูปเป็นการตรัสรู้ของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ แต่เราควรเข้าใจว่าการตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ย่อมเป็นไปอย่างนี้ทั้งสิ้น

แม้ว่าวิญญาณและนามรูปจะเป็นสภาวะที่เกี่ยวเนื่องกันอยู่โดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน แต่วิญญาณเป็นสภาวะที่เป็นประธานมากกว่านามคือเจตสิกและกองรูป ดังนั้นจึงตรัสว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ และวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ด้วยพระดำรัสว่า

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ (เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ), วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) ความจริงแล้วเมื่อวิญญาณเกิดขึ้นเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย เจตสิก และกองรูปที่เป็นผลจากสังขารก็เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าวิญญาณและนามรูปเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะปฏิสนธิ นอกจากนั้น สฬายตนะ (อายตนะ ๖ คือฐานที่เกิดของอารมณ์ ๖ แห่ง) ผัสสะ (การกระทบอารมณ์) และเวทนา (ความรู้สึก) ก็เกิดพร้อมกับวิญญาณและนามรูป แต่ในผล ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาเหล่านี้ วิญญาณเป็นปัจจัยหลักให้เกิดนามรูป และนามรูปก็เป็นปัจจัยหลักให้เกิดสฬายตนะ เป็นต้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป เป็นต้น เพื่อแสดงเหตุหลักที่ทำให้เกิดผลอย่างชัดเจนเช่นเดียวกับคาถาในคัมภีร์ธรรมบทที่กล่าวว่า

> ธรรมทั้งหลาย[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ หากบุคคลพูดหรือกระทำด้วยใจที่ชั่ว ความทุกข์ย่อมติดตามเขาไป ประดุจดั่งล้อเกวียนย่อมหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากไป ฉะนั้น”[๙๐]

ดังนั้น ถึงแม้จิตและเจตสิกจะเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่เนื่องจากจิตเป็นประธาน จึงกล่าวว่าจิตเป็นผู้นำของเจตสิก ถ้าบุคคลมีจิตชั่ว เขาย่อมทำชั่ว กล่าววาจาชั่ว และคิดชั่ว กรรมทั้งสามอย่างนี้คือสังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย การกระทำต่างๆ สามารถนำพาให้เกิด

ผลกรรม เพราะการประกอบกรรมแต่ละครั้ง ไม่ว่าจะเป็นการทำ พูด หรือคิด จะมีวิถีจิตซึ่งประกอบด้วยชวนะ ๗ ขณะเกิดขึ้นหลายวิถี ในชวนจิต ๗ ดวงนี้ ชวนะดวงแรกจะให้ผลในชาติปัจจุบัน หากไม่มีโอกาสให้ผลก็จะตกไปเป็นอโหสิกรรม คือไม่ให้ผลอีก ชวนะดวงสุดท้ายจะให้ผลในภพถัดไป โดยทำให้เกิดอารมณ์ก่อนตายที่เป็นกรรม กรรม-นิมิต หรือคตินิมิต ซึ่งจะส่งผลให้เกิดในภพต่อไป หากชวนะดวงที่ ๗ ไม่มีโอกาสให้ผลก็ตกไปเป็นอโหสิกรรม ส่วนชวนะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ จะให้ผลในภพที่ ๓ จนถึงภพสุดท้าย หากบุคคลนั้นได้บรรลุพระนิพพาน จึงจะตกไปเป็นอโหสิกรรม ไม่ส่งผลให้เกิดอีก

ก่อนที่บุคคลจะบรรลุพระนิพพาน ชวนะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ จะรอให้ผลในทุกๆ ชาติ หากโอกาสอำนวยก็จะส่งผลทันที กรรมชั่วจะส่งผลเป็นความทุกข์ ทั้งทางกายและทางใจในทุคติภูมิ ถึงแม้ได้เกิดในโลกมนุษย์ กรรมชั่วก็จะตามมาให้ผล ให้ได้รับความทุกข์ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอย่างไร ชีวิตของทุกคนเหมือนผู้ที่ขี่ม้าขาวเดินทางอยู่ แต่ในขณะเดียวกันก็มีหมาดำคอยติดตามมาใกล้ๆ ถ้าเราปแต่มัวชมทิวทัศน์เพลินอยู่ ก็อาจถูกหมาดำติดตามทันแล้วกัดกินทั้งม้าและคน ดังนั้น เราจึงไม่ควรประมาทในชีวิตที่กำลังดำเนินไปอยู่ ชีวิตนี้แม้ดำเนินไปได้อยู่ทุกขณะ แต่ก็หมดสิ้นไปในทุกๆ ขณะเช่นเดียวกัน เหมือนรถที่วิ่งไปข้างหน้าพร้อมกับน้ำมันรถก็หมดไปในทุกๆ วินาที

เรื่องพระจักขุบาล

คาถาธรรมบทที่ได้กล่าวถึงข้างต้น เป็นคาถาที่พระพุทธองค์ได้ตรัสเกี่ยวกับพระจักขุบาล ในอดีตชาติท่านได้เกิดเป็นจักษุแพทย์ (หมอตา) รักษาหญิงตาบอดคนหนึ่งจนสามารถมองเห็นได้เป็นปกติ หญิงนั้นสัญญาว่าจะยอมเป็นทาสรับใช้หากมองเห็นได้อีก แต่เมื่อหายดีแล้วกลับไม่ทำตามสัญญา ซ้ำโกหกว่าสายตาของตนยิ่งเลวลงกว่าเดิม หมอตารู้ทันเล่ห์เหลี่ยม จึงให้ยาอีกขนานหนึ่งซึ่งหยอดตาแล้วทำให้ตาบอดสนิท กรรมชั่วนั้นได้ส่งผลให้ท่านต้องได้รับทุกข์หลายภพหลายชาติ และในชาติสุดท้ายได้เกิดเป็นพระจักขุบาล เมื่อได้รับกรรมฐานจากพระพุทธองค์แล้ว ได้ไปบำเพ็ญสมณธรรมร่วมกับภิกษุอีก ๖๐ รูปในป่า ท่านมีวิริยะมากได้สมาทานการปฏิบัติธรรมด้วยอิริยาบถ ๓ เท่านั้น คือ เดิน ยืน และนั่ง โดยไม่นอน ไม่นานท่านก็ป่วยด้วยโรคตา จักษุแพทย์ได้ถวายยาซึ่งต้องนอนหยอดจึงจะได้ผล แต่พระจักขุบาลเถระไม่ยอมนอนเพื่อหยอดยา โรคจึงไม่หาย จักษุแพทย์เมื่อทราบเรื่องจึงไม่ยอมให้การรักษาอีกต่อไป ฝ่ายพระจักขุบาลทราบว่าท่านจะต้องตายอย่างแน่นอน จึงมุ่งมั่นบำเพ็ญเพียรยิ่งขึ้นเป็นทวีคูณ และเวลาสองยามของคืนนั้นท่านก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมกับดวงตาที่บอดสนิท

บทเรียนอีกประการหนึ่งของเรื่องพระจักขุบาลนี้ สืบเนื่องมาจากท่านเป็นภิกษุที่มีวิริยะสูง จึงยังคงปฏิบัติธรรมแม้จะบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วก็ตาม ในขณะที่ท่านเดินจงกรมอยู่นั้น ท่านได้บังเอิญเหยียบแมลงเม่าตายไปเป็นจำนวนมาก เมื่อภิกษุนำเรื่องนี้ไปกราบบังคมทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ พระองค์ได้ตรัสว่า พระเถระเป็นพระอรหันต์จึงมิได้มีเจตนาที่จะฆ่าสัตว์มีชีวิต ดังนั้นการกระทำของท่านจึงไม่เป็นบาปที่จะส่งผลกรรมอีกต่อไป

ด้วยเหตุนี้ จึงควรเข้าใจว่า การทำให้สัตว์ตายโดยไม่มีเจตนาฆ่าไม่จัดเป็นบาป และร่างกายของพระอรหันต์ที่ไม่มีอิทธิฤทธิ์ย่อมมีน้ำหนักและสามารถเหยียบตัวแมลงให้ตายได้ แม้พระอรหันต์นั้นจะสามารถเหาะได้ก็คงไม่ใช้อิทธิฤทธิ์ในขณะเดินจงกรม พุทธศาสนิก-ชนบางคนกังวลว่าศีลของตนจะด่างพร้อยเมื่อต้มผัก หรือดื่มน้ำที่มีสัตว์เล็กๆ พวกจุลชีพอาศัยอยู่ ในเรื่องนี้ก็ควรพยายามกำจัดสัตว์ที่สามารถมองเห็นได้ออกให้หมด แต่ไม่จำเป็นต้องกังวลกับจุลชีพ (จุลินทรีย์) ที่บังเอิญปะปนอยู่ในน้ำ กล่าวกันว่าสาวกของลัทธิเชนจะรู้สึกผิดเมื่อตัวแมลงบินเข้าไปตายในไฟตะเกียงที่จุดไว้ ข้อนี้เป็นความเห็นที่เคร่งตึงจนเกินไป ควรต้องพิจารณาถึงเจตนาเป็นหลักว่าการทำกรรมนั้นประกอบด้วยเจตนาหรือไม่ ดังเช่นเรื่องคำตัดสินของพระโมคคัลลีบุตรติสสะอันจะได้สาธยายในลำดับต่อไป

เรื่องคำตัดสินของพระโมคคัลลีบุตรติสสะ

ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ได้ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้เหล่าเดียรถีย์นอกศาสนาเข้ามาปลอมบวช ทั้งนี้ก็เพื่อมุ่งหวังลาภสักการะซึ่งมีเป็นจำนวนมาก พระภิกษุที่แท้จริงไม่ยอมทำสังฆกรรมร่วมกับภิกษุปลอม ส่งผลให้ไม่มีการทำอุโบสถที่วัดอโศการามในเมืองปาฏลีบุตรเป็นเวลานานถึง ๗ ปี เมื่อความทราบถึงพระเจ้าอโศก จึงตรัสสั่งให้เสนาบดีคนหนึ่งไปจัดการให้พระภิกษุกลับมาทำอุโบสถกรรมดังเดิม หมู่ภิกษุเหล่านั้นปฏิเสธโดยกล่าวว่าการทำอุโบสถจะต้องกระทำร่วมกันในหมู่ภิกษุสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์เท่านั้น มิฉะนั้นแล้ว จะเป็นการผิดวินัยร้ายแรง ดังนั้นจึงไม่ยอมทำอุโบสถตราบที่ยังมีภิกษุปลอมปนอยู่ในหมู่สงฆ์

เสนาบดีนั้นเห็นว่าคำตอบนั้นเป็นการขัดราชโองการของพระเจ้าแผ่นดินจึงสั่งให้ประหารภิกษุทั้งหมด มีเพียงพระติสสเถระพระกนิษฐภาดาของพระเจ้าอโศกที่รอดคมดาบมาได้เพราะเสนาบดีจำพระเถระได้ทันท่วงที เมื่อพระเจ้าอโศกทรงทราบ ก็ทรงตกพระทัยมาก ได้ตรัสถามพระโมคคัลลีบุตรติสสะว่า พระองค์จะได้รับผลบาปจากการฆ่าภิกษุหรือไม่ พระเถระจึงทูลถามพระเจ้าอโศกว่าพระองค์มีพระประสงค์สั่งให้ประหารภิกษุเหล่านั้นหรือไม่ พระเจ้าอโศกตรัสตอบว่า มิได้ทรงมีพระประสงค์เช่นนั้นเลย พระเถระจึงกล่าวตอบว่า ถ้าเช่นนั้น บาปในการฆ่าพระภิกษุก็ไม่ตกแก่พระองค์

คำวินิจฉัยของพระเถระมีความคล้อยตามพระพุทธดำรัสว่า

"เรากล่าวว่าเจตนา (ความจงใจในการกระทำ) เป็นกรรม"[๔๑]

พระเถระยังอ้างถึงติตติรชาดก[๔๒] ซึ่งเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็นฤาษี เพื่อแสดงให้เห็นว่าเจตนาเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดกรรมและผลของกรรม

เรื่องพระจักขุบาลเถระยังแสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ที่ไม่มีอิทธิฤทธิ์ย่อมมีกายหนักเยี่ยงปุถุชนทั่วไป เห็นได้จากการที่ตัวแมลงได้ถูกพระเถระเหยียบตาย

ในช่วง ๑๕ ปีที่ผ่านมานี้ ประเทศพม่าได้มีพระที่เชื่อกันว่าได้บรรลุเป็นพระอรหันต์หลายรูป มีผู้มาเล่าว่าอุบาสิกาบางคนมีวิธีทดสอบด้วยการให้พระใช้เท้าเหยียบดอกไม้หรือมือของตน หากดอกไม้ไม่ช้ำหรือมือไม่เจ็บก็แสดงว่าภิกษุนี้เป็นพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์บางรูปที่ไม่ได้สำเร็จฌานอภิญญา หรือไม่ประสงค์จะใช้อภิญญาก็จะไม่สามารถหลีกเลี่ยงการเหยียบดอกไม้ให้ช้ำหรือการทำให้มือเจ็บได้

วิธีพิสูจน์ที่น่าเชื่อถือว่านั้น คือการสังเกตว่าบุคคลที่เชื่อกันว่าเป็นพระอรหันต์นั้นยังมีตัณหา ความยินดีในอารมณ์ที่น่าพอใจ ความยึดมั่น ความโกรธ ความหดหู่ ความกลัว ความกังวล ความกระวนกระวาย และยังพอใจที่จะกล่าวร้ายผู้อื่น หัวเราะเสียงดัง กล่าวลบหลู่คุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้นอยู่หรือไม่ ถ้ายังมีพฤติกรรมตามที่กล่าวมานี้อยู่ ก็แสดงว่ายังไม่หลุดพ้นจากความโลภ โกรธ หลง แต่ถ้าหากตรวจสอบดูแล้ว ไม่ปรากฏว่ามีความย่อหย่อนในเรื่องเหล่านี้ คงพอเชื่อได้ว่ามีคุณสมบัติที่น่าสรรเสริญของพระอรหันต์ หรืออย่างน้อยก็มีคุณสมบัติของพระอริยบุคคลที่ใกล้จะบรรลุเป็นพระอรหันต์

ความคิดที่บริสุทธิ์กับความสุข

ความคิดที่บริสุทธิ์ย่อมให้ผลเป็นความสุข ผู้ที่คิด พูด และทำด้วยจิตบริสุทธิ์จะเป็นการสั่งสมกุศลกรรมสังขาร กรรมดีย่อมให้ผลเป็นความสุขทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังเช่นเรื่องของมัฏฐกุณฑลี

มัฏฐกุณฑลีเป็นมาณพบุตรของพราหมณ์ที่ตระหนี่มาก แม้จะร่ำรวยแต่ไม่เคยให้ทาน ต่อมาเมื่อมัฏฐกุณฑลีล้มป่วยลง พราหมณ์ผู้บิดาก็ปล่อยเขาไว้ตามยถากรรม เพราะไม่อยากเสียเงินไปตามหมอมารักษา อาการป่วยจึงทรุดหนักลง พราหมณ์ได้ยกบุตรออกมานอนนอกบ้านเพื่อไม่ให้คนที่มาเยี่ยมเห็นทรัพย์สมบัติของตน ในวันนั้นพระผู้มีพระภาคทรงเล็งเห็นอุปนิสัยของมัฏฐกุณฑลีด้วยพุทธจักษุ และทรงทราบว่าประโยชน์เป็นอันมากจะเกิดแก่มหาชนหากมัฏฐกุณฑลีได้เห็นพระองค์และทำจิตให้เลื่อมใสก่อนเสียชีวิต ดังนั้น ในเวลาเช้าพระพุทธองค์จึงเสด็จออกบิณฑบาตแวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุ โดยผ่านบ้านพราหมณ์ที่มัฏฐกุณฑลีนอนป่วยอยู่ เมื่อได้เห็นพระพุทธองค์มาณพน้อยก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธาอย่างท่วมท้น หลังจากพระพุทธองค์เสด็จผ่านไปแล้วไม่นาน เขาก็เสียชีวิตลง และไปปฏิสนธิเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

เมื่อมัฏฐกุณฑลีเทพบุตรได้พิจารณาทบทวนอดีตที่ผ่านมาก็ทราบว่า ความเลื่อมใสศรัทธาที่ตนมีต่อพระพุทธองค์ได้ส่งผลให้มา

บังเกิดในสวรรค์ และเห็นบิดาที่กำลังเศร้าโศกในงานศพของตน ดังนั้น เพื่อเตือนสติของบิดา จึงแปลงเป็นเด็กชายหน้าตาเหมือนมัฏฐกุณฑลีมาปรากฏตัวนั่งร้องไห้อยู่ที่ป่าช้าแห่งนั้น เมื่อพราหมณ์ถามถึงสาเหตุที่ร้องไห้ เด็กจึงตอบว่า เพราะต้องการล้อรถที่ทำด้วยดวงจันทร์และดวงอาทิตย์สำหรับรถทองคำ พราหมณ์ได้ชี้แจงว่า ความปรารถนานั้นไม่สามารถเป็นจริงได้ แต่เด็กชายก็แย้งว่า สิ่งที่เขาต้องการยังสามารถมองเห็นได้ แต่พราหมณ์กลับเศร้าโศกถึงคนตายไปแล้วซึ่งไม่อาจมองเห็นได้ แล้วย้อนถามว่า "ใครกันแน่ที่เป็นคนโง่" เมื่อพราหมณ์ได้สติแล้ว มัฏฐกุณฑลีเทพบุตรจึงแสดงตนให้ทราบแล้วกล่าวว่า "จิตที่เลื่อมใสในพระพุทธองค์ในขณะใกล้ตายได้ให้ประโยชน์แก่เขาอย่างไร" หลังจากนั้นได้กำชับให้บิดาเข้าถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่งและให้รักษาศีลห้าเป็นนิตย์

พราหมณ์ได้อาราธนาพระพุทธองค์พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปเสวยภัตตาหารเช้าที่บ้านในวันรุ่งขึ้น ในที่นั้นมีทั้งพวกที่มีศรัทธาและพวกที่ไม่มีศรัทธา หลังจากทรงทำภัตกิจแล้ว พราหมณ์จึงกราบทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีใครบ้างหรือไม่ที่ไม่เคยสดับพระธรรม ไม่เคยถวายบิณฑบาต และไม่เคยรักษาอุโบสถเลย แต่ยังได้ไปเกิดในสวรรค์ เพราะมีความเลื่อมใสในพระองค์เพียงอย่างเดียว" พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า "บุคคลเช่นนั้นมีอยู่มากมายในโลก" ในขณะนั้นเอง มัฏฐกุณฑลีเทพบุตรได้ปรากฏตัวแล้วกล่าว

ยืนยันว่า "ข้าพระองค์ได้ไปบังเกิดบนสวรรค์ เพราะความเลื่อมใสในพระองค์ขณะใกล้ตาย พระเจ้าข้า" ประชาชนทั้งหมดในที่นั้นมีความประทับใจมากเมื่อได้ทราบว่าความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเพียงอย่างเดียวได้ทำประโยชน์ใหญ่หลวงแก่มาณพน้อยที่ไม่เคยได้ทำบุญกุศลอะไรๆ มาก่อน พระพุทธองค์จึงได้ตรัสคาถาในคัมภีร์ธรรมบท มีข้อความว่า "ธรรมทั้งหลาย[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ หากบุคคลพูดหรือทำด้วยใจที่ผ่องใส ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเหมือนเงาติดตามตัว ฉะนั้น"[๔๓]

ในคัมภีร์อรรถกถาของธรรมบทกล่าวไว้ว่า พราหมณ์และมัฏฐกุณฑลีเทพบุตรได้บรรลุเป็นพระโสดาบันหลังจากได้สดับคาถาดังกล่าว[๔๔] และควรสังเกตด้วยว่ามัฏฐกุณฑลีไปบังเกิดในสวรรค์เพียงเพราะจิตที่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเท่านั้น โดยไม่ได้หวังหรือปรารถนาพระนิพพานแต่ประการใด แต่การเกิดใหม่ในเทวโลกของเขาเป็นปฏิสนธิที่ประกอบด้วยปัญญา ต่อมาเมื่อได้ฟังคาถาภาษิตจากพระพุทธองค์จึงได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน

คาถาธรรมบททั้งสองคาถานั้นเป็นการยืนยันคำสอนในหลักปฏิจจสมุปบาทว่า วิญญาณมีสังขารเป็นปัจจัย ใจความสำคัญของคาถาสองบทนั้นคือ ความสุขและความทุกข์เกิดจากสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่ง สุขและทุกข์ย่อมเกิดพร้อมปฏิสนธิวิญญาณที่หมายรวมถึงเจตสิกที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณ และรูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของวิญญาณ ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

บทที่ ๕

นามรูป

เป็นปัจจัยให้เกิด

สฬายตนะ

นามรูปกับสฬายตนะ

นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ ข้อนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจ ในที่นี้ นามรูป หมายถึง เจตสิกขันธ์ ๓ (คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) และรูป หมายถึง ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, วัตถุรูป ๖ ได้แก่ รูปอันเป็นที่ตั้งของจิต คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และหทัยวัตถุ รวมไปถึงชีวิตรูปและอาหารรูป

นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ หรือปสาทรูป ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย) และใจ อายตนะเหล่านี้เป็นประตู (ทวาร) ที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของวิถีจิต ตามปกติในโลกแห่งนามธรรมนั้น จิตทุกดวงที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปฏิสนธิจนกระทั่งตายจะต้องมีเจตสิกประกอบด้วยเสมอ แต่ความรู้เช่นนี้ปุถุชนทั่วไปไม่สามารถหยั่งเห็นได้ จึงคงเป็นเพียงความรู้ตามตำรา จนกว่าบุคคลนั้นจะสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลแล้วจึงจะเห็นแจ้งได้ด้วยตนเอง

นอกจากนี้ ในทุกชีวิตย่อมประกอบขึ้นด้วยนามและรูป วิปากจิตทุกดวงที่เกิดขึ้นนับตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา ย่อมเกิดโดยมีเจตสิกที่ประกอบร่วมกันเป็นผู้อุปถัมภ์ วิปากจิต หมายถึง จิตที่สักแต่เห็น ได้ยิน เป็นต้น ซึ่งรับรู้อารมณ์ทั้งดีและไม่ดี ในที่นี้จิตที่ทำหน้าที่เห็น ไม่สามารถเกิดขึ้นโดยลำพัง แต่ต้องมีมนสิการเจตสิก

ทำหน้าที่ใส่ใจอารมณ์ ต้องมีผัสสะเจตสิกทำหน้าที่กระทบสัมผัสกับอารมณ์ และต้องมีเจตนาเจตสิกที่ต้องการจะดูหรือต้องการจะได้ยิน จักขุวิญญาณจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมีเจตสิกที่เหมาะสมเกิดขึ้นพร้อมกัน ในภาษาบาลีเรียกปัจจัยโดยการเกิดขึ้นร่วมกันว่า สหชาตปัจจัย อุปมาเหมือนการยกของหนักชิ้นหนึ่ง ต้องใช้บุรุษ ๔ คนช่วยกันยก หากบุรุษที่เป็นหัวหน้าพยายามยกเพียงผู้เดียวจะไม่สามารถยกขึ้นได้ วิญญาณซึ่งเป็นเหมือนหัวหน้าในการเห็นก็เช่นเดียวกัน ย่อมไม่สามารถกระทำการได้โดยลำพัง หากแต่ต้องมีเจตสิกต่างๆ ทำงานร่วมด้วย

อีกประการหนึ่ง เจตสิกที่เกิดร่วมกันกับจิตย่อมมีส่วนช่วยอุปถัมภ์ให้เกิดอายตนะภายในทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกายในขณะปฏิสนธิ แม้ว่าในขณะปฏิสนธิจะมีเพียงกายหรือรูปเท่านั้น แต่ในการปฏิสนธิอย่างอื่นนอกจากคัพภเสยยกะกำเนิด ย่อมมีอายตนะทั้ง ๕ เกิดขึ้นพร้อมมูลในขณะปฏิสนธิ การเป็นปัจจัยของจิตและเจตสิกแก่อายตนะในขณะปฏิสนธิย่อมเป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจ แต่ควรยอมรับในข้อนี้เพราะเป็นคำสอนของพระพุทธองค์ สำหรับในขณะอื่นนอกจากขณะปฏิสนธิ วิปากจิตและจิตประเภทอื่นย่อมช่วยอุปถัมภ์อายตนะทั้ง ๕ ให้ดำรงอยู่ต่อไปได้ เพราะรูปดำรงอยู่ไม่ได้โดยไม่มีนามเป็นปัจจัย

รูปเป็นเหตุให้เกิดอายตนะ

ปฏิสนธิวิญญาณมีหทัยวัตถุที่อยู่ในเลือดหล่อเลี้ยงหัวใจเป็นที่อาศัยเกิด มนายตนะจึงอาศัยรูปเกิดขึ้น ส่วนมนายตนะคือจักขุ-วิญญาณเป็นต้นที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัส ก็อาศัยตาและหูเป็นต้นเป็นที่เกิด นอกจากนั้น มนายตนะคือจิตที่คิดนึกรับรู้อารมณ์ทางใจก็มีหทัยวัตถุเป็นฐานที่เกิดเช่นกัน

รูปยังเป็นเหตุเกิดของอายตนะคือรูปเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น อุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด) ทั้งหมด เช่น ตาและรูปารมณ์เป็นต้นก็ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ซึ่งได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย, ปสาทรูป ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ก็อาศัยมหาภูตรูป ๔ รูปดังกล่าวเป็นกรรมชรูป (รูปเกิดจากกรรม) ย่อมอาศัยชีวิตรูปเป็นสมุฏฐาน (ชีวิตรูปเป็นกลไกที่ทำหน้าที่อุปถัมภ์กรรมชรูปทั้งหมดให้ตั้งอยู่ตราบจนสิ้นอายุขัย เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัวไว้) นอกจากนี้ ปสาทรูป ๕ เหล่านั้นยังอาศัยอาหารรูปเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง

กล่าวโดยสรุปคือ จิตวิญญาณมีเจตสิก ๓ ดวงเป็นปัจจัยหลักที่ปรากฏชัดเจนแก่คนทั่วไป คือ มนสิการ ผัสสะ และเจตนา ในบางคราวอาจมีความทะยานอยาก ความขัดเคือง ความยึดมั่นในตัวตน ความสงสัยในพระรัตนตรัย ความฟุ้งซ่าน ความเดือดร้อนใจ

ความอิจฉาริษยา ความกังวล และความหวาดกลัวเป็นต้นเกิดขึ้นในจิต อาการเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะว่ามีเจตสิกฝ่ายอกุศลเป็นปัจจัยในทำนองเดียวกัน บางคราวอาจเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ความระลึกถึงความดี ความละอายบาป ความกลัวผลของบาป ความปล่อยวางไม่โลภ ความเมตตา ความกรุณา ความพลอยยินดีในผลสำเร็จของคนอื่น และความเข้าใจกฎแห่งกรรมตลอดจนถึงความหยั่งเห็นในเรื่องอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาเป็นต้น อาการเหล่านี้เกิดจากเจตสิกฝ่ายกุศลเป็นปัจจัย ดังนั้นผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้ว่าวิญญาณมีเจตสิกฝ่ายกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยปรุงแต่ง แม้ปสาทรูป ๕ คือ จักขุวิญญาณก็ยังมีจักขุปสาทรูปเป็นปัจจัยปรุงแต่ง ดังนี้เป็นต้น จึงเห็นได้ชัดว่า มนายตนะมีนามรูปเป็นปัจจัยตามสมควร

จิตเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้สัตว์โลกมีชีวิตอยู่ได้ ดังนั้น อายตนะ ๕ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่ปสาทรูป ๕ จึงมีจิตเป็นปัจจัย แต่ปสาทรูป ๕ ก็ไม่สามารถดำรงอยู่ได้โดยปราศจากกายหยาบเป็นที่ตั้ง เช่นเดียวกับความเงาของกระจกไม่สามารถเกิดขึ้นได้หากไม่มีกระจก ดังนั้นจักขุปสาทรูปจึงต้องมีรูปหยาบเป็นที่ตั้งอาศัย คือ ปฐวี (ความแข็ง-อ่อน-หนัก) อาโป (ความไหล-เกาะกุม) เตโช (ความร้อน-เย็น-เบา)

และวาโย (ความหย่อน-ตึง) กล่าวโดยย่อก็คือ ดวงตามีสภาวะแข็งของปฐวีธาตุ สภาวะเกาะกุมเป็นรูปร่างของอาโปธาตุ สภาวะที่เป็นอุณหภูมิของเตโชธาตุ และสภาวะตึงของวาโยธาตุ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ดวงตาสามารถเห็นได้เพราะอาศัยรูปหยาบของตา การได้ยินของหูและการได้กลิ่นของจมูกก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ยิ่งไปกว่านั้นชีวิตจะดำรงอยู่ได้โดยไม่ขาดตอนก็ด้วยการอุปถัมภ์ของชีวิตรูป (พลังชีวิต) และอาหาร ทั้งหมดที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า อายตนรูป ๕ เกิดขึ้นเพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย

ส่วนอายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ซึ่งหมายถึงการคิด การพิจารณา และความตั้งใจเป็นต้น มีเจตสิกในฝ่ายกุศลและอกุศล เช่น ศรัทธา ความโลภ และเจตสิกอื่นๆ ที่ประกอบร่วมกัน เช่น ผัสสะ (การกระทบอารมณ์) ตลอดจนหทัยวัตถุเป็นปัจจัย มนายตนะมีภวังคจิตซึ่งเป็นที่เกิดของมโนทวารวิถีเป็นสมุฏฐาน เพราะเกิดขึ้นต่อจากภวังคจิต แม้ภวังคจิตก็อาศัยเจตสิกที่ประกอบร่วมกันและรูปเป็นสมุฏฐาน ดังนั้น อายตนะภายในทั้ง ๖ จึงอาศัยนามรูปเกิดขึ้นตามสมควร

สรุปความในปฏิจจสมุปปบาท

จักขายตนะที่เรียกว่า จักขุปสาทรูป อาศัยนามคือมนสิการ เจตนา และผัสสะเป็นต้นเกิดขึ้น โดยไม่เกิดในร่างกายหรือวัตถุสิ่งของที่ปราศจากชีวิต อีกทั้งยังอาศัยมหาภูตรูปคือดวงตา พร้อมทั้งชีวิตรูปและอาหารรูปอีกด้วย ส่วนมนายตนะคือจิตที่เกิดในขณะเห็นอาศัยนามมีมนสิการเป็นต้นและดวงตาเกิดขึ้น สำหรับอายตนะอื่นๆ ก็เช่นกัน อายตนะ ๖ จึงมีนามรูปเป็นปัจจัย

ผู้ที่สามารถหยั่งเห็นได้ว่าอายตนะ ๖ เกิดมาจากนามรูปนั้นมีเพียงพระโพธิสัตว์ผู้กำลังจะตรัสรู้เท่านั้น ในบรรดาพระสาวกแม้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะผู้เป็นอัครสาวกก็คงจะไม่เข้าใจได้ถ่องแท้ก่อนบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน จะเห็นได้ว่าท่านอุปติสส-ปริพาชก (ซึ่งต่อมาคือพระสารีบุตร) ได้บรรลุพระโสดาบันเมื่อได้ฟังคาถาจากพระอัสสชิเถระ คาถาดังกล่าวมีใจความว่า “ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น”[๑] ในเรื่องกล่าวว่าท่านอุปติสสะและท่านโกลิตะ (ซึ่งต่อมาคือพระมหาโมคคัลลานะ) ผู้เป็นสหายต่างก็ได้บรรลุพระโสดาบันหลังจากได้ฟังคาถานี้เพียงครึ่งคาถาเท่านั้น แต่ทั้งสองท่านนั้นคงมิได้ใคร่ครวญลึกซึ้งเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทในช่วงเวลาอันสั้นนี้

พระอรรถกถาจารย์ได้รจนาอธิบายคาถานี้โดยรวมเข้าไว้ในอริยสัจ ๔ ข้อความว่า

"ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด" หมายถึง ทุกขสัจ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ ซึ่งมีรากเหง้ามาจากตัณหา

"เหตุ" ที่กล่าวถึงในคาถา หมายถึง ตัณหาอันเป็นความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งเป็นเหตุของทุกข์

"ความดับไปของธรรมเหล่านั้น" หมายถึง ความดับทุกข์และทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์

ดังนั้น คาถานี้จึงแสดงโดยย่อถึงอริยสัจ ๔ อันได้แก่ ทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ ความดับทุกข์ และทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ [๒]

ในยุคสมัยนั้นมีหลายลัทธิที่สอนความเชื่อเกี่ยวกับอัตตาหรือวิญญาณแตกต่างกันไป เช่น บางลัทธิเชื่อว่ามีวิญญาณที่เป็นอมตะ เมื่อตายแล้ววิญญาณก็จะย้ายจากร่างเก่าไปสู่ร่างใหม่ บ้างก็เชื่อว่าวิญญาณสูญสลายไปหลังจากร่างกายแตกหรือถูกทำลาย บ้างเชื่อว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างวิญญาณ และวิญญาณจะคงอยู่ชั่วนิรันดร์ เป็นต้น ในคาถานี้กล่าวชัดว่าทั้งสิ้นมีเพียงเหตุและผลเท่านั้น และได้ปฏิเสธความเห็นว่าวิญญาณเป็นอมตะหรือวิญญาณขาดสูญ คำสอนนี้ช่วยให้ปริพาชกทั้งสองท่านสามารถเข้าใจความจริงเกี่ยวกับชีวิต

พระฎีกาจารย์ได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓]ว่า คาถานี้

เป็นคำสอนเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างย่อ และท่านได้อ้างอิงพระสูตรว่า "เมื่อมีเหตุ ย่อมมีผลตามมา ถ้าเหตุสิ้นไป ผลก็สิ้นไปด้วย ดังนั้น อวิชชาจึงเป็นเหตุให้เกิดสังขารเป็นต้น และเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่ออวิชชาดับ สังขารก็ดับ จนถึงที่สุดความทุกข์ย่อมดับไปด้วย"[๔] ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาฎีกา คาถาข้างต้นเป็นการสรุปคำสอนทั้งหมดไว้ ทั้งในฝ่ายอนุโลม คือการเกิดขึ้นของทุกข์ และฝ่ายปฏิโลม คือการดับของทุกข์

คัมภีร์ฝ่ายมหายานกล่าวว่า คาถานี้เป็นพระสูตรสรุปใจความของปฏิจจสมุปบาท มีความเชื่อกันว่าการเขียนคาถานี้ไปบูชาตามเจดีย์ต่างๆ จะก่อให้เกิดบุญกุศลมาก ด้วยเหตุนี้เองจึงเป็นสาเหตุที่ทำให้พบคาถานี้ตามเจดีย์โบราณ

โดยเหตุที่สัจจะสองอย่างแรก หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทในส่วนที่เกี่ยวกับการเกิดของทุกข์ และเหตุเกิดของทุกข์ ในขณะที่สัจจะสองอย่างหลัง หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทในส่วนที่เกี่ยวกับความดับของทุกข์ และทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์

ดังนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่าเป็นคาถาที่แสดงอริยสัจ ๔ และคำกล่าวที่ปรากฏในคัมภีร์มหาฎีกาว่าเป็นคำสรุปใจความของปฏิจจสมุปบาท จึงเป็นไปได้ทั้งสองอย่าง

ใจความเรื่องเหตุและผลในสายห่วงโซ่แห่งปฏิจจสมุปบาท สรุปได้ดังนี้ คือ อวิชชาในภพก่อนเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร (คือเป็นเหตุให้บุคคลทำ พูด และคิด) สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดผล ๕ อย่างในภพนี้ คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ผลเหล่านี้กลายเป็นเหตุให้เกิดตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ ซึ่งเป็นเหมือนเมล็ดพืชสำหรับการเกิดใหม่ต่อไป และผลที่ติดตามมาก็คือ ชรา มรณะ ความเศร้าโศก และความทุกข์ต่างๆ วนเวียนอยู่อย่างนี้

ปฏิจจสมุปปบาทเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง

ปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ เมื่อคราวที่เมื่อพระอานนท์เข้าผลสมาบัติแล้วออกจากสมาบัติ ได้พิจารณาปฏิจจสมุปบาทจากข้างต้นไปหาปลายและจากข้างปลายมาหาต้นแล้ว ได้เห็นว่ามีความกระจ่างแจ้งไม่มีความยากลำบากอะไร จึงได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์แล้วกราบทูลว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้งก็จริง แต่สำหรับข้าพระองค์แล้ว เป็นเหมือนธรรมที่เข้าใจได้ง่าย"[๕]

พระพุทธองค์จึงตรัสทักท้วงว่า "อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์"

ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายว่า พระดำรัสนั้นเป็นทั้งคำชมเชยและคำตำหนิ [๖] หมายความว่า อานนท์ เธอเป็นผู้มีปัญญามาก จึงเป็นการง่ายที่เธอจะเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาท แต่อย่าคิดว่าผู้อื่นจะสามารถเข้าใจได้ง่ายเช่นกัน[๗] การที่พระอานนท์สามารถเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้โดยง่ายนั้น เป็นเพราะเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ได้สั่งสมบารมีมาแล้วในภพก่อนๆ

๒. ได้รับการสั่งสอนจากอาจารย์ที่ดี

๓. เป็นพหูสูต

๔. ได้บรรลุเป็นอริยบุคคลระดับพระโสดาบันแล้ว[๗]

ในแสนกัปที่ล่วงมาแล้ว พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก พระราชบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อานนท์ ทรงครองเมืองหงสาวดี พระปทุมุตตรพุทธเจ้ามีอัครสาวกชื่อว่า พระเทวิละและพระสุชาตะ มีภิกษุอุปัฏฐากชื่อพระสุมนะ ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้เสด็จไปพร้อมกับภิกษุสงฆ์แสนรูปเพื่อ โปรดพระราชบิดา ที่ประทับอยู่ในพระนครหงสาวดี

ในคราวนั้นพระอานนท์ได้เกิดเป็นเจ้าชายสุมนะ พระกนิษฐ-ภาดาของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ท่านได้รับแต่งตั้งจากพระราชบิดา ให้ไปปกครองหัวเมืองชายแดน และท่านสามารถปราบกบฏได้สำเร็จ พระราชบิดาจึงทรงอนุญาตให้ขอพรได้ตามความต้องการ เจ้าชาย สุมนะขอโอกาสอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าเป็นเวลา ๓ เดือน แต่พระราช-บิดาไม่ประสงค์จะอนุญาตตามคำขอ เพราะหน้าที่อุปัฏฐากพระพุทธเจ้า นั้นเป็นของพระองค์แต่ผู้เดียว จึงตรัสเลี่ยงไปว่า น้ำพระทัยของ พระพุทธเจ้านั้นรู้ได้ยาก หากพระพุทธเจ้าไม่ทรงประสงค์จะเสด็จไป ที่วังของเจ้าชายสุมนะ พระองค์ก็ไม่สามารถจะทำอะไรได้

เจ้าชายสุมนะจึงไปที่พระวิหารเพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่ ขณะนั้นพระพุทธองค์ประทับอยู่ในพระคันธกุฎี พระภิกษุจึงทูล แนะนำให้ไปหาพระสุมนเถระซึ่งเป็นพุทธุปัฏฐากเพื่อให้พาเข้าเฝ้า ครั้นเมื่อเจ้าชายสุมนะได้เข้าเฝ้าแล้วก็ได้กราบทูลว่าพระสุมนเถระ ได้ทำสิ่งที่ยิ่งกว่าภิกษุรูปอื่นๆ และได้ทูลถามว่าภิกษุรูปนี้ได้ทำกรรม

อะไรไว้จึงได้เป็นที่โปรดปรานของพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “ภิกษุรูปนี้ได้ทำบุญให้ทานและรักษาศีลไว้มาก” เจ้าชายสุมนะจึงทูลอาราธนาให้พระพุทธองค์เสด็จไปประทับจำพรรษาที่หัวเมืองชายแดน เพื่อท่านจะได้มีโอกาสรับใช้พระพุทธองค์และบำเพ็ญกุศลสั่งสมบารมีเพื่อให้ได้เป็นพุทธุปปัฏฐากในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในอนาคตกาล พระพุทธองค์ทรงดำริว่า การเสด็จไปเข้าจำพรรษาที่หัวเมืองชายแดนจักเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากจึงตรัสว่า “ดูกรสุมนะ ตถาคตพอใจความสงบวิเวก” ซึ่งก็หมายความว่าพระองค์ทรงรับอาราธนาโดยปริยาย และทรงประสงค์จะให้สร้างที่พำนักในสถานที่สงบวิเวก

เมื่อเจ้าชายสุมนะทรงทราบว่าพระพุทธองค์ทรงรับอาราธนาแล้ว จึงได้เสด็จไปล่วงหน้า และทรงสั่งให้สร้างวิหาร ๑๒๐ หลังห่างกันหลังละ ๑ โยชน์ (๑ โยชน์ = ๑๖ กิโลเมตร) เพื่อให้พระผู้มีพระภาคได้ประทับค้างแรมอย่างสะดวกสบายในระหว่างทางเสด็จตลอด ๑๒๐ โยชน์ หลังจากนั้นได้ทรงซื้อสวนแห่งหนึ่งชื่อว่าโสภณะด้วยเงินแสนกหาปณะ แล้วให้สร้างพระคันธกุฎีอันวิจิตรงดงามด้วยเงินแสนกหาปณะ และกุฏิพระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น เมื่อทรงจัดเตรียมทุกอย่างพร้อมสรรพแล้ว เจ้าชายสุมนะจึงได้ส่งสาสน์ไปกราบทูลพระราชบิดาให้อาราธนาพระผู้มีพระภาคเสด็จมายังหัวเมืองชายแดน

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จถึงหัวเมืองชายแดนแล้ว เจ้าชายสุมนะพร้อมทั้งประชาชนพลเมืองได้พากันออกไปถวายการต้อนรับในหนทาง ๑ โยชน์ก่อนจะถึงเมือง และบูชาด้วยดอกไม้ของหอมต่างๆ แล้วนำเสด็จไปยังพระวิหาร และได้กราบทูลถวายวัดนั้นเป็นพุทธบูชา[๘]

ต่อมาเจ้าชายสุมนะได้ทรงถวายมหาทาน และทรงชักชวนพระชายาและบุตรธิดาพร้อมด้วยบรรดาอำมาตย์ข้าราชบริพารให้ถวายทานเช่นเดียวกับพระองค์บ้าง โดยตรัสว่า “พระผู้มีพระภาคได้เสด็จมาที่นี่ เพราะทรงเมตตาพวกเรา ธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมิได้ปรารถนาลาภและสักการะ แต่ทรงพอพระทัยในการปฏิบัติธรรมเท่านั้น เรานั้นประสงค์จะบูชาพระผู้มีพระภาคด้วยการปฏิบัติธรรมรักษาศีล ๑๐ ในสำนักของพระพุทธองค์ตลอด ๓ เดือน ดังนั้น ขอให้พวกท่านจงช่วยกันปรนนิบัติดูแลภิกษุสงฆ์ทั้งหลายทุกๆ วันตลอดพรรษา ดังเช่นที่เราได้ทำในวันนี้”

พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับการปฏิบัติธรรม

การปฏิบัติธรรมเป็นสิ่งสำคัญที่พระพระพุทธองค์ทรงเน้นอยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากสาธกต่อไปนี้

ครั้งหนึ่ง ขณะที่พระพุทธองค์กำลังเสด็จออกจากวัดพระเชตวันเพื่อเสด็จจาริกไปโปรดสัตว์ที่เมืองอื่นแม้ว่าพระเจ้าปเสนทิโกศล ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี และสาวกที่เป็นคฤหัสถ์อื่นๆ จะทูลอ้อนวอนไม่ให้เสด็จไปก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ท่านเศรษฐีรู้สึกทุกข์ร้อนมากเพราะจะไม่ได้โอกาสฟังธรรมจากพระโอษฐ์ และจะไม่ได้ถวายภัตตาหารแด่พระพุทธองค์พร้อมทั้งหมู่ภิกษุสงฆ์ ขณะนั้นหญิงทาสคนหนึ่งชื่อว่าปุณณา รับอาสาจะไปทูลขอให้พระพุทธองค์เสด็จกลับ ท่านเศรษฐีจึงสัญญาว่าหากนางสามารถทำให้พระพุทธองค์เสด็จกลับมาประทับที่วัดพระเชตวันได้ ก็จะปล่อยนางให้เป็นอิสระ

ปุณณาทาสีจึงรีบติดตามพระพุทธองค์ไป แล้วทูลอ้อนวอนให้พระองค์เสด็จกลับ พระพุทธองค์ตรัสถามว่า “เธอจะทำอะไรให้เราได้” นางทูลตอบว่า “ข้าพระองค์ไม่มีอะไรจะถวาย นอกเสียจากจะปฏิญาณตนถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง และจะรักษาศีล ๕ หากพระองค์จะเสด็จกลับมาประทับจำพรรษาในกรุงสาวัตถี พระเจ้าข้า” พระพุทธองค์ได้ทรงอนุโมทนาสาธุการว่า “สาธุ ดีแล้วปุณณา” แล้วเสด็จกลับพระเชตวันมหาวิหาร

เมื่อข่าวเรื่อพระพุทธองค์เสด็จกลับกรุงสาวัตถีได้แพร่ออกไปท่านเศรษฐีจึงให้นางปุณณาพ้นจากความเป็นทาสตามคำสัญญา ทั้งยังได้รับนางเป็นธิดาอีกด้วย เมื่อนางได้เป็นอิสระแล้ว สามารถกำหนดชะตาชีวิตของตนได้ จึงได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณีในพระศาสนา และด้วยกุศลบุญบารมีที่ได้สั่งสมมาดีแล้วในอดีตชาติ นางได้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม ด้วยอุทยัพพยญาณ ในขณะนั้น พระพุทธองค์ทรงพระฉัพพัณณรังสีมาปรากฏแก่นางแล้วตรัสแนะนำว่า

> “ลูกหญิงปุณณา ดวงจันทร์ย่อมเต็มบริบูรณ์ในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ ฉันใด เธอก็ควรเจริญวิปัสสนาให้ถึงที่สุด ฉันนั้น เมื่อวิปัสสนาของเธอเต็มบริบูรณ์ เธอก็จักบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์”[๙]

หลังจากที่พระปุณณาเถรีได้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

เหตุที่พระพุทธองค์ทรงยกเลิกกำหนดการเสด็จจาริกไปตามคำวิงวอนของปุณณาทาสีนั้น ก็เนื่องด้วยทรงทราบอุปนิสัยของนาง และทรงประสงค์จะช่วยให้นางได้อบรมพัฒนาจิต จึงเห็นได้จากสาธกนี้ว่าพระสมณโคดมพุทธเจ้าของเราทรงนับถือการปฏิบัติธรรมเป็นอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

ฝ่ายเจ้าชายสุมนะนั้น ขณะรักษาศีลในวัดพระเชตวันได้เสด็จไปหาพระสุมนเถระอยู่เสมอ และได้ทอดพระเนตรการอุปัฏฐากที่พระสุมนเถระได้ถวายแด่พระพุทธองค์เป็นประจำ ก่อนจะออกพรรษาไม่นานจึงเสด็จกลับพระราชวังและได้ถวายมหาทานแก่สงฆ์ และได้ทูลยืนยันความประสงค์ที่จะเป็นพุทธุปัฏฐากในพระพุทธเจ้าที่จะเสด็จอุบัติขึ้นในอนาคต หลังจากนั้น พระปทุมุตตรพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ว่าความปรารถนานั้นจักสำเร็จ เจ้าชายสุมนะยังได้บำเพ็ญบารมีต่อมาอีกนับชาติไม่ถ้วน ในชาดกต่างๆ ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระอานนท์ที่ได้ทำร่วมกันกับพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย บางครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์ ส่วนพระอานนท์เป็นอำมาตย์ บางครั้งพระโพธิสัตว์เป็นอำมาตย์ พระอานนท์เป็นกษัตริย์ บางครั้งพระโพธิสัตว์เป็นท้าวสักกะ พระอานนท์เป็นมนุษย์ บางครั้งพระโพธิสัตว์เป็นมนุษย์ พระอานนท์เป็นท้าวสักกะ และในบางชาดกพระโพธิสัตว์และพระอานนท์ได้เกิดมาเป็นพี่น้องกันก็มี

หลังจากที่ทั้งสองพระองค์บำเพ็ญบารมีร่วมกันอย่างใกล้ชิดในสังสารวัฏอันยาวนาน ในภพสุดท้ายพระอานนท์ได้ประสูติเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าสุทโธทนะ เมื่อครั้งพระพุทธองค์ได้เสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ตามคำอาราธนาของพระเจ้าสุทโธทนะพระราชบิดา หลังจากประทับอยู่นานพอสมควร ได้เสด็จกลับกรุงราชคฤห์โดยมี

พระอานนท์และเจ้าชายในศากยวงศ์รวม ๕ พระองค์อุปสมบทเป็นภิกษุโดยเสด็จกลับมาด้วย

ด้วยเหตุที่พระอานนท์ได้บำเพ็ญบารมีมานับชาติไม่ถ้วน จึงเป็นปัจจัยให้ท่านสามารถเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้ ทั้งที่บุคคลส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นเรื่องเข้าใจยาก นอกนั้น ท่านยังได้รับการสั่งสอนจากครูหลายคนตลอดเวลาแสนกัปที่ผ่านมานี้ ท่านไม่เพียงได้พำนักร่วมกับครูอาจารย์ แต่ยังได้ศึกษาและสอบถามความหมายของหลักปฏิจจสมุปบาทแล้วทรงจำไว้ได้อีกด้วย การเรียนด้วยความเอาใจใส่เช่นนี้ทำให้ท่านเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้เป็นอย่างดี ที่จริงท่านได้บรรลุเป็นพระโสดาบันหลังจากฟังคำสอนของพระปุณณมันตานี-บุตร ซึ่งเป็นนักเทศน์ที่มีชื่อเสียง พระอานนท์ยังได้สรรเสริญพระปุณณมันตานีบุตรว่าแสดงธรรมได้แจ่มแจ้งมาก ใจความของพระสูตรในการเทศนาครั้งนั้นมีดังนี้

> "ตัณหา มานะ และทิฏฐิ เกิดได้เพราะมีความยึดมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ถ้าไม่มีความยึดมั่นในขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น ตัณหา มานะ และทิฏฐิเกิดไม่ได้ ข้อนี้อุปมาเหมือนภาพที่สะท้อนในกระจกเงา หากไม่มีกระจกเงาภาพสะท้อนก็เกิดไม่ได้ ขันธ์ ๕ เหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง เมื่อขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เราจึงควรกำหนดรู้ และเข้าใจว่าไม่มีอะไรเที่ยง ไม่ว่าจะเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ใน

อดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ทั้งที่เป็นภายใน หรือภายนอก หยาบ หรือละเอียด ทรามหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ขันธ์ ๕ ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

พระสาวกที่ได้สดับแล้ว กำหนดรู้อยู่อย่างนี้แล้วรู้เห็นตามความจริง ก็จะเกิดเบื่อหน่ายขันธ์ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายก็จะไม่ยึดมั่น เมื่อไม่ยึดมั่นจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นย่อมรู้ว่าจิตหลุดพ้น กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความหลุดพ้นไม่มีอีกแล้ว”[๑๐]

ข้อความข้างต้นอธิบายได้ว่า ตัณหาคือความยินดีพอใจสิ่งที่พบเห็นอยู่ มานะคือความทะนงตนว่าเราดีกว่าคนอื่น และทิฏฐิคือความเห็นผิดว่ามีตัวตน เป็นเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ทั้งสามอย่างนี้ย่อมเกิดขึ้นอาศัยรูปคือดวงตาและรูปารมณ์ หูและเสียงเป็นต้น นอกจากนั้น ยังอาศัยนามธรรมอื่นๆ อันได้แก่ ความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้หมายรู้ (สัญญา) พร้อมทั้งสังขารที่ปรุงแต่งจิต เช่น ความใส่ใจอารมณ์ (มนสิการ) การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) ความตั้งใจ (เจตนา) ความโลภ (โลภะ) ความโกรธ (โทสะ) ความเลื่อมใส (ศรัทธา) เป็นต้น รวมไปถึงจิตที่นึกคิดเรื่องราวต่างๆ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมปราศจากความยึดมั่นในขันธ์ ๕ ตัณหา มานะ และทิฏฐิย่อมเกิดขึ้นไม่ได้

เมื่อพระอานนท์ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันแล้ว ท่านจึงเข้าใจเหตุและผลที่สัมพันธ์กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นการหยั่งรู้ด้วยวิปัสสนาญาณว่า ความไม่รู้ ความผูกพัน ความยึดมั่น ความพยายาม และการเกิดปฏิสนธิวิญญาณในภพใหม่ด้วยแรงกรรม ทั้งหมดนี้เป็นห่วงโซ่ที่คล้องเกี่ยวต่อเนื่องกันกลายเป็นสายโซ่แห่งหลักปฏิจจสมุปบาท ในที่นี้ความไม่รู้หรือความเห็นผิด ได้แก่ อวิชชา ความผูกพัน ได้แก่ ตัณหา ความยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน ความพยายาม ได้แก่ กรรม ดังนั้น เมื่อกล่าวว่ากรรมก่อให้เกิดภพใหม่ จึงควรเข้าใจด้วยว่า การเกิดภพใหม่ย่อมมีเหตุมาจากอุปาทานและตัณหาเป็นต้นอีกด้วย เพราะฉะนั้น เหตุในอดีตจึงรวมถึง อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ผู้ปฏิบัติธรรมที่หยั่งรู้ความจริงเหล่านี้จากการเจริญวิปัสสนา จึงหลุดพ้นจากความลังเลสงสัยที่ไม่สามารถกำจัดได้ด้วยการเรียนจากตำรา หรือจากการใคร่ครวญวิเคราะห์วิจารณ์เท่านั้น

พระอานนท์เป็นพระสาวกที่ได้สดับมากที่สุด เพราะติดตามพระพุทธองค์ไปในที่ต่างๆ และจดจำพระสูตรที่ทรงแสดงสั่งสอนได้ทั้งหมด ท่านมีความทรงจำดีเลิศ สามารถกล่าวพระสูตรซ้ำได้ทุกถ้อยคำหลังจากที่ได้ฟังเพียงครั้งเดียว ส่วนธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในขณะที่พระอานนท์มิได้ตามเสด็จ ท่านก็ได้เรียนรู้ต่อจากสาวกที่ได้สดับมาแล้วท่องจำไว้ กล่าวกันว่า พระอานนท์สามารถทรงจำพระธรรมได้ถึง ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ทีเดียว[๑๑]

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของมหาเวทัลลสูตรว่า พระอานนท์มีความทรงจำที่ดีเลิศ สามารถทรงจำคาถาได้ถึงหมื่นกว่าคาถาภายในเวลาเพียงครู่เดียว[๑๒] ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกที่พระอานนท์จะเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้โดยไม่ยากลำบาก ทั้งนี้เป็นผลจากการสดับตรับฟังคำสอนมามากจากพระบรมศาสดาและพระสาวกรูปสำคัญๆ ในทำนองเดียวกันนี้ บุคคลในปัจจุบันมีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกก็อาจเข้าใจความสัมพันธ์ของเหตุและผลในหลักปฏิจจสมุปบาทได้

ความลึกซึ้งของหลักปฏิจจสมุปบาท

อย่างไรก็ตาม หลักปฏิจจสมุปบาทก็จัดเป็นธรรมที่ยากแก่การเข้าใจ ทั้งในด้านเหตุผล การอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจ และวิธีการปฏิบัติให้บรรลุผล (ปฏิเวธ)[๑๓]

ในเบื้องแรก ข้อที่ว่าอวิชชาเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดสังขารและวิญญาณเป็นต้นนั้น เป็นเรื่องเข้าใจยาก เพราะคนทั่วไปมักเข้าใจผิดว่ารูปนามเป็นความสุข เนื่องจากมีอวิชชามาบังไม่ให้เห็นความจริงว่ารูปนามเป็นทุกข์ นอกจากนี้ ยังเชื่อกันว่าความคิดและการกระทำทางกายหรือวาจาเกิดได้เพราะมีอัตตาตัวตนเป็นผู้คิดผู้ทำ โดยไม่เข้าใจว่าความจริงแล้วทุกอย่างที่คิดและทำเกิดขึ้นได้เพราะมีสังขาร (การขวนขวายทำกรรม) เป็นปัจจัย และสังขารเกิดก็ได้เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงยากที่จะเข้าใจได้ว่า กรรมดีและกรรมชั่วเป็นผลเนื่องมาจากความไม่รู้ (อวิชชา) และที่ยากไปกว่านั้นก็คือ สังขารในภพก่อนเป็นเหตุก่อให้เกิดผลคือปฏิสนธิวิญญาณในภพปัจจุบัน และวิญญาณเป็นเหตุให้เกิดนามรูป อายตนะ เป็นต้น

นอกจากนี้ หลักการของปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวว่า การเกิดขึ้นของธรรมต่างๆ มีได้โดยอาศัยเหตุปัจจัยสืบทอดต่อเนื่องกันไป ก็เข้าใจได้ยากเช่นเดียวกัน เพราะบุคคลทั่วไปมักเชื่อว่าตนเองเป็นผู้กำหนดโชคชะตาของตน หรือบางคนอาจเชื่อว่ามีพระเจ้าหรือพระ

พรหมเป็นผู้สร้างผู้กำหนด ส่วนบางคนเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นแทบจะทุกคนไม่เห็นว่า อวิชชา ฯลฯ เป็นมูลเหตุของการเกิดภพใหม่

อีกประการหนึ่ง พระพุทธองค์ได้ตรัสเทศนามาหลายครั้งโดยลำดับเรื่องไว้ก็มีหลายแบบ บางครั้งเริ่มต้นด้วยอวิชชาแล้วจบลงที่มรณะ บางครั้งก็เริ่มด้วยมรณะแล้วจบลงด้วยอวิชชา บางครั้งเริ่มที่ตรงกลางแล้วย้อนกลับไปหาต้น หรือจะเริ่มจากตรงกลางแล้วไปหาข้างปลาย เทศนาที่ต่างกันนี้มีส่วนทำให้เข้าใจได้ยากขึ้น

ด้วยเหตุดังกล่าว เพื่อให้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้อย่างแจ่มแจ้ง จึงควรเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้รู้เห็นความจริงเกี่ยวกับความเป็นเหตุปัจจัยกันของธรรมต่างๆ ด้วยปัญญาซึ่งเกิดจากการปฏิบัติของตนเอง แต่การเรียนรู้วิธีปฏิบัติจำเป็นต้องมีกระบวนการที่ถูกต้อง และต้องดำเนินไปอย่างจดจ่อและต่อเนื่องจึงจะได้ผล

แม้จะเข้าใจได้ยากดังที่กล่าวมาแล้ว แต่กลับเป็นเหมือนง่ายสำหรับพระอานนท์ เพราะท่านมีคุณสมบัติที่เพียบพร้อม ข้อความที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์” อาจเป็นได้ทั้งคำชมและคำตำหนิทางอ้อม พระอรรถกถาจารย์อธิบายการตำหนิของพระพุทธองค์ว่า พระดำรัสนี้อาจหมายความว่า “อานนท์ เธอกล่าวว่าหลักปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นของตื้นเข้าใจได้ง่าย แต่เหตุใดจึงฟังคำสอนเราแล้วได้บรรลุเพียงโสดาบัน เหตุใดจึงมิได้บรรลุ

มรรคผลในชั้นสูงขึ้น เธอควรพิจารณาความบกพร่องของตน ในเวลานี้เธอเป็นเพียงสาวกที่มีปัญญาปานกลาง และเธอได้กล่าวแย้งคำพูดของเรา คำพูดนี้ไม่เหมาะที่สาวกใกล้ชิดของเราจักพึงกล่าว เราต้องบำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลานานนับไม่ถ้วนเพื่อปัญญาตรัสรู้หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ดังนั้นจึงไม่ควรกล่าวว่าหลักปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่เข้าใจได้ง่าย”[๑๔]

พระพุทธองค์ยังได้ตรัสย้ำถึงความลึกซึ้งของหลักธรรมว่า “อานนท์ หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ลึกซึ้งยิ่งนัก และเพราะความไม่เข้าใจไม่แทงตลอดหลักปฏิจจสมุปบาท ทำให้สัตว์โลกเป็นเหมือนกลุ่มด้ายที่พันกันเป็นกระจุก เหมือนต้นหญ้าที่พันเกี่ยวกันยุ่งเหยิง จึงไม่พ้นจากการเกิดในอบายภูมิ ไม่หลุดพ้นจากทุกข์และการวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ”[๑๕]

กล่าวอีกนัยหนึ่ง กฎที่ว่าอวิชชาและสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณและนามรูปเป็นต้นนั้น เป็นสิ่งที่ลึกซึ้งยิ่งนัก บุคคลทั่วไปจึงรู้ได้ยากว่า ไม่มีธรรมอื่นใดนอกจากเหตุและผล ไม่มีอัตตาตัวตนที่เที่ยงแท้ในสัตว์ทั้งหลาย แต่ก็ยังกลับเชื่อว่าสัตว์โลกมีตัวตนถาวรเกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะ แล้วค่อยๆ พัฒนาเจริญเติบโตขึ้นโดยลำดับ[๑๖] บุคคลบางพวกเชื่อว่าวิญญาณหรืออัตตาตัวตนของสัตว์โลก ได้เคยเกิดตายมาแล้วหลายภพหลายชาติ ความเชื่อผิดๆ เหล่านี้เกิดเพราะว่าไม่รู้ความจริงเกี่ยวกับเหตุผลในหลักปฏิจจสมุปบาท

สัตว์โลกทั้งหลายคิด ทำ และพูดเพราะความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ และไม่เข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาท แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่ากรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลร้าย และทุกคนจะต้องได้รับผลของกรรมที่ตนได้ทำไว้ อวิชชาเป็นเหตุให้ทำกรรม (สังขาร) ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิ-วิญญาณในภพใหม่อีกทอดหนึ่ง วนเวียนไปอย่างนี้ ผู้มีปัญญาจึงจะพึงเห็น พึงเข้าใจความจริงนี้ได้

สัตว์โลกทั้งหลายจึงยังหลงติดอยู่ในสังสารวัฏ เวียนเกิดเวียนตายจากภพหนึ่งสู่อีกภพหนึ่งอย่างไม่มีสิ้นสุด ซึ่งส่วนใหญ่ต้องทนทุกข์อยู่ในอบายภูมิ มีน้อยครั้งที่กรรมดีจะนำให้เกิดในเทวภูมิหรือมนุษยภูมิ แต่เมื่อกรรมดีหมดกำลังแล้วก็จะต้องกลับไปเกิดในอบายภูมิอีก

การที่สัตว์ในอบายภูมิจะไปบังเกิดในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิได้เป็นเรื่องยากอย่างยิ่ง เพราะสัตว์ที่จะไปอุบัติในภพที่สูงขึ้นได้จะต้องมีความทรงจำเกี่ยวกับกรรมดี หรือได้นิมิตของกรรมดีที่เคยทำมาในอดีต แต่อบายสัตว์แทบจะไม่มีโอกาสได้ทำกรรมดีเลย เพราะสัตว์ดิรัจฉานมักมีชีวิตอยู่ด้วยการฆ่ากันเองเพื่อความอยู่รอด ไม่มีเวลาหรือโอกาสจะได้แสดงความรักความเมตตาสงสารหรือคุณงามความดีใดๆ และโดยมากก็มักจะบาดเจ็บหรือหวาดกลัวอย่างหนักก่อนตาย ดังนั้นอบายสัตว์จึงมักวนเวียนเกิดตายอยู่ในอบายภูมิ

ความไม่รู้ในหลักปฏิจจสมุปบาททำให้สัตว์โลกไม่สามารถนำตนเองให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด อุปมาเหมือนโคที่เขาผูกไว้กับแอกแล้วให้เดินวนไปรอบ ๆ ครกกระเดื่อง ไม่ว่าจะเดินไปสักกี่รอบก็ไม่สามารถออกไปจากการวนเวียนอยู่ในบริเวณแคบ ๆ นั้นได้ บุคคลที่โง่เขลาก็เช่นกัน ย่อมติดอยู่ในสังสารวัฏที่ส่วนใหญ่หมายถึงการเกิดในอบายภูมิซ้ำแล้วซ้ำอีกเป็นเวลานานหลายต่อหลายกัป

ความเข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาทมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่าอริยสัจ ๔ ในอันที่จะปลดปล่อยสัตว์โลกให้เป็นอิสระ ความจริงอริยสัจ ๔ เป็นคำไวพจน์ของปฏิจจสมุปบาท การเจริญวิปัสสนามีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ในธรรมโดยประจักษ์ด้วยการปฏิบัติของตน แต่ธรรมเหล่านี้ก็ลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจ แม้จะเจริญวิปัสสนาก็ยังคงยากที่จะเห็นแจ้งหรือเข้าใจอวิชชา สังขาร ฯลฯ ได้อย่างแจ่มแจ้ง

พระบรมศาสดาได้ทรงพิจารณาเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทในขณะก่อนและหลังการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ โดยได้เสวยวิมุตติสุขตลอดเจ็ดวันหลังจากทรงตรัสรู้ และในคืนวันที่ ๗ ได้ทรงพิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาทโดยความเป็นปัจจยาการ คืออาการที่เป็นเหตุเป็นผลกันของธรรมทั้งหลาย

บทที่ ๖

สฬายตนะ
เป็นปัจจัยให้เกิด
ผัสสะ

ผัสสะมีอายตนะเป็นปัจจัย

หลังจากอธิบายถึงอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป และสฬายตนะ ซึ่งเป็นปัจจัยกลุ่มแรกในหลักปฏิจจสมุปบาทแล้ว ต่อไปจะกล่าวถึงผัสสะที่มีสฬายตนะเป็นปัจจัย

สฬายตนะ หมายถึง อายตนะภายใน หรือทวาร ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก หรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (มโนนึก, เรื่องที่รู้คิดทางใจ) การกระทบสัมผัสระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกเรียกว่าผัสสะ ผัสสะเป็นสภาวธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดทางใจ รู้ได้ด้วยใจ ไม่มีรูปร่างสัณฐาน จับต้องไม่ได้ แต่ก็เป็นสภาวะที่ปรากฏชัดเมื่ออารมณ์ที่มากระทบนั้นมีความชัดเจนหรือมีอำนาจพอสมควร ตัวอย่างเช่น เมื่อเราเห็นคนถูกรังแกเรารู้สึกตกใจไม่สบายใจ หรือเวลาเราเห็นคนห้อยโหนอยู่บนยอดไม้ด้วยเชือกเส้นเล็กๆ เรารู้สึกหวาดเสียว และเวลาเราตื่นกลัว เราจะรู้สึกเย็นวาบที่สันหลัง การได้ยินได้ฟังหรือได้อ่านเรื่องราวที่น่าสนใจ ก็ทำให้รู้สึกประทับใจไม่ลืมเลือนแม้เวลาจะล่วงเลยไปนาน เรื่องที่ยกมาสาธกนี้แสดงให้เห็นถึงอำนาจของผัสสะ หรือการกระทบของอารมณ์ที่มีต่อจิตใจ

บางครั้งผัสสะที่มีกำลังแรงมากมักจะทำให้เกิดความรู้สึกที่รุนแรงตามไปด้วย เช่น เกิดความรักหรือความโกรธที่รุนแรง ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายเล่าว่าในรัชสมัยพระเจ้าสัทธาติสสะ กษัตริย์สิงหลสมัยโบราณ มีภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งได้สบตากับหญิงสาวคนหนึ่ง ทั้งสองต่างก็ถูกเพลิงเสน่หาเผาผลาญจิตใจจนถึงแก่ความตายในที่นั้น[๑] และภิกษุชรารูปหนึ่งถึงกับเป็นบ้าแค่เพียงได้ยลโฉมของทมิฬเทวีมเหสีของพระเจ้ามหานาคะโดยขาดสติ[๒]

มุทุลักขณชาดก

ในมุทุลักขณชาดก[๓] เล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็นฤาษีผู้ทรงฌานอภิญญา สามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ ในวันหนึ่งได้เหาะไปยังพระราชนิเวศน์ของพระราชาเพื่อฉันอาหารตามปกติ เมื่อพระมเหสีเห็นฤาษีเหาะมาก็รีบลุกขึ้นต้อนรับ โดยไม่ทันได้ระวังทำให้ภูษาทรงหลุดออก ฝ่ายฤาษีเมื่อเห็นสรีระที่ปราศจากผ้าของพระมเหสีก็เกิดราคะขึ้นอย่างท่วมท้น ไม่สามารถฉันอาหารได้ ฌานที่มีอยู่ก็พลันเสื่อมไป ท่านจึงต้องเดินกลับไปบรรณศาลาแล้วก็ได้แต่นอนซมอยู่ด้วยเพลิงกิเลส

เมื่อพระราชาทรงทราบความ จึงได้ประทานพระมเหสีให้แก่ฤาษีด้วยดำริว่าฤาษีคงจะได้คืนสติในไม่ช้า ทรงมีรับสั่งให้พระมเหสีหาอุบายช่วยฤาษีให้หายจากพิษรักโดยเร็ว เมื่อฤาษีพาพระนางเดินออกมาจากพระราชวัง เมื่อพ้นประตูวัง พระนางได้บอกให้ฤาษีกลับไปทูลขอบ้านจากพระราชา ซึ่งได้ประทานบ้านเก่าให้หลังหนึ่ง เดิมใช้เป็นที่ทิ้งอุจจาระและขยะ ทำให้ฤาษีต้องกลับไปขอพลั่วกับกระบุงมาเพื่อขนสิ่งสกปรกไปทิ้ง หลังจากนั้นก็ต้องกลับไปขอสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นจากพระราชาอีกหลายต่อหลายครั้งตามคำขอร้องของพระมเหสีทำให้ฤาษีเหนื่อยแทบขาดใจ ถึงกระนั้นก็ยังไม่คลายจากเสน่หาราคะที่กลุ้มรุมอยู่

หลังจากที่ได้ทำตามประสงค์ของพระนางเสร็จสิ้นทุกอย่างแล้ว ฤาษีก็หมดแรงทรุดกายลงนั่งพัก เมื่อพระมเหสีเห็นดังนั้นก็เข้ามาแล้วถามว่า "ท่านไม่รู้ตัวหรือว่าเป็นสมณะ มีกิจต้องกำจัดความใคร่ในกามทั้งหลาย หรือท่านหลงลืมสติเสียสิ้นแล้ว" เมื่อฤาษีได้ยินดังนั้นจึงรู้สึกตัวตื่นจากความมืดบอดโง่เขลา พาพระนางกลับไปถวายคืนพระราชา แล้วกลับไปปฏิบัติเจริญสมาธิ ณ ป่าหิมพานต์ จนได้ฌานอภิญญากลับมาดังเดิม เมื่อหมดอายุขัยก็มรณภาพและได้ไปอุบัติในพรหมโลก

ข้อคิดจากเรื่องนี้ก็คือ แม้บุคคลที่ได้สั่งสมบุญบารมีมามากเช่นกับพระโพธิสัตว์ก็ยังไม่สามารถหนีพ้นจากเพลิงกิเลสตัณหาได้ ฤาษีนั้นอาจได้เคยพบพระมเหสีมาก่อนแล้ว เพียงแต่การพบเห็นในอดีตไม่ได้ก่อให้เกิดผัสสะที่ชัดเจนถึงกับทำให้เกิดความรู้สึกรุนแรง แต่การได้เห็นพระมเหสีประทับยืนอยู่ชัดเจนเป็นผัสสะที่มีอำนาจมากต่อความรู้สึกของฤาษี จึงทำให้ต้องเร่าร้อนด้วยเพลิงกิเลสอยู่นานหลายวัน

อุมมาทันตีชาดก

ในอุมมาทันตีชาดก[๔] มีเรื่องเล่าว่านางอุมมาทันตีเป็นหญิงผู้มีรูปโฉมงดงามเป็นที่เลื่องลือ พระเจ้าสิวิราชจึงให้พราหมณ์ที่ปรึกษาไปสืบดูว่านางมีคุณสมบัติเหมาะสมจะเป็นพระชายาได้หรือไม่ เมื่อพราหมณ์ได้ยลโฉมนางก็หลงใหลลืมตัว จนแสดงกิริยาเหมือนคนเสียสติ อุมมาทันตีจึงให้ขับพราหมณ์ออกจากบ้าน พราหมณ์รู้สึกอับอายจึงผูกอาฆาต และได้ไปกราบทูลความเท็จแด่พระราชาว่านางเป็นหญิงกาลกิณีไม่คู่ควรเหมาะสมจะเป็นพระชายา ท้าวเธอทรงเชื่อคำพราหมณ์จึงเลิกสนพระทัยนางอีกต่อไป ต่อมาภายหลังอุมมาทันตีได้เป็นภริยาของเสนาบดีชื่ออภิปารกะ แต่ยังคิดโกรธแค้นพระเจ้าสิวิราชอยู่ ในวันนักขัตฤกษ์พระองค์เสด็จประพาสพระนครได้ทอดพระเนตรเห็นอุมมาทันตีซึ่งนั่งชายตายั่วยวนอยู่บนเรือนก็เกิดความคลั่งใคล้หลงใหลนาง ได้แต่พร่ำเพ้อถึงความเสน่หาที่มีต่อนางเป็นคาถา มีเนื้อความว่าหากท้าวสักกะจะประทานพรก็ขอให้ได้อภิรมย์กับนางสักคืนสองคืนเถิด[๕]

ความรุนแรงของผัสสะนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะของอารมณ์ที่มากระทบ ถ้าอารมณ์เลือนรางไม่ชัดเจนผัสสะก็จะก่อให้เกิดความรู้สึกเพียงเล็กน้อย แต่หากเป็นอารมณ์ที่ชัดเจนก็จะก่อให้เกิดผัสสะ เวทนา และตัณหาเป็นต้นที่มีกำลังมาก

นอกจากนั้น ผัสสะยังชักนำให้เกิดโทสะได้เช่นกัน เช่น เวลาที่เราเห็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาจะรู้สึกโกรธ หรือเวลาที่เห็นอารมณ์ที่น่ากลัวก็จะรู้สึกตกใจ เมื่อได้ยินถ้อยคำที่หยาบคายจะรู้สึกไม่พอใจ เมื่อคิดถึงสิ่งที่น่าปลาบปลื้มในตัวเองจะรู้สึกภูมิใจอันเป็นลักษณะของมานะ เมื่อคิดสงสัยว่าอาจมีวิญญาณที่เป็นอมตะหรือหลงเชื่อคำสอนที่ปฏิเสธกรรมและผลกรรมก็หมายความว่าเรากำลังมีมิจฉาทิฏฐิ เมื่อได้รับอารมณ์ที่ทำให้อิจฉาก็จะรู้สึกริษยา เมื่อเห็นสิ่งที่หวงแหนไม่อยากแบ่งปันให้ใครเราก็มีความตระหนี่ ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของอกุศลกรรมที่เกิดโดยมีผัสสะเป็นปัจจัย

ตัวอย่างของกุศลกรรมที่เกิดโดยมีผัสสะเป็นปัจจัย เช่น เมื่อเราพบสิ่งที่น่าเลื่อมใสมีพระพุทธรูปเป็นต้น ก็จะเกิดศรัทธา เมื่อพบบุคคลผู้ควรรับทานก็รู้สึกต้องการจะให้ทานอันเป็นลักษณะของอโลภะ เมื่อพบอารมณ์ที่เราควรจะอดทนก็รู้สึกอดทนอันเป็นลักษณะของอโทสะ ในบางขณะเราก็เจริญสติเมื่อรู้สึกได้ถึงสภาวะปัจจุบันคือรูปนามล้วนๆ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๖] กล่าวว่าเวทนา สัญญา และสังขาร (ได้แก่ เจตสิกที่เหลือ) เกิดขึ้นโดยมีผัสสะเป็นปัจจัย ดังนั้น ผัสสะจึงเป็นเหตุให้เกิดเวทนาเป็นต้น

สจฺจํ สตฺโต ปฏิสนฺธิ ปจฺจยาการเมว จ.
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา เทเสตุํ จ สุทุกฺกรา.
(วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒)

"ธรรม ๔ ประการ คือ อริยสัจ เหล่าสัตว์ ปฏิสนธิ และปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจ"

บทที่ ๗

ผัสสะ

เป็นปัจจัยให้เกิด

เวทนา

เวทนามีผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะที่เกิดทางตาเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกพอใจ (สุขเวทนา) ไม่พอใจ (ทุกขเวทนา) หรือความรู้สึกวางเฉย (อุเบกขาเวทนา) แล้วแต่อารมณ์ที่มากระทบ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นรูปที่สวยงามเราจะรู้สึกพอใจ ถ้าเป็นรูปที่น่าเกลียดเราก็จะรู้สึกไม่พอใจ ส่วนรูปที่เป็นกลางๆ คือไม่สวยและไม่น่าเกลียดก็จะทำให้เรารู้สึกวางเฉยหรืออุเบกขาเวทนา อุเบกขาเวทนาไม่ได้ทำให้เกิดการตัดสินว่าเป็นความรู้สึกดีหรือไม่ดี และเราอาจไม่ได้รับรู้เลยว่าได้เกิดความรู้สึกที่เป็นอุเบกขาเวทนาขึ้นในใจ แต่อุเบกขาเวทนาก็จัดเป็นความรู้สึกอย่างหนึ่งด้วย อันที่จริง เวทนาทั้ง ๓ ชนิด คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขาไม่มีอัตตาตัวตนเข้ามาเกี่ยวข้อง ไม่มีบุคคลที่เสวยเวทนา หากแต่เป็นเพียงอาการของจิตที่เนื่องมาจากการกระทบสัมผัสเท่านั้น

การเกิดขึ้นของวิญญาณ ผัสสะ และเวทนาในขณะเห็น

การเห็นเกิดได้เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย และผัสสะเกิดได้เพราะมีการประชุมกันของจักขุปสาทรูป (อายตนะภายใน) รูปารมณ์ (อายตนะภายนอก) และจักขุวิญญาณ (มนายตนะ) ทั้งสามอย่างนี้เรียกว่า อายตนะ คือ เหตุเกิด จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงว่าจักขุวิญญาณต่างจากรูปารมณ์ แต่คนทั่วไปมักจะสับสนเกี่ยวกับธรรมสองอย่างนี้โดยคิดว่าเป็นอย่างเดียวกัน พระพุทธองค์ตรัสไว้ชัดเจนว่า จักขุวิญญาณเกิดเพราะมีจักขุปสาทรูปและรูปารมณ์มาประชุมกัน และเมื่อมีการประชุมพร้อมกันของจักขุปสาทรูป รูปารมณ์และจักขุวิญญาณ ก็หมายถึงการเกิดขึ้นของผัสสะ[๑]

เมื่อตา รูป และจักขุวิญญาณ ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ ๓ อย่างได้มาประชุมรวมกันก็มีการกระทบสัมผัสที่ทำให้มีสภาวธรรมการเห็นเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติระลึกรู้อยู่จะสามารถรู้ชัดสภาวธรรมการเห็นนี้ได้ด้วยตนเอง และจะกำหนดบริกรรมว่า “เห็นหนอ” ในแต่ละขณะที่มีการเห็นเกิดขึ้น เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้นผู้ปฏิบัติธรรมจะทราบว่าการเห็นนั้นมิได้เกิดขึ้นเองโดยปราศจากเหตุปัจจัยและไม่มีบุคคลตัวตนที่เห็นหรือทำให้เกิดการเห็น แต่การเห็นเป็นสภาวธรรมที่ประกอบด้วยรูปนามเป็นปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณ

เมื่อสามารถเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้จริง ก็จะเป็นอิสระ

จากความเคลือบแคลงสงสัยและความหลงผิด ข้อนี้เป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างหนึ่งของผู้ปฏิบัติธรรมในขณะที่บรรลุโสดาปัตติมรรคญาณ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงจำเป็นต้องเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาท เพราะความไม่รู้ในหลักปฏิจจสมุปบาทมักเป็นเหตุให้เกิดวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นต้น ความลังเลสงสัย จำแนกได้เป็น ๘ ประการ คือ[๒]

๑. **ความลังเลสงสัยในพระพุทธเจ้า** พระพุทธเจ้าทรงบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งปวงจริงหรือ หรือว่าพระองค์ทรงเป็นปุถุชนคนธรรมดาที่เรียกร้องให้เหล่าสาวกพากันเชื่อถืออย่างงมงายเท่านั้น

๒. **ความลังเลสงสัยในพระธรรมคำสอน** อริยมรรคและพระนิพพานที่กำจัดความโลภ ความโกรธ และความหลงได้สิ้นเชิงนั้นมีจริงหรือ

๓. **ความลังเลสงสัยในพระสงฆ์**

- พระอริยสาวกที่หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงนั้นมีจริงหรือ
- พระโสดาบันที่กำจัดความเห็นผิดได้แล้วและไม่ต้องไปเกิดในอบายภูมินั้นมีจริงหรือ
- พระสกทาคามีที่มีกามราคะและโทสะเบาบางนั้นมีจริงหรือ
- พระอนาคามีที่กำจัดกามราคะและโทสะได้ทั้งหมดนั้นมีจริงหรือ

- พระอรหันต์ที่หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งสิ้นนั้นมีจริงหรือ

๔. **ความลังเลสงสัยในการปฏิบัติ** การรักษาศีลและเจริญภาวนามีประโยชน์ต่อการอบรมจิตจริงหรือ

๕. **ความลังเลสงสัยเกี่ยวกับอดีต** เราเคยเกิดหรือไม่เคยเกิดในชาติก่อน เราเคยเป็นใครในชาติก่อน เราเคยเป็นอย่างไรในชาติก่อน เราเคยเป็นอะไรแล้วได้เป็นอะไรในชาติก่อน

๖. **ความลังเลสงสัยเกี่ยวกับอนาคต** เราจักเกิดหรือจักไม่เกิดในชาติหน้า เราจักเป็นอะไร เราจักเป็นอย่างไร เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรในชาติหน้า

๗. **ความลังเลสงสัยเกี่ยวกับอดีตและอนาคต** ซึ่งก็คือภพปัจจุบันซึ่งเป็นภพอยู่ระหว่างอดีตและอนาคตตามที่คัมภีร์ฎีกากล่าวไว้ [๓] อีกทั้งยังสอดคล้องกับพระบาลีในพระสุตตันตปิฎกซึ่งตรัสว่า “หรือในขณะนี้เป็นผู้มีความสงสัยเกี่ยวกับตนเองในปัจจุบัน”[๔] โดยสงสัยว่า เรามีอยู่หรือไม่มีอยู่ เราเป็นชาติอะไรอยู่ เรามีรูปร่างสัณฐานเป็นอย่างไร สัตว์นี้มาจากภพไหน เมื่อตายแล้วจักไปสู่ภพไหน

คำถามเหล่านี้แสดงให้เห็นว่ามีความสงสัยเกี่ยวกับอดีต ๕ ประการ เกี่ยวกับอนาคต ๕ ประการ และเกี่ยวกับปัจจุบัน ๖ ประการ ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถขจัดความลังเลสงสัยเหล่านี้ได้ต่อเมื่อเขาได้ข้ามพ้นจากความเห็นผิดเกี่ยวกับอัตตาตัวตน (กังขาวิตรณวิสุทธิ)

๘. **ความลังเลสงสัยในหลักปฏิจจสมุปบาท** ซึ่งกล่าวถึงความเป็นเหตุเป็นผลกันของสภาวธรรมต่างๆ ของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลก เช่น สงสัยว่า สังขารเกิดเพราะอวิชชา (ความไม่รู้ความจริงของชีวิต) เป็นปัจจัยจริงหรือ การเกิดใหม่มีกรรมเป็นเครื่องปรุงแต่งจริงหรือ กรรมที่ดีจะส่งผลดีและกรรมที่ชั่วจะส่งผลร้ายในชาติหน้าจริงหรือ สภาวธรรมทุกอย่างจะต้องมีเหตุปัจจัยจึงเกิดได้หรือทุกๆ สิ่งในโลกนี้เป็นองค์รวมของปรมาณูที่ประกอบกันขึ้นโดยบังเอิญกระนั้นหรือ ความลังเลสงสัยเหล่านี้มักเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลที่ต่อเนื่องกันเป็นห่วงโซ่ของเหตุคือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ และของผลคือ สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ตามที่ระบุไว้ในหลักปฏิจจสมุปบาท

หากปล่อยความลังเลสงสัยเหล่านี้ให้เนิ่นนานไปก็จะเป็นเหตุให้เกิดความเห็นผิดต่อมา ความเชื่อผิดๆ ที่คัดค้านหลักปฏิจจสมุป-บาทมีรากเหง้ามาจากความลังเลสงสัยเหล่านี้นั่นเอง การคาดเดาเกี่ยวกับธรรมชาติของชีวิตที่อยู่เหนือระดับปัญญาของปุถุชนก่อให้เกิดความสงสัยที่อาจกลายเป็นความเห็นผิดได้ ความเคลือบแคลงสงสัยและความเห็นผิดทั้งหลายล้วนเกิดจากความไม่รู้ไม่เข้าใจในหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนั้นผู้ที่เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างแท้จริงจึงเป็นผู้ปราศจากความเคลือบแคลงสงสัยและความเห็นผิด

เมื่อทดลองวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งแล้วจะเห็นว่าสิ่งมีชีวิตทั้งหลายประกอบขึ้นด้วยเหตุและผล และแม้แต่สิ่งไม่มีชีวิต เช่น โลกใบนี้

ตลอดจนดวงอาทิตย์ และต้นไม้ เป็นต้น ก็เกิดจากเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ดังนั้นไม่ว่าสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตในจักรวาลแห่งนี้ ล้วนตกอยู่ในภายใต้หลักของปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น ไม่มีสิ่งใดเลยที่จะเกิดขึ้นด้วยความบังเอิญโดยไม่มีเหตุปัจจัยที่เหมาะสม วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้แสดงหลักฐานยืนยันอย่างไม่มีข้อโต้แย้งว่าในโลกของสิ่งที่ไม่มีชีวิตนั้นเป็นไปตามกฎของเหตุและผล ซึ่งอาจนับเป็นตัวอย่างหนึ่งที่พิสูจน์คำสอนของพระบรมศาสดาเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาท ไม่ว่าจะเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม

ถึงอย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์ทรงย้ำให้พิจารณาแต่โลกภายในตัวเราเท่านั้น[๕] เนื่องจากโลกภายนอกที่เกี่ยวกับวัตถุและสิ่งไม่มีชีวิตนั้นไม่มีวงจรชีวิตและไม่มีการวนเวียนอยู่กับทุกข์ในวัฏสงสาร จึงไม่ตรัสสอนเกี่ยวกับสิ่งเหล่านั้น สาระสำคัญในทัศนะของพุทธ-ศาสนาก็คือ หากปล่อยให้เหล่าสัตว์เป็นไปตามยถากรรม สัตว์โลก [ที่เป็นองค์ประกอบของรูปกับนาม] จะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏอย่างไม่จบสิ้น และส่วนใหญ่ต้องไปเกิดในทุคติภูมิซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ แต่ถ้าเข้าใจกระบวนการความเป็นไปของรูปนามแล้วปฏิบัติตนอย่างมีปัญญา ก็อาจพัฒนาตนเองให้ก้าวไปในทางที่จะไปสู่ความหลุดพ้นได้ ถึงแม้จะยังไม่สามารถหลุดพ้นได้ในชาตินี้ เราก็สามารถจะมีชีวิตที่ดีขึ้น และได้เกิดใหม่ในภพที่ดีขึ้นกว่าเดิม

ในตอนที่ผ่านมาได้กล่าวไปแล้วว่า อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดสังขาร และความขวนขวายกระทำกรรมเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในภพใหม่ ต่อจากนี้จะกล่าวถึงเหตุเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณอีกเล็กน้อย ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธองค์ได้ตรัสเปรียบเทียบไว้ว่า

- กรรมหรือเจตนา เป็นเหมือน ทุ่งนาที่อุดมสมบูรณ์
- วิญญาณ เป็นเหมือน เมล็ดพันธุ์
- ตัณหา เป็นเหมือน น้ำที่หล่อเลี้ยงทุ่งนานั้น[๖]

การปลูกต้นไม้จำเป็นต้องมีพื้นดินและแปลงเพาะชำ ปฏิสนธิวิญญาณก็เช่นเดียวกัน จำเป็นต้องมีพื้นดินที่ชุ่มชื้นเปรียบเสมือนกรรม กรรมเป็นปัจจัยให้มีการเกิดใหม่ เมื่อจิตดวงก่อนได้ดับไปแล้วจิตดวงใหม่ที่จะปฏิสนธิขึ้นในภพใหม่ก็ดำรงอยู่ในกระแสจิต เปรียบได้กับเมล็ดพันธุ์พืชที่ยังไม่งอก แต่เมื่อมีสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมเมล็ดพืชก็พร้อมจะงอกเป็นต้นอ่อนทันที หรืออุปมาเหมือนผู้ที่ก่ออาชญากรรมอาจกลายสภาพเป็นนักโทษเข้าสักวัน หรือคนงานที่ขยันขันแข็งก็อาจได้รับรางวัลจากผลงานที่ดีเด่นของตน

นอกจากนั้น การเกิดใหม่ยังขึ้นอยู่กับปฏิสนธิจิตว่าประกอบด้วยกุศลหรืออกุศล เช่นเดียวกับพืชซึ่งต้องอาศัยเมล็ดพันธุ์จึงจะงอกเป็นต้นอ่อนได้ ปฏิสนธิวิญญาณที่เป็นกุศลหรืออกุศลนี้เกิดขึ้น

และดับไป เป็นปัจจัยให้เกิดกระแสวิญญาณที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันต่อเนื่องไปอย่างไม่ขาดสาย

กระแสวิญญาณที่เกิดต่อเนื่องจากวิญญาณซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยนั้น มีลักษณะคล้ายกับงูลอกคราบ วิญญาณที่สำคัญที่สุดได้แก่ จิตใกล้ตายที่รับเอากรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์ เรียกว่า **อุปัฏฐานสมังคิตา**[๗] (ความถึงพร้อมแห่งอารมณ์ที่มาปรากฏ) หมายถึง สัญญาณบ่งบอกถึงภพข้างหน้าที่มีสังขารและกรรมเป็นปัจจัยปรุงแต่ง การเปลี่ยนจากจุติจิตเป็นปฏิสนธิจิต มีลักษณะคล้ายกับการพัฒนาของพืชจากเมล็ดเป็นต้นอ่อน

เมล็ดพืชต้องอาศัยจึงจะงอกขึ้นได้ หากขาดน้ำ ก็ควรมีความชื้นในอากาศ มิฉะนั้นเมล็ดพืชก็จะไม่งอก ในทำนองเดียวกัน แม้จะมีกรรมเป็นพื้นฐานให้เกิดภพใหม่ แต่หากไม่มีตัณหาซึ่งเปรียบเหมือนความชุ่มชื้นเสียแล้ว การเกิดใหม่ก็มีไม่ได้ ดังเช่นในกรณีของพระอรหันต์ ถึงแม้ท่านจะมีวิญญาณและกรรมซึ่งได้เคยกระทำมาแต่ครั้งเป็นปุถุชนเป็นปัจจัยให้เกิดภพใหม่ แต่ปฏิสนธิวิญญาณก็ไม่อาจเกิดได้ เพราะท่านดับตัณหาได้โดยสิ้นเชิงแล้ว

บุคคลที่ไม่ใช่พระอรหันต์ย่อมมีตัณหาด้วยกันทั้งสิ้น ตัณหาในปุถุชนมีกำลังมาก ทำให้เห็นว่ากามคุณอารมณ์ทั้งหลายดีงาม น่ารื่นรมย์ น่าปรารถนา ทำให้หลงผิดว่าเป็นสิ่งน่าเพลิดเพลิน เป็นสุข

และหวังให้มีอยู่คงอยู่ตลอดไป ตัณหาพอใจอารมณ์ที่ดีงาม และถือว่าการหาความสุขความมั่งคั่งเป็นจุดมุ่งหมายที่สำคัญในชีวิต ตัณหาชักนำให้ขวนขวายทำกรรมซึ่งก่อให้เกิดเจตสิกอื่นๆ อีก ครั้นเมื่อบุคคลใกล้จะตายเจตสิกเหล่านั้นจะมาเป็นปัจจัยให้เกิดอารมณ์ ๓ อย่าง คือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หากเป็นอารมณ์ที่ดีผู้จะตายก็รู้สึกเบิกบานกระปรี้กระเปร่า แสดงให้เห็นว่าเมล็ดพันธุ์แห่งกรรมของเขากำลังเริ่มงอกเป็นต้นอ่อนแล้ว หากเป็นอารมณ์ที่ไม่ดี เขาก็ไม่รู้สึกยินดีพอใจ และเนื่องจากอารมณ์ดังกล่าวเป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวเขา ความยึดมั่นในตัวตนของเขาจึงเป็นปัจจัยให้เมล็ดพันธุ์แห่งกรรมเริ่มงอกงามขึ้นเป็นต้นอ่อนได้

ดังนั้น การเกิดใหม่ของปุถุชนหรือเสกขบุคคลจึงถูกปรุงแต่งขึ้นด้วยปัจจัย ๓ อย่างคือ กรรม จิตวิญญาณ ซึ่งเป็นวิบากของกรรม และตัณหา กรรมเปรียบเหมือนพื้นดินอุดมสมบูรณ์ ซึ่งรู้เห็นได้ขณะใกล้ตายว่าเป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิมิต หรือคตินิมิต ซึ่งเรียกว่า **กัมมสมังคิตา** (ความถึงพร้อมแห่งกรรม)[๘] ความยินดีพอใจที่มีต่อนิมิตอารมณ์ที่มาปรากฏในเสี้ยวเวลาใกล้ตายนั้น เปรียบเหมือนความชุ่มชื้นของพื้นดิน หลังจากบุคคลสิ้นชีวิตลง ปฏิสนธิวิญญาณอันเปรียบเหมือนเมล็ดพันธุ์ ซึ่งในวาระสุดท้ายของชีวิตในภพก่อนถูกปรุงแต่งโดยเจตสิก เรียกว่า **วิปากสมังคิตา** (ความถึงพร้อมแห่งวิบาก)[๙] จึงเกิดขึ้นสืบต่อไปในภพใหม่

ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ความสัมพันธ์ขององค์ธรรมเหล่านี้ก่อให้เกิดความเป็นไปของชีวิต จึงอาจกล่าวได้ว่า องค์ธรรมเหล่านี้เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งภพปัจจุบัน เป็นสิ่งซึ่งแยกไม่ออกจากนามรูป และนามรูปทั้งหลายไม่ว่าจะอยู่ภายในหรือภายนอกร่างกาย ก็คือทุกข์ เพราะมีความแปรปรวนเกิดดับอยู่เสมอ แต่ความไม่รู้ลวงให้เข้าใจผิดว่าเป็นความสุข และไปยึดติดผูกพันขวนขวายเพื่อให้ได้อารมณ์ที่ตนปรารถนา ความหมกมุ่นติดใจในสิ่งเหล่านี้จึงเป็นปัจจัยชักนำให้สร้างภพใหม่อยู่เรื่อยไป

เมื่อมีปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในภพใหม่จึงเป็นปัจจัยให้เกิดรูปกายอันเป็นฐานที่ตั้งของวิญญาณ และเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตในลักษณะต่างๆ เช่น ผัสสะ และเวทนาเป็นต้น เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับ ก็มีวิญญาณเกิดสืบต่อเรื่อยไปตลอดไม่ขาดสาย ประกอบด้วยเจตสิกที่เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง เช่น โลภะ โทสะ หรืออโลภะ อโทสะ เป็นต้น เจตสิกเหล่านี้ที่ประกอบร่วมกับเจตนาอันมีจิตเป็นใหญ่ ย่อมชักนำให้กระทำอากัปกิริยาต่างๆ เช่น นั่ง ยืน เดิน เป็นต้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสคาถาเป็นต้นว่า จิตฺเตน นิยติ โลโก[๑๐] มีใจความว่า “จิตเป็นผู้นำโลกไป เป็นผู้พาให้โลกเป็นไปตามความพอใจ โลกทั้งปวงย่อมติดตามจิตไป”

ในเรื่องนี้ ศัพท์ว่า โลก หมายถึงสัตว์โลก จิตนำสัตว์โลกไปทั้งในทางดีและทางชั่ว จิตของสัตบุรุษที่ประกอบด้วยศรัทธาและศีลเป็นต้น ย่อมชักนำให้ประกอบกุศลกรรม เช่น ฟังธรรม และปฏิบัติวิปัสสนา ส่งผลให้ไปเกิดในภพที่ดีขึ้น หรือนำไปสู่มรรคผลนิพพาน ในทางตรงข้าม จิตของคนชั่วย่อมฉุดให้หมกมุ่นกับการแสวงหากามคุณอารมณ์ และประกอบแต่อกุศลกรรม เมื่อตายลงจึงส่งผลให้ไปเกิดในภพที่ต่ำลง และต้องได้รับทุกข์ทรมานเป็นอันมาก

คาถาข้างต้นแสดงว่า นามรูปทั้งปวงมีจิตเป็นใหญ่ สอดคล้องกับหลักปฏิจจสมุปบาทซึ่งกล่าวว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป อันได้แก่ ผัสสะ เวทนา เป็นต้น และรูปต่างๆ

ต่อไปจะกล่าวถึงผัสสะที่เกิดทางหูซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่างเช่นเดียวกัน คือ หู (โสตประสาท) เสียง (สัททารมณ์) และโสตวิญญาณ

การเกิดขึ้นของวิญญาณ ผัสสะ และเวทนาในขณะได้ยิน

สภาวธรรมการได้ยินจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากหูและเสียง นักวิทยาศาสตร์กล่าวว่า คลื่นเสียงเดินทางด้วยความเร็ว ๑,๑๐๐ ฟุตต่อ ๑ วินาที (ส่วนคลื่นวิทยุจะเร็วกว่า เพราะสามารถเดินทางรอบโลกได้ภายในเวลาเพียงชั่วขณะเดียว) เมื่อคลื่นเสียงมากระทบหูซึ่งคล้ายกับการที่ภาพกระทบกับกระจกเงา จะมีจิตได้ยิน (โสตวิญญาณ) เกิดขึ้นทันที

เราไม่ควรทึกทักว่า เจ้าของโสตประสาทคือผู้ได้ยิน เพราะโสตประสาทหรือหูเป็นรูปอย่างหนึ่ง ซึ่งมีสภาพแปรเปลี่ยนไม่คงที่ มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ลักษณะเหมือนกระแสน้ำไหลไปในลำธารไม่หยุดยั้ง เมื่อคลื่นเสียงกระทบกับกระแสโสตประสาท ก็เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญาณจิต ทำหน้าที่รับรู้เสียงเพียงชั่วขณะแล้วดับไป ต่อจากนั้นเกิดสัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต และโวฏฐัพพนจิต ทำหน้าที่รับอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และตัดสินอารมณ์ จิตแต่ละดวงเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป หลังจากนั้นชวนจิตเกิดขึ้นเสพอารมณ์ ๗ ขณะก่อนจะดับไป แล้วจึงมีตทารัมมณจิตเกิดอีก ๒ ขณะ รับอารมณ์ต่อจากชวนจิต

ที่กล่าวมานี้เป็นกระบวนการในการได้ยิน เราได้ยินเสียง ก็เพราะมีโสตวิญญาณจิตเกิดขึ้นเนื่องจากมีการกระทบกันของหูและ

เสียงเป็นปัจจัย ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติอยู่เสมอย่อมทราบว่าการได้ยินเกิดขึ้นเพราะมีหูและเสียง ไม่มีอัตตาหรือบุคคลเป็นผู้ได้ยินอนึ่ง ในขณะได้ยินนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะรับรู้ความเป็นเหตุเป็นผลกันขององค์ธรรมต่างๆ ได้ชัดกว่าในขณะเห็น

ดังนั้น การได้ยินจึงหมายถึงการประชุมกันของหู เสียง และโสตวิญญาณจิต การประชุมกันดังกล่าวนี้เรียกว่า ผัสสะ[๑๑] ผู้ปฏิบัติธรรมมักจะรับรู้การกระทบของเสียงได้อย่างชัดเจนเมื่อมีสมาธิตั้งมั่น บางคนมีความรู้สึกไวมากเมื่อได้ยินเสียงที่ระคายหู เขาอาจรู้สึกเหมือนมีคลื่นเสียงโถมกระหน่ำเข้ามากระแทกโสตประสาท บางคนอาจถึงกับสะดุ้งเมื่อได้ยินเสียงใบไม้ตกกระทบพื้นดิน กระบวนการเกิดผัสสะนี้จะเห็นได้ชัดกรณีมีเสียงหลายชนิดเกิดขึ้นรอบตัว เรามักได้ยินเฉพาะเสียงที่เราเลือกหรือต้องการจะฟังเท่านั้น แต่ถ้าเป็นเสียงที่ดังมาก เสียงกระด้าง หรือเสียงสูง แหลมมาเข้าหู เราอาจหลีกเลี่ยงไม่ได้ จำเป็นต้องได้ยินแม้จะไม่อยากฟัง ต่างจากภาพที่ไม่น่าดู ซึ่งยังสามารถหลีกเลี่ยงโดยไม่มองได้

เรารู้สึกพอใจเมื่อได้ยินเสียงไพเราะ เช่น เสียงเพลง หรือคำพูดที่อ่อนหวาน และไม่พอใจเมื่อได้ยินเสียงที่ไม่เสนาะหู เช่น เสียงกระด้าง หรือคำพูดที่หยาบคาย เมื่อได้ยินเสียงทั่วไปในชีวิตประจำวัน เราจะมีความรู้สึกเป็นกลาง ไม่จัดเป็นความพอใจหรือไม่พอใจ เรียกว่าอุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ไม่ชัดเจน จนบางครั้งอาจไม่ได้สังเกตความรู้สึกนี้

แม้ว่าในคัมภีร์อภิธรรม[๑๒]จะกล่าวว่าวิญญาณจิตซึ่งทำหน้าที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส เป็นจิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น และกล่าวว่าในขณะรู้อารมณ์ทางตาและหูเป็นต้นนั้นไม่ทำให้เกิดความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจ แต่ในการเจริญสตินั้น ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ควรใส่ใจกับวิญญาณจิตเพียงอย่างเดียว ควรกำหนดรู้วิถีจิตที่เกิดขึ้นทั้งวิถี รวมถึงความรู้สึกคือสุขเวทนาในจิตที่ทำหน้าที่ต่อเนื่องกันไปด้วย เช่น สันตีรณะ (พิจารณาอารมณ์) ชวนะ (เสพอารมณ์) และตทารัมมณะ (รับอารมณ์ต่อจากชวนะ) นอกจากนั้น ในขณะเกิดชวนะก็อาจปรากฏทุกขเวทนาอีกด้วย

แม้จักขุวิญญาณและโสตวิญญาณเป็นต้นจะเกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาก็ตาม แต่หลังจากนั้นย่อมเกิดความรู้สึกที่ดีและไม่ดีตามมาเนื่องจากเป็นผลของกรรมดีและกรรมชั่ว หากการเห็นนั้นเป็นวิบากของกรรมชั่ว ย่อมเกิดความรู้สึกไม่ดี เช่น เมื่อได้เห็นรูปารมณ์ที่ไม่ดี ก็ทำให้เกิดความทุกข์ใจหรือหวาดกลัวเป็นต้น เสียง

ที่ดังเกินไปอาจทำให้หูหนวก กลิ่นที่เหม็นอาจทำให้ปวดศีรษะ และอาหารที่ไม่เหมาะสมอาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพได้ ข้อนี้จัดเป็นอุเบกขาเวทนาที่มีลักษณะค่อนไปทางทุกขเวทนา ในทำนองเดียวกันอุเบกขาเวทนาอันเกิดจากอารมณ์ที่ดีทางทวาร ๔ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดสุขเวทนาต่อมาได้ เช่น รู้สึกยินดีเมื่อเห็นรูปสวยงาม ได้ยินเสียงไพเราะ เป็นต้น จัดเป็นอุเบกขาเวทนาที่มีลักษณะค่อนไปทางสุขเวทนา เพราะเป็นผลวิบากของกุศลกรรม ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

"อุเบกขาเวทนาอันเป็นวิบากโดยตรงของกรรมที่ทราม จึงมีลักษณะที่ทราม"[๑๓]

ที่จริงแล้วอุเบกขาเวทนาที่มีอกุศลกรรมเป็นปัจจัยอาจเป็นความรู้สึกที่เป็นกลาง แต่เนื่องจากเป็นความรู้สึกที่เกิดจากกรรมที่ชั่วจึงเป็นความรู้สึกที่ต่ำทราม อุปมาเหมือนดอกไม้ที่บานอยู่ในกองอุจจาระย่อมมีกลิ่นเหม็น นอกจากนั้น แม้ว่าอุเบกขาเวทนาจะไม่เลวร้ายเท่าทุกขเวทนา แต่เพราะเป็นความรู้สึกที่ไม่น่าปรารถนาจึงจัดเป็นสิ่งที่ต่ำทราม ความจริงวิบากของกรรมชั่วไม่เคยส่งผลดี มีแต่จะทำให้ทุกข์ทรมาน

ในคัมภีร์ฎีกาข้างต้นได้อธิบายเรื่องนี้อีกอย่างหนึ่งในสายโซ่ของปฏิจจสมุปบาทว่า

> "อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากอกุศลกรรมควรนับเข้าในทุกข์ เพราะเป็นสิ่งไม่พึงปรารถนา ส่วนอุเบกขาเวทนาที่มีกุศลกรรมเป็นปัจจัยควรนับเข้าในสุข เพราะเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา"[๑๔]

ดังนั้น เวลาที่ได้ยินเสียงที่ไพเราะจะรู้สึกเป็นสุข เราพอใจเมื่อได้ยินคำพูดที่อ่อนหวาน และจะไม่สบายหูเมื่อได้ยินคำพูดที่หยาบกระด้าง แต่เสียงที่ได้ยินอยู่ทั่วไปนั้นมักไม่ก่อให้เกิดเวทนาที่เห็นได้ชัด จึงเรียกความรู้สึกนั้นว่าอุเบกขาเวทนา

เวทนา ๓ อย่างที่เกิดจากการได้ยินย่อมปรากฏขึ้นชัดแก่ผู้ปฏิบัติธรรมที่มีสติระลึกรู้อยู่เสมอ ผู้ปฏิบัติจะทราบได้ว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนาเกิดจากการกระทบกันระหว่างเสียงและหู โดยไม่มีอัตตาตัวตนเป็นผู้ได้รับเวทนานั้น เขาย่อมทราบว่าเวทนาเกิดขึ้นและดับไปในทันทีทันใด และสภาวธรรมทุกสิ่งไม่คงทนถาวร เมื่อสมาธิพัฒนาแก่กล้าขึ้น เขาย่อมรู้เห็นได้ถึงการเกิดขึ้นและการดับไปอย่างไม่จบสิ้นของเวทนาทั้ง ๓ อย่าง

การเกิดขึ้นของวิญญาณ ผัสสะ และเวทนาในขณะรู้กลิ่น

การรู้กลิ่นก็เป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย เช่นกับการได้ยิน ฆานวิญญาณ (จิตที่รู้กลิ่น) เกิดได้เพราะมีการกระทบกันระหว่างจมูก (ฆานประสาท) และกลิ่น (คันธารมณ์)[๑๕] หากขาดจมูกหรือไม่มีกลิ่น การรู้กลิ่นก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ คนที่ไม่มีฆานประสาทนั้นหายาก แต่ข้าพเจ้าเคยพบพระภิกษุรูปหนึ่งซึ่งกล่าวว่าท่านไม่สามารถรับรู้กลิ่นอะไรได้เลย แม้จะให้ดมผ้าเช็ดหน้าที่พรมน้ำหอมไว้ก็ตาม แม้จมูกจะดีแล้วไปอุดไว้หรือไม่มีกลิ่นให้สูดดม ก็จะไม่สามารถรู้กลิ่นได้ เราจะได้กลิ่นก็ต่อเมื่อมีกลิ่นลอยมาในอากาศและกระทบเข้ากับฆานประสาทในจมูก

คนทั่วไปมักจะหลงผิดคิดไปว่ามีบุคคลหรือตัวตนอัตตาเป็นผู้ได้กลิ่น แต่การรู้กลิ่นก็เช่นเดียวกับการเห็นและการได้ยิน กล่าวคือเกิดจากการกระทบกันระหว่างกลิ่นในอากาศกับปสาทรูปในจมูกซึ่งมีสภาพแปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา การกระทบกันระหว่างคันธารมณ์กับฆานประสาท ทำให้เกิดฆานวิญญาณและวิถีจิตซึ่งประกอบด้วยอาวัชชนจิตทำหน้าที่รับอารมณ์ใหม่เป็นต้นไป จนถึงชวนจิตทำหน้าที่เสพอารมณ์และตทารัมมณจิต แต่องค์ประกอบที่สำคัญในการได้กลิ่นนี้ คือฆานวิญญาณซึ่งเกิดดับอยู่ตลอดเวลา โดยมีจมูกและกลิ่นเป็นปัจจัย

ทุกคนจะคุ้นเคยกับกลิ่นทั้งดีและไม่ดี เช่น กลิ่นหอมของดอกไม้ หรือกลิ่นเหม็นของสิ่งบูดเน่า คนทั่วไปจะเชื่อว่าตนเองเป็นผู้ได้กลิ่น แต่ผู้ปฏิบัติธรรมทราบดีว่า การได้กลิ่นเป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดจากการประชุมกันของจมูก กลิ่น และฆานวิญญาณ และย่อมจะรู้ว่าสภาวธรรมทั้งปวงเป็นสิ่งแปรปรวนอยู่เสมอ ไม่คงทนถาวร

เวทนา (ความรู้สึก) อาจเป็นความพอใจหรือไม่พอใจ ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของผัสสะ กลิ่นดอกไม้และน้ำหอมทำให้รู้สึกชื่นใจ กลิ่นบูดเน่าย่อมระคายจมูก ส่วนกลิ่นธรรมดาที่ไม่หอมไม่เหม็น จะไม่ทำให้รู้สึกพอใจหรือไม่พอใจ แต่ทำให้รู้สึกวางเฉย เรียกตามศัพท์ว่า อุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นความรู้สึกที่มีกำลังอ่อน จึงไม่ค่อยได้สังเกตเห็นความรู้สึกนี้ แต่ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้จิตรับรู้กลิ่นย่อมทราบว่า เวทนาที่เกิดขึ้นและดับไปขณะรู้กลิ่นนั้นมีได้ ๓ อย่าง คือ พอใจ ไม่พอใจ และเฉยๆ

การเกิดขึ้นของวิญญาณ ผัสสะ และเวทนาในขณะลิ้มรส

การลิ้มรสเป็นสภาวธรรมที่เกิดจากการกระทบกันของลิ้นและอาหาร เป็นปัจจัยให้เกิดมีชิวหาวิญญาณขึ้น[๑๖] หากไม่มีลิ้นหรือรสอาหาร จิตที่รู้รสย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ และถ้าหากลิ้นหรือชิวหาประสาทบกพร่อง ก็จะรับรสชาติของอาหารไม่ได้ บุคคลทั่วไปเชื่อว่ามีตัวตนเป็นผู้บริโภคหรือรับรสอาหาร แต่ความจริงปสาทรูปในลิ้นมีสิ่งที่ทำหน้าที่รับรส และเป็นสภาพแปรเปลี่ยนตลอดเวลา เมื่อชิวหาประสาทกระทบกับรสของอาหาร จึงเกิดชิวหาทวารวิถีจิต ในทำนองเดียวกับที่ได้อธิบายมาแล้วเกี่ยวกับจักขุวิญญาณเป็นต้น วิถีจิตในการรู้รสเกิดดับเร็วมากจนเป็นเสมือนชั่วขณะจิตเดียว ชิวหาวิญญาณเปลี่ยนแปรไปตามความเปลี่ยนแปลงของลิ้นและรส ชิวหาวิญญาณนั้นเป็นธรรมชาติที่รู้รส เช่น รสหวาน รสเปรี้ยว และรสขม เป็นต้น

การประชุมกันของชิวหาประสาท รสารมณ์ และชิวหาวิญญาณเรียกตามศัพท์ว่า ผัสสะ แม้คนทั่วไปจะคิดว่าตนเองเป็นผู้ลิ้มรส แต่ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้รูปนามขณะลิ้มรสจะทราบได้ว่า การลิ้มรสเป็นสภาวธรรมที่ผันแปรไปตามสภาพของลิ้น รส และชิวหาวิญญาณ เมื่อปฏิบัติต่อไปก็ย่อมสามารถจะบรรลุถึงวิปัสสนาปัญญาที่เห็นความแปรเปลี่ยน ความไม่คงทนของสภาวธรรมการลิ้มรสเช่นกัน

ผัสสะที่เกิดจากรสารมณ์เป็นเหตุให้เกิดความรู้สึก (เวทนา) ทั้งดีและไม่ดี ขึ้นอยู่กับรสที่ได้รับ เมื่อได้ลิ้มรสอร่อยก็จะรู้สึกพอใจ แต่ถ้าเป็นอาหารที่ไม่อร่อยหรือยาที่มีรสขมก็จะรู้สึกไม่พอใจ อาหารบางอย่างเมื่อเรารับประทานแล้วรู้สึกเฉยๆ จัดเป็นอุเบกขาเวทนา แต่ว่าการมีโอกาสได้บริโภคอาหารถือว่าเป็นผลของกรรมดี ดังนั้นการบริโภคอาหารจึงจัดเป็นสุขเวทนา และนำไปสู่ความผูกพันยึดมั่น สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้รูปนามอยู่ทุกขณะ จะทราบชัดด้วยประสบการณ์ของตนถึงการเกิดดับของเวทนา ๓ (สุข ทุกข์ และอุเบกขา)

การเกิดขึ้นของวิญญาณ ผัสสะ และเวทนาในขณะกระทบสัมผัส

กายทวารเป็นที่เกิดของผัสสะและเวทนาเป็นต้นได้เช่นกัน พระบรมศาสดาตรัสว่า "กายวิญญาณเกิดได้เพราะมีการกระทบกันระหว่างกายปสาทรูปและโผฏฐัพพารมณ์ การประชุมกันของกายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณ์ และกายวิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดกายสัมผัส (ผัสสะ) และกายสัมผัสเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา"[๑๗]

ข้อความนี้อธิบายได้ว่า การเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น และลิ้มรส ล้วนเป็นสภาวธรรมที่เกี่ยวข้องกับอวัยวะเฉพาะที่ เช่น ตา และหู เป็นต้น จิตที่รับรู้อารมณ์จะเกิดขึ้นตรงส่วนใดส่วนหนึ่งบริเวณศีรษะ สภาวธรรมทางกายและจิตที่เกิดได้จึงถูกจำกัดว่าต้องมีสถานที่และเวลาเกิด เช่น จะรับรู้รสเฉพาะเวลาบริโภคอาหาร รับรู้เสียงต่อเมื่อมีเสียงให้ได้ยิน แต่การรับรู้สัมผัสทางกายสามารถเกิดขึ้นกับทุกส่วนในร่างกาย เราอาจสัมผัสกับโผฏฐัพพารมณ์ (อารมณ์ทางกายทวาร) ณ ที่ใดที่หนึ่งบนร่างกายอยู่เสมอไม่ว่านึกถึงเมื่อไร ดังนั้นกายสัมผัสจึงมีขอบเขตกว้างขวางและกินเวลาต่อเนื่องยาวนาน การกำหนดรู้กายสัมผัสจึงสำคัญยิ่งสำหรับผู้ที่เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

กายประสาทเป็นที่ตั้งรับเมื่อมีโผฏฐัพพารมณ์มากระทบ โดยกระจายอยู่ทั่วร่างกาย ในทุกส่วนที่มีเลือดเนื้อชุ่มชื้น กายปสาทรูปเหล่านี้เป็นที่อาศัยเกิดของจิตที่สามารถรับรู้สัมผัสซึ่งมากระทบ

ร่างกายได้ทั้งภายนอกและภายใน กายประสาทเป็นสภาวธรรมที่ไม่คงทนถาวร แปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาจากขณะหนึ่งสู่อีกขณะหนึ่ง อุปมาเหมือนสายน้ำที่ไหลไม่ขาดช่วง หรือเหมือนกระแสไฟฟ้าที่ไหลผ่านไส้หลอดไฟ ทำให้เกิดแสงสว่างขึ้น

เมื่อกายประสาทที่มีความแปรเปลี่ยนอยู่ตลอดนี้กระทบกับโผฏฐัพพารมณ์ (รูป) ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ก็เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญาณ และมีวิถีจิตเช่นเดียวกับการเห็นและการได้ยินเป็นต้น วิถีจิตที่รับรู้กายสัมผัสประกอบด้วยจิตที่รับอารมณ์ จิตที่ไต่สวนอารมณ์ จิตที่เสพอารมณ์ และจิตที่รับอารมณ์ต่อจากชวนะ วิถีจิตเหล่านี้เกิดดับรวดเร็วมากจนเหมือนกับว่าได้ปรากฏขึ้นเพียงชั่วขณะจิตเดียว

กายวิญญาณจิตเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่เราไม่สังเกตเห็นเอง เพราะจิตของคนเรามักใส่ใจอยู่กับอารมณ์อื่น ถ้าหันมาสนใจที่ร่างกายก็ย่อมได้รับรู้การสัมผัสบริเวณส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย เช่น เท้าที่สัมผัสพื้นห้อง หรือผิวหนังที่สัมผัสกับเสื้อผ้าเป็นต้น เพราะเหตุนั้นผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติระลึกรู้สัมผัสทางกายนี้อยู่นั้นจึงได้รู้ว่ากาย-สัมผัสไม่ได้เกิดขึ้นเอง และไม่ได้มีผู้ใดสร้างขึ้น หากแต่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโผฏฐัพพารมณ์และกายประสาทที่ไม่บกพร่อง อนึ่ง คำว่า **โผฏฐัพพารมณ์** เป็นศัพท์บาลี หมายถึง อารมณ์ที่กระทบถูกต้องได้ทางกาย มี ๓ ชนิด คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ[๑๘]

ลักษณะของปฐวีธาตุ

ปฐวีหรือธาตุดิน คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งหรืออ่อน[๑๙] ซึ่งจะรู้สึกได้เมื่อร่างกายกระทบกับวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ความอ่อนและความแข็งไม่ได้แตกต่างกันเสียทีเดียว ยกตัวอย่างเช่น ผ้ากำมะหยี่มีความอ่อนนุ่มเมื่อเทียบกับของที่กระด้างกว่า แต่เมื่อสัมผัสดวงตาซึ่งมีเนื้อเยื่อละเอียดอ่อนกลับรู้สึกว่าผ้ากัมพลหยาบกระด้าง ดังนั้นความอ่อนหรือแข็งจึงเป็นศัพท์เชิงเปรียบเทียบ แล้วแต่ว่าจะเปรียบกับสิ่งที่อ่อนหรือแข็งกว่า ความอ่อนหรือแข็งจึงเป็นลักษณะเฉพาะของปฐวีธาตุ

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ความแข็งของปฐวีธาตุทำหน้าที่เป็นที่ตั้งของธาตุอื่นๆ ที่มาอาศัย[๒๐] เหมือนกับพื้นดินใช้เป็นที่ตั้งอยู่ของวัตถุต่างๆ ตัวอย่างเช่น แป้งข้าวเจ้าที่เป็นผงละเอียดเมื่อผสมกับน้ำจะจับตัวเป็นก้อนแข็ง จึงเรียกได้ว่าเป็นปฐวีธาตุ เพราะมีความแข็งเป็นลักษณะเด่น นอกจากนั้น ผงแป้งเกาะกุมกันเป็นก้อนได้เพราะประกอบด้วยธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) และก้อนแป้งยังประกอบด้วยธาตุไฟ (เตโชธาตุ) เป็นอุณหภูมิ ร้อนหรือเย็น และประกอบด้วยธาตุลม (วาโยธาตุ) ซึ่งมีลักษณะตึง ดังนั้น ก้อนแป้งข้าวเจ้าจึงประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ โดยมีธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) เป็นที่ตั้งของธาตุอีก ๓ อย่าง คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ[๒๑]

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรเข้าใจว่า ปฐวีธาตุมีหน้าที่เป็นฐานที่ตั้งให้ธาตุอื่นมาประกอบรวมกันอยู่ และมีการรับเอาธาตุอื่นไว้เป็นอาการปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน)[๒๒] นอกจากนั้น อาจกล่าวไว้ว่า มีความหนักเบาเป็นอาการปรากฏ ดังคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีอธิบายว่า "ปฐวีธาตุมีอาการปรากฏเป็นความหนักหรือเบา"[๒๓] ดังนั้น เมื่อยกมือหรือเท้าขึ้นแล้วรู้สึกว่าหนักหรือเบา ก็ย่อมรู้ถึงปัจจุปัฏฐานของปฐวีธาตุ ผู้ปฏิบัติธรรมจะรับรู้ลักษณะเด่นของปฐวีธาตุได้จากความแข็ง อ่อน หรือนุ่มนวลของสิ่งนั้น รับรู้หน้าที่ของปฐวีธาตุเมื่อหยั่งเห็นว่าเป็นที่ตั้งของธาตุอื่นๆ ที่มาอาศัย และย่อมรับรู้อาการปรากฏของปฐวีธาตุเมื่อหยั่งเห็นการรับเอาธาตุอื่นไว้ หรือมีลักษณะหนักเบา เมื่อเจริญวิปัสสนาจนสามารถหยั่งรู้ลักษณะเด่น (ลักขณะ) หน้าที่ (รสะ) และอาการปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน) ของปฐวีธาตุ ย่อมหมายถึงการบรรลุวิปัสสนาญาณที่แยกความแตกต่างของรูปนามได้ (นามรูปปริจเฉทญาณ)

บุคคลทั่วไปเมื่อได้สัมผัสกับปฐวีธาตุก็มักจะเข้าใจว่าเป็นมือ ขา เสื้อผ้า บุรุษ สตรี เป็นต้น ซึ่งไม่ถูกต้อง ไม่ตรงกับความจริง แต่ผู้เจริญวิปัสสนาย่อมจะรู้จักธรรมชาติที่แท้จริงของปฐวีธาตุ ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว

ลักษณะของเตโชธาตุ

เตโชธาตุหรือธาตุไฟ หมายถึง ความร้อน สังเกตได้จากเวลาที่เราต้องเปลี่ยนอิริยาบถเพราะรู้สึกร้อน หรือกดทับที่ร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง ความเย็นก็จัดเป็นเตโชธาตุ แต่เป็นเตโชธาตุที่มีน้อย ความรู้สึกว่าวัตถุเย็นหรือร้อนมีโดยการเปรียบเทียบกับสิ่งอื่น เช่น บริเวณใต้ต้นไม้อาจรู้สึกเย็นเมื่อเทียบกับพื้นที่กลางแดด แต่จัดว่าร้อนเมื่อเทียบกับภายในถ้ำหรือในบ้าน น้ำในหม้อจัดว่าเย็นเมื่อเทียบกับน้ำในที่โล่งแจ้ง แต่ยังร้อนกว่าน้ำที่ผสมกับน้ำแข็ง ดังนั้น ความร้อน ความอุ่น หรือความเย็น ล้วนเป็นคำที่หมายถึงลักษณะของเตโชธาตุ[๒๔]

เตโชธาตุหรือความร้อนเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการเจริญเติบโตและสำคัญต่อการพัฒนาของสิ่งมีชีวิต หน้าที่ของความร้อน คือ ทำให้สิ่งมีชีวิตเติบโตและสุกงอม[๒๕] ความชราและความเสื่อมโทรมของสิ่งต่างๆ (เช่น ต้นไม้ ตึกรามบ้านช่อง โลก และก้อนหิน เป็นต้น) เกิดจากความร้อนของดวงอาทิตย์ ความร้อนของร่างกายเป็นเหตุให้ผมหงอก ฟันหัก ผิวหนังเหี่ยวย่น และอาการอื่นที่แสดงถึงความร่วงโรย ยิ่งมีความร้อนมากเพียงใด กระบวนการเติบโตและสุกงอมก็จะรวดเร็วขึ้นเพียงนั้น เตโชธาตุทำให้รูปคลายตัวและอ่อนตัวเหมือนเทียนไขที่ถูกลนไฟ ดังนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดว่า “ร้อน

หนอ" ก็ย่อมรับรู้อาการปรากฏของเตโชธาตุ ซึ่งได้แก่การทำให้อ่อนนุ่ม[๒๖]

ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติอยู่ย่อมรู้ว่าเวลาร่างกายรู้สึกร้อนหรือเย็นนั้น เป็นเพราะลักษณะเด่น (ลักขณะ) ของเตโชธาตุ และเมื่อเห็นว่ามันทำให้สิ่งต่างๆ สุกงอม ก็เป็นการรู้หน้าที่ (รสะ) ของเตโชธาตุ นอกจากนั้น เมื่อรู้ว่ามันทำให้สิ่งต่างๆ อ่อนนุ่ม ก็เป็นการรู้อาการปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน) ของเตโชธาตุ เมื่อนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเกิดปัญญาหยั่งรู้ความแตกต่างของรูปนาม และย่อมหลุดพ้นจากความเห็นผิดที่เกิดกับบุคคลทั่วไป ซึ่งคิดว่าเตโชธาตุคือวัตถุสิ่งของหรือบุคคล เช่น มือ เท้า บุรุษ หรือสตรี เป็นต้น

ลักษณะของวาโยธาตุ

วาโยธาตุ หรือธาตุลม มีลักษณะตึงหรือหย่อน[๒๗] เช่น เวลานั่งตัวตรงยืดหลังให้ตรง แล้วระลึกรู้ภายในกาย เราจะรู้สึกถึงความตั้งตรงของร่างกายส่วนบน ถ้าเหยียดแขนออกแล้วระลึกรู้ภายในมือของเรา ก็จะรู้สึกตึงที่มือ ดังนั้น เมื่อนั่งบริกรรมว่า "นั่งหนอ" ย่อมรู้ลักษณะตึงของวาโยธาตุ แล้วรู้ว่าความตึงนั้นไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่บุรุษ สตรี หรืออาตมัน เป็นต้น ความรู้ประจักษ์แจ้งในวาโยธาตุตามความเป็นจริงนี้เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

ในเบื้องต้นนั้น วิปัสสนาปัญญาของผู้ปฏิบัติธรรมจะยังไม่แก่กล้าเพียงพอ จึงไม่สามารถจดจ่อสภาวธรรมความหย่อนตึงได้ตลอดเวลา ยังมีความคิดว่ามีตัวตน บุคคล แทรกเข้ามาเนื่องจากสมาธิยังอ่อน และเขามักปล่อยให้จิตล่องลอยไปอย่างอิสระ กาม-ฉันทะและนิวรณ์อื่นๆ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิและวิปัสสนาปัญญาจึงเข้าครอบงำจิต และเป็นอุปสรรคขัดขวางความก้าวหน้าในการปฏิบัติ ทำให้จิตไม่สามารถจดจ่ออยู่กับสภาวะที่แท้จริงของธาตุทั้ง ๔ ได้ มีครูอาจารย์บางคนกล่าวว่า สมมติบัญญัติจะอันตรธานไปได้ทันทีเมื่อได้ปฏิบัติวิปัสสนา แต่ในความเป็นจริงนั้น ผู้ปฏิบัติใหม่จะหลุดพ้นจากสมมติบัญญัติทันทีได้ยาก และจะยังไม่สามารถข่มนิวรณ์บรรลุจิตตวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งจิต) ได้ทันที อาจยกเว้นในบางกรณีที่

ได้สดับพระธรรมเทศนาจากพระโอษฐ์ของพระบรมศาสดาโดยตรง และได้บรรลุมรรคในขณะนั้น แต่การบรรลุมรรคผลโดยเร็วเช่นนั้นมิใช่วิสัยที่คนทั่วไปในปัจจุบันจะกระทำได้

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานจะไม่ทำให้บรรลุวิปัสสนาปัญญาได้ในขณะเริ่มต้น แต่การเจริญสติปัฏฐานกำหนดรู้รูปนามจะช่วยให้สมาธิค่อย ๆ พัฒนาแก่กล้าขึ้น และไม่เปิดโอกาสให้ความฟุ้งซ่านแทรกเข้ามา ทำให้สติตั้งอยู่ต่อเนื่อง เมื่อจิตบริสุทธิ์จากนิวรณ์จึงเกิดปัญญาหยั่งรู้สภาวธรรมรูปนามได้ตามความเป็นจริง

แม้กระนั้น สมมติบัญญัติก็ยังไม่หมดสิ้นไปจนกว่าจะบรรลุวิปัสสนาญาณที่หยั่งเห็นความดับของรูปนาม (ภังคญาณ) ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า “ในวิปัสสนาญาณระดับอุทยัพพยญาณ (ญาณรู้เห็นความเกิดดับของรูปนาม) ผู้ปฏิบัติธรรมมักได้เห็นดอกไม้ที่ลานเจดีย์ หรือเต่าปลาในทะเล”[๒๘] แต่หลังจากนั้นย่อมรู้เห็นการดับของรูปนามที่เป็นอารมณ์กรรมฐาน และการดับของจิตที่กำหนดรู้นั้นด้วย สมมติบัญญัติคือรูปร่างสัณฐานก็จักอันตรธานหายไป ไม่ปรากฏให้เห็นอีก ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “สติย่อมตั้งอยู่ในการสิ้นไป การหมดไป การอันตรธาน และการดับไป”[๒๙]

ดังนั้น ในเบื้องต้นของการเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติธรรมพึงพยายามกำหนดรู้อารมณ์กรรมฐานอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง

เช่น กำหนดรู้ความเคลื่อนไหวซึ่งเป็นสภาวะของวาโยธาตุในขณะยกเท้า เป็นต้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้เข้าใจเรื่องนี้เมื่อตรัสว่า "เมื่อเดินย่อมรู้ว่ากำลังเดินอยู่"[๓๐] ท่านทรงสอนให้ผู้ปฏิบัติธรรมเพียงรับรู้ว่ากำลังเดินอยู่ ไม่ใช่พิจารณาวาโยธาตุหรือความตึงหย่อน

"ชื่อเรียกทั้งหลายไม่สำคัญ ที่สำคัญคือให้รับรู้สิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง **ผู้ปฏิบัติธรรมอาจใช้คำบริกรรมอื่นได้ตามที่สมมติกันทั่วไป**"

อย่างไรก็ตาม ความตึงและหย่อนของท้องที่พองและยุบเป็นสภาวะที่แท้จริงของวาโยธาตุ ที่จริงแล้วแม้ความหย่อนก็เป็นลักษณะของวาโยธาตุเหมือนความตึง เพราะความหย่อนกับความตึงก็คือสิ่งเดียวกัน ต่างกันที่ความมากน้อยเท่านั้น กล่าวคือความหย่อนเป็นสภาพที่มีความตึงน้อย

หน้าที่ของวาโยธาตุ คือ ทำให้เคลื่อนไหว เอียง เอน หรือโยกย้าย[๓๑] ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ความเคลื่อนไหวของมือเมื่อคู้มือเข้ามาและรู้เห็นวาโยธาตุตามความเป็นจริง ขณะเดินก็พึงกำหนดรู้วาโยธาตุโดยนัยเดียวกัน เวลานั้นเขาย่อมไม่รับรู้ว่าเป็นบุรุษ สตรี หรือเป็นรูปร่างสัณฐาน คงรับรู้แต่เพียงการเคลื่อนไหวที่เป็นสภาวะที่แท้จริงของวาโยธาตุ และในการเคลื่อนไหวนั้น ยังรับรู้การผลักดันจากสถานที่หนึ่งไปสู่อีกที่หนึ่งด้วย นี่เป็นการรับรู้สภาวธรรมของวาโยธาตุที่ปรากฏในจิตของผู้ปฏิบัติธรรม ดังคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมกล่าวถึงการรับรู้ปัจจุปัฏฐานของวาโยธาตุว่า “มีความผลักดันเป็นอาการปรากฏ”[๓๒]

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ

ธาตุทั้ง ๓ คือ ปฐวี เตโช และวาโย เป็นสภาพที่รู้ได้ด้วยประสบการณ์จากการปฏิบัติเท่านั้น ไม่สามารถรู้ได้ด้วยการมองดูหรือฟังเสียง เป็นต้น เราอาจได้ยินเสียงของวัตถุบางอย่าง แต่จะบอกไม่ได้ว่ามันแข็งหรืออ่อน ร้อนหรือเย็น ตึงหรือหย่อน อยู่กับที่หรือเคลื่อนไหว นอกจากนั้น ยังไม่สามารถทราบลักษณะแท้จริงของสิ่งใดสิ่งหนึ่งจากกลิ่น รส และรูปร่างสัณฐาน แต่คนทั่วไปมักเชื่อกันว่า รูปที่ตามเห็นจะสามารถบอกลักษณะที่แท้จริงของธาตุต่าง ๆ

เวลาที่มองดูก้อนหินหรือแท่งเหล็ก จะรู้สึกได้ว่าสองสิ่งนี้มีความแข็ง ความรู้สึกนี้ไม่ได้เกิดจากการเห็น แต่เป็นการอนุมานรู้จากประสบการณ์ในอดีต สิ่งที่รู้ได้จากการเห็นนั้นเป็นเพียงรูปร่างสัณฐาน ซึ่งบางครั้งอาจทำให้เข้าใจผิดได้ เช่น เราอาจเหยียบลงไปในหล่มโคลน เพราะมันดูแข็งเหมือนพื้นดิน หรือเราอาจยกท่อนเหล็กร้อนจัดเพราะดูไม่ออกว่ามันกำลังร้อนก็ได้

นอกจากนั้น เราไม่อาจรับรู้วาโยธาตุได้ด้วยการเห็น เพราะวาโยธาตุเป็นธาตุที่จะพึงรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เมื่อเห็นวัตถุเคลื่อนจากที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่ง เราทราบได้ว่ามันเคลื่อนที่เพราะอนุมานรู้จากการสังเกตเห็นว่าวัตถุนั้นโยกย้ายที่ไป แต่บางครั้งสิ่งที่เห็นก็อาจไม่เป็นจริง เช่น รถไฟสองขบวนจอดใกล้กัน เมื่อขบวนหนึ่งเคลื่อนออก

คนบนรถขบวนนั้นจะเห็นเป็นว่ารถอีกขบวนหนึ่งแล่นถอยหลัง หรือเมื่อเรานั่งอยู่ในรถที่แล่นไปด้วยความเร็วสูง จะเห็นต้นไม้ข้างทางเหมือนวิ่งสวนทางไป ภาพลวงตาเหล่านี้แสดงว่าคนเราไม่สามารถรู้ความจริงเกี่ยวกับวาโยธาตุได้จากภาพที่ตาเห็น

ครั้งหนึ่ง มีผู้สูงอายุคนหนึ่งที่ชอบปฏิบัติธรรมได้เล่าเรื่องที่เขาสนทนากับพระวิปัสสนาจารย์รูปหนึ่งว่า เขาได้หยิบหมอนใบหนึ่งขึ้นมาเขย่า แล้วเขาก็ถามพระวิปัสสนาจารย์ว่า “ขณะนี้ท่านกำลังเห็นสภาวธรรมอะไรดับไปอยู่ ขอรับ”

พระวิปัสสนาจารย์ตอบว่า “อาตมาเห็นวาโยธาตุกำลังดับไป”

“ท่านขอรับ ท่านเข้าใจผิดแล้ว สิ่งที่ท่านเห็นด้วยตานั้นเป็นเพียงรูปารมณ์ ถ้าท่านกำหนดรู้ในขณะเห็น ก็จะรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะเห็นหรือของรูปารมณ์เท่านั้น จะไม่สามารถรับรู้ความเกิดดับของวาโยธาตุได้ในขณะเห็น วิปัสสนาเป็นการปฏิบัติที่รับรู้สภาวธรรมอันเกิดขึ้นจริงภายในร่างกายของตนเท่านั้น ในส่วนของสภาวธรรมอื่นๆ เป็นการอนุมานรู้ภายหลังทั้งสิ้น ธรรมดาในการปฏิบัติจะต้องกำหนดรู้อารมณ์เฉพาะหน้าตามที่ปรากฏขึ้นจริงทางทวารที่เกี่ยวข้องเท่านั้น และวาโยธาตุเป็นอารมณ์ที่ต้องกำหนดรู้ทางกายทวาร คือรับรู้ความเคลื่อนไหวของวาโยธาตุเมื่อเรากำหนดรู้ขณะเดิน คู้ หรือเหยียด เป็นต้น ในขณะนี้ท่านไม่ได้สัมผัสกับ

วาโยธาตุ แต่กล่าวว่ากำลังเห็นความดับของวาโยธาตุ จึงผิดหลักธรรมชาติและไม่ถูกต้อง ขอรับ”

คำวิจารณ์นี้ถูกต้องตามหลักของความเป็นจริง บางอาจารย์แทนที่จะสอนให้ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานสูตรหรือพระสูตรอื่นกลับสอนให้คิดตรึกตรองตามคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ซึ่งอธิบายเรื่องสภาวธรรมล้วนๆ บางท่านที่ได้ปฏิบัติตามคำสอนแนวนี้อาจได้ประโยชน์ทางจิตใจ แต่ยากจะบรรลุวิปัสสนาปัญญาหรือมรรคผลใดๆ ได้ อย่างไรก็ตาม อาจมียกเว้นก็เฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมผู้มีปัญญาเลิศจึงจะสามารถบรรลุได้ด้วยการคิดนึกตรึกตรองเท่านั้น[๓๓]

ทางปฏิบัติที่ดีที่สุดคือการปฏิบัติตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ในสติปัฏฐานสูตร และกำหนดรู้สภาวธรรมรูปนามที่ปรากฏทางทวารทั้งหก ดังพระพุทธดำรัสว่า เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค (ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว)[๓๔]

ในกรณีโผฏฐัพพารมณ์ที่ปรากฏทางกายทวารนั้น พึงกำหนดรู้ทุกครั้งที่มีการกระทบสัมผัสทางกายทั้งภายในและภายนอกมิฉะนั้นแล้ว โผฏฐัพพารมณ์มักเป็นช่องทางให้ตัณหาและอวิชชา

แทรกเข้ามาครอบงำจิต ซึ่งนำไปสู่ความหลงผิดคิดว่าสรรพสิ่งเป็นสภาวะคงทนถาวร เป็นสุข และมีตัวตน จึงทำให้เกิดความผูกพันกับส่วนต่างๆ ของร่างกายเมื่อสัมผัสรับรู้รูปกาย แต่หากตั้งสติกำหนดรู้ในทุกขณะ และหยั่งเห็นว่าผัสสะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่ตัวตน ความผูกพันก็จะไม่เกิดขึ้น และจะสามารถดำเนินไปในวิปัสสนามรรคที่ถูกต้องอันจะนำไปสู่ความรู้แจ้งและนิพพานต่อไป

รูปใสอันเป็นที่ตั้งของความรู้สึกทางกาย (กายปสาทรูป) เป็นรูปที่แผ่ซ่านอยู่ทั่วไปในร่างกายที่มีเลือดเนื้อชุ่มชื้น เมื่อกายปสาทรูปกระทบกับสิ่งภายนอกรอบตัว เช่น เสื้อผ้า อากาศ เป็นต้น ก็เป็นเหตุให้เกิดผัสสะขึ้น และอวัยวะต่างๆ ภายในร่างกายก็ยังก่อให้เกิดผัสสะได้ เช่น ผม ผิวหนัง เป็นต้น ดังนั้น ผัสสะจึงเกิดได้โดยมีวัตถุทั้งภายนอกและภายในเป็นปัจจัย การกำหนดรู้โผฏฐัพพารมณ์จะทำให้เห็นว่าผัสสะเกิดได้ในทุกส่วนของร่างกาย เราสามารถรับรู้การกระทบสัมผัสได้ทุกที่ และการกระทบกับโผฏฐัพพารมณ์ย่อมเป็นเหตุให้เกิดกายวิญญาณ

การประชุมกันของกายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณ์ และกาย-วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะที่ดีทำให้เกิดความรู้สึกเป็นสุข ส่วนผัสสะที่ไม่ดีเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ ผัสสะที่ชัดเจนย่อมมี

กำลังมากและเป็นเหตุให้เกิดเวทนาที่รุนแรง

ความสัมพันธ์ระหว่างมโนทวารและวิญญาณในขณะนึกคิด

มโนวิญญาณที่คิดนึก เข้าใจ และรับรู้นั้น เกิดจากการกระทบกันระหว่างจิตและธรรมารมณ์ (ความคิด หรือสิ่งที่ใจนึกคิด)[๓๕] จิตซึ่งเป็นฐานที่เกิดของมโนวิญญาณ คือภวังคจิต ซึ่งเกิดต่อจากปฏิสนธิขณะ และดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องด้วยอำนาจของกรรม ภวังคจิตเป็นที่ตั้งที่อาศัยของความเข้าใจและการรับรู้ ในเวลาที่เราหลับ หรือเมื่อจิตของเราทำกิริยาอย่างอื่น ภวังคจิตจะทำหน้าที่สืบต่อกระแสแห่งชีวิต เมื่อมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมากระทบ จะทำให้ภวังคจิตตื่นตัว เกิดความตั้งใจและรับรู้ เราจึงสามารถคิดและรับรู้ได้เพราะมีภวังคจิตเป็นฐานที่ตั้ง จริงอยู่ ภวังคจิตจะดำรงอยู่ตลอดเวลาแม้ในขณะที่ไม่มีความตั้งใจไม่มีการรับรู้อารมณ์ แต่ภวังคจิตที่มีพลังเท่านั้นจึงจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิถีจิตได้

ในขณะที่เรารู้สึกง่วงเราจะไม่สามารถคิดออกอะไรได้ แม้ในบางครั้งเราจะพยายามคิดเท่าไรก็ไม่สำเร็จ ทั้งนี้เป็นเพราะภวังคจิตอ่อนกำลัง โดยปกติภวังคจิตไม่มีบทบาทมากนัก แต่จะเริ่มเคลื่อนไหวเมื่อมีอารมณ์มากระทบ จึงเรียกภวังค์นี้ว่า ภวังคจลนะ (ภวังค์ไหว) หรือภวังคุปัจเฉทะ (ภวังค์ที่ถูกตัดกระแส) เมื่อภวังค์ถูกตัดไป ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความตั้งใจและรับรู้ตามมา

อาวัชชนจิต (จิตที่รับอารมณ์) เป็นฐานที่ตั้งของการกระทำทางจิตอีกด้วย เพราะเป็นจิตดวงแรกในมโนทวารวิถีจิต (วิถีจิตทางมโนทวาร) อาวัชชนจิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ถ้าอาวัชชนจิตมีความว่องไวและคมชัด ก็จะสามารถกำหนดรู้สภาวธรรมและอารมณ์ได้เป็นอย่างดี

นักเขียนที่ดีจะเลือกเฟ้นข้อมูลสำคัญมาเขียนใส่ในหนังสือ หรือนักพูดที่ดีย่อมเลือกใช้ถ้อยคำที่เหมาะสม เพื่อให้หนังสือหรือสุนทรพจน์มีความสมบูรณ์อย่างไม่มีที่ติ อาวัชชนจิตก็เช่นเดียวกัน ย่อมเป็นจุดเริ่มต้นของกุศลจิตหรืออกุศลจิตที่เป็นเหตุให้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว แล้วแต่ว่าจิตมีความโน้มเอียงไปในทางกุศลหรืออกุศล ดังนั้น มโนวิญญาณในเรื่องนี้จึงหมายถึงชวนจิตที่เสพอารมณ์ในทางดีหรือไม่ดี และจิตอันเป็นที่อาศัยเกิดของมโนวิญญาณ ก็คืออาวัชชนจิตนั้นเอง[๓๖]

ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดมโนวิญญาณ คือ ธรรมารมณ์ (สิ่งที่จิตคิดคำนึง) ธรรมารมณ์จะเกิดขึ้นทุกครั้งที่จิตคิดหรือใคร่ครวญเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หากขาดธรรมารมณ์ การทำงานของจิตก็เป็นไปไม่ได้ เช่น ในบางครั้งเราต้องการจะคิดแต่คิดไม่ออกเพราะจำรายละเอียดที่สำคัญไม่ได้ ดังนั้นวิถีจิตจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัย ๓ อย่าง คือ ภวังคจิต อาวัชชนจิต และธรรมารมณ์

คัมภีร์อรรถกถา[๓๗]กล่าวว่า หัวใจเป็นที่ตั้งของการกระทำทางจิต แต่ในสมัยปัจจุบัน แพทย์สมัยใหม่สามารถผ่าตัดเปลี่ยนหัวใจให้ผู้ป่วยโรคหัวใจได้แล้ว จึงอาจชวนให้สงสัยเกี่ยวกับบทบาทของหัวใจว่าเป็นที่ตั้งของมโนวิญญาณจริงหรือไม่

คำถามนี้อาจอธิบายได้เป็นสองนัย

- ประการแรก แม้ว่าจะผ่าตัดเอาหัวใจเดิมออกไปแล้ว แต่พลังของการเป็นที่ตั้งแห่งภวังคจิตยังคงอยู่ เปรียบเหมือนหางจิ้งจกที่แม้จะขาดออกจากตัว ก็ยังเคลื่อนไหวได้อยู่ชั่วระยะหนึ่ง หลังจากปลูกถ่ายหัวใจใหม่ และมีกระแสโลหิตไหลเวียนเป็นปกติแล้ว ภวังคจิตก็จะกลับขึ้นมาทำหน้าที่ดังเดิม เช่นเดียวกับเนื้อเยื่อหรือแก้วตาที่ได้รับการปลูกถ่ายเรียบร้อยและได้ผสานกับปสาทรูปในบริเวณข้างเคียงเป็นอย่างดีแล้ว

- ประการที่สอง คำถามนี้อาจตอบตามหลักอภิธรรมนัยได้ว่า ในคัมภีร์มหาปัฏฐานซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระอภิธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงที่อาศัยของมโนวิญญาณโดยมิได้เจาะจงอวัยวะในร่างกายว่า "จิตอาศัยรูปใดย่อมเกิดขึ้น รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่จิตโดยความเป็นที่อาศัย"[๓๘] จึงอาจสรุปว่าที่อาศัยของมโนวิญญาณอาจเป็นอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นหัวใจหรือศีรษะก็ได้ สำหรับผู้ที่ไม่ประสงค์จะให้หัวใจเป็นที่ตั้งของจิต ก็อาจกำหนดให้หัวสมองเป็นที่ตั้งของจิตก็ได้

ในคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกได้อุปมาการทำงานของจิตไว้ว่า เปรียบเหมือนแมงมุมชักใยไว้ดักแมลงแล้วหมอบคอยอยู่ตรงกลาง เมื่อมีแมลงบินมาติดใย แมงมุมก็จะวิ่งไปกินเหยื่อ แล้วก็กลับมาหมอบที่กลางข่ายใยตามเดิม ภวังคจิตหรือมโนวิญญาณก็เช่นกัน มีหัวใจเป็นที่อยู่ที่อาศัยและมีโลหิตที่หัวใจสูบฉีดไปตามเส้นโลหิตทั่วร่างกายเป็นเครือข่าย เมื่อรูปารมณ์มากระทบประสาทตาก็ทำให้ภวังคจิตที่อยู่ในหัวใจเคลื่อนไหว เปลี่ยนเป็นจักขุวิญญาณเป็นต้นในจักขุทวารวิถี (วิถีทางจักขุทวาร) เมื่อวิถีจิตดับลงก็กลับสู่ภวังค์ใหม่อีก สำหรับสัททารมณ์กับโสตปสาทรูป และคันธารมณ์กับฆานปสาทรูป เป็นต้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน

ด้วยเหตุดังกล่าว ภวังคจิตจึงทำหน้าที่คิดและรู้ ทั้งเป็นที่ตั้งของการทำงานทางจิตของคนเรา เมื่อมีรูปารมณ์มากระทบจักขุ-ปสาทรูป จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยตาเป็นที่ตั้ง จากนั้นมโนวิญญาณก็เกิดขึ้นพิจารณารูปารมณ์ ส่วนโสตวิญญาณ ฆาน-วิญญาณ และชิวหาวิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน โดยมีหู จมูก และลิ้นเป็นที่ตั้ง สำหรับกายวิญญาณนั้น มีขอบเขตกว้างขวาง เพราะมีร่างกายทั้งหมดเป็นที่ตั้ง

ในขณะที่ไม่มีอารมณ์อื่นปรากฏชัด มโนวิญญาณจะเกิดขึ้นทำหน้าที่คิดนึกเรื่องราวต่างๆ บางครั้งจึงเพลินอยู่กับความคิดจน

กระทั่งไม่รับรู้อารมณ์อื่น การหมกมุ่นครุ่นคิดเรื่องสำคัญอาจทำให้ถึงกับนอนไม่หลับได้ เพราะถูกครอบงำด้วยความคิดที่ผุดขึ้นมาเรื่องแล้วเรื่องเล่า โดยมีภวังคจิต อาวัชชนจิต และธรรมารมณ์เป็นปัจจัยปรุงแต่ง แต่สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมการคิดในทุกขณะที่เกิดขึ้น จะเห็นว่าความคิดนั้นก็มีการเกิดดับเป็นช่วงๆ เช่นกัน

การคิดเกิดได้เพราะมีการประชุมกันของภวังคจิต ธรรมารมณ์และมโนวิญญาณจิต แล้วจึงมีมโนภาพปรากฏตามมา มโนภาพอาจเป็นสิ่งที่เคยประสบ หรือเป็นสิ่งที่คิดขึ้นจากจินตนาการ ผู้ที่เคยอ่านเรื่องราวต่างๆ เช่น นิทานชาดก เมื่ออ่านเรื่องแล้วมักจะวาดภาพเมืองหรือพระราชาขึ้นในจินตนาการ ซึ่งเป็นไปตามความเชื่อหรือประเพณีในประเทศผู้อ่าน มโนภาพเหล่านี้ย่อมห่างไกลความเป็นจริง เพราะผู้คนและสถานที่ในชาดกเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดีย จึงควรเป็นไปตามวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชาวอินเดีย

นวนิยายสมัยใหม่ก่อให้เกิดมโนภาพเป็นเมือง หมู่บ้าน พระเอก นางเอก ผู้ร้าย เป็นต้น แม้ผู้อ่านจะรู้อยู่ว่าเป็นเพียงนวนิยายที่ผู้เขียนจินตนาการขึ้น แต่ในขณะที่อ่านก็ยังรู้สึกว่าเป็นเหมือนจริง และพลอยรู้สึกดีใจหรือเสียใจไปตามเรื่องราวด้วย ความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะมีการกระทบสัมผัสกับมโนภาพเป็นปัจจัย

พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรว่า “คำสอนและความเชื่อเหล่านี้เกิดจากการกระทบสัมผัสกับจินตนาการที่ชัดเจนเหมือนจริง จึงทำให้คำสอนนั้นแจ่มแจ้งเป็นจริง”[๓๙] หมายความว่า จินตนาการที่ชัดเจนเหมือนจริงเป็นสิ่งจำเป็น ไม่ว่าเราจะพูด เขียน เชื่อ หรือคิด หรือเพียงแต่ปล่อยให้จิตล่องลอยไปอย่างอิสระก็ตาม จินตนาการเป็นเหตุให้เกิดความรู้สึก มโนภาพที่ดีทำให้รู้สึกดี เช่น มโนภาพของความร่ำรวยในอดีตและที่คาดหวังในอนาคตทำให้รู้สึกเป็นสุข ในทางตรงกันข้าม มโนภาพที่ไม่ดีทำให้เป็นทุกข์ เช่น การคิดถึงความทุกข์ยากในอดีต ก็เท่ากับเป็นการรื้อฟื้นความทรงจำที่เจ็บปวด หรือการคิดถึงปัญหาที่คาดว่าจะประสบในอนาคต ทำให้วิตกกังวล เหตุของความทุกข์ต่างๆ นี้อาจเกิดจากการคาดคะเนหรือคิดไปเอง เหมือนกับผู้ที่เศร้าโศกเพราะได้รับข่าวการเสียชีวิตของญาติ แต่ภายหลังทราบว่าญาติยังมีชีวิตอยู่

ส่วนมโนภาพที่เป็นกลาง ย่อมทำให้รู้สึกวางเฉย (อุเบกขาเวทนา) ไม่เป็นสุขหรือทุกข์ อันที่จริงอาจไม่ทันจะสังเกตด้วยว่ามีความรู้สึกอย่างใด เพราะอุเบกขาเวทนาเป็นความรู้สึกที่ละเอียดอ่อน จึงสังเกตเห็นได้ยาก ในคัมภีร์อรรถกถา[๔๐]ได้เปรียบอุเบกขาเวทนาเหมือนรอยเท้ากวางที่วิ่งไปบนแผ่นหิน ซึ่งมองไม่ออก แต่หากเห็นรอยเท้ากวางทั้งสองข้างของแผ่นหิน ก็ย่อมอนุมานรู้ได้ว่ากวางได้ผ่านวิ่งไปบนแผ่นหินนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมก็เช่นเดียวกัน ย่อม

สังเกตเห็นความรู้สึกที่เป็นสุขหรือทุกข์ แต่จะไม่เห็นอุเบกขาเวทนา และไม่ใส่ใจกับสภาวธรรมอื่น เช่น การเห็น การได้ยิน เป็นต้นเท่านั้น ต่อเมื่อได้รับสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาใหม่ จึงจะพอรู้ได้ว่า เมื่อครู่ที่ผ่านมานั้น มีอุเบกขาเวทนาในขณะที่ได้ใส่ใจกับอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวารอื่นๆ

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า "เพราะมีภวังคจิตและธรรมารมณ์เป็นปัจจัย จึงเกิดมีมโนวิญญาณ การประชุมรวมกันของภวังคจิต ธรรมารมณ์ และมโนวิญญาณ เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ และเพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมีเวทนา"[๔๑]

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นกระบวนการของความเป็นเหตุเป็นผลกันของธรรมทั้งหลาย ไม่มีอัตตาตัวตน หรือพระเจ้าบันดาลให้เกิดขึ้น และไม่ได้บังเอิญเกิดขึ้นเอง ในภาษาบาลี ศัพท์ว่า ธรรมารมณ์ หมายถึง อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นที่พบเห็นหรือได้ยินเป็นต้น และอารมณ์ที่นึกคิดทางใจล้วนๆ โดยที่อารมณ์เหล่านั้นมาปรากฏได้ทางมโนทวาร มโนวิญญาณจึงมีอารมณ์ ๖ ซึ่งหมายถึง สิ่งซึ่งได้เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และสิ่งที่นึกคิด อารมณ์ทุกอย่างเป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเวทนา

บุคคลทั่วไปมักเห็นว่าความคิดต่างๆ เกี่ยวข้องกับอัตตาคือมีตัวตนผู้ที่คิด ซึ่งแท้จริงเป็นความหลงผิดที่ไม่เป็นไปตามหลักของปฏิจจสมุปบาท แต่ผู้ที่เจริญสติกำหนดรู้สภาวธรรมทางจิตอยู่ ย่อมจะรู้ว่าการคิดเกิดขึ้นเพราะภวังคจิต อาวัชชนจิต และธรรมารมณ์ ดังนั้นเขาจึงรู้ประจักษ์ด้วยประสบการณ์ของตนเองว่า สภาวธรรมทางจิตเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผลเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับบุคคล ตัวตน พระเจ้า หรือความบังเอิญแต่อย่างใด

ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมทราบด้วยว่า การคิดเป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ซึ่งก่อให้เกิดเวทนา ความรู้อย่างนี้ไม่ได้เกิดจากการศึกษาตำรา หากแต่เกิดจากการตามรู้เท่าทันสภาวธรรมการคิดในขณะที่ปรากฏขึ้น ถ้าจิตล่องลอยไปที่บ้านในขณะปฏิบัติธรรมอยู่ที่สำนักกรรมฐาน เขาย่อมสามารถกำหนดรู้จิตของตนว่ามีการกระทบกันระหว่างจิตและอารมณ์ที่จิตรู้ นั่นคือมโนภาพของบ้าน ในทำนองเดียวกัน เขาย่อมกำหนดรู้เมื่อภาพของพระเจดีย์ชเวดากองหรือสถานที่อื่นซึ่งเคยพบเห็นมาก่อน ได้แทรกเข้ามาในความคิด การกระทบกับธรรมารมณ์นี้ เรียกว่า ผัสสะ (มโนสัมผัส)

นอกจากนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรับรู้เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสได้ชัดเจนในขณะที่เจริญสติ เช่น รู้สึกยินดีเมื่อคิดถึงสิ่งที่รื่นรมย์ รู้สึกเศร้าเมื่อคิดถึงเหตุการณ์น่าเศร้า รู้สึกขบขันเมื่อคิดถึงเรื่องตลก เขาย่อมรู้ว่าเวทนาเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะมีผัสสะเป็นเหตุ และเมื่อเจริญสติกำหนดรู้รูปนามต่อไป ก็ย่อมอบรมสติและสมาธิให้แก่กล้ายิ่งขึ้น จนสามารถหยั่งเห็นความดับของอารมณ์ที่กำหนดรู้อยู่นั้นพร้อมทั้งความดับของจิตที่รู้ ดังนั้นเขาจึงสามารถบรรลุถึงวิปัสสนาญาณที่รู้แจ้งความไม่เที่ยงของสภาวธรรมทางจิต ได้แก่ การคิด และความรู้สึก เป็นต้น ตลอดจนรู้แจ้งความเป็นทุกข์และความไม่อยู่ในบังคับบัญชา ไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีแก่นสารของสภาวธรรมเหล่านั้น ปัญญาดังกล่าวนี้ คือความรู้และความเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทจากประสบการณ์ในการปฏิบัติของตนเอง

บทสรุปเรื่องอวิชชาถึงผัสสะ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดนี้ได้อธิบายถึงกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมจากอวิชชาเป็นต้นมาจนถึงผัสสะ ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้

อวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ซึ่งทำให้บุคคลทั่วไปไม่เห็นความไม่ยั่งยืน ความทุกข์ และความไม่มีแก่นสารของอารมณ์ทั้งหลาย ผู้คนจึงคิด พูด และทำสิ่งต่างๆ โดยหวังจะได้รับความสุขในโลกนี้และโลกหน้า การคิด พูด และการกระทำทางกายทั้งที่เป็นบุญและบาป เรียกว่า สังขาร (การขวนขวายทำกรรม)

สังขารดังกล่าวเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ บุคคลที่ใกล้จะเสียชีวิตจะได้รับอารมณ์ที่เป็นกรรม กรรมนิมิต (เครื่องหมายของกรรม) หรือคตินิมิต (เครื่องหมายของภพข้างหน้า) อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่จิตยึดหน่วงไว้ในขณะใกล้เสียชีวิตนี้ เป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในภพใหม่ และเมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับไป ก็เกิดภวังคจิตต่อมาโดยยังมีกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์เช่นเดิม

เมื่อมีรูปหรือเสียงเป็นต้นมากระทบตาหรือหู ภวังคจิตก็เกิดการไหวตัว แล้วจักขุวิญญาณหรือโสตวิญญาณก็เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ที่มากระทบ การเห็นและการได้ยินเป็นต้นนี้เป็นผลของสภาวธรรม

ทางจิต ซึ่งมีสังขารเป็นปัจจัยปรุงแต่ง อารมณ์ที่เห็นหรือได้ยินเป็นต้น นั้นมีทั้งดีและไม่ดี จึงเป็นเหตุให้เกิดจักขุวิญญาณหรือโสตวิญญาณที่ดีหรือไม่ดี ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่ได้ทำมาในอดีตชาติ

อารมณ์ที่กล่าวมาแล้วนี้ หมายรวมถึงอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ ในมโนวิญญาณหมายถึงการกระทำทั้งหมดของจิต เช่น การคิดนึกตรึกตรอง ความตั้งใจ เป็นต้น มโนวิญญาณ มีภวังคจิต อาวัชชนจิต หทัยวัตถุ และธรรมารมณ์เป็นปัจจัย มโนวิญญาณวิถีประกอบด้วยชวนจิต ๗ ขณะ และตทารัมมณจิต ๒ ขณะ ตทารัมมณจิตเป็นวิบากของกรรมดีหรือกรรมชั่ว แต่ชวนจิตไม่ใช่วิบากจิต ในคัมภีร์พระอภิธรรมกล่าวไว้ว่า ชวนจิตมีสังขารเป็นปัจจัย เพราะเกิดมาจากภวังคจิตซึ่งมีสังขารเป็นปัจจัยเช่นกัน[๔๒]

การเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณมักมีเจตสิกและรูปเกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ดังนั้นจึงกล่าวว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป แต่วิญญาณก็เป็นเหตุให้เกิดอายตนะ ๖ และอายตนะก็เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ๖ ซึ่งหมายถึงการประชุมกันของทวาร อารมณ์ และจิต ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา (ความรู้สึก) ซึ่งอาจจะเป็นความพอใจ (สุข-

เวทนา) หรือความไม่พอใจ (ทุกขเวทนา) หรือความรู้สึกวางเฉย (อุเบกขาเวทนา) ในคัมภีร์พระอภิธรรมกล่าวว่า อุเบกขาเวทนาที่เป็นผลของกุศลจัดเป็นความสุข ส่วนอุเบกขาเวทนาที่เป็นผลของอกุศลจัดเป็นทุกข์ [๔๓] นอกจากนั้น เมื่อบุคคลกระทบกับผัสสะที่ดีที่งามเป็นสุข เช่น รูปร่างที่แข็งแรงมีสุขภาพดี หรือวัตถุสิ่งของภายนอกที่อ่อนนุ่มสบาย วิบากจิตอันเป็นผลของบุญที่ได้ทำไว้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อกระทบกับผัสสะที่ไม่ดีงามเป็นทุกข์ เช่น โรคร้ายภายในร่างกาย หรือวัตถุสิ่งของภายนอกที่หยาบกระด้าง วิบากจิตอันเป็นผลของบาปที่ได้ทำไว้ย่อมเกิดขึ้น สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

“ดูกรมาณพ การประพฤติเบียดเบียนของบุคคลที่มักเบียดเบียนเหล่าสัตว์ย่อมก่อให้เกิดโรคภัยเป็นอันมาก”[๔๔]

อิมํ กายํ สมฺมสถ ปริชานาถ ปุนปฺปุนํ
กาเย สภาวํ ทิสฺวาน ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ.

(มิลินฺท. หน้า ๓๙๑)

"พวกเธอจงหยั่งรู้กายนี้ จงกำหนดรู้อยู่เสมอ เมื่อรู้เห็นสภาวะในกายแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้"

บทที่ ๘

เวทนา

เป็นปัจจัยให้เกิด

ตัณหา

เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

ความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ซึ่งหมายถึงความดิ้นรนทะยานอยากที่ไม่จบสิ้น ตัณหากระหายอยากได้อารมณ์ที่ยังไม่ได้ และอยากได้อารมณ์ที่มีแล้วให้มากขึ้นไปอีก ตัณหาเป็นเหมือนความหิวกระหายที่ไม่รู้จักอิ่ม ไม่ว่าจะได้รับอารมณ์ที่ปรารถนามาแล้วมากเพียงใด ก็ยังต้องการได้รับให้มากยิ่งขึ้นอีก

ดังนั้น เทวดาตนหนึ่งจึงกล่าวว่า เหล่าเทวดาก็ไม่ต่างกับพวกเปรต เปรตจะมีความหิวกระหายอยู่เสมอเพราะขาดอาหารและน้ำดื่ม ส่วนเทวดาก็หิวอยู่เสมอแม้ว่าจะพรั่งพร้อมไปด้วยกามสุขทุกชนิดก็ตาม[๑] คำกล่าวนี้มีเหตุผลมาก เพราะแม้เทวดาในชั้นดาวดึงส์จะมีอายุยืนยาวเท่ากับ ๓ โกฏิ ๖ ล้านปีมนุษย์ และยิ่งในเทวภูมิที่สูงขึ้น คือชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี และชั้นปรนิมมิตวสวดี เทวดาก็ยิ่งมีอายุยืนยาวขึ้นอีกชั้นละ ๔ เท่าทวีคูณ[๑] โดยจะได้เสวยสุขอย่างยอดเยี่ยมตลอดอายุอันยาวนานยิ่ง แต่ก็ยังไม่รู้จักพอเพราะยังมีตัณหาทำให้ไม่รู้จักอิ่ม

แม้ในหมู่มนุษย์ก็เช่นเดียวกัน พวกยาจกเข็ญใจก็ยังขวนขวายหาความสุขเท่าที่จะทำได้ แต่เพราะความยากจน จึงไม่สามารถหาเครื่องบำรุงความสุขได้เท่าที่ใจปรารถนา ส่วนพวกที่ร่ำรวย ถึงแม้

จะเป็นเศรษฐีหรือมีตำแหน่งหน้าที่มีเกียรติมียศในวงสังคม ก็ยังไม่ได้ทุกสิ่งที่ตนปรารถนา ทั้งนี้เนื่องมาจากธรรมชาติของตัณหาซึ่งไม่รู้จักอิ่ม ยิ่งได้มากเพียงไร ก็ยิ่งกระหายอยากได้มากเพิ่มขึ้นเพียงนั้น โดยเฉพาะในกลุ่มคนร่ำรวย ตัณหายิ่งทำให้เกิดความดิ้นรนทะยานอยากมากกว่าในกลุ่มคนยากจน ดังจะเห็นได้จากคนในประเทศร่ำรวยที่มักจะมีความต้องการมากกว่าคนในประเทศยากจน

ตัณหา ๖

ตัณหาไม่เคยรู้สึกเบื่อที่ได้เห็นรูปที่สวยงาม เห็นบุรุษ หรือสตรีที่ตนพอใจ ตัณหาขวนขวายดิ้นรนจะได้ฟังเสียงที่ไพเราะ กลิ่นที่หอม อาหารที่อร่อย นอกจากนี้ ยังต้องการโผฏฐัพพารมณ์ที่น่าพอใจและชอบคิดเรื่องราวที่เพลิดเพลินเจริญใจ ที่จริงแล้ว ตัณหาดิ้นรนทะยานอยากที่จะได้ปสาทรูป ๕ คือ จักขุประสาท โสตประสาท เป็นต้น ตลอดจนสุขุมรูปอันเป็นรูปละเอียดมีอาโปธาตุ เป็นต้น กับทั้งเจตสิกต่างๆ และสมมติบัญญัติที่เป็นทั้งรูปร่างสัณฐาน (อรรถ-บัญญัติ) และคำสื่อความหมาย (นามบัญญัติ)

จะเห็นได้ว่าคนทั่วไปต้องการมีปสาทรูปที่ดี เพราะต้องการเห็น ได้ยิน หรือสัมผัสกับอารมณ์ที่ชัดเจน แสวงหาอาโปธาตุ เพราะต้องการให้ปาก คอ และผิวหนังชุ่มชื่นอยู่เสมอ มีความพอใจในเพศของตนและในเพศตรงกันข้าม จึงเกิดความต้องการปุริสภาวรูปและอิตถีภาวรูป ต้องการมีอายุยืนและสามารถเคลื่อนไหวร่างกายได้อย่างคล่องแคล่ว ซึ่งหมายถึงความต้องการได้ชีวิตรูป และกายลหุตา (ความเบาทางกาย) ที่ดี เป็นต้น นอกจากนี้ บางคนยังต้องการมีความสุข มีความจำดี มีปัญญาเฉียบแหลม หมายถึงความต้องการเจตสิกที่ดี ทั้งมีความพอใจในรูปร่างของตนและของเพศตรงข้าม ตลอดจนมีความต้องการจะได้รับคำยกย่องสรรเสริญหรือชื่อเสียงเกียรติยศ แสดงถึงความต้องการสิ่งซึ่งเป็นสมมติบัญญัติ

อารมณ์ ๖ เป็นเหตุให้เกิดตัณหาทั้ง ๖ อย่างซึ่งอาจรวมถึงความทะยานอยากในอารมณ์ที่น่าพอใจเท่านั้น (กามตัณหา) แต่หากประกอบด้วยความหลงผิด เช่น เห็นว่าอารมณ์ต่างๆ เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวร ก็จัดเป็นภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเชื่อว่ามีตัวตนที่คงอยู่ตลอดไป หากเป็นตัณหาที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิที่เชื่อว่าตายแล้วสูญ ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลยึดมั่นผูกพันในกามสุขมากเกินไป ก็จัดเป็นวิภวตัณหา ดังนั้น ตัณหา ๖ (ที่เกิดจากอารมณ์ ๖) คูณด้วยตัณหา ๓ ชนิด (กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา) จึงรวมเป็นตัณหา ๑๘ นอกจากนี้ ยังจำแนกเป็นภายในและภายนอก จึงรวมเป็นตัณหา ๓๖ และเมื่อจำแนกตามกาล ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต และอนาคต รวมทั้งสิ้นเป็นตัณหา ๑๐๘ ชนิด[๒] แต่ตัณหาทุกชนิดที่กล่าวมา ย่อมสรุปลงได้เป็น ๓ อย่าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

การที่เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เช่น บุคคลที่ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ดีไม่น่าปรารถนา ย่อมอยากได้อารมณ์ที่ดี ผู้ที่เจ็บปวดย่อมดิ้นรนพยายามเพื่อให้ตนหลุดพ้นจากความเจ็บปวดนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา[๓] กล่าวว่า “ผู้ที่ได้รับความทุกข์ย่อมกระหายอยากได้รับความสุข คนที่มีความสุขแล้วย่อมต้องการจะมีความสุขให้มากขึ้นไปอีก” กล่าวคือ คนทั่วไปมักแสวงหาหนทางหลุดพ้นจากความทุกข์ทรมาน ความยากจน รวมถึงอารมณ์หรือความรู้สึกที่ไม่

น่าปรารถนา พยายามทำให้จิตเป็นอิสระจากความคิดที่ทำให้ไม่สบายใจจากความวิตกกังวลเรื่องอาหาร เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย แต่เมื่อได้รับสิ่งต่างๆ ที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตแล้ว ก็มักจะต้องการสิ่งอื่นต่อไปอีก เนื่องจากตัณหามีสภาพไม่รู้จักพอ จึงปรารถนาจะรื่นรมย์กับสิ่งดีๆ ในชีวิตอยู่เสมอ และปรารถนาจะมีทรัพย์ให้มากขึ้นกว่าที่มีอยู่ ยิ่งมีมากเท่าไรก็ยิ่งอยากได้มากขึ้น ตัณหาเป็นความต้องการที่ไม่มีวันจบ เพราะมีเวทนาที่รู้สึกเป็นสุขหรือทุกข์เป็นปัจจัยหล่อเลี้ยงอยู่ตลอดเวลา จะเห็นได้ว่าคนปัจจุบันที่มีฐานะร่ำรวยแล้วมักไปกู้หนี้ยืมสินเพื่อขยายธุรกิจให้ใหญ่โตยิ่งๆ ขึ้นไป ในที่สุดก็มีหนี้สินท่วมตัว นี้เป็นตัวอย่างของตัณหาที่โลภมากไม่มีวันพอ

ส่วนตัณหาที่เกิดจากอุเบกขาเวทนานั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าเป็นความรู้สึกที่คล้ายกับสุขเวทนา เพราะมีสภาพสงบละเอียดอ่อน[๙] เมื่อกระทบสัมผัสกับอารมณ์ทั่วๆ ไปในชีวิตประจำวัน ความรู้สึกชอบหรือไม่ชอบย่อมไม่ปรากฏชัดเจน แต่เนื่องจากอุเบกขาเวทนาเป็นความรู้สึกที่ละเอียดอ่อน จึงจัดว่านับเข้าในสุขเวทนา ดังนั้นจึงทำให้คนเรากระหายอยากจะได้สุขเวทนาที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้เกิดความไม่พึงพอใจในอารมณ์ธรรมดาที่เป็นกลาง แต่ปรารถนาจะได้อารมณ์ที่ดีมากขึ้น เช่น อาหารที่อร่อยขึ้น เสื้อผ้าอาภรณ์ที่ประณีตยิ่งขึ้น หรือความเป็นอยู่ที่สุขสบายขึ้น

กล่าวโดยสรุป อารมณ์ที่น่าพอใจก่อให้เกิดความยึดมั่นและต้องการอารมณ์ที่ดียิ่งขึ้นอีก ส่วนอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจก่อให้เกิดความต้องการที่จะกำจัดให้พ้นไป และอารมณ์ที่เป็นปานกลางย่อมก่อให้เกิดความต้องการจะได้สิ่งที่ดีกว่า โดยทำให้ไม่พึงพอใจกับสภาพที่เป็นอยู่ ทั้งหมดนี้แสดงถึงการที่เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ในวัฏสงสาร

ในขณะที่มีการเห็นเกิดขึ้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับด้วยนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา สำหรับคนธรรมดาที่ยังมีกิเลส เวทนาย่อมก่อให้เกิดตัณหา และตัณหาย่อมก่อให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่น) ที่เป็นเหตุให้เขาพยายามกระทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว (กรรมภพ) เมื่อกรรมภพได้รับปัจจัยที่เหมาะสมย่อมเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งเป็นเหตุให้มีความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก และความทุกข์กาย ทุกข์ใจอย่างอื่นๆ อีกตามมา ตัณหาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ในวัฏสงสาร

เมื่อมีปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในภพใหม่ ย่อมมีนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาเกิดขึ้นพร้อมกัน โดยไม่มีผู้ใดสามารถยับยั้งได้ แม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายก็ยังมีสุข มีทุกข์ และมีอุเบกขาเวทนาเมื่อสัมผัสกับอารมณ์ต่างๆ ท่านเหล่านั้นย่อมรู้สึกเจ็บปวดเมื่อถูกโรคภัยเบียดเบียน แต่ท่านจะไม่มีทุกข์ทางใจ และไม่รู้สึกยินดีเมื่อประสบกับอารมณ์ที่น่าปรารถนา เพราะท่านพ้นแล้วจากความทะยานอยากและความยึดมั่นถือมั่น จึงไม่ดิ้นรนแสวงหาอารมณ์ที่น่าพอใจต่างๆ และเนื่องจากการกระทำของท่านไม่เป็นกรรมที่ให้ผลเป็นปฏิสนธิ ท่านจึงหลุดพ้นจากการเกิดใหม่ที่เป็นเหตุให้เกิดมีนามรูป และเหตุแห่งความทุกข์ทั้งหลาย พระอรหันต์ที่ละ

กิเลสได้สิ้นเชิงแล้วจึงหลุดพ้นจากความทุกข์ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

"เพราะความดับอย่างไม่มีเหลือของตัณหานั้นด้วยมรรคญาณอันประเสริฐ อุปาทานจึงดับ"[๕] ดังนี้เป็นต้น

การประสบกับความรู้สึกซึ่งพอใจหรือไม่พอใจทำให้ผู้ที่ยังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์ต้องมีความดิ้นรนทะยานอยากจะได้สิ่งที่ดีในชีวิต แต่สิ่งเหล่านี้ไม่มีผลต่อบุคคลที่เจริญอริยมรรค และได้บรรลุมรรคผลไปตามลำดับจนสำเร็จอรหัตตผล ปุถุชนทั่วไปอาจเห็นว่าเป็นไปไม่ได้ แต่ก็เป็นความจริงที่ว่า ความติดใจในกามคุณอารมณ์ทั้งหลายไม่มีในพระอรหันต์ ไม่ว่าจะดีเลิศเพียงใด เหมือนบัวที่อยู่ในน้ำแต่ไม่เปียกน้ำ[๖] นอกจากนั้น ท่านยังไม่สนใจกับความสุขสบายต่างๆ ดังนั้นท่านจึงเป็นอิสระจากตัณหาและอุปาทาน ซึ่งหมายถึงความดับอย่างสิ้นเชิงของสังขารและกรรม จึงหลุดพ้นจากการเกิดใหม่ และทุกข์ทั้งปวงที่มีชาติเป็นปัจจัย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

"เพราะอุปาทานดับ กรรมภพจึงดับ เมื่อภพดับ ชาติจึงดับ เมื่อชาติดับ ชรา มรณะ และความเศร้าโศกเป็นต้นจึงดับไปด้วย"[๗]

ทุกข์ดับเพราะตัณหาดับ

เมื่อตัณหาถูกประหาณให้สิ้นไปด้วยมรรคญาณแล้ว ธรรมที่เป็นผลของตัณหาทั้งหมดก็ถูกประหาณให้หมดไป จึงหมายความถึงความดับของความทุกข์ทั้งมวล ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าความสุขหรือสัตว์โลกได้อันตรธานหายไป แต่หมายความว่า กระบวนการเกิดขึ้นของนามรูปซึ่งเป็นเหตุของความทุกข์ได้สิ้นสุดลงเท่านั้น

มรรคญาณมีกำลังประหาณกิเลสตัณหาได้ตามลำดับ ดังนี้ อรหัตตมรรคจะประหาณตัณหาได้อย่างไม่มีเหลือ[๘] พระอรหันต์จึงดับทุกข์มีความเกิดเป็นต้นในสังสารวัฏได้สนิท เหมือนเปลวไฟดับไปโดยไม่มีเชื้อ[๙] อนาคามิมรรคจะประหาณกามฉันทะพร้อมทั้งตัณหาที่เป็นเหตุให้ปฏิสนธิในกามภูมิ [๑๐] จึงเป็นการข้ามพ้นจากชราเป็นต้น สำหรับผู้ที่บรรลุโสดาปัตติมรรคจะแน่ใจได้ว่า ตัณหาที่ชักนำให้ไปเกิดในอบายภูมิ และทำให้เกิดมากกว่า ๗ ชาตินั้นได้ถูกประหาณไปแล้ว[๑๑] อริยบุคคลระดับโสดาบันจึงหลุดพ้นจากทุกข์ในอบายภูมิ และจากการเกิดในกามสุคติภูมิเกินกว่า ๗ ชาติ [๑๒] ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า เมื่อตัณหาเบาบางลง ความทุกข์ก็น้อยลงด้วย ซึ่งสอดคล้องกับหลักปฏิจจสมุปบาท

วิปัสสนาปัญญาก็สามารถประหาณตัณหาได้เช่นเดียวกัน แต่จะประหาณได้ชั่วคราว เรียกว่า ตทังคปประหาณ[๑๓] เนื่องจากการ

กระทบสัมผัสกับอารมณ์ ๖ ย่อมทำให้เกิดความพอใจหรือไม่พอใจ หากขาดการกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนา ความพอใจหรือไม่พอใจนั้นย่อมก่อให้เกิดตัณหาและอุปาทาน เป็นต้น ซึ่งจะนำไปสู่ความทุกข์ในที่สุด ดังนั้น ช่วงต่อระหว่างผัสสะกับเวทนาจึงเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะนำไปสู่การเพิ่มพูนหรือขจัดตัณหาอันเป็นหนทางแห่งวัฏฏะหรือวิวัฏฏ์ต่อไป

หากผู้ปฏิบัติธรรมได้เจริญสติจนบรรลุวิปัสสนาปัญญาแล้ว ย่อมจะเห็นว่ามีเพียงสภาวธรรมที่เกิดดับอยู่เป็นนิตย์ ไม่คงทนเที่ยงแท้ เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน นอกจากนี้ ยังเห็นว่าความรู้สึกพอใจและไม่พอใจก็เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว ดังนั้น จึงไม่ยินดีในเวทนาที่เกิดขึ้น และไม่ดิ้นรนพยายามให้ได้เวทนาอย่างอื่นด้วย ในขณะนั้นเองย่อมเป็นอิสระจากอำนาจของตัณหา

การดับตัณหาด้วยมรรคญาณนั้นต่างจากการดับด้วยวิปัสสนา มรรคญาณจะดับตัณหาได้อย่างถาวรเป็นสมุจเฉทประหาณ และละตัณหาได้ในอารมณ์ทั้งหมด แต่วิปัสสนาสามารถละตัณหาได้เพียงชั่วคราว และไม่ทั่วไปในอารมณ์ทั้งหมด กล่าวคือ วิปัสสนาละตัณหาได้ในอารมณ์ที่กำหนดรู้และในขณะที่กำหนดรู้อยู่เท่านั้น ดังนั้น การละตัณหาด้วยวิปัสสนาจึงเรียกว่า **ตทังคนิพพุติ** (การละกิเลสได้บางส่วนหรือชั่วขณะ)

ผู้ที่เจริญสติกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบันอยู่ ย่อมสักแต่เห็น สักแต่ได้ยิน โดยไม่เปิดโอกาสให้ตัณหาแทรกซ้อนเข้ามาได้เลย ดังนั้น อุปาทาน กรรม และชาติ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลของตัณหาจึงเกิดขึ้นไม่ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การดับของตัณหาเป็นเหตุให้วงจรของสังสารวัฏฏถูกตัดขาดไปบางส่วน กระบวนการเช่นนี้เรียกว่า ตทังคนิพพุติ

สรุปความว่า

- การดับตัณหาด้วยวิปัสสนา ชื่อว่า **ตทังคนิพพุติ** เป็นการดับชั่วคราวและบางส่วนเท่านั้น

- การดับตัณหาด้วยอรหัตตมรรค เรียกว่า **สมุจเฉทนิพพุติ** เป็นการดับสนิทไม่มีส่วนเหลือ

เรื่องพระมหาติสสเถระ

ในประเทศลังกามีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อพระมหาติสสเถระ พำนักอยู่ในวัดป่า ณ ภูเขามหินทะ ได้เอาชนะตัณหาด้วยการเจริญสมถะและวิปัสสนา โดยเรื่องมีอยู่ว่า เช้าวันหนึ่ง ท่านออกจากที่พำนักในป่าไปบิณฑบาตในกรุงอนุราธะ ในระหว่างท่านเดินสวนทางกับหญิงคนหนึ่ง ซึ่งเพิ่งทะเลาะกับสามีแล้วออกจากบ้านมา หญิงนั้นเมื่อเห็นพระเถระก็ส่งเสียงหัวเราะยั่วยวน แต่พระเถระเห็นเพียงกระดูกฟันของนาง เนื่องจากขณะนั้นท่านกำลังเจริญอัฏฐิกกรรมฐานที่เพ่งกระดูก ร่างของหญิงนั้นจึงปรากฏเป็นโครงกระดูก พระเถระเพ่งนิมิตนั้นจนบรรลุฌานแล้วใช้ฌานเป็นบาทฐานเพื่อเจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุพระอรหัตตผล

เมื่อพระเถระเดินต่อไปก็ได้พบสามีของหญิงนั้น เขาถามท่านว่า “พระคุณเจ้าขอรับ ท่านได้เห็นหญิงคนหนึ่งเดินผ่านมาทางนี้บ้างหรือไม่” พระเถระตอบว่าได้เห็นอะไรบางอย่าง แต่ไม่ทราบว่าเป็นหญิงหรือชาย เพราะท่านเห็นเพียงโครงกระดูกผ่านไป[๑๔]

การที่พระเถระได้เห็นเพียงฟันของหญิงนั้นแล้วยกขึ้นเป็นอารมณ์กรรมฐาน และเห็นร่างกายของนางเป็นโครงกระดูก เพราะท่านได้เจริญอัฏฐิกกรรมฐานมาแล้วจนช่ำชอง ดังนั้น ในจิตของท่านจึงไม่มีที่ให้กิเลสได้ก่อเกิดขึ้น และเมื่อท่านได้ทำฌานให้เป็น

บาทของวิปัสสนา ต่อจากนั้นท่านจึงบรรลุเป็นพระอรหันต์หลุดพ้นจากกิเลสทั้งมวล

ถ้าพระมหาติสสเถระมิได้พิจารณาเห็นหญิงที่หัวเราะนั้นเป็นเพียงโครงกระดูก จิตท่านก็อาจจะเกิดกามราคะ และพ่ายแพ้แก่ความเย้ายวนของกิเลสเมื่อกลับไปอยู่ตามลำพังในป่า ถึงท่านจะไม่มีกามราคะในขณะเห็น แต่จักขุสัมผัสที่เกิดขึ้นนั้นอาจนอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต กลายเป็นกิเลสที่มาโจมตีท่านได้ในภายหลัง แต่ด้วยการเจริญอัฏฐิกกรรมฐานและวิปัสสนา จึงทำให้เอาชนะกิเลสตัณหาและบรรลุถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏสงสารได้

ตามสาธกข้างต้นนี้ ผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติอาจสงสัยว่าการได้เห็นกระดูกฟันจะทำให้เกิดนิมิตเป็นโครงกระดูกได้อย่างไร ถ้าไม่เคยอบรมจิตเจริญภาวนามาก่อน ก็ไม่สามารถเข้าใจได้อย่างแจ่มชัด การตรึกนึกคิดอย่างเดียวโดยไม่ลงมือปฏิบัติอย่างถูกต้องย่อมจะไม่อาจก่อให้เกิดนิมิตได้ เพราะการอบรมสมถกรรมฐานจนเกิดนิมิตต่าง ๆ ได้นั้นต้องอาศัยการเพ่งจิตอย่างแน่วแน่และต่อเนื่องเป็นเวลานาน ตลอดจนต้องอาศัยสัญญาที่มีกำลังเพียงพอเพื่อให้เกิดนิมิต ทั้งยังต้องหมั่นปฏิบัติซ้ำแล้วซ้ำอีกจนคล่องแคล่ว จึงจะช่วยให้เกิดนิมิตที่ต้องการได้ชัดเจน อานุภาพของการอบรมจิตนี้สามารถเกิดได้แม้กับนกแขกเต้า ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาของสติปัฏฐานสูตร[๑๕]

เรื่องนกแขกเต้า

ครั้งหนึ่ง ได้มีหญิงนักฟ้อนรำมาพำนักค้างคืนที่สำนักภิกษุณี เมื่อจากไปได้ลืมนกแขกเต้าไว้ พวกสามเณรีได้ช่วยกันเลี้ยงไว้ และตั้งชื่อให้ว่า พุทธรักขิตะ พระมหาเถรีเจ้าสำนักดำริว่าควรสอนให้นกเจริญกรรมฐานเนื่องจากอาศัยอยู่ในสำนักผู้ปฏิบัติธรรม ท่านจึงสอนนกให้ภาวนาว่า “อัฏฐิ อัฏฐิ กระดูก กระดูก”

เช้าวันหนึ่ง นกแขกเต้าถูกเหยี่ยวโฉบจับไป เหล่าสามเณรีเห็นเข้าก็พากันส่งเสียงร้องและวิ่งตามไป เหยี่ยวตกใจจึงปล่อยนกแขกเต้า เมื่อเหล่าสามเณรีได้พานกไปหาพระมหาเถรี ท่านได้ถามนกว่า “เจ้าได้คิดอะไรในขณะที่ถูกเหยี่ยวโฉบไป” นกตอบว่า “ข้าพเจ้าคิดอยู่แต่ว่า โครงกระดูกกำลังถูกโครงกระดูกพาไป สงสัยว่าจะไปเรี่ยราดอยู่ที่ไหน” พระมหาเถรีจึงอนุโมทนาสาธุการว่า “สาธุ ดีแล้ว การภาวนานี้จะเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์ในภายหน้า”

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า การระลึกถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งเสมอๆ นั้นในระยะยาวจะทำให้สิ่งนั้นประทับอยู่ในจิต แม้แต่นกแขกเต้ายังสามารถพิจารณาโครงกระดูกให้เป็นอารมณ์กรรมฐานได้ จึงไม่มีเหตุผลเลยอะไรที่มนุษย์จะทำอย่างนั้นไม่ได้ สาเหตุจากนกแขกเต้าได้จินตนาการว่าตัวมันและเหยี่ยวเป็นเพียงโครงกระดูก จึงทำให้ไม่มีความกลัว ความโกรธ หรือความกังวล เมื่อถูกจับไป

ดังนั้น สติปัฏฐานภาวนาจึงได้รับการสรรเสริญว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่เอาชนะความเศร้าโศก และความกังวล นำมาซึ่งความดับทุกข์ทั้งทางใจและทางกาย ในปัจจุบันมีคนมากมายที่เทียบกับนกแขกเต้าตัวนั้นไม่ได้ เพราะไม่เคยสนใจพระธรรมคำสอน หรือการปฏิบัติธรรม

การดับตัณหาด้วยการเจริญภาวนา

เมื่อตัณหาซึ่งเป็นผลของเวทนาได้ถูกดับไปอย่างสิ้นเชิงแล้ว อุปาทานก็ย่อมดับไปด้วย ซึ่งหมายความว่า ธรรมที่มีตัณหาเป็นปัจจัยย่อมดับลงทั้งหมด การหยั่งรู้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของรูปนามด้วยวิปัสสนาปัญญาจะเป็นหลักประกันว่า ตัณหา อุปาทาน กรรม และชาติ เป็นต้น ได้ดับไปบางส่วน แท้จริงแล้วการเจริญวิปัสสนานั้นมีจุดประสงค์เพื่อให้หลุดพ้นจากตัณหาและทุกข์ในวัฏสงสาร ดังนั้น ผู้ที่ปรารถนาความหลุดพ้นอย่างแท้จริงจึงควรให้ความสำคัญอย่างที่สุดในการปฏิบัติวิปัสสนา เพราะมิฉะนั้นแล้วความพอใจและไม่พอใจที่เกิดขึ้นในทุกขณะที่มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ย่อมจะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อุปาทาน กรรม และการเกิดใหม่ อย่างแน่นอน

วิญญาณจิตที่เกิดขึ้นในทุกขณะที่มีการเห็นนั้น เป็นผลของอวิชชาและสังขารในภพก่อน การเห็นเกิดพร้อมด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ในพระไตรปิฎกได้จำแนกองค์ธรรมแต่ละอย่างไว้เฉพาะและแยกกันโดยความเป็นเหตุเป็นผลตามหลักปฏิจจสมุปบาท แต่ในความเป็นจริง ธรรมเหล่านี้ไม่ได้เกิดต่อกันทีละอย่าง เมื่อวิญญาณเกิดขึ้นโดยมีสังขารเป็นปัจจัย ย่อมเกิดพร้อมด้วยนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาที่เกี่ยวข้องกัน องค์ธรรมทั้งหมดนี้เป็นผลของกรรมสังขารในอดีต ซึ่งเรียกตามศัพท์ว่า **วิปากวัฏ** หมายถึง วนเวียนแห่งวิบาก ส่วน **กิเลสวัฏ** คือวนเวียนแห่งกิเลส ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งทำให้เกิด**กรรมวัฏ** หรือวนเวียนแห่งกรรม ได้แก่ กรรม และสังขาร ซึ่งนำไปสู่วนเวียนแห่งวิบาก ได้แก่ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา อันนำไปสู่วนเวียนกิเลส สืบต่อกันไปอย่างนี้

การปรากฏเกิดขึ้นของธรรมที่เป็นผล ๕ อย่างในขณะเห็นนั้น คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าเป็นเพียงการเห็นเท่านั้น แต่แท้ที่จริง การเห็นเป็นสภาวธรรมที่เป็นองค์รวมของวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา เช่นเดียวกับสภาวธรรมอย่างอื่นๆ เช่น การได้ยิน การได้กลิ่น เป็นต้น การเห็นนั้นประกอบด้วยสภาวธรรมที่เป็นนามรูป ซึ่งประกอบด้วยจิตและเจตสิกอันได้แก่ การใส่ใจ (มนสิการ) ความตั้งใจ (เจตนา) เป็นต้น พร้อมทั้งรูปคือดวงตา นอกจากนั้น ยัง

ประกอบด้วยอายตนะ ๔ ได้แก่ จักขายตนะ (จักขุปสาทรูป) อันเป็นเครื่องมือในการเห็น รูปายตนะ (รูปารมณ์) อันเป็นสิ่งที่ถูกเห็น มนายตนะ (จักขุวิญญาณ) อันเป็นสภาวะเห็น และธรรมายตนะ (มีมนสิการเป็นต้น) อีกทั้งการเห็นก็มีการกระทบกับรูปารมณ์ จัดเป็นผัสสะ และประกอบด้วยความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจที่เป็นผลของการกระทบกับรูปารมณ์ อันจัดเป็นเวทนา ดังนั้น ธรรมที่เป็นผล ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันเมื่อมีการเห็น ส่วนการได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ก็เป็นไปโดยนัยเดียวกัน

การกำจัดต้นเหตุคือตัณหา

สภาวธรรมคือรูปนามดังกล่าวที่เป็นผล ๕ อย่างซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอย่างไม่รู้จบนี้ เรียกตามสมมติบัญญัติว่า มนุษย์ เทวดา หรือสัตว์โลก แต่ความจริงเป็นองค์รวมของรูปนามที่ประกอบด้วยสภาวธรรม ๕ อย่างเท่านั้น ไม่มีตัวตนอันเป็นแก่นสารที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ภายในสิ่งที่เรียกกันว่ามนุษย์ เทวดา หรือสัตว์โลก แต่เป็นการเกิดดับของรูปนามที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติกำหนดรู้อยู่เช่นนี้ ย่อมดับตัณหา อุปาทาน กรรม และทุกข์ซึ่งล้วนเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากเวทนาทั้งสิ้น

หนทางที่นำไปสู่ความดับของวงจรชีวิตตามหลักปฏิจจ-สมุปบาท คือการตัดที่ต้นตอ ซึ่งได้แก่ตัณหาที่มีเวทนาเป็นปัจจัย และในการป้องกันมิให้เกิดตัณหาที่เป็นผลของเวทนาในขณะที่เห็นเป็นต้นนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมพึงใส่ใจกับสภาวธรรมที่เกิด เมื่อมีการกระทบของอารมณ์ ๖ (ได้แก่ รูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นต้น) ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ อารมณ์ที่เกิดปรากฏชัดมากที่สุดก็คือโผฏฐัพพารมณ์ ซึ่งประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติใหม่ควรเริ่มปฏิบัติด้วยการกำหนดรู้โผฏฐัพพารมณ์

การปฏิบัติเช่นนี้สอดคล้องกับคำสอนในสติปัฏฐานสูตร[๑๖] ที่ว่า คจฺฉนฺโต วา คจฺฉามีติ ปชานาติ (เมื่อเดิน ย่อมรู้ว่าเดินอยู่) ผู้

ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้ด้วยการบริกรรมในใจว่า "เดินหนอ ๆ" และย่อมเจริญสติกำหนดรู้ในขณะยืน นอน เหยียด คู้ หรือทำกิจกรรมอื่น เมื่อไม่มีสภาวะเคลื่อนไหวที่ปรากฏชัด ก็พึงกำหนดรู้ความพองยุบของท้อง นอกจากนั้น เมื่อมีสภาวธรรมทางจิต เช่น การคิดนึก หรือความรู้สึก เกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติธรรมก็ควรกำหนดรู้สภาวธรรมนั้นด้วย กล่าวโดยสรุปคือ จะต้องมีสติอยู่กับสภาวธรรมทางกายและใจที่ปรากฏขึ้นทางทวารทั้ง ๖ เมื่อสมาธิพัฒนาแก่กล้าขึ้น สติจะพัฒนาสู่วิปัสสนาปัญญาที่หยั่งเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ตัณหาจึงไม่มีโอกาสเกิดแทรกขึ้นได้ และเมื่อตัณหาถูกกำจัดไปแล้วก็หมายถึงการดับของอุปาทาน ตลอดไปถึงการเกิดใหม่ และกองทุกข์ทั้งมวลด้วย วิธีนี้คือหนทางสู่ความดับของวัฏสงสาร หรือวนเวียนของชีวิต ด้วยการกำจัดต้นเหตุอันได้แก่ตัณหานั่นเอง

วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในปัจจุบันได้พัฒนาเครื่องจักรมากมายที่เราไม่สามารถควบคุมได้ถ้าไม่รู้วิธีการใช้ ส่วนผู้ที่รู้ก็จะสามารถสั่งให้เครื่องทำงานได้โดยเพียงกดปุ่มที่ถูกต้อง หลักการในปฏิจจสมุปบาทก็เช่นเดียวกัน ตัวต้นเหตุสำคัญที่ทำให้วงจรชีวิตหมุนวนเรื่อยไปนั้นก็คือตัณหา ซึ่งมีเวทนาเป็นปัจจัย แต่เวทนาจะต้องประกอบด้วยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิตซึ่งเรียกว่า อนุสัย ๒ ประเภท[๑๗] คือ

๑. **สันตานานุสัย** คือ อนุสัยที่นอนเนื่องในกระแสจิต

๒. **อารัมมณานุสัย** คือ อนุสัยที่นอนเนื่องในอารมณ์ที่มิได้กำหนดรู้

อนุสัยทั้งสองนี้เป็นเครื่องอุปถัมภ์ จึงจะทำให้ตัณหาเกิดขึ้นได้ ดังนั้น พระอรหันต์จึงไม่มีตัณหา ถึงแม้ว่าจะยังมีเวทนาอยู่ก็ตาม เพราะท่านได้ละอนุสัยกิเลส ๒ อย่างนี้โดยสิ้นเชิงแล้ว เมื่อดับตัณหาได้หมด การทำกรรมใหม่ย่อมไม่มี และกรรมเก่าย่อมกลายเป็นอโหสิกรรมที่หมดโอกาสให้ผลปฏิสนธิอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระอรหันต์ดับขันธ์นิพพานแล้ว จึงไม่มีการเกิดอีก

สำหรับปุถุชนคนธรรมดา ยังมีกิเลสอย่างละเอียดนอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต เมื่อได้รับปัจจัยที่เหมาะสมก็จะฟุ้งขึ้นมาเป็นกิเลสอย่างกลางรบกวนจิตใจ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต (สันตานานุสัย) นี้อาจฟุ้งขึ้นมาเป็นความโลภ ความโกรธ และความหลง ตลอดจนความชั่วอื่นๆ ในกรณีที่บุคคลขาดการกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริง จะทำให้หลงผิดว่า รูปนามเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวร เป็นสุขและมีตัวตน ส่วนอารัมมณานุสัยนั้น จะฟุ้งขึ้นมาเป็นกิเลสอย่างกลางเมื่อมีการกระทบอารมณ์โดยขาดการกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาปัญญา

กิเลสและการไม่สำรวมสติ

ความโลภและความโกรธเป็นต้นจัดเป็นกิเลสอย่างกลาง เกิดขึ้นจากอารัมมณานุสัยที่ฟุ้งขึ้นมาเมื่อเราเห็นหรือได้ยิน ทำให้คิดว่าสิ่งที่เห็นหรือได้ยินนั้น เที่ยงแท้ สวยงามหรือน่าเกลียด เมื่อนึกถึงภาพเหล่านี้ในภายหลัง ย่อมทำให้เกิดความโลภ (โลภะ) ความโกรธ (โทสะ) หรือความหลง (โมหะ) ตามมา

โลภะเป็นคำไวพจน์ของตัณหา โลภะเกิดเพราะมีสุขเวทนาเป็นปัจจัย แต่ทุกขเวทนาก็อาจเป็นเหตุให้เกิดโลภะได้เช่นกัน เพราะทุกขเวทนาทำให้เราดิ้นรนอยากจะได้เวทนาที่ดีขึ้น โมหะก็อาจชักนำให้เกิดโลภะ เช่น ความพอใจ ติดใจ และความทะยานอยากได้ ดังนั้น โลภะ โทสะ และโมหะ จึงเป็นเหตุให้เกิดเวทนา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดตัณหา พร้อมด้วยทุกข์ในวัฏสงสารที่เป็นผลของตัณหา หนทางเดียวที่จะป้องกันการเกิดขึ้นของตัณหาและความติดใจอยากได้อารมณ์ที่น่าพึงพอใจ ก็คือการเจริญสติกำหนดรู้ทุกครั้งที่มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เพื่อไม่ให้ตัณหาเข้าครอบงำ และชักนำไปสู่ความทุกข์ทั้งในปัจจุบันและในภพหน้า

ในโมรชาดก[๑๘] พระโพธิสัตว์ได้เสวยพระชาติเป็นนกยูงทองที่แคล้วคลาดจากบ่วงของนายพรานตลอดเวลา ๗๐๐ ปี เพราะได้ร่ายมนต์สาธยายคาถาในช่วงเวลาเช้าก่อนออกแสวงหาอาหาร และ

เวลาก่อนนอน วันหนึ่ง นายพรานได้นำนางนกยูงมาล่อ เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ยินเสียงนางนกยูงก็ลืมสาธยายมนต์ จึงเข้าไปติดบ่วงที่นายพรานวางดักไว้ และอีกครั้งหนึ่ง ในกรุงพาราณสี มีนักดีดพิณชื่อคุตติละ ได้หลงรักหญิงคนหนึ่ง แต่กลับถูกนางเย้ยหยัน ในตอนค่ำวันหนึ่ง เขาได้ไปที่หน้าบ้านหญิงนั้นแล้วดีดพิณพร้อมกับขับร้องเพลงคลอไปด้วย นางเกิดความหลงใหลในความไพเราะของเสียงเพลง จึงวิ่งออกจากบ้านมาอย่างเร่งรีบ ทำให้ตกลงมาเสียชีวิต[๑๙] ในสาธกทั้งสองเรื่องนี้ เรื่องแรกเป็นเสียงเพศหญิง เรื่องหลังเป็นเสียงเพศชาย ต่างนำมาซึ่งความทุกข์และความตาย

แม้จะยอมรับว่าเสียงที่ได้ยินไม่คงทนถาวร เสียงที่เราได้ยินทุกอย่างเกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างรวดเร็ว แต่เราก็เพลิดเพลินไปกับเสียงเพลง เสียงดนตรี เพราะไม่เห็นความเกิดดับที่เกิดขึ้นเป็นไปอย่างต่อเนื่อง แต่หากกำหนดรู้ทุกครั้งที่ได้ยินว่า “ได้ยินหนอ ๆ” เราจะเห็นความไม่เที่ยงของเสียง และป้องกันไม่ให้ความพอใจก่อตัวขึ้นเป็นตัณหาได้ ส่งผลให้อุปาทานและกองทุกข์ไม่สามารถเกิดขึ้นได้เช่นกัน

การเจริญสติในขณะรับประทานอาหาร เป็นสิ่งที่สำคัญเป็นพิเศษ ผู้ที่ไม่มีสตินั้น เมื่อได้รับประทานอาหารอร่อยก็จะเกิดติดใจในรสอาหาร และอยากจะรับประทานอีกในวันข้างหน้าและภพชาติข้างหน้า ตัณหาในอาหารและเครื่องดื่มที่ถูกใจนั้นมีกำลังมาก อาจ

ชักนำให้ไปเกิดในภพที่ต้องมีชีวิตอยู่ด้วยอาหารหยาบ ดังที่กล่าวไว้ในพาลบัณฑิตสูตรว่า บุคคลที่ทำบาปเพราะความพอใจในอาหารที่ดีนั้น ต้องไปเกิดเป็นสัตว์ที่กินหญ้า ใบไม้ และอุจจาระเป็นอาหาร[๒๐]

อย่างไรก็ตาม การรับประทานอาหารที่ไม่อร่อยก็อาจทำให้อยากได้รับอาหารที่มีรสดี ผู้ปฏิบัติธรรมจึงจำเป็นต้องกำหนดรู้สภาวธรรมทุกอย่าง การเคลื่อนไหวมือและปากทุกครั้ง ตลอดจนความรู้สึกทุกอย่างที่ปรากฏขึ้นในขณะรับประทานอาหาร หากมีการเจริญสติอย่างต่อเนื่อง ผู้ปฏิบัติธรรมจะได้รับรู้ความดับไปของการกระทำและความรู้สึกทุกอย่างของตน ทำให้เห็นความไม่เที่ยงของสรรพสิ่ง อันเป็นวิปัสสนาญาณที่นำไปสู่ความดับของตัณหาและกองทุกข์ทั้งหลาย

โผฏฐัพพารมณ์และธรรมารมณ์

โผฏฐัพพารมณ์เกิดได้ตลอดเวลาในทุกส่วนของร่างกาย ธรรมารมณ์ (สิ่งที่ใจนึกคิด) ก็มีอยู่ตลอดเวลาเช่นกัน ยกเว้นเวลาหลับสนิท ดังนั้น โผฏฐัพพารมณ์และธรรมารมณ์จึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาได้เกือบตลอดเวลา

ผู้ปฏิบัติธรรมพึงกำหนดรู้โผฏฐัพพารมณ์เมื่อไม่มีอารมณ์อื่นที่ชัดกว่ามาปรากฏ และพึงกำหนดรู้ธรรมารมณ์ทุกครั้งเมื่อมีการคิด ไม่ว่าเรื่องที่คิดนั้นจะน่าพอใจหรือไม่น่าพอใจก็ตาม ผู้ปฏิบัติใหม่มักจะมีความฟุ้งซ่านมารบกวนเสมอ แต่ความฟุ้งซ่านจะหมดไปเองเมื่อได้พัฒนาสติและสมาธิให้มีกำลังมากขึ้น บางครั้งอาจนึกไปถึงข้อธรรมบางประการ ก็พึงกำหนดรู้สภาวะคิดฟุ้งซ่านนั้นด้วย การกำหนดรู้ความคิดฟุ้งซ่านจะทำให้เกิดวิปัสสนาญาณที่หยั่งเห็นความไม่เที่ยง และนำไปสู่ความดับทุกข์ได้เช่นกัน

หลักการปฏิบัติวิปัสสนามีความเกี่ยวโยงและข้องเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาท เนื่องจากหลักปฏิจจสมุปบาทแสดงถึงการเชื่อมต่ออย่างเป็นเหตุเป็นผลของธรรมต่างๆ และวัตถุประสงค์ของการปฏิบัติวิปัสสนาคือ เพื่อให้ถึงความดับทุกข์ในวัฏสงสาร ซึ่งเป็นผลของปัจจัยต่างๆ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนั้น จึงควรเข้าใจหลักปฏิบัติวิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับธรรมะเรื่องนั้น เช่น เมื่อกล่าวว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ผู้ปฏิบัติธรรมควรรู้และเข้าใจวิธีกำจัดอวิชชาอันเป็นต้นเหตุ และเมื่อกล่าวว่า วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา เป็นต้น เป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ ก็จะเข้าใจได้ว่า จำเป็นต้องตัดสายโซ่ที่เชื่อมระหว่างเวทนาและตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์

ตัณหา ๓ ชนิด

ทุกครั้งที่มีเวทนาเกิดขึ้นจากการสัมผัสกับอารมณ์ต่างๆ หากไม่กำหนดรู้อย่างถูกต้อง เวทนาย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาชนิดหนึ่งใน ๓ ชนิด คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา[๒๑]

กามตัณหา คือ ความยินดีพอใจในกามคุณอารมณ์ เป็นตัณหาที่มีทั่วไปในเหล่าสัตว์ผู้อยู่ในกามภูมิ

ภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเชื่อว่าสัตว์โลกมีอัตตาตัวตนถาวร แม้ร่างกายจะแตกสลายไป อัตตาก็ยังคงอยู่เป็นนิรันดร์ไม่มีสูญไป ความเชื่อนี้ไม่ได้แพร่หลายและไม่ฝังรากในหมู่พุทธศาสนิกชน หากเกิดในหมู่ชนอื่นอาจมีความยึดมั่นในความเชื่อนี้มาก จนเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นทางจิตใจ

วิภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ หรือความเชื่อว่าภพขาดสูญ พุทธศาสนิกชนที่แท้จะไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดนี้

ตัณหาทั้ง ๓ ชนิดนี้ เกิดจากความไม่รู้ในอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เพราะขาดการกำหนดรู้เวทนา ดังนั้น เพื่อยับยั้งไม่ให้เกิดตัณหาและผลที่สืบเนื่องตามมา ซึ่งได้แก่ การเกิดใหม่และความทุกข์ทั้งมวล ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้สภาวธรรมให้เห็นตามจริง

โยคา เว ชายเต ภูริ	อโยคา ภูริสงฺขโย
เอตํ เทฺวธาปถํ ญตฺวา	ภวาย วิภวาย จ
ตถตฺตานํ นิเวเสยฺย	ยถา ภูริ ปวฑฺฒติ.

(ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๒.๖๕)

"ปัญญาย่อมเกิดเพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะ ไม่พากเพียร เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญาแล้ว พึงบำเพ็ญตนในวิถีทางที่ปัญญาจะเจริญ"

บทที่ ๙

ตัณหา

เป็นปัจจัยให้เกิด

อุปาทาน

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่น (อุปาทาน) ในภาษาบาลี คำว่า อุปาทาน เป็นคำสมาส มีรากศัพท์จาก อุป (แรงกล้า หรือมาก) + อาทาน (ถือเอา หรือยึดถือ)

ฉะนั้น **อุปาทาน** จึงแปลว่า การยึดถืออย่างมั่นคง หรือความทะยานอยากที่มีกำลังแรงกล้า[๑]

อุปาทานจำแนกได้ ๔ ประการ คือ[๒]

๑. ความยึดมั่นในกามคุณ

๒. ความยึดมั่นในความเห็นผิด

๓. ความยึดมั่นในศีลพรตที่ไม่ใช่ทางสู่ความดับทุกข์

๔. ความยึดมั่นในอัตตา

ความยึดมั่นในกามคุณ (กามุปาทาน) คือ สัตว์โลกที่ยังมีตัณหาย่อมยินดีพอใจในกามคุณหรือเครื่องผูกคือกาม ๕ อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ที่น่าปรารถนาพอใจ

รูปที่เป็นกามคุณ เป็นอารมณ์ที่น่าพอใจและดึงดูดสายตา อาจเป็นสิ่งที่สวยงามตามธรรมชาติ หรือสวยงามในสายตาของผู้ที่มอง รูปารมณ์ที่น่าพอใจตามที่สมมติกัน หรือตามความเห็นของผู้มองมักได้แก่ บุรุษ สตรี และสิ่งที่ทั้งบุรุษและสตรีปรารถนา คือ เสื้อผ้า

แก้วแหวนเงินทอง รถยนต์ เป็นต้น และไม่ใช่ปรารถนาเฉพาะรูปและสีผิวของเพศตรงข้าม แต่ยังพึงพอใจร่างกายทั้งหมด แม้วัตถุสิ่งของทุกอย่างก็เช่นเดียวกัน รูปและสีเป็นเพียงสิ่งที่ดึงดูดความสนใจไปที่บุคคลหรือวัตถุนั้นๆ เสมือนเสียงร้องของสัตว์ช่วยให้นายพรานสามารถแกะรอยตามสัตว์ไปได้เท่านั้น

เสียงที่เป็นกามคุณอารมณ์ ได้แก่ เสียงของบุรุษหรือสตรี เสียงเพลง และเสียงดนตรี บ้างก็ไพเราะอย่างแท้จริง บ้างก็ไพเราะสำหรับบางคน แต่ไม่ใช่เฉพาะเสียงเท่านั้นที่ดึงดูดใจ เพราะเมื่อเราเพลิดเพลินพอใจในเสียงที่ได้ยิน ก็หมายถึงเราติดใจในบุคคล หรือสิ่งที่ทำให้เกิดเสียงนั้นด้วย

กลิ่นที่เป็นกามคุณอารมณ์ มีหลายชนิด เช่น กลิ่นอาหาร กลิ่นแป้งหอม และน้ำหอม เป็นต้น บุรุษและสตรีลูบไล้ร่างกายด้วยของหอมและพึงพอใจในกลิ่นเหล่านั้น และไม่ใช่เพียงลำพังกลิ่นที่ดึงดูดใจ แต่เป็นร่างกายทั้งหมดอันเป็นที่มาของกลิ่นหอม

กามคุณที่ได้จากการกินและดื่มย่อมมีที่มาจากอาหารและเครื่องดื่ม รสที่ชอบใจ อาจขึ้นอยู่กับความเห็นของผู้บริโภค เช่น สุกร สุนัข และสัตว์บางชนิด ย่อมเห็นว่าขยะและของโสโครกเป็นของเอร็ดอร่อย คนบางคนอาจชอบอาหารรสขมหรือรสเผ็ดจัด บางคนชอบสุรายาเมา ความพึงพอใจมาจากความเห็นส่วนบุคคลมาก

กว่าจะเป็นเพราะมีความอร่อยอย่างแท้จริง และความพึงพอใจในรสอาหารนั้น ก็มิได้จำกัดอยู่เฉพาะแต่อาหาร แต่ความพึงพอใจรวมไปถึงการเตรียมอาหาร และผู้ปรุงอาหารด้วย ดังเช่นบุคคลที่ชอบรับประทานอาหารที่ภรรยาเป็นผู้หุงหา แม้ว่าจะมีฝีมือไม่ดีเด่นเป็นที่ประทับใจของผู้อื่นก็ตาม

กามคุณอารมณ์อีกประเภทหนึ่ง คือ โผฏฐัพพารมณ์ หรือสัมผัสทางกาย เช่น ที่นอนอ่อนนุ่มและเนียนเรียบ เสื้อผ้าที่สวมใส่สบาย หรือการได้สัมผัสสิ่งที่เย็นในฤดูร้อน และสิ่งที่อบอุ่นในฤดูหนาว หรือร่างกายของเพศตรงข้าม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นโผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่เพียงก่อให้เกิดความต้องการสัมผัสเท่านั้น แต่ทำให้เกิดความพอใจในร่างกายหรือวัตถุที่สัมผัสทั้งหมด การสัมผัสเป็นเพียงสื่อนำไปสู่ความยึดมั่นในร่างกายหรือวัตถุนั้น

บรรดาสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตล้วนเป็นที่มาของกามสุขได้ทั้งนั้น เช่น ทอง เงิน เครื่องเพชร ข้าวน้ำ วัวควาย เป็ดไก่ รถยนต์ บ้าน และข้าทาสบริวาร เป็นต้น คนเราจึงขวนขวายทำงานเพื่อให้ได้สิ่งที่นำความสุขมาให้ เช่น ได้รับประทานอาหารดี มีเสื้อผ้าดี มีบ้านดี และได้ดูหนังดูละคร เป็นต้น

ความทะยานอยากในกามคุณหรือตัณหาจะทำให้เกิดความยึดมั่นในกามคุณอย่างแรงกล้า (กามุปาทาน) เช่น เมื่อบุคคลเริ่มสูบบุหรี่ จะรู้สึกเพลิดเพลินเป็นสุข แต่พอสูบต่อไปนานเข้า ก็จะเกิดอาการติดบุหรี่ และเมื่อคนเราติดหรือชอบสิ่งใดสิ่งหนึ่งจนเกินพอดี ก็จะรู้สึกกระวนกระวายไม่สบายกายไม่สบายใจเมื่อไม่ได้เสพสิ่งนั้น ตัณหาจึงพัฒนาเปลี่ยนเป็นอุปาทานได้

มิจฉาทิฏฐิ

ความยึดมั่นในความเห็นผิด (ทิฏฐุปาทาน) คำว่า ทิฏฐิ หรือ ความเห็นผิด ในที่นี้ หมายถึงความเห็นผิดทุกชนิด ยกเว้นความเห็นผิดที่จะกล่าวต่อไปในข้อ ๓ และข้อ ๔ ดังนั้น ความเห็นผิดทำนองคลองธรรมทั้งหมดจึงจัดเป็นอุปาทานทั้งสิ้น ในข้อนี้ จะกล่าวถึงความเห็นผิด ๑๐ ประการที่ครอบงำบุคคลทั่วไปไว้อย่างเหนียวแน่นมีดังนี้ [๓]

- ความเห็นผิดข้อแรก เห็นว่าทานที่ให้ไม่มีผล การให้ทานเป็นการสิ้นเปลืองโดยเปล่าประโยชน์ ความเห็นดังกล่าวเป็นการปฏิเสธคุณค่าของการให้ทาน และปฏิเสธผลของการทำบุญ ความเห็นนี้ไม่ถูกต้องตามความจริง เพราะการให้ทานทำให้ผู้ให้มีความสุข และมีประโยชน์แก่ผู้รับทั้งทางกายและทางใจ ทั้งยังอาจช่วยให้คนที่จะอดตายได้มีชีวิตยืนยาวต่อไป ผู้ให้ย่อมเป็นที่รักและนับถือ เมื่อสิ้นชีวิตจะได้ไปเกิดในสวรรค์ คนที่ไม่เชื่อก็ยากจะเข้าใจถึงรางวัลที่จะได้รับในปรโลก แต่ผลของกรรมในภพหน้าย่อมอยู่ในวิสัยที่พระอรหันต์และผู้ที่มีฌานอภิญญาจะพึงรู้เห็นได้ด้วยทิพยจักษุ ทำให้สามารถเห็นผู้ให้ทานได้เสวยสุขในเทวโลก และผู้ที่ตระหนี่ต้องเสวยทุกข์ในอบายภูมิ แม้ผู้ปฏิบัติธรรมที่ยังไม่บรรลุฌานอภิญญาก็อาจเห็นนิมิตเหล่านี้ได้หากเจริญสมาธิให้มากพอ ถึงกระนั้นผู้ที่ไม่เชื่อก็

อาจกล่าวว่า นิมิตเหล่านี้เป็นเพียงจินตนาการที่ไม่มีจริง แต่ถ้าพิจารณาจากคำบอกเล่าที่สอดคล้องกันเกี่ยวกับนรกและสวรรค์นั้นก็น่าจะมีน้ำหนักพอให้เชื่อถือได้

- ความเห็นผิดข้อ ๒ เห็นว่าการบริจาคมหาทานไม่มีผล

- ความเห็นผิดข้อ ๓ เห็นว่าการเลี้ยงดูผู้มาเยี่ยมเยือนในวันปีใหม่เป็นต้น ไม่มีผล ข้อนี้กล่าวถึงการให้ทานที่นิยมกันในประเทศอินเดียสมัยนั้นซึ่งถูกคัดค้านโดยพวกนอกศาสนา

- ความเห็นผิดข้อ ๔ เห็นว่าบุญและบาปไม่มีจริง ไม่เชื่อในผลกรรมทั้งที่เป็นบุญและบาป ถึงแม้จะมีหลักฐานยืนยันว่า กรรมที่บุคคลทำย่อมก่อให้เกิดผลที่เห็นได้ในชาติปัจจุบัน ส่วนผลกรรมในภพหน้านั้น ผู้ที่มีทิพยจักษุจึงจะสามารถยืนยันได้ แต่ผู้ที่มีความยินดีในกามคุณอย่างแรงกล้าย่อมพอใจที่จะทำตามความปรารถนาอย่างไม่มีขอบเขต จึงไม่ยอมรับค่านิยมทางศีลธรรมและจริยธรรมอันเป็นอุปสรรคขัดขวางการแสวงหากามสุข และคอยหาเหตุผลมาหักล้างกฎแห่งกรรม แต่หากวิเคราะห์หาเหตุผลที่แท้จริงแล้วก็คือความพอใจในกามคุณที่มากเกินพอดี

- ความเห็นผิดข้อ ๕ และ ๖ เห็นว่าคุณของบิดาและมารดาที่ดูแลเรามาแต่เยาว์วัยนั้นไม่มี โดยอ้างว่าเมื่อชายหญิงอยู่ร่วมกันก็ย่อมมีเด็กเกิดขึ้นมา จึงจำเป็นต้องเลี้ยงดูไปตามหน้าที่ ดังนั้น

ลูกไม่จำเป็นจะต้องสำนึกในบุญคุณของพ่อแม่ เชื่อว่าการเลี้ยงดูพ่อแม่ไม่เป็นบุญ และการกระทำผิดต่อพ่อแม่ไม่เป็นบาป ข้อนี้เป็นความเห็นผิดที่ร้ายแรงมาก และผู้ที่มีความเห็นเช่นนี้จะไม่ได้รับความเคารพนับถือจากบุตรของตนเอง

- ความเห็นผิดข้อ ๗ กล่าวว่าไม่มีโลกอื่นนอกจากโลกมนุษย์และดิรัจฉาน และปฏิเสธความเชื่อที่ว่าสัตว์ดิรัจฉานอาจมาเกิดเป็นมนุษย์ในชาติต่อไปได้

- ความเห็นผิดข้อ ๘ เห็นว่าภพขาดสูญ เมื่อตายแล้วจะสลายไป ไม่เกิดอีก ไม่เชื่อว่ามีภพต่อไป เป็นการปฏิเสธการเกิดใหม่ของมนุษย์ในเทวภูมิ หรือในอบายภูมิ

- ความเห็นผิดข้อ ๙ เห็นว่าโอปปาติกกำเนิด (การผุดเกิดโตทันที) ไม่มีจริง ไม่เชื่อว่ามีเทวดา พรหม เปรต และอสุรกาย เป็นต้น ที่ผุดเกิดโตทันที แม้ว่าจะมีผู้รู้จริงจากการเจริญสมถะหรือวิปัสสนายืนยันว่าสามารถพบเห็นได้

- ความเห็นผิดข้อ ๑๐ เห็นว่าไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบผู้รู้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น โดยเชื่อว่าไม่มีผู้ใดได้รู้เห็นโลกอย่างแท้จริง การสอนของสมณะและพราหมณ์จึงเป็นเพียงการคาดเดา เป็นคำสอนที่ผิดและชั่วร้าย

ในปัจจุบัน ความเห็นเหล่านี้ได้รับการสนับสนุนจากพวกนอกศาสนา ซึ่งปฏิเสธว่าไม่มีพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ที่รู้โลกตามความเป็นจริงจากการเพียรปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะความไม่รู้อย่างแท้จริงเกี่ยวกับโลกนี้ อีกทั้งไม่รู้ว่าพุทธธรรมมีรากฐานจากปัญญาอันยอดเยี่ยม สามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงได้ด้วยตนเอง

ในสมัยพุทธกาล ศาสดาที่สอนว่านรกสวรรค์ไม่มี คือ อชิตเกสกัมพล ซึ่งปฏิเสธคำสอนของทุกๆ ศาสนาอย่างไม่มีข้อยกเว้นรวมทั้งปฏิเสธพระอรหันต์และพระพุทธเจ้าด้วย[๕]

สัมมาทิฏฐิ

ความเห็นผิดที่กล่าวมาทั้งหมด โดยสรุปแล้วเกิดจากการไม่ยอมรับกฎแห่งกรรม เมื่อปฏิเสธกรรมก็เท่ากับย่อมปฏิเสธผลหรืออานิสงส์ของการให้ทาน การเคารพบิดามารดา และคุณงามความดีอื่นๆ ตลอดจนการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณหรือบรรลุเป็นพระอรหันต์

ในทางตรงข้าม สัมมาทิฏฐิจึงเป็นความเห็นชอบหรือความเห็นที่ถูกต้องตามความจริงเกี่ยวกับกรรมและผลของกรรม ซึ่งค้านความเห็นผิดทั้ง ๑๐ ประการ ดังนี้ [๕]

- ความเห็นชอบข้อแรก

เห็นว่าการให้ทานเกิดประโยชน์ ผู้ให้จะได้รับความชื่นชมอย่างน้อยก็จากผู้รับ ซึ่งย่อมนับถือยกย่องผู้ให้ทาน และช่วยเหลือตอบแทนเมื่อถึงคราวที่ประสบปัญหา ผู้ให้ทานย่อมได้รับกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ที่ดีในขณะใกล้ตาย เมื่อเสียชีวิตไปแล้วย่อมชักนำให้ได้ปฏิสนธิในเทวโลกหรือมนุษยโลก ปฏิสนธิที่ดีย่อมเป็นปัจจัยให้ได้บรรลุมรรค ผล และนิพพานในภายภาคหน้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกต่างก็เริ่มสั่งสมบารมีด้วยการบำเพ็ญทานทั้งสิ้น

อานิสงส์จากการให้ทานนี้เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้คนบางคนประสบความสำเร็จต่างกันในการงาน ทั้งที่ทำงานชนิดเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการค้าขายหรือการทำไร่ทำนา บางคนประสบความสำเร็จโดยไม่ต้องพยายามมากนัก แต่บางคนกลับไม่รุ่งเรืองแม้ว่าได้ทุ่มเทอย่างหนัก โชคชะตาที่ต่างกันขึ้นอยู่กับการให้ทานหรือไม่ได้ให้ทานในอดีตชาติ

- ความเห็นชอบข้อ ๒ และข้อ ๓

ผู้ที่เชื่อในกฎแห่งกรรมย่อมไม่มีความสงสัยเกี่ยวกับอานิสงส์ของการให้ทานทั้งที่เป็นทานที่ยิ่งใหญ่หรือทานเล็กน้อย เช่น การเลี้ยงดูอาคันตุกะที่มาเยือน และการให้ของขวัญตามโอกาสที่เหมาะสม เป็นต้น

- ความเห็นชอบข้อ ๔

ผู้มีสัมมาทิฏฐิ ๓ ประการข้างต้นย่อมเชื่อกรรมและผลกรรม เชื่อว่าการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เป็นหลักความจริงของชีวิตที่ไม่อาจปฏิเสธได้ คนที่ดำเนินชีวิตด้วยดีตามคำสอนของบิดามารดา ครูอาจารย์ย่อมเป็นที่รัก มีผู้คอยช่วยเหลือเมื่อจำเป็น และประสบความสำเร็จ และเมื่อเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่ ก็เป็นคนดีมีความเจริญรุ่งเรืองในทำนองเดียวกัน ผู้ที่ประกอบกรรมดีในชาติก่อน ย่อมจะได้ไปเกิดในตระกูลดี มีรูปงาม มีทรัพย์มาก มีสุขภาพแข็งแรงและมีมิตรแท้

ส่วนผู้ที่ประกอบกรรมชั่วในชาติก่อน ย่อมได้รับผลที่ไม่ดี เช่น มีโรคภัยเบียดเบียน ยากจน หน้าตาอัปลักษณ์ เป็นต้น

- ความเห็นชอบข้อ ๕ และข้อ ๖

ความเชื่อเรื่องกรรมและผลกรรมย่อมทำให้บุคคลมีความกตัญญูรู้คุณของมารดาบิดาที่ได้ทะนุถนอมเลี้ยงดูมาตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์ ผู้เป็นมารดาย่อมระมัดระวังรักษาสุขภาพ ตลอดจนอาหารการกิน และการเคลื่อนไหวของตน ไม่ให้กระทบกระเทือนทารกในครรภ์ ถ้ามารดาเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ก็จะรักษาศีลและเจริญภาวนา เช่น พุทธานุสสติ เป็นต้น เพื่อการพัฒนาทางจิตใจของทารก เมื่อคลอดทารกแล้ว ทั้งบิดาและมารดาก็ได้เลี้ยงดูอย่างดี สั่งสอนอบรมให้การศึกษาตามสมควร พอบรรลุนิติภาวะแล้วก็ยังสนับสนุนด้านการเงินเพื่อให้ตั้งตัวได้เป็นหลักฐาน ดังนั้นจึงควรถือเป็นหน้าที่ที่จะต้องเคารพกราบไหว้และดูแลท่านเป็นการตอบแทน ความกตัญญูกตเวทีต่อมารดาบิดาถือเป็นกรรมดีที่มีอานิสงส์ยิ่งใหญ่ ผู้ที่เคารพมารดาบิดาย่อมได้รับความเคารพเชื่อฟังจากบุตรของตน แต่ผู้ที่ไม่เคารพมารดาบิดาก็มักจะมีบุตรที่ไม่อยู่ในโอวาท

- ความเห็นชอบข้อ ๗ ข้อ ๘ และข้อ ๙

ความเห็นชอบเกี่ยวกับโลกนี้และโลกอื่นที่ไม่อาจมองเห็นได้ ซึ่งเป็นที่สิงสถิตของเทวดา พรหม และเปรต เป็นต้น มีที่มาจาก

ความเชื่อเรื่องกรรมและผลกรรมเช่นเดียวกัน กฎแห่งกรรมทำให้สัตว์ดิรัจฉานหรือเทวดาสามารถเกิดเป็นมนุษย์ และทำให้มนุษย์ไปเกิดเป็นเทวดาหรือสัตว์ดิรัจฉานได้ แต่ผู้ที่จะรู้ชัดในเรื่องนี้ได้จะต้องมีความสามารถพิเศษ เช่น ได้ฌานอภิญญา หรือปฏิบัติวิปัสสนาจนบรรลุญาณปัญญา หรือต้องเป็นผู้ที่สามารถคิดตามหลักเหตุผลได้เป็นอย่างดี

ผู้เจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จะสามารถจำอดีตชาติของตนได้ หรือมีทิพยจักษุญาณเห็นผู้ที่ตายแล้วซึ่งไปถือกำเนิดในภพใหม่ได้ การอบรมจิตให้มีอานุภาพเช่นนี้ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาก็อาจทำได้เช่นเดียวกัน

ส่วนผู้ที่ไม่ปฏิบัติสมถะหรือวิปัสสนาภาวนา ก็อาจต้องพึ่งพาความสามารถในการคิดอย่างมีเหตุผล ในตัวอย่างเช่นเมื่อบุคคลที่สามารถระลึกชาติได้ ซึ่งในทางพุทธศาสนาเรียกความสามารถเช่นนี้ว่า **ชาติสรญาณ** บุคคลเหล่านี้สามารถเล่าเรื่องราวของตนในชาติก่อน บางคนเคยเป็นมนุษย์ เคยเป็นสัตว์ หรือภูตผีปีศาจ เป็นต้น ผู้ที่มีเหตุผลย่อมจะเข้าใจได้ว่า หลังจากบุคคลตายจากโลกนี้ไปแล้วอาจได้ไปเกิดใหม่ในโลกอื่น และสัตว์จากภพอื่นเมื่อตายลงก็อาจมาเกิดใหม่ในโลกมนุษย์นี้ได้

แนวคิดเรื่องการเกิดใหม่สามารถอธิบายโดยสมมติเปรียบเทียบกับบุรุษ ๒ คน คนหนึ่งเชื่อกรรมและการเกิดใหม่ ส่วนอีกคนหนึ่งไม่เชื่อ บุรุษที่ไม่เชื่อกรรมและการเกิดใหม่ย่อมจะไม่บำเพ็ญกุศลคือการให้ทาน รักษาศีล และไม่หลีกเลี่ยงการทำชั่ว แต่จะทำทุกอย่างที่ใจปรารถนา ดังนั้น เขาจึงไม่มีคุณความดีที่ใครๆ จะยกย่องนับถือได้ หากความเชื่อของเขานั้นเป็นความเชื่อที่ผิด และกฎของกรรมมีจริง ชาติหน้ามีจริง เขาย่อมต้องตกไปสู่อบายภูมิทันทีที่สิ้นชีวิตลง และจะต้องทนทุกข์อยู่ในสังสารวัฏอีกหลายภพหลายชาติ

ในทางตรงกันข้าม บุรุษที่เชื่อว่ากรรมมีจริง ชาติหน้ามีจริง ย่อมพยายามหลีกเลี่ยงการทำกรรมชั่วและทำแต่กรรมดี ดังนั้น แม้จะไม่มีกฎแห่งกรรมและไม่มีการเกิดใหม่ เขาก็ยังได้รับการยกย่องสรรเสริญ และชื่อเสียงที่ดีงามของเขาก็ย่อมขจรขจายไป เมื่อเขาระลึกถึงกรรมดีที่ได้กระทำไว้ก็ย่อมมีความอิ่มใจ และการเป็นพลเมืองดีย่อมทำให้มีชีวิตที่สงบสุข ประโยชน์สุขต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นจากความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมที่ได้รับในชาตินี้ และหากชาติหน้ามีจริงย่อมมั่นใจได้ว่าจะได้รับความสุขในสุคติภูมิแน่นอน ดังนั้น การเชื่อว่าชาติหน้ามีจริงย่อมมีเหตุผลที่ดีกว่า เพราะอำนวยประโยชน์ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า แนวคิดที่กล่าวมานี้จึงเป็นความเห็นชอบ เป็นสิ่งที่ถูกต้องอย่างไม่มีข้อโต้แย้ง และเป็นคำแนะนำของพระบรมศาสดาดังที่ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย อปัณณกสูตร[๖]

- ความเห็นชอบข้อ ๑๐

ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระอริยสาวกทั้งหลายว่าได้บรรลุโลกุตตรธรรม สามารถรู้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น อีกทั้งควรเชื่อถือพระธรรมคำสอนของท่าน ความศรัทธาเช่นนี้ต้องมีรากฐานมาจากความเชื่อกฎแห่งกรรมด้วยเช่นกัน และการบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์นั้น ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากการบำเพ็ญบารมีซึ่งไม่ต่างจากการสั่งสมกรรมดี การสั่งสมบารมีคือกระบวนการเรียนรู้ เปรียบเหมือนเด็กที่ต้องเล่าเรียนวิชาต่างๆ จึงจัดว่าเป็นผู้มีการศึกษาดี พระโพธิสัตว์ก็จำเป็นต้องเรียนรู้และฝึกฝนตนเพื่อการบรรลุจุดหมายสูงสุดเช่นกัน

มารดาบิดาและผู้ใหญ่บางท่านมักชอบพาลูกหลานไปดูหนังดูละคร ในขณะที่คนอื่นพาบุตรหลานไปนมัสการพระเจดีย์หรือเข้าวัดทำบุญ การชักนำของผู้ใหญ่เป็นการฝึกเด็กให้มีความเคยชินที่ดีหรือไม่ดี และสอนเด็กให้ผูกพันกับความเพลิดเพลินในกามคุณ หรือพัฒนาจิตใจเด็กให้นิยมชมชอบสิ่งที่ประเสริฐในชีวิต ความเคยชินกับสิ่งที่ดีและการเรียนรู้สิ่งที่ดีเป็นการสั่งสมบารมีอย่างหนึ่ง ในเด็กบางคนมีความโน้มเอียงไปในทางศาสนาโดยธรรมชาติ ส่วนบางคนมีฉันทะวิริยะในการปฏิบัติวิปัสสนา เรื่องเหล่านี้มีสาเหตุมาจากบารมีที่ได้สั่งสมมาในชาติก่อน

การสั่งสมบารมี

พระสิทธัตถโพธิสัตว์ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณด้วยการสั่งสมอบรมบารมี[๗] เช่น ทาน ศีล เนกขัมมะ (การออกผนวช) เป็นต้น ตลอดเวลาหลายกัป การบำเพ็ญบารมีนั้นไม่อาจสำเร็จได้ง่ายในเวลาเพียงชาติเดียว แต่ต้องสั่งสมมานับชาติไม่ถ้วน บุญบารมีที่ได้สั่งสมนี้จึงเป็นพลังให้พระองค์มีพระทัยแน่วแน่ สามารถสละพระชายาและพระโอรส ตลอดจนความสุขสำราญในพระราชวังเพื่อแสวงหาโมกษะ ทุกวันนี้ผู้คนบ่นกันว่าเบื่อชีวิต แต่จะมีสักกี่คนที่กล้าตัดใจละทิ้งทรัพย์สมบัติเพื่อออกบวช จึงเทียบไม่ได้กับการสละอันยิ่งใหญ่ในคราวทรงออกมหาภิเนษกรมณ์ของพระโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีมากมายเพื่อที่จะสั่งสมปัญญา ขันติ และวิริยะ เป็นต้น ในพระชาติสุดท้ายจึงทรงพิจารณาและตรัสรู้ความจริงของชีวิตด้วยพระองค์เองว่า สภาวธรรมทุกอย่างเป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้น บารมีที่ทรงสั่งสมมานั้นเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ให้พระโพธิสัตว์ได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในกรณีของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ก็เช่นกัน ท่านเหล่านั้นมีบารมีที่ได้สั่งสมมาเป็นปัจจัยที่นำไปสู่การตรัสรู้ ดังนั้น ความเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรมจึงเป็นปัจจัยที่ส่งให้ผู้ที่ตั้งความปรารถนาจะบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ได้ประสบผล

สำเร็จ และทำให้หมดความเคลือบแคลงสงสัยในการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอริยบุคคล

กล่าวโดยสรุป ทิฏฐุปาทานหมายถึงการปฏิเสธกฎแห่งกรรม การยึดมั่นความเห็นผิดประเภทนี้ไม่แพร่หลายนักในสมัยพุทธกาล จนถึงเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา แต่ในปัจจุบันนี้ ผู้คนหันไปเชื่อตามความเห็นนี้มากขึ้น เนื่องจากมีหนังสือหลายเล่มที่กล่าวโจมตีความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม โดยอ้างว่าผิดหลักตามหลักวิทยาศาสตร์ อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ทางศาสนาสรุปว่าการยึดมั่นความหลงผิดโดยทั่วไปนั้นมีตัณหาเป็นรากเหง้า ดังพระพุทธพจน์ว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ (เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน)[๑] และเมื่อมนุษย์มีความต้องการทางวัตถุมากขึ้น ความคลางแคลงสงสัยในกฎแห่งกรรมก็มักจะมีอำนาจมากขึ้นด้วย สาธุชนจึงควรระวังตน ไม่ปล่อยให้ความหลงผิดเข้าครอบงำได้

นอกจากนี้ ทิฏฐุปาทานยังหมายถึงความยึดมั่นความเห็นผิดอย่างอื่น เช่น ความเชื่อว่าภพเที่ยง (สัสสตทิฏฐิ) และความเชื่อว่าภพขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) เป็นต้น แต่ไม่นับรวมความเห็นผิด ๒ ชนิด คือ สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน

สีลัพพตุปาทาน

สีลัพพตุปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรตที่ไม่ใช่ทางสู่ความดับทุกข์ หมายถึง ความยึดมั่นในการประพฤติปฏิบัติที่ไม่นำไปสู่ความดับทุกข์ เป็นความเห็นผิดที่เชื่อว่าการประพฤติเหมือนโค หรือสุนัข หรือสัตว์ชนิดอื่น เป็นหนทางที่ทำให้สิ้นทุกข์ได้ ในสมัยพุทธกาลมีนักบวชที่เปลือยกาย กิน ถ่าย เดิน ๔ ขา และนอนบนพื้นดิน โดยเชื่อว่าการดำเนินชีวิตเช่นนี้จะช่วยล้างบาปกรรมในอดีตชาติและไม่ก่อให้เกิดกรรมใหม่ ทำให้แน่ใจได้ว่าเมื่อตายลงจะพ้นจากความทุกข์และได้เสวยสุขชั่วกาลนาน

สำหรับพุทธศาสนิกชนอาจจะเห็นว่าไม่น่าจะเป็นไปได้ที่มีความเชื่อนี้อยู่ในโลก แต่คนเราย่อมมีความคิดเห็น มีอุปนิสัยและแนวโน้มไม่เหมือนกัน ในสมัยพุทธกาลมีปริพาชก ๒ คนมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ คนหนึ่งชื่อปุณณะ ประพฤติพรตเยี่ยงโค อีกคนหนึ่งชื่อเสนิยะ ประพฤติพรตเยี่ยงสุนัข ทั้งสองได้ทูลถามพระพุทธองค์ถึงอานิสงส์ของการปฏิบัติของตน ในตอนแรกพระพุทธองค์ไม่ทรงประสงค์จะตอบ แต่เมื่อปริพาชกทั้งสองได้ทูลถามเป็นครั้งที่ ๓ จึงได้ตรัสตอบว่า ผู้ที่ประพฤติตนเยี่ยงโคหรือสุนัข เมื่อตายลงย่อมไปเกิดเป็นโคหรือสุนัข และผู้ที่เชื่อว่าการปฏิบัติตนเช่นนั้นจะชักนำให้ไปบังเกิดในเทวโลก ก็จัดเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ เมื่อตายลงจะต้องไป

เกิดในนรกภูมิหรือในกำเนิดดิรัจฉาน หลังจากนั้นได้ตรัสกรรม ๔ อย่าง[๙] คือ

๑. กรรมชั่วที่ให้ผลชั่ว

๒. กรรมดีที่ให้ผลดี

๓. กรรมทั้งชั่วและดีที่ให้ผลทั้งชั่วและดี

๔. การปฏิบัติตามอริยมรรคที่นำไปสู่ความดับอย่างสิ้นเชิงของกรรมทั้งดีและชั่ว

เมื่อได้สดับพระธรรมเทศนา ปุณณปริพาชกได้ปฏิญาณตนเป็นอุบาสก ส่วนเสนิยปริพาชกได้ขอบรรพชาอุปสมบท และได้ปฏิบัติธรรมบรรลุเป็นพระอรหันต์ในกาลต่อมา

เรื่องโกรขัตติยะ

ในสมัยพุทธกาล มีนักบวชนิกายอเจลก (ชีเปลือย) คนหนึ่ง ชื่อว่าโกรขัตติยะ ประพฤติวัตรเยี่ยงสุนัข พำนักอยู่ในนิคมอุตตรกา วันหนึ่งพระพุทธองค์พร้อมด้วยพระสุนักขัตตะซึ่งเป็นพระโอรสของกษัตริย์ลิจฉวี ได้ผ่านไปเห็นโกรขัตติยะเดินสี่ขา และกินอาหารจากพื้นดินโดยไม่ใช้มือ พระสุนักขัตตะเกิดมีจิตเลื่อมใสว่าผู้ประพฤติเยี่ยงสุนัขนี้เป็นพระอรหันต์ที่มีความปรารถนาน้อย แต่ความจริงการปฏิบัติของโกรขัตติยะจัดเป็นสีลัพพตุปาทาน ที่จะส่งผลให้ไปเกิดในอบาย ซึ่งเป็นสิ่งน่ากลัวสำหรับผู้ปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ แต่พระสุนักขัตตะกลับเห็นว่าเป็นความดีงาม เหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะเคยมีความยึดมั่นอย่างนี้มาในภพก่อน

พระพุทธองค์ทรงทราบถึงจิตที่มีมิจฉาทิฏฐิซึ่งขัดแย้งกับคำสอนของพระองค์ จึงตรัสว่า “เธอเห็นว่าอเจลกผู้นี้เป็นพระอรหันต์ เธอควรละอายที่เรียกตนเองว่าเป็นสาวกของเรา” แต่พระสุนักขัตตะกลับทูลตอบว่า พระพุทธองค์ทรงริษยาอรหันตคุณของโกรขัตติยะ พระองค์จึงทรงอธิบายต่อว่า ทรงมีพระประสงค์ให้พระสุนักขัตตะชำระความเห็นผิดที่เป็นโทษเสีย จากนั้นได้ทรงพยากรณ์ว่า ในอีก ๗ วันข้างหน้า โกรขัตติยะจะตายด้วยโรคอาหารไม่ย่อย แล้วจะไปเกิดเป็นอสุรกายชื่อกาลกัญจิกะซึ่งเลวที่สุดในพวกอสุรกาย ศพของเขา

จะถูกนำไปทิ้งที่ป่าช้าชื่อว่า วิรณัตถัมภกะ ถ้าพระสุนักขัตตะตามไปที่ป่าช้านั้นแล้วถามถึงคติของเขา ศพก็จะตอบให้ทราบ

พระพุทธองค์ได้ตรัสพยากรณ์นี้ก็จะเพื่อสงเคราะห์ให้พระสุนักขัตตะกลับมามีศรัทธาเลื่อมใสในพระองค์ พระสุนักขัตตะได้เคยเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุฌานได้ทิพยจักษุที่สามารถมองเห็นเทวดาในสวรรค์ แล้วประสงค์จะได้ยินคำพูดของเทวดาเหล่านั้น จึงเข้าไปกราบทูลขอกรรมฐานเพื่อให้ได้ทิพโสต แต่พระพุทธองค์ทรงทราบว่า ไม่อาจเป็นไปได้เพราะมีกรรมชั่วที่เคยกระทำไว้เป็นเครื่องขัดขวาง จึงไม่ทรงตรัสบอกกรรมฐานให้ เป็นเหตุให้พระสุนักขัตตะเสื่อมศรัทธาด้วยเพราะคิดว่าพระองค์ทรงมีความริษยาจึงไม่ตรัสบอกกรรมฐานพระพุทธองค์จึงทรงพยากรณ์คติของโกรขัตติยะเพื่อช่วยกำจัดความเห็นผิดของพระสุนักขัตตะเพื่อให้กลับมามีศรัทธาที่ถูกต้อง

พระสุนักขัตตะคิดจะหักล้างคำพยากรณ์ของพระพุทธองค์ จึงไปเตือนโกรขัตติยะไม่ให้กินอาหารมากเกินไป เขาได้อดอาหารอยู่ถึง ๖ วัน พอถึงวันที่ ๗ เกิดความหิวโหยมาก จึงได้กินอาหารอย่างดีที่สาวกนำมาให้ แล้วก็ตายเพราะอาหารไม่ย่อย ในคืนนั้นเอง บรรดาสหายนักบวชได้เอาเถาวัลย์มัดศพแล้วพากันลากไปยังป่าช้าแห่งอื่น เมื่อไปถึงกลับปรากฏว่าเป็นป่าช้าตามคำพยากรณ์ ครั้นจะพยายามลากศพไปไว้ที่อื่นเชือกที่มัดอยู่ก็ขาด จึงต้องทิ้งศพไว้ที่ป่าช้านั้น

พระสุนักขัตตะแม้จะได้ข่าวเช่นนั้น ก็ยังหวังที่จะหักล้างคำพยากรณ์ที่เหลือ จึงเข้าไปที่ป่าช้านั้น เอามือตบที่ศพของโกรขัตติยะ แล้วถามว่า "ท่านทราบคติของท่านหรือ" ศพนั้นก็ลุกขึ้นยืนแล้วตอบว่า "เราได้ไปบังเกิดในกาลกัญจิกาสูร" แล้วล้มลงนอนที่พื้นดิน กาลกัญจิกาสูรเป็นอสุรกายที่เลวที่สุดในบรรดาอสูรกายซึ่งคล้ายกับเปรต มีร่างกายสูง ๓ คาวุต (๑๐ กิโลเมตร) แต่มีปากเล็กเท่ารูเข็ม ไม่สามารถที่จะกินหรือดื่มได้โดยสะดวก ต้องผอมโซหิวโหยอดอยากตลอดเวลา

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า เหตุที่ศพของโกรขัตติยะลุกขึ้นพูดได้เป็นเพราะถูกอสุรกายเข้าสิง[๑๐] เรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องเหลือวิสัยที่พระพุทธองค์จะทรงบันดาลให้เป็นไปได้ด้วยพุทธานุภาพ เพราะแม้แต่พ่อมดหมดผีที่มีเวทมนต์ก็สามารถปลุกผีให้ฟื้นได้

จนในที่สุดพระสุนักขัตตะจึงต้องกลับมาอย่างผิดหวัง แล้วกราบทูลว่าคำพยากรณ์ของพระพุทธองค์เป็นความจริงทุกประการ แต่ถึงกระนั้น ก็มิได้กลับมาศรัทธาในพระพุทธองค์ ภายหลังได้ลาสิกขาไป แล้วกล่าวลบหลู่พระบรมศาสดา

ศีลพรตอื่นๆ

นอกจากความประพฤติเยี่ยงโคและสุนัขแล้ว ยังมีศีลพรตอย่างอื่นกล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิเทศ[๑๑] เช่น บางคนบูชาช้าง ม้า อีกา พระศิวะ พระนารายณ์ หรือบูชาไฟ พญานาค พระจันทร์ พระอาทิตย์ หรือภูตผี เป็นต้น ถ้าการบูชาเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อความสุขและความหลุดพ้นจากทุกข์ ย่อมจัดเป็นสีลัพพตุปาทานทั้งสิ้น กล่าวโดยย่อคือ การประพฤติปฏิบัติทุกประเภทที่ไม่สอดคล้องกับอริยสัจ ๔ และมรรคมีองค์ ๘ จัดว่าเป็นศีลพรต และความยึดมั่นในศีลพรตเหล่านี้ว่าเป็นหนทางเพื่อความหลุดพ้น เรียกว่า สีลัพพตุปาทาน อย่างไรก็ตาม การบูชาเทพที่เป็นประเพณีในกลุ่มชนชาวพม่าไม่ได้เกิดจากความปรารถนาจะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายในสังสารวัฏ แต่เกิดจากความหวังว่าจะได้รับประโยชน์ทางวัตถุในชาตินี้ จึงไม่นับเข้าในสีลัพพตุปาทาน แต่ถ้าความยึดมั่นนั้นทำให้ต้องฆ่าสัตว์เพื่อทำพลีกรรมต่อเทพเหล่านั้น ก็เป็นอุปาทานอย่างหนึ่ง

ผู้ที่ปฏิบัติธรรมซึ่งได้บรรลุเป็นพระโสดาบันบุคคลด้วยการกำหนดรู้นามรูป ย่อมมีความเข้าใจถ่องแท้เกี่ยวกับหนทางที่ถูกต้องสู่พระนิพพาน จึงย่อมเป็นอิสระจากศีลพรตทั้งหลาย และรู้โดยประจักษ์ได้ว่า ทางสายเดียวที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ก็คือการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ และด้วยการกำหนดรู้รูปนามในกายของตนเท่านั้น

ยกตัวอย่างเช่น หากท่านเคยเดินทางจากศูนย์วิปัสสนาแห่งนี้ไปยังพระเจดีย์ชเวดากอง ท่านก็ย่อมรู้ทางด้วยประสบการณ์ของตัวเอง และจะไม่หลงเชื่อคนที่พยายามชี้ทางที่ผิดให้ ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุเป็นพระโสดาบันแล้วก็เช่นเดียวกัน ย่อมรู้ทางที่ถูกต้องสู่พระนิพพาน จึงไม่มีความหลงผิดเกี่ยวกับศีลพรตต่างๆ เช่น การเชื่อถือพระเจ้า การบูชาเทพ หรือการทรมานตนให้ลำบากว่าเป็นทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏ ส่วนผู้ที่ยังไม่รู้แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมไม่พ้นจากความหลงผิด โดยอาจได้รับการสอนจากบิดามารดา ครูอาจารย์ หรือเพื่อนที่ไม่รู้จริง หรืออาจขาดความเข้าใจเบื้องต้นที่มีความถูกต้อง จึงหลงเชื่อตามหนังสือที่ชักนำให้ปฏิบัติในทางที่ผิด ปุถุชนคนทั่วไปที่ยัง "ไม่รู้" ย่อมต้องประสบพบกับครูอาจารย์และวิธีปฏิบัติอันมากมายแตกต่างกันตลอดสังสารวัฏอันยาวนาน ถ้าหลงเชื่อครูที่ผิดหรือปฏิบัติศีลพรตที่ผิด ก็ย่อมได้รับผลเป็นความทุกข์ ดังเช่นการบำเพ็ญทุกรกิริยาย่อมก่อให้เกิดความลำบากและความเจ็บปวดอย่างแสนสาหัส และการฆ่าสัตว์เพื่อทำพลีกรรมย่อมเป็นเหตุนำไปสู่ทุคติอย่างแน่นอน

ความเชื่อว่ารูปฌานและอรูปฌานเป็นความหลุดพ้นจากทุกข์อย่างสิ้นเชิง ก็จัดเป็นสีลัพพตุปาทานเช่นเดียวกัน ในความจริงแล้ว การรักษาศีลไม่ให้ด่างพร้อย หรือการบำเพ็ญโลกิยฌาน แม้จะเป็นสิ่งที่ดีควรสรรเสริญ ก็อาจนำไปสู่สีลัพพตุปาทานได้หากไม่เกี่ยวเนื่อง

กับการเจริญอริยมรรคหรือเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา[๑๒] ในสังยุตตนิกาย อุทกสูตร ได้กล่าวถึงอุทกดาบสซึ่งบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌานด้วยการบำเพ็ญอรูปฌาน แล้วประกาศว่า ตนได้ทำลายเหตุแห่งทุกข์จนหมดสิ้นแล้ว[๑๓] อาฬารดาบสก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่สำคัญตนผิดเช่นเดียวกัน ความเห็นผิดหรืออุปาทานนี้จึงเป็นสาเหตุให้ทำกุศลกรรมซึ่งชักนำให้ไปเกิดในอรูปภูมิ และเมื่อมีชาติเกิดขึ้น ชรา และมรณะเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นติดตามมาอย่างแน่นอน ดาบสสองท่านนั้นพยายามเพื่อที่จะหลุดพ้นจากภพ แต่ยังต้องวนเวียนอยู่ในภพ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสสอนพกาพรหม มีใจความว่า

> "เราเห็นภัยของชาติ ชรา และมรณะ เป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ เราเห็นผู้ที่แสวงหาพระนิพพานยังติดอยู่ในภพ จึงไม่สรรเสริญภพใดภพหนึ่ง ทั้งไม่ยึดมั่นในภพอีกด้วย"[๑๔]

ผู้ที่ไม่เคยสดับพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ย่อมไม่ต่างจากอุทกดาบสและอาฬารดาบส ที่ไม่สามารถบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดได้ แม้ว่าจะได้พยายามแสวงหาความสุขที่ถาวร แต่กลับปฏิบัติศีลพรตที่ผิด ทำให้ต้องติดอยู่ในสังสารวัฏที่เต็มไปด้วยทุกข์ ดังนั้นจึงควรต้องย้ำความสำคัญของสัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) ซึ่งพระศาสดาได้ทรงแสดงไว้แล้ว

อัตตวาทุปาทาน

อัตตวาทุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา) คำว่า เป็นคำสมาส ที่มาจาก อัตตวาท (ความเชื่อในอัตตา) + อุปาทาน (ความยึดมั่น) ดังนั้น อัตตวาทุปาทาน จึงหมายถึงความยึดมั่นในความเห็นที่ว่า ทุกบุคคลประกอบด้วยอัตตา หรือวิญญาณที่เที่ยงแท้ถาวร

ความยึดมั่นในความเห็นว่ามีอัตตาตัวตนนี้ จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ ความยึดมั่นปกติ และความยึดมั่นที่หยั่งลึกฝังรากในกระแสจิต ความยึดมั่นอย่างปกติมักมีอยู่ทั่วไปในหมู่พุทธศาสนิกชนที่ไม่ได้ศึกษาจริง ความเห็นผิดนี้ไม่ฝังลึก ไม่เป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าในการบรรลุมรรคผล เพราะพุทธศาสนิกชนยังเชื่อคำสอนของพระพุทธองค์ซึ่งปฏิเสธวิญญาณที่เที่ยงแท้ถาวร และยังยอมรับว่ารูปนามเป็นสภาวธรรมที่แท้จริง ซึ่งประกอบเข้ากันเป็นสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย สำหรับชาวพุทธที่มีปัญญาย่อมหลงผิดน้อยลงอีก เพราะทราบว่าการเห็นและการได้ยินเป็นต้นเป็นเพียงการประชุมกันของอายตนะภายใน (จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป เป็นต้น) และอายตนะภายนอก (รูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นต้น) พร้อมทั้งวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ (จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น) บุคคลทั่วไปมักยังไม่หลุดพ้นจากความเชื่อในอัตตาอย่างแท้จริง แม้ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญวิปัสสนาอยู่ก็ยังอาจมีความเห็นผิดอยู่เป็นครั้งเป็นคราวว่ามีตัวตนผู้ปฏิบัติอยู่ ที่จริงแล้วบุคคลทุกคนที่ยังไม่บรรลุมรรคญาณย่อมจะไม่

สามารถละความเห็นผิดนี้ได้อย่างเด็ดขาด ดังนั้น คนทั่วไปจึงมักคิดอยู่ว่ามีตัวตน และสามารถตัดสินใจเลือกวิถีทางของตนได้อย่างอิสระ ความเห็นผิดนี้กำจัดได้ด้วยวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น

ฝ่ายอัตตวาทีบุคคลที่สอนให้เชื่ออัตตานั้นกล่าวว่า อัตตาเป็นเจ้าของขันธ์ ๕ มีอิสระที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามต้องการได้ ครั้งหนึ่งพระพุทธองค์ตรัสถามสัจจกนิครนถ์ว่า "เธอกล่าวว่าขันธ์ของเธอเป็นอัตตา ถ้าเป็นอย่างนั้นเธอสามารถบังคับขันธ์ ๕ ให้มีแต่ความสุข ไม่มีความทุกข์ได้หรือไม่" สัจจกนิครนถ์ทูลว่า "ไม่สามารถบังคับได้ พระพุทธเจ้าข้า" ครั้นทรงถามต่อไปอีก สัจจกนิครนถ์จึงยอมรับว่า ไม่สามารถบังคับบัญชาขันธ์ ๕ ได้เลย เพราะเหตุนั้นโบราณาจารย์จึงแปลข้อความว่า รูปํ อนตฺตา ว่า "รูปบังคับบัญชาไม่ได้" เป็นต้น นับเป็นการปฏิเสธความเป็น สามีอัตตา คือ ความสำคัญผิดว่าอัตตาเป็นเจ้าของและผู้บังคับบัญชารูปนามให้เป็นไปตามต้องการ

อนึ่ง ฝ่ายอัตตวาทียังเชื่อว่า อัตตาจะดำรงอยู่อย่างถาวรในร่างกายของสัตว์โลก เป็นตัวตนที่คงอยู่ตลอดชีวิต และกล่าวว่าอัตตาเป็นผู้กำหนดการกระทำทุกอย่าง จึงเท่ากับว่าอัตตาคือสังขาร-ขันธ์ ความเห็นผิดนี้ก่อให้เกิดความเชื่อว่า เราเป็นผู้เห็น เราเป็นผู้ได้ยินเป็นต้น นอกจากนี้ ยังกล่าวด้วยว่า อัตตาเป็นตัวตนที่รู้สึกสุขทุกข์ เป็นต้น จึงเท่ากับว่า อัตตาคือเวทนาขันธ์

ดังนั้น แม้อาจารย์ฝ่ายอัตตวาทีจะยืนยันว่า อัตตาไม่ใช่ขันธ์ ๕ แต่การกล่าวยกให้อัตตาเป็นเจ้าของรูปร่างหน้าตา ฯลฯ โดยพำนักอยู่ในร่างกายอย่างถาวร และเป็นผู้คิด ผู้รู้สึก ก็เท่ากับสรุปว่าอัตตา คือขันธ์ ๕ ความเห็นผิดในอัตตาตัวตนนี้ มีต้นเหตุมาจากขันธ์ ๕ ดังนั้น บุคคลจะหลุดพ้นจากความเห็นผิดนี้ได้ก็ต่อเมื่อเขาเห็นขันธ์ ๕ ตามความเป็นจริงด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น

ในบรรดาอุปาทานทั้ง ๔ ชนิดที่กล่าวมาแล้วนั้น กามุปาทาน คือ ตัณหาที่พัฒนาจนมีกำลังแรง ส่วนอุปาทาน ๓ ชนิดที่เหลือ เป็นการยึดมั่นในความเห็นผิดต่างๆ ได้แก่ ความเห็นผิดว่ามีอัตตา ความเห็นผิดในศีลพรตที่มิใช่มรรคมีองค์ ๘ และความเห็นผิดอื่นที่นอกไปจากสองข้อแรก เพราะโดยองค์ธรรมคือทิฏฐิที่มีลักษณะแตกต่างออกไป ความเห็นผิดทั้งปวงนั้นล้วนมีรากเหง้ามาจากตัณหาทั้งสิ้น เหตุที่ยังยึดมั่นอยู่เพราะเขาพอใจความเห็นผิดนั้น ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า อุปาทานทั้ง ๔ ล้วนเกิดมาจากตัณหา เหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ (เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน)

อันที่จริง ตัณหาเป็นเหตุ และอุปาทานเป็นผล กล่าวคือ ความยินดีพอใจในกามคุณ ความพอใจในอัตตาตัวตน และความพอใจศีล-พรตที่ไม่ใช่ทางแห่งอริยมรรค ตลอดจนความพอใจในความเห็นผิดอื่นๆ เป็นเหตุ ส่วนความพอใจที่ได้พัฒนาขึ้นจนเป็นความยึดมั่นนั้นจึงเป็นผล

บทที่ ๑๐

อุปาทาน

เป็นปัจจัยให้เกิด

กรรมภพ

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ มี ๒ ประเภท คือ

๑. กรรมภพ ๒. อุปปัตติภพ[๑]

กรรมภพ คือ กรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดอีก จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร ปุญญาภิสังขารชักนำให้เกิดในกามสุคติภูมิ หรือรูปภูมิ อปุญญาภิสังขารชักนำให้เกิดในอบายภูมิ และอาเนญชาภิสังขารชักนำให้เกิดในอรูปภูมิ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า กรรมภพ หมายถึงกรรมที่ก่อให้เกิดภพใหม่ทั้งหมด[๒]

ปุญญาภิสังขาร โดยองค์ธรรมคือ เจตนาเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิต (กามาวจรกุศลเจตนา) ๘ ดวงในกามภูมิ และที่ประกอบในรูปาวจรกุศลจิต (รูปาวจรกุศลเจตนา) ๕ ดวงในรูปภูมิ

อปุญญาภิสังขาร คือ เจตนาที่ประกอบในอกุศลมูลจิต (อกุศลเจตนา) ๑๒ ดวง

อาเนญชาภิสังขาร คือ เจตนาที่ประกอบในอรูปาวจรกุศลจิต (อรูปาวจรกุศลเจตนา) ๔ ดวงในอรูปภูมิ

นอกจากนี้ กรรมที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดภพใหม่อีก ได้แก่ กรรมที่ประกอบด้วยกุศลเจตนาในกามภูมิ คือ ความไม่โลภอยากได้

ทรัพย์สินของผู้อื่น ความไม่พยาบาทปองร้าย และการมีความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) กรรมทั้ง ๓ อย่างนี้จัดเข้าในปุญญาภิสังขาร กล่าวโดยสรุปว่า กรรมภพคือเจตนาในฝ่ายกุศลหรืออกุศล ซึ่งเป็นปัจจัยชักนำให้มีการเกิดต่อไป

อุปปัตติภพ สามารถจำแนกออกได้ ๙ ชนิด[๓] คือ

๑. **กรรมภพ** รูปนามของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในกามภูมิ ได้แก่ การอุบัติเกิดในนรก สวรรค์ มนุษย์ ดิรัจฉาน หรือเปรต เป็นต้น

๒. **รูปภพ** ขันธ์ ๕ ของพรหมในรูปภูมิ

๓. **อรูปภพ** นามขันธ์ของพรหมในอรูปภูมิ

๔. **สัญญาภพ** รูปนามของสัตว์ที่มีสัญญาในภูมิ ๒๙ ภูมิ ยกเว้นอสัญญีภูมิ และเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ

๕. **อสัญญาภพ** รูปขันธ์ของพรหมในอสัญญสัตว์ภูมิ

๖. **เนวสัญญานาสัญญาภพ** นามขันธ์ของพรหมในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ

๗. **เอกโวการภพ** ภพที่มีรูปขันธ์อย่างเดียว

๘. **จตุโวการภพ** ภพที่มีเพียงนามขันธ์ ๔

๙. **ปัญจโวการภพ** ภพที่มีขันธ์ ๕

กล่าวโดยสรุปคือ อุปปัตติภพ หมายถึง รูปนามของสัตว์ที่มีกรรมเป็นปัจจัยชักนำให้เกิดในภพใหม่ ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ภพที่เกิดจากอุปาทาน ได้แก่ กรรมภพ ส่วนอุปปัตติภพอื่นๆ เป็นเพียงผลพลอยได้เท่านั้น

การสัมผัสรับรู้อารมณ์ทั้ง ๖ ที่ดีและไม่ดี (ผัสสะ) ทำให้เกิดความรู้สึกพอใจและไม่พอใจ (เวทนา) เวทนาเป็นเหตุให้เกิดความดิ้นรนทะยานอยาก (ตัณหา) ตัณหานั้นเป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่น (อุปาทาน) อุปาทานในกามารมณ์อาจจะมีกำลังแรงมากจนเป็นแรงปรารถนาเพื่อที่จะได้พบผูกพันกับญาติมิตรในชาติหน้า หรือต้องการบรรลุพระนิพพานพร้อมกับบุคคลผู้เป็นที่รักของตน ดังสาธกในเรื่องเมณฑกเศรษฐี

เรื่องเมณฑกเศรษฐี

เมณฑกเศรษฐีในชาติก่อนได้เกิดเป็นพ่อค้าที่ร่ำรวย ครั้งหนึ่งได้เกิดฉาตกภัย (ภัยที่เกิดจากความแห้งแล้ง) อย่างร้ายแรง พืชพันธุ์ธัญญาหารที่เก็บสะสมไว้ก็ร่อยหรอลงจนไม่พอที่จะเลี้ยงดูข้าทาสบริวารจำนวนมากได้ เศรษฐีจึงจำเป็นต้องปล่อยคนเหล่านั้นให้ไปตามยถากรรม เหลืออยู่แต่เพียงภรรยา บุตรชาย บุตรสะใภ้ และทาสคนหนึ่ง วันหนึ่งภรรยาเศรษฐีหุงข้าวที่เหลืออยู่น้อยมากจนแทบจะไม่พอสำหรับหนึ่งมื้อ เมื่อหุงเรียบร้อยแล้ว กำลังจะเริ่มบริโภคอาหารในเวลานั้นเอง ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้าเดินบิณฑบาตผ่านมา

เมื่อเศรษฐีเห็นพระบิณฑบาตจึงคิดว่า "การที่เราต้องมาประสบความอดอยากในชาตินี้ คงเพราะไม่ได้ทำทานไว้ในชาติก่อน" จึงถวายข้าวในส่วนของตนใส่บาตรจนหมด แล้วอธิษฐานขอให้ชาติต่อไปได้มีอาหารอุดมสมบูรณ์ ได้พบกับภรรยา บุตรชาย บุตรสะใภ้ และทาสอีก ภรรยาเศรษฐีพร้อมทั้งบุตรชายและบุตรสะใภ้ก็ได้อธิษฐานในทำนองเดียวกัน คือขอให้มีอาหารและทรัพย์สินอุดมสมบูรณ์ไม่มีวันหมด และให้ได้พบกันทั้งหมดอีกในชาติหน้า

คำอธิษฐานของเศรษฐีและครอบครัวจึงจัดเป็นอุปาทานในกามภพที่มีกำลังมาก ผู้คนในปัจจุบันก็ยังเป็นทาสของความผูกพันเช่นเดียวกันนี้ ที่น่าแปลกใจคือ อุปาทานของนายปุณณะผู้เป็นข้ารับใช้

เมื่อได้ถวายข้าวแล้ว ได้อธิษฐานขอให้มีอาหารสมบูรณ์ และได้เกิดเป็นทาสของครอบครัวเดิมอีกในชาติหน้า ไม่คิดปรารถนาจะเกิดเป็นพระราชาหรือเป็นเศรษฐี เพราะความผูกพันต่อนายมีกำลังแรงมาก จนทำให้อยากที่จะเกิดมาเป็นทาสของตระกูลนี้อีก

ครั้นพระปัจเจกพุทธเจ้าได้รับอาหารบิณฑบาตแล้ว จึงกล่าวคำอนุโมทนาสาธุการแล้วจึงกลับไปยังภูเขาคันธมาทน์ และยังได้จัดการแบ่งอาหารบิณฑบาตนั้นถวายแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าอีก ๕๐๐ พระองค์ โดยที่ท่านเศรษฐีและครอบครัวได้เห็นเหตุการณ์ทั้งหมดด้วยอานุภาพของพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ในวันเดียวกันนั้นปรากฏว่าทานของท่านเมณฑกเศรษฐีและครอบครัวได้ส่งผลอันยิ่งใหญ่ พวกเขาพบว่าหม้อเต็มไปด้วยข้าวสุก และเมื่อบริโภคจนอิ่มหนำแล้วข้าวก็ยังมิได้พร่องไปแม้แต่น้อยและในยุ้งฉางก็มีข้าวเปลือกอยู่เต็มเช่นเดียวกัน

ต่อมาในสมัยของพระสมณโคดมพุทธเจ้า ท่านเศรษฐีและครอบครัวได้มาเกิดในกรุงภัททิยะแห่งแคว้นมคธตามคำอธิษฐาน ท่านเหล่านั้นมีบุญฤทธิ์ที่น่าอัศจรรย์อันเป็นผลของการถวายทานแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า ต่อมาทั้งหมดได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา เรื่องนี้มีรายละเอียดปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกและคัมภีร์อื่น[๙]

อุปาทานและกรรมภพ

เมื่อความยินดีพอใจในกามคุณได้พัฒนาขึ้นจนเป็นความทะยานอยากอย่างรุนแรง ย่อมจะทำให้บุคคลนั้นดิ้นรนขวนขวายที่จะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วเพื่อให้ได้สิ่งที่ต้องการ ทุกวันนี้ การโจรกรรม และการฆาตกรรมเป็นต้นที่มีอยู่ทั่วไป ล้วนแต่เกิดมาจากอุปาทานในกามอารมณ์เป็นต้นเหตุ ส่วนใหญ่แล้วอาชญากรรมมักมีอุปาทานดังกล่าวเป็นสาเหตุ แต่บางครั้งก็เกิดจากความยึดมั่นในความเห็นผิดอย่างอื่น การสร้างกรรมชั่วนั้นบางครั้งไม่ได้เกิดจากความปรารถนาที่ชั่วสำหรับตนเองอย่างเดียว บางคนอาจสร้างกรรมชั่วเพราะความผูกพันต่อบุคคลอื่นที่เป็นสามีหรือภรรยาอย่างขาดสติ

ปุปผรัตตชาดก

สมัยหนึ่งนานมาแล้ว ในกรุงพาราณสีมีชายเข็ญใจคนหนึ่ง เขามีผ้านุ่งและผ้าห่มสีขาวเพียงอย่างละผืนซึ่งได้ซักไว้อย่างดีเพื่อให้ภรรรยาได้นุ่งห่มไปเที่ยวงานมหรสพ แต่ภรรยาของเขากลับต้องการผ้าสีชมพู ไม่ว่าเขาจะได้พยายามเกลี้ยกล่อมเท่าไร นางก็เฝ้าเซ้าซี้อยู่เสมอ เขาจึงลักลอบเข้าไปในราชอุทยานเพื่อขโมยดอกไม้สำหรับย้อมผ้าให้นาง แต่ถูกทหารยามจับได้จึงถูกลงทัณฑ์ด้วยการเสียบหลาว และแม้จะต้องทนทรมานอย่างแสนสาหัส ทั้งยังถูกกาจิกลูกนัยน์ตา เขาก็ยังเฝ้าคร่ำครวญว่า ความทุกข์กายเพียงนี้ยังเทียบไม่เท่าความทุกข์ใจที่ไม่สามารถทำตามความปรารถนาของภรรยา และไม่ได้ไปเที่ยวงานกับนาง เขาคร่ำครวญอยู่เช่นนี้จนกระทั่งขาดใจตาย แล้วบังเกิดในนรก[๕]

ในปัจจุบัน มีบุคคลจำนวนมากกระทำกรรมชั่วเพราะเหตุจากคนรัก กรรมชั่วเหล่านี้มีอุปาทานในกามอารมณ์เป็นปัจจัย และนำพาให้ไปเกิดในอบายภูมิ นอกจากนั้น บางคนฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญด้วยความสำคัญว่าจะได้รับบุญกุศลที่ผลดี แต่การกระทำดังกล่าวเป็นบาปแน่นอน เพราะมีความทุกข์และการสิ้นชีวิตของสัตว์ที่หวงแหนชีวิตของตน ถ้าอ้างว่าสัตว์เหล่านั้นตายแล้วก็จะไปเกิดในสวรรค์ ก็ควรคิดเทียบดูกับตัวเองว่าถ้าเราหรือคนที่รักถูกฆ่าเพื่อบูชายัญ เราจะอยากถูกฆ่าแล้วไปเกิดในสวรรค์หรือไม่

บางคนเห็นว่าการช่วยให้คนที่กำลังทนทุกข์ทรมานด้วยโรคร้ายที่ไม่สามารถรักษาไม่หายได้ให้ตายไปอย่างรวดเร็วนั้นเป็นการทำความดี แต่ผู้ป่วยนั้นไม่ได้อยากตาย หากเพียงต้องการหายจากความทุกข์ทรมาน และถึงแม้ว่าผู้ป่วยต้องการจะตายก็ตาม ในทางพุทธศาสนาถือว่าการฆ่าสัตว์เป็นบาป หากใครทำให้บิดาหรือมารดาต้องตายก่อนเวลาอันควร ไม่ว่าโดยทางตรงหรือทางอ้อม แม้จะเป็นการฆ่าด้วยความปราณีเพื่อให้พ้นจากโรคร้าย ก็ยังจัดเป็นกรรมชั่วที่ร้ายแรงมาก ซึ่งจะพาให้ตกนรกอย่างแน่นอน

ด้วยเหตุนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า "ความทะยานอยากในกามสุขในมนุษยโลกหรือเทวโลกเพราะเชื่อคำสอนที่ผิดเป็นต้น ทำให้คนบางคนทำกรรมชั่ว เช่น การฆ่าสัตว์ เพื่อให้ได้วัตถุกามที่ต้องการ ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในทุคติภูมิหลังจากตาย เพราะความไพบูลย์แห่งทุจริต"[๖]

ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ความเห็นผิดของบุคคลเหล่านี้เกิดจากการเชื่อครูที่ผิด การไม่ได้ทำกรรมดีมาในชาติก่อน และการไม่สำรวมอินทรีย์ กล่าวคือ คำสอนของครูที่ชั่วจะเป็นเหตุให้ทำชั่ว กรรมชั่วที่เคยทำในชาติก่อนเป็นปัจจัยให้หลงไปตามความเห็นผิดหรือรับเอานิสัยชั่วได้ง่าย และการไม่สำรวมอินทรีย์ย่อมทำให้ตกเป็นเหยื่อของกิเลสที่เย้ายวนได้ง่าย

พระสัทธรรม "ธรรมของคนดี" ผู้ที่ปฏิบัติตามพระสัทธรรม ย่อมได้รับคำสอนที่ดี ละเว้นการประพฤติชั่ว พูดชั่ว และคิดชั่ว มีสัมมาทิฏฐิในเรื่องเกี่ยวกับการเกิดภพใหม่ กรรม และผลกรรม เป็นต้น ตลอดจนฝึกฝนอบรมจิตให้คิดแต่สิ่งดี บำเพ็ญทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา เพื่อประโยชน์สุขในชีวิต

การบำเพ็ญทาน รักษาศีล และอบรมพัฒนาจิต เป็นกรรมดีโดยแท้ เพราะไม่มีโทษและเป็นที่ยอมรับทั่วไป ไม่มีใครตำหนิคนที่หลีกเลี่ยงการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และการละเมิดศีลธรรมอื่นๆ กรรมดีที่เราทำเพื่อความสุขในชาตินี้และชาติหน้าจัดเป็นกุศลกรรมที่เกิดจากกามุปาทาน กรรมเหล่านี้พาให้เกิดอีกในมนุษยโลกหรือเทวโลก ดังนั้นคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า "ส่วนบุคคลอื่นผู้ได้สดับพระสัทธรรมและเชื่อในกรรมเป็นต้น โดยเชื่อว่ากรรมดีย่อมเป็นใบเบิกทางสู่ชีวิตที่ดีขึ้นในกามภูมิ เช่น เป็นเศรษฐี ขุนนาง หรือเทวดา เขาจึงทำกรรมดีด้วยอำนาจของกามุปาทาน และได้เกิดใหม่ในมนุษยโลกและในเทวโลก เพราะความไพบูลย์แห่งสุจริต"[๗]

บทที่ ๑๑

กรรมภพ

เป็นปัจจัยให้เกิด

ชาติ

กรรมและการเกิดภพใหม่

ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า ภวปจฺจยา ชาติ (เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ) การเกิดใหม่ในมนุษยโลก เทวโลก หรืออบายภูมิ จึงมีขึ้นด้วยอำนาจของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม ดังนั้น การเกิดใหม่จึงเกิดจากกรรมซึ่งเป็นผลของความยึดมั่น (อุปาทาน) และความทะยานอยาก (ตัณหา) อันเกิดจากการกระทบกันระหว่างอารมณ์ ๖ กับอายตนะ ๖

กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เพราะมีอวิชชาและสังขารเป็นต้นในภพก่อนเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาในภพปัจจุบัน และด้วยตัณหาพร้อมทั้งอุปาทานในภพปัจจุบันเป็นปัจจัยให้ทำกรรมใหม่ กรรมจึงส่งผลให้เกิดภพใหม่อีก เปรียบเหมือนคนที่ก่ออาชญากรรมจนติดคุกแล้วก็ยังก่อคดีใหม่อีก หรือเหมือนคนที่เฝ้าสร้างหนี้ใหม่ให้พอกพูน ก่อนจะชำระหนี้เก่าให้หมดสิ้น

กรรมใหม่ที่บุคคลสั่งสมในชาติหนึ่ง มีจำนวนนับไม่ถ้วน เมื่อได้โอกาสที่เหมาะสม กรรมใดกรรมหนึ่งจะมาปรากฏเป็นนิมิตให้เห็นในขณะใกล้ตาย ส่งผลให้ปฏิสนธิในภพถัดไป ส่วนกรรมอื่นอาจส่งผลให้ปฏิสนธิในภพต่อๆ ไป ตราบที่ยังวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ถ้าหากกรรมที่สั่งสมมาจากภพก่อนมีกำลังมาก กรรมนั้นจะให้ผลปฏิสนธิก่อนกรรมในภพปัจจุบัน โดยมาปรากฏเป็นกรรม กรรมนิมิต

หรือคตินิมิตในขณะใกล้ตาย ส่งผลให้ปฏิสนธิในทุคติภูมิหรือสุคติภูมิ ดังนั้น คติในภพหน้าจึงมีกรรมดีหรือกรรมชั่วเป็นเครื่องกำหนด

กรรมสามารถจำแนกเป็น ๔ ประเภท[๑] ตามลำดับอำนาจของการให้ผล คือ

๑. ครุกรรม กรรมหนัก

๒. อาจิณณกรรม หรือพหุลกรรม กรรมที่ทำบ่อยๆ จนเป็นความเคยชิน

๓. อาสันนกรรม กรรมที่ทำในขณะใกล้ตาย

๔. กฏัตตากรรม กรรมที่สักแต่ทำ โดยไม่ควรกล่าวว่าเป็นครุกรรมเป็นต้น

ครุกรรม

ครุกรรม หมายถึง กรรมหนัก มีอำนาจให้ผลเป็นลำดับแรก ย่อมตัดกำลังของกรรมอื่นที่จะส่งผลแล้วให้ผลปฏิสนธิเอง

ครุกรรมฝ่ายอกุศล ได้แก่ อนันตริยกรรมทั้ง ๕ คือ การฆ่ามารดา การฆ่าบิดา การฆ่าพระอรหันต์ การทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงห้อพระโลหิต (โลหิตุปบาท) และการทำสงฆ์ให้แตกกัน (สังฆ-เภท) ย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ

ครุกรรมฝ่ายกุศล ได้แก่ การบำเพ็ญรูปฌาน และอรูปฌาน ย่อมให้ผลปฏิสนธิในรูปภูมิและอรูปภูมิแน่นอน

ดังนั้น ศัพท์ว่า ปัญจานันตริยกรรม จึงหมายถึงกรรมอันเป็นบาปหนักที่สุด ๕ ประเภทที่ทำให้ตกนรกอย่างแน่นอน เช่น ผู้ที่ฆ่าบิดาหรือมารดาก็ตาม และโดยเจตนาหรือมิได้เจตนาก็ตาม ย่อมไม่สามารถบรรลุฌานหรือมรรคผลนิพพานในชาติปัจจุบันได้แน่นอน นอกจากนั้น กุศลกรรมใดๆ ของเขาก็ย่อมไม่สามารถขัดขวางหรือช่วยให้พ้นจากอบายภูมิได้ ดังเช่นในเรื่องของพระเจ้าอชาตศัตรู

เรื่องพระเจ้าอชาตศัตรู

พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นพระโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์ผู้ครองแคว้นมคธ ผู้ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธองค์เป็นอันมาก ในขณะที่อัครมเหสีทรงพระครรภ์ ได้มีอาการแพ้ท้องอยากจะเสวยพระโลหิตจากพระพาหาของพระเจ้าพิมพิสาร เมื่อพระองค์ทรงทราบก็ทรงชักพระขรรค์แทงที่พระพาหาเพื่อนำพระโลหิตให้พระนางเสวย เหล่าโหราจารย์ประจำราชสำนักจึงทำนายว่าโอรสในพระครรภ์จักเป็นศัตรูแก่พระราชบิดา ดังนั้น พระโอรสจึงได้นามว่าอชาตศัตรู แปลว่า ผู้เป็นศัตรูกับพระราชบิดาตั้งแต่ยังไม่ประสูติ

ฝ่ายพระอัครมเหสีเมื่อได้ทรงทราบคำทำนาย ก็ได้พยายามกำจัดทารกในครรภ์ แต่ด้วยกรรมเก่าของพระราชาและพระโอรส จึงทำให้ความพยายามของพระนางไม่เป็นผลสำเร็จ ครั้นท้าวเธอทรงทราบเรื่องจึงได้ตรัสห้ามทำอันตรายทารก เมื่อครบกำหนดพระนางได้ประสูติพระโอรส ซึ่งต่อมาเจริญพระชนมพรรษาเติบใหญ่ และได้รับสถาปนาขึ้นเป็นองค์รัชทายาท

ต่อมาภายหลังพระกุมารได้เกิดความเลื่อมใสในอิทธิฤทธิ์ของพระเทวทัต ซึ่งได้เนรมิตตนเป็นกุมารน้อย มีงูพันที่เอว มาปรากฏต่อหน้าเจ้าชายอชาตศัตรู แล้วก็กลับเพศเป็นภิกษุตามเดิม เจ้าชายอชาตศัตรูทอดพระเนตรเห็นเป็นอัศจรรย์ เป็นธรรมดาคนทั่วไปย่อม

ชื่นชมสิ่งอัศจรรย์ และมักจะเลื่อมใสผู้ที่สามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ได้ เจ้าชายอชาตศัตรูจึงทรงมีความเคารพยกย่องพระเทวทัตเป็นอย่างมาก และได้ทำการอุปัฏฐากด้วยปัจจัยต่างๆ

พระเทวทัตเห็นโอกาสจึงดำเนินการตามแผนชั่วร้ายของตน โดยเข้าไปทูลยุยงให้พระราชกุมารปลงพระชนม์พระราชบิดา แล้วขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเอง ส่วนทางตนเองก็จะปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาคแล้วปกครองสงฆ์แทนต่อไป เจ้าชายอชาตศัตรูเห็นดีตามอาจารย์ จึงเข้าไปในพระราชวังเพื่อปลงพระชนม์พระราชบิดา แต่ไม่สำเร็จเพราะถูกอำมาตย์จับได้เสียก่อน เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงทราบเหตุการณ์จึงได้ทรงสละราชสมบัติทั้งหมดให้พระราชกุมาร

เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงสละราชสมบัติให้เจ้าชายอชาตศัตรูท่านทรงดีพระทัย รีบแจ้งข่าวดีแก่พระเทวทัต แต่พระเทวทัตยังไม่พอใจ กล่าวว่า พระราชสมบัติที่พระราชบิดาทรงมอบให้พระองค์นั้นหากทรงพิโรธเมื่อใดก็ยังทรงเอาคืนได้ พระองค์ควรปลงพระชนม์พระราชบิดาเสียจึงจะเป็นการแน่นอน ทั้งยังแนะนำวิธีโดยให้จองจำพระราชบิดาไว้และให้อดพระกายาหาร ไม่ให้ผู้ใดเข้าเฝ้านอกจากพระราชมารดา พระนางได้ลอบถวายอาหารพระเจ้าพิมพิสารด้วยวิธีต่างๆ จนกระทั่งเจ้าชายอชาตศัตรูทรงทราบ จึงสั่งห้ามมิให้พระราชมารดาเข้าเฝ้า พระเจ้าพิมพิสารก็ยังทรงพระชนมชีพอยู่ได้ด้วย

การเดินจงกรม เจ้าชายอชาตศัตรูจึงมีรับสั่งให้กัลบกกรีดพระบาทด้วยมีดโกน ทำให้พระราชบิดาไม่สามารถเดินจงกรมได้ ตามคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า พระเจ้าพิมพิสารต้องประสบวิบากเช่นนี้ เนื่องจากในชาติก่อนเคยสวมรองเท้าเข้าไปในลานพระเจดีย์ และได้เหยียบย่ำไปบนเสื่อที่ปูลาดไว้สำหรับพระภิกษุสงฆ์ด้วยเท้าที่ไม่ได้ล้าง[๒]

พระเจ้าพิมพิสารสิ้นพระชนม์เมื่อมีพระชนมายุได้ประมาณ ๖๗ พรรษา ในวันที่พระราชบิดาเสด็จสวรรคตนั้นเอง พระชายาในพระเจ้าอชาตศัตรูได้ประสูติพระโอรส ท้าวเธอจึงทรงมีปีติยินดีด้วยความรักใคร่ในพระกุมาร ทรงระลึกถึงพระราชบิดาซึ่งถูกจองจำอยู่ได้มีรับสั่งให้ปล่อยพระราชบิดา แต่ก็สายเกินไป เพราะได้ทรงสิ้นพระชนม์ไปแล้ว ต่อมาเมื่อได้ทรงทราบเรื่องจากพระราชมารดาว่าเมื่อครั้งทรงพระเยาว์อยู่นั้น พระราชบิดาได้ทรงทำนุบำรุงพระองค์ด้วยความเสน่หารักใคร่เพียงไร ท้าวเธอก็ยิ่งทรงเป็นทุกข์โทมนัสอย่างหนัก ยามราตรีก็ทรงกระวนกระวายบรรทมไม่หลับ เพราะบาปหนักที่ทรงกระทำต่อพระราชบิดา และนิมิตของนรกได้มารบกวนพระทัยอยู่ตลอดเวลา

พระเจ้าอชาตศัตรูจึงขอให้หมออาชีวกโกมารภัจพาไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ซึ่งในขณะนั้นทรงประทับอยู่ท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูป แต่เนื่องจากภิกษุทั้งหมดนั้นกำลังปฏิบัติภาวนาอยู่ ในที่นั้นจึงมีความสงบเงียบ ไม่มีผู้ใดพูดหรือเคลื่อนไหวมือหรือเท้าเลย

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงมีพระทัยชื่นชมอย่างยิ่ง ทรงดำริว่า "อุทย-ภัททะโอรสของเราจงมีความสงบเยี่ยงพระภิกษุเหล่านี้เถิด" ชะรอยพระองค์จะทรงวิตกกังวลว่าพระราชกุมารจะทราบว่าพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ด้วยวิธีใด แล้วจะพยายามดำเนินรอยตาม การณ์ปรากฏต่อมาว่าความกลัวของพระองค์เป็นความจริง เพราะทั้งพระราชโอรสและพระนัดดาได้ขึ้นครองบัลลังก์ด้วยการปลงพระชนม์พระราช-บิดาของตน

พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงอานิสงส์ของการดำรงเพศเป็นสมณะในพระพุทธศาสนา พระศาสดาได้ตรัสบรรยายคุณของการดำเนินชีวิตของสมณะว่า เป็นที่เคารพสักการะของเหล่าอุบาสกอุบาสิกา มีศีลบริสุทธิ์ สำเร็จโลกิยฌาน ได้อภิญญากำจัดอาสวกิเลส และบรรลุมรรคผล

หลังจากได้สดับพระธรรมเทศนา พระเจ้าอชาตศัตรูทรงมีความเลื่อมใส ประกาศตนเป็นองค์อุปัฏฐาก และหากพระองค์มิได้ทรงกระทำปิตุฆาตพระองค์ก็จะได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน แต่ถึงจะไม่ทรงบรรลุธรรม พระองค์ก็ได้พบความสงบ และเมื่อสิ้นพระชนม์ก็แคล้วคลาดจากการต้องไปรับกรรมในอเวจีมหานรก ซึ่งเป็นคติทั่วไปของผู้ที่กระทำปิตุฆาต แต่เนื่องจากทรงมีศรัทธาเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค จึงไม่ตกอเวจีมหานรก เพียงตกไปในโลหกุมภีนรกซึ่งเป็นนรกขุมที่ร้ายแรงน้อยกว่า[๓]

พระเจ้าอชาตศัตรูแท้จริงมิได้มีจิตใจหยาบช้า เพราะหลังจากที่ปลงพระชนม์พระราชบิดาแล้วได้ทรงสำนึกผิด และมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาค หลังจากพระศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ได้ทรงกระทำสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุอย่างยิ่งใหญ่ อีกทั้งทรงอุปถัมภ์การทำปฐมสังคายนา แต่เนื่องจากการคบหากับอาจารย์ที่ชั่วร้าย จึงถูกชักนำให้ประกอบกรรมชั่วถึงกับกระทำปิตุฆาต เรื่องนี้จึงเป็นอุทาหรณ์ที่ควรจดจำ

ส่วนครุกรรมอีก ๓ ประเภท คือ อรหันตฆาต กระทำโลหิตุปบาท และการทำสังฆเภท ล้วนส่งผลให้ผู้กระทำต้องตกนรกเช่นกัน

อาจิณณกรรม

กรรมอีกประเภทหนึ่งที่ส่งผลปฏิสนธิ คือ กรรมที่กระทำบ่อยๆ จนเป็นความเคยชิน เรียกว่า **พหุลกรรม** หรือ **อาจิณณกรรม** การดำเนินชีวิตไม่ถูกต้องตามครรลองศีลธรรมที่กระทำบ่อยๆ หากไม่พยายามแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้ถูกต้อง ก็จะกลายเป็นนิสัยหรือความเคยชิน และให้ผลวิบากที่ไม่ดีในชาติต่อไป ดังนั้น ผู้ที่เป็นฆราวาสจึงควรรักษาศีล ๕ ให้บริสุทธิ์เป็นนิจอยู่เสมอ และเมื่อหากใดละเมิดศีลก็ควรกล่าวคำสมาทานศีลเสียใหม่ เพื่อเป็นการยืนยันความตั้งใจมั่นที่จะสำรวมระวังไม่ละเมิดอีก ศีลที่บริสุทธิ์มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับพระภิกษุก็เช่นเดียวกัน หากพระภิกษุละเมิดพระวินัยบัญญัติจะโดยเจตนาหรือไม่มีเจตนาก็ตาม แล้วละเลยไม่แก้ไขให้ถูกต้อง ก็จะกลายเป็นการกระทำอาจิณณกรรม ดังนั้น พระภิกษุจึงควรชำระศีลให้บริสุทธิ์ด้วยการปลงอาบัติ และยืนยันความตั้งใจที่จะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ต่อไป

อนึ่ง การบริจาคทาน การเคารพบิดามารดาครูอาจารย์ การเจริญพุทธานุสสติ และการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น ที่กระทำเป็นประจำทุกวัน ก็จัดเป็นอาจิณณกรรมที่มีอำนาจส่งผลปฏิสนธิในลำดับต่อจากครุกรรม

อาสันนกรรม

ในกรณีที่ไม่มีอาจิณณกรรมที่จะให้ผล กรรมที่กระทำในขณะใกล้ตาย (อาสันนกรรม) จะส่งผลในลำดับต่อมา ในคัมภีร์อภิธรรมกล่าวว่า อาสันนกรรมมีอำนาจการให้ผลก่อนอาจิณณกรรม[๔] แต่อาจหมายถึงเพียงบางกรณี เนื่องจากคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวว่าอาจิณณกรรมน่าจะมีอำนาจการให้ผลก่อนอาสันนกรรม[๕] ในที่นี้จึงเรียงอาจิณณกรรมไว้ก่อนอาสันนกรม

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ทางพุทธศาสนามีปรากฏสาธกยืนยันอำนาจการให้ผลของอาสันนกรรมบางอย่าง เช่น เรื่องของเพชฌฆาตที่ฆ่าโจรเป็นอาชีพมาตลอด ๕๐ ปี แต่เมื่อใกล้จะตายได้ถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระสารีบุตร และได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระเถระ เมื่อตายลงได้ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต[๖] อีกเรื่องหนึ่งเป็นเรื่องของชาวประมงที่ตกปลามาตลอด ๕๐ ปี ในขณะใกล้ตายเขาได้รับสรณคมน์จากพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระแล้วได้ไปเกิดในเทวโลก[๗]

แม้อาสันนกรรมฝ่ายอกุศลก็มีอำนาจในการให้ผลมากพอกับฝ่ายกุศล มีอุบาสกชาวสิงหลผู้หนึ่งชื่อว่ามหาวาจกาละได้ปฏิบัติธรรมด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น เป็นระยะเวลา ๓๐ ปีโดยไม่ประสบกับความก้าวหน้าเลย ไม่เคยได้เห็นแสงสว่างแม้แต่

ครั้งเดียว เขาจึงสรุปความว่าพระธรรมคำสอนของพระศาสดาไม่ใช่หนทางสู่ความหลุดพ้น และด้วยความเห็นผิดนี้ได้ส่งผลให้เขาไปถือปฏิสนธิในเปตวิสัยหลังจากสิ้นชีวิต[๘]

การที่ผู้เจริญกรรมฐานแล้วไม่ประสบความก้าวหน้า โดยไม่เห็นแสงสว่างเป็นต้นนั้น อาจเกิดจากสาเหตุหลายๆ ประการ เช่น กระบวนการปฏิบัติไม่ถูกต้อง มีความพยายามที่ผิด หรือมิได้สั่งสมบารมีมาแต่ชาติก่อน มีอาทิในสมัยพุทธกาล พระสุนักขัตตะได้เจริญกรรมฐานจนบรรลุทิพยจักษุญาณ แต่ไม่สามารถบรรลุทิพโสต เพราะไม่มีบุญบารมีเพียงพอ และเนื่องจากกรรมชั่วที่ได้ทำไว้แต่อดีตชาติได้ตามมาเบียดเบียน[๙]

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรท้อใจหากไม่ประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติอย่างที่หวังไว้ แต่ส่วนใหญ่แล้ว การปฏิบัติที่ถูกต้องมักจะก่อให้เกิดประสบการณ์ที่น่าอัศจรรย์ เมื่อจิตมีความสงบและบริสุทธิ์ จะสามารถหยั่งเห็นความแตกต่างระหว่างอารมณ์ที่กำหนดรู้และจิตที่รู้อารมณ์ รวมทั้งความเป็นเหตุเป็นผลกันของสภาวธรรมทั้งสอง และการเกิดดับที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องรวดเร็วของรูปและนามอีกด้วย ในขณะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเห็นแสงสว่าง แต่ถึงแม้เขาจะไม่เห็นแสงสว่างอย่างชัดเจน เขาย่อมรู้สึกได้ถึงความปีติปราโมทย์ เป็นต้น เพราะสติ ปัญญา วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา (ความวางเฉย) เป็นองค์แห่งโพชฌงค์ซึ่งเป็น

สิ่งสำคัญในการพัฒนาวิปัสสนาปัญญา จะเห็นว่าธรรมเหล่านั้นไม่สามารถปรากฏด้วยการพิจารณาใคร่ครวญ โดยมิได้ลงมือปฏิบัติแต่อย่างใด[๑๐]

กฏัตตากรรม

เมื่อกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น คือ ครุกรรม อาจิณณกรรม และอาสันนกรรมไม่เกิดขึ้น กฏัตตากรรมย่อมสามารถส่งผล คำว่า **กฏัตตากรรม** แปลตามศัพท์ว่า กรรมที่เรียกว่าเป็นกรรม เพราะเป็นสิ่งที่ถูกกระทำ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวไว้ว่า กรรมที่ทำไว้ในภพก่อนชื่อว่า กฏัตตากรรม[๑๑] อย่างไรก็ตาม กรรมที่ทำไว้ในภพนี้ ซึ่งมิได้ทำในขณะใกล้เสียชีวิต และมิได้สั่งสมไว้เป็นอาจิณ เพียงเป็นกรรมที่ทำไว้ครั้งเดียวแล้วลืมเลือนไป ก็จัดเป็นกฏัตตา-กรรมเช่นเดียวกัน

ตสฺมา อญฺญตฺร อาคมาธิคมปฺปตฺเตหิ น สุกรา ปฏิจฺจสมุปฺ-ปาทสฺสตฺถวณฺณนา. (วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒)

"ดังนั้น การอธิบายความแห่งปฏิจจสมุปบาท อันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปริยัติและมรรคผลจะทำได้ มิใช่เรื่องง่าย"

บทที่ ๑๒

ชาติ

เป็นปัจจัยให้เกิด

ชรา มรณะ

การเกิดภพใหม่ก่อให้เกิดทุกข์

บทบาทของกรรมในห่วงโซ่แห่งปฏิจจสมุปบาทกล่าวไว้อย่างชัดเจนในข้อความว่า สงฺขาราปจฺจยา วิญฺญาณํ (เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีปฏิสนธิวิญญาณ) ซึ่งได้อธิบายแล้วโดยละเอียด บุคคลที่ใกล้ตายได้ยึดหน่วงเอากรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ที่มาปรากฏให้เห็นในขณะใกล้ตายเป็นอารมณ์ และเมื่อสิ้นใจ อารมณ์ที่ยึดหน่วงไว้นั้นได้ปรุงแต่งปฏิสนธิวิญญาณให้เกิดขึ้น ในขณะนั้นยังมีกรรมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) เกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณ การเกิดขึ้นของรูปนามเป็นเบื้องแรกในภพใหม่นี้ เรียกว่า ชาติ (การเกิดภพใหม่)

การกระทบสัมผัสกับเหล่าอารมณ์ต่างๆ นั้นย่อมก่อให้เกิดเวทนา (ความรู้สึก) ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดตัณหา (ความทะยานอยาก) ความรู้สึกพอใจก่อให้เกิดความผูกพันกับอารมณ์ที่ดี แต่ความรู้สึกไม่พอใจย่อมส่งผลให้เราปรารถนาอารมณ์อื่นที่ดีกว่า เมื่อความปรารถนาพัฒนาเพิ่มขึ้น ก็พัฒนาเป็นความทะยานอยากที่รุนแรงหรืออุปาทาน ที่ส่งผลให้บุคคลพยายามกระทำกรรมเพื่อให้ได้มาซึ่งอารมณ์ที่ต้องการนั้น บุคคลกระทำกรรมดีและชั่วด้วยความหวังที่จะสนองความต้องการของตน นี่คือ กรรมภพที่เกิดจากตัณหา และเป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพใหม่ การเกิดใหม่ย่อมประกอบด้วยความทุกข์ไม่ว่าจะเป็นการเกิดในภพใดก็ตาม

ความทุกข์ในสัตว์ดิรัจฉานหรือในทุคติภูมิอื่นคงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง เพราะในมนุษยภูมิเองก็เต็มไปด้วยความทุกข์ยากลำบากซึ่งเป็นความจริงของชีวิตที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ บุคคลประสบพบกับความทุกข์ตั้งแต่ขณะที่อยู่ในครรภ์มารดา เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ก็ต้องขวนขวายทำงานเพื่อเลี้ยงชีวิต บางครั้งถูกกลั่นแกล้งว่าร้ายจากคนพาล หรือจากผู้ปกครองที่เป็นเผด็จการ ถึงจะสามารถหลีกเลี่ยงความทุกข์ที่เนื่องด้วยการดำรงชีพได้ แต่ก็ต้องยังเผชิญกับความแก่ ความเจ็บ และความตาย ซึ่งเป็นความทุกข์ที่รอคอยเราอยู่นับแต่เกิดมา เมื่อบุคคลปฏิสนธิในภพใหม่ก็ย่อมเดินทางเข้าใกล้ความแก่ ความเจ็บ และความตายอยู่ทุกๆ ขณะ ถึงแม้จะเป็นผู้มีชีวิตที่สุขสบายปราศจากความทุกข์ยากวิตกกังวล แต่รูปนามของเขาย่อมแก่และเสื่อมไปทุกขณะ

มีนิทานอินเดียเรื่องหนึ่งที่สะท้อนเรื่องนี้ได้ชัดเจน เรื่องมีอยู่ว่า ชายคนหนึ่งในเมืองสาวัตถีกลัวความแก่ จึงเหาะขึ้นไปซ่อนอยู่บนท้องฟ้าโดยอมธาตุศักดิ์สิทธิ์ของวิทยาธรอยู่ในปาก ชายคนที่ ๒ หนีจากความเจ็บและความตายด้วยการซ่อนตัวในทะเล ส่วนชายคนที่ ๓ หนีไปซ่อนอยู่ในถ้ำบนยอดเขาหิมพานต์ เมื่อบุตรของพวกเขาได้พากันเที่ยวตามหาบิดาของตน จนได้พบชายคนแรกกลายเป็นชายชราแก่หง่อมน่าเกลียด ชายคนที่ ๒ เจ็บหนักใกล้จะตาย ส่วนคนที่ ๓ นั้นได้เสียชีวิตไปแล้ว ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมบทว่า ไม่มีที่ใดในท้องฟ้า บนพื้นดิน หรือในมหาสมุทร ที่บุคคลจะหนีความตายไปได้ [๑]

ความเศร้าโศก

ความตายและอันตรายของชีวิตคือความเศร้าโศกและความคร่ำครวญเป็นต้น เป็นสิ่งที่จะต้องเกิดขึ้นตราบที่ยังมีการเกิดใหม่ในภพที่มีรูปนามซึ่งเสื่อมสิ้นตลอดเวลา การเกิดใหม่ย่อมนำไปสู่ความโศกเศร้ากังวล ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ

เมื่อญาติสนิทตายจากไปเราย่อมเศร้าโศก ถ้าบุคคลที่สูญเสียไปเป็นมารดาบิดา หรือเป็นสามีภรรยา อันเป็นผู้ที่ยึดถือพึ่งพิง หรือเป็นบุตรธิดาอันเป็นที่รักยิ่งของเรา ความเสียใจก็ยิ่งมีมากจนท่วมท้น เหตุให้เกิดความเศร้าโศกอีกประการหนึ่ง ก็คือ การสูญเสียทรัพย์สมบัติจากภัยต่างๆ เช่น ผู้ปกครองประเทศ โจรผู้ร้าย อัคคีภัย อุทกภัย และทายาทที่ผลาญทรัพย์ ความเศร้าโศกอาจเกิดจากการมีโรคภัยเบียดเบียน และสุขภาพที่เสื่อมโทรมลง ผู้ป่วยบางคนมีอาการซึมเศร้าเพราะความเจ็บป่วยของตนจนกระทั่งเป็นอุปสรรคต่อการเยียวยา ในกรณีของภิกษุหรือฆราวาสที่รักษาศีลอย่างเคร่งครัด ก็จะมีความกังวลว่าศีลของตนจะด่างพร้อย ดังเช่นฤาษีอิสิสิงคะที่เป็นทุกข์ใหญ่หลวงเมื่อท่านละเมิดศีลเพราะถูกเทพธิดายั่วยวน และผู้ที่กระทำผิดเพราะหลงเชื่อคำสอนของครูอาจารย์ที่มีมิจฉาทิฏฐิย่อมต้องทุกข์ใจด้วยความสำนึกผิด

นอกจากนั้น ยังมีภัยพิบัติต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นในชีวิต เช่น อุบัติเหตุ หรือโจรปล้น เป็นต้น ตลอดจนความยากลำบากในการหาเลี้ยงชีพ การแสวงหาสิ่งจำเป็นในชีวิตก็เป็นเหตุให้เกิดความเศร้าโศกเช่นเดียวกัน

สรุปความว่า ได้ว่าความเศร้าโศกมีเหตุเกิดมาจาก[๒]

- ความวิบัติของญาติ (ญาติพยสนะ)
- ความวิบัติของทรัพย์ (โภคพยสนะ)
- ความวิบัติของโรค (โรคพยสนะ)
- ความวิบัติของศีล (สีลพยสนะ)
- ความวิบัติของทิฏฐิ (ทิฏฐิพยสนะ)
- และอุบัติภัยอื่นๆ

ความคร่ำครวญ

ผู้ที่เกิดความเศร้าโศกแล้วมิอาจสะกดกลั้นไว้ได้ ย่อมร้องไห้คร่ำครวญออกมา ส่วนใหญ่มักเกิดกับสตรีที่มีจิตใจอ่อนแอมากกว่าบุรุษ อย่างไรก็ตาม น้ำตาของเหล่าสัตว์ที่ร้องไห้คร่ำครวญเพราะสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักนั้น มีมากกว่าน้ำในมหาสมุทรเสียอีก[๓] จึงเป็นที่ประจักษ์ว่าความคร่ำครวญของเหล่าสัตว์เป็นทุกข์เพียงใด

ความทุกข์กาย

ความทุกข์กายของมนุษย์เป็นการประสบพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฐารมณ์) เช่น ถูกหนามตำ สะดุดตอไม้ ถูกไฟไหม้ ถูกเฆี่ยนตี หรือป่วยไข้ ส่วนสัตว์นรกมักได้รับความทุกข์กายตลอดเวลาไม่เว้นแม้แต่วินาทีเดียว โดยถูกไฟเผาบ้าง ถูกทารุณกรรมจากนายนิรยบาลบ้าง เป็นต้น หมู่เปรตบางจำพวกก็ถูกไฟเผาเหมือนสัตว์นรก บ้างถูกตอกด้วยเหล็กแหลม หรือถูกเข็มทิ่มแทง หรือถูกฝูงแร้งกาจิกตีอยู่ตลอดเวลา บ้างก็อดอยากหิวโหยไม่เคยได้ดื่มกินมาก่อนตั้งแต่เกิดเป็นเปรต สัตว์ดิรัจฉานต่างๆ เช่น วัว ควาย ม้า ลา เป็นต้น ต้องลำบากในการทำงานอย่างเหน็ดเหนื่อย บางคราวก็ถูกเฆี่ยนตี หรือต้องทนหิวกระหายเป็นเวลานาน สัตว์ดิรัจฉานที่ไม่มีเจ้าของต้องทนลำบากมากกว่านั้นเสียอีก

ความทุกข์ใจ

เหล่ามนุษย์นั้นต้องได้รับความทุกข์ทางใจ เมื่อประสบพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ในขณะเห็นรูปที่ไม่อยากเห็น ได้ยินเสียงพูดตำหนิที่ไม่อยากได้ยิน ได้รับกลิ่นเหม็น ลิ้มรสที่ไม่ถูกปาก หรือกระทบสัมผัสสิ่งที่ไม่ถูกใจ ย่อมเกิดความทุกข์ใจ ทั้งนี้เพราะเรามีจิตวิญญาณนั่นเอง ดังนั้น เมื่อเราได้รับทุกข์ทางกายแล้วยังเป็นทุกข์ทางใจซ้ำอีก จึงเกิดเป็นความทุกข์สองชั้น เรียกว่า เจ็บทั้งกายและใจ เหมือนการนำเอาลูกศรอีกอันหนึ่งมาบ่งลูกศรที่ถูกยิงอยู่ก่อน แล้วลูกศรนั้นหักทิ่มฝังลง ย่อมทำให้เกิดความทุกข์สองชั้น[๕]

ปุถุชนทั่วไปมักจะเป็นทุกข์เมื่อคิดไปถึงความเดือดร้อนหรือความลำบากที่ตนเคยได้ประสบมาในอดีต กำลังประสบอยู่ หรือจะประสบในอนาคต เขาจะรู้สึกแค้นเคืองและขมขื่นทุกครั้งเมื่อตนเองต้องตกในที่นั่งลำบากหรือพบความหายนะ แต่พระอรหันต์หรือพระอนาคามีที่ขจัดโทสะได้หมดสิ้นแล้ว ย่อมไม่มีความเดือดร้อนใจเมื่อประสบกับความทุกข์ทางกาย ดังเช่นผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบัน ย่อมเป็นอิสระจากความหลงผิดว่ามีอัตตาตัวตนซึ่งเป็นเหตุให้ทุกข์ใจเพราะห่วงใยสงสารตนเอง

อันที่จริงแล้ว ความทุกข์ทั้งหลายมีรากเหง้ามาจากการเกิดทั้งสิ้น ชีวิตที่แท้นั้นจริงมีแต่ความทุกข์ ปราศจากตัวตน หรือหากมีตัวตนที่เป็นผู้เสวยสุขก็ไม่มีสิ่งใดที่น่าเพลิดเพลินยินดีได้อย่างแท้จริง

“เพราะเหตุนั้น จึงควรระลึกถึงคำสอนของพระพุทธองค์ที่ให้กำหนดรู้ทุกขเวทนาเมื่อประสบกับความทุกข์”

ตามหลักของปฏิจจสมุปบาทนั้น สิ่งที่เชื่อมโยงภพหนึ่งไว้กับอีกภพหนึ่งก็คือความสัมพันธ์กันโดยความเป็นเหตุและผล นั่นคือ ตัณหาและกรรมเป็นต้น ที่มีอวิชชาเป็นปัจจัยในภพก่อน เป็นเหตุให้เกิดผล ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาในภพต่อไป ซึ่งเริ่มต้นด้วยการเกิด และตามมาด้วยความแก่ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจต่างๆ ในท่ามกลาง และจบลงด้วยความตาย

คำสอนของพระบรมศาสดาจะไม่น่าสนใจสำหรับปุถุชนที่มีความหลงผิดว่าชีวิตเป็นสุข มีตัวตน หากแต่ความทุกข์และความไม่มีตัวตนของชีวิตเป็นความจริงที่ไม่อาจโต้แย้งได้ ไม่มีข้อยกเว้นแม้แต่ในเทวโลก เทวดาบางพวกที่สถิตอยู่บนพื้นดินมีความเป็นอยู่ที่ต้องกระเสือกกระสนเพื่อความเป็นอยู่และลำบากมากยิ่งกว่าพวกมนุษย์เสียอีก เทวดาชั้นต่ำนี้เรียกว่า **วินิปาติกะ** ซึ่งหมายรวมถึงภูตผีปีศาจ เป็นต้น เทวดาบางเหล่าที่สถิตอยู่บนสวรรค์ก็ไม่มีความสุขเพราะไม่มีวิมานสวยงาม และมีบริวารน้อย แม้แต่ท้าวสักกเทวราชผู้เป็นใหญ่ในหมู่เทวดาก็ยังยอมรับกับพระมหากัสสปเถระว่า พระองค์

มีรัศมีด้อยกว่าเทวดาตนอื่นๆ เพราะกุศลกรรมที่ชักนำให้มาอุบัติในเทวโลกนั้น เป็นกุศลกรรมที่ได้บำเพ็ญไว้ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก พระองค์จึงคอยหลีกเลี่ยงเมื่อเห็นเทวดาตนอื่นที่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่าพระองค์ซึ่งมีนามว่า จูฬรถะ มหารถะ และอเนก-วัณณะ เป็นต้น เนื่องจากได้ประกอบกุศลกรรมในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ [๕]

ดังนั้น ท้าวสักกเทวราชจึงมิได้มีความสุขอยู่ตลอดเวลา และบรรดาเทพธิดาบริวารของพระองค์ก็ได้กราบเรียนพระเถระเช่นเดียวกันว่า พวกตนพบกับความทุกข์เพราะไม่อาจเทียบได้กับพระชายาที่มีบุญฤทธิ์สูงส่งว่า จึงต้องอยู่ห่างไกลจากพระอินทร์เพราะมีบุญฤทธิ์น้อยไม่สามารถเข้าใกล้ได้เมื่อมีเทพธิดาที่มีบุญฤทธิ์มากกว่าอยู่ใกล้ๆ เทพบุตรบางตนเป็นทุกข์เมื่อเห็นสัญญาณซึ่งบอกการสิ้นอายุขัยของตน ซึ่งเรียกว่า **บุพนิมิต** มี ๕ อย่าง คือ

- ทิพยภูษาเศร้าหมอง
- ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง
- พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
- ความมีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏในสรีระ
- ความเบื่อหน่ายในทิพยอาสน์ [๖]

เทวดาบางตนอาจจุติอย่างกระทันหันในขณะที่เพลิดเพลินอยู่กับการเสวยทิพยสุข ซึ่งคล้ายกับการตายอย่างกระทันหันของมนุษย์ด้วยโรคเส้นโลหิตในสมองแตก ความตายอาจเกิดขึ้นได้รวดเร็วในเวลาเพียงไม่กี่วินาที เหมือนเปลวเทียนที่ดับไป ดังสาธกในเรื่องของสุพรหมเทพบุตร

เรื่องสุพรหมเทพบุตร

สุพรหมเทพบุตรมีนางเทพอัปสรจำนวน ๑,๐๐๐ นางเป็นบริวาร ขณะที่กำลังเล่นเพลินอยู่ในอุทยาน นางเทพอัปสร ๕๐๐ นางได้จุติและไปเกิดในนรก ท้าวเธอเห็นพวกนางเสวยทุกข์อยู่ในนรกและทรงทราบล่วงหน้าว่าพระองค์เองก็จะจุติและไปบังเกิดในนรกเช่นเดียวกัน จึงทรงหวาดหวั่นยิ่ง จึงพานางเทพอัปสรบริวารที่เหลือไปเข้าเฝ้าพระศาสดา ทูลขอให้พระองค์ตรัสบอกสถานที่ที่ปราศจากความกลัว[๗] พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ไม่ทรงเห็นวิธีอื่นใดที่จะช่วยสัตว์โลกให้พ้นจากภัยได้นอกจากการบำเพ็ญโพชฌงค์ (ธรรมอันเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ สติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น) ธุดงค์ (การปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลส) และสัมมัปปธาน (ความเพียรชอบ) ซึ่งจะทำหน้าที่ดับตัณหา ตลอดจนอินทริยสังวรศีล (การสำรวมอินทรีย์) เพื่อระวังไม่ให้เกิดกิเลส และนิพพานซึ่งหมายถึงการปล่อยวางทุกสิ่งทุกอย่างคือความดับรูปนามทั้งสิ้น[๘]

เมื่อได้สดับพระธรรมเทศนานี้ สุพรหมเทพบุตรและบริวารได้บรรลุโสดาปัตติผล แต่สิ่งที่เราควรสำเหนียกไว้ก็คือ การจุติอย่างกะทันหันของเหล่าเทพอัปสร เพราะคติของผู้ที่จุติในขณะกำลังแสวงหาความเพลิดเพลินอยู่นั้น เป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างยิ่ง เนื่องจากมักจะตกไปสู่นรกเพราะผลของอกุศลชวนะ และหากผู้ใกล้ตายได้เห็นสัญญาณของความตายที่ใกล้เข้ามา ก็จะยิ่งตกใจกลัว เพิ่มความทุกข์ให้มากยิ่งขึ้น

ความทุกข์ที่เกิดจากความยึดมั่นในความสุขเกิดได้ไม่เฉพาะในกามภูมิเท่านั้น พรหมในรูปภูมิและอรูปภูมิก็เช่นเดียวกัน ถึงแม้พรหมจะไม่มีกามสุขเกี่ยวกับการได้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัส เพราะมีเพียงการเห็นและการได้ยินเท่านั้น แต่อารมณ์ของการเห็นและได้ยินก็ไม่เกี่ยวข้องกับกามอารมณ์ และความสุขที่เกิดแก่พรหมเป็นของประณีตละเอียดกว่ากามสุข ทำให้บุคคลบำเพ็ญฌานเพื่อให้ไปบังเกิดในพรหมโลกด้วยกามุปาทาน สมดังที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า บุคคลบางคนปรารถนาความสุขในพรหมโลก เพราะเชื่อว่าเป็นความสุขที่ดีเลิศยิ่งกว่าในมนุษย์โลกและเทวโลก ดังนั้นความปรารถนาอารมณ์ที่น่าพอใจจึงเป็นต้นเหตุให้พวกเขาปฏิบัติเพื่อให้ได้รูปฌานและอรูปฌานสมาบัติ ซึ่งทำให้ไปอุบัติในรูปภูมิและอรูปภูมิ [๙]

ฉะนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่มีคนคิดหรือพูดเกี่ยวกับกามสุขในพรหมภูมิ ผู้ที่เข้าใจคำสอนของพระบรมศาสดาอย่างถ่องแท้ย่อมจะไม่เข้าใจผิดเช่นนั้น แต่สำหรับผู้ที่ไม่รู้ความจริงหรือไม่ได้ศึกษาก็อาจเห็นคล้อยตามได้ คัมภีร์อินเดียบางคัมภีร์กล่าวถึงพรหมว่าอยู่ร่วมกับภรรยา และบางคัมภีร์ถึงกับกล่าวว่า นิพพานเป็นนครแห่งหนึ่งบนสรวงสวรรค์ มีวิมานทิพย์ที่เราสามารถไปอยู่กับครอบครัวและบริวารได้

กามุปาทานเป็นความทะยานอยากที่แรงกล้า

ในที่นี้ **กามุปาทาน** มิได้หมายถึงตัณหา (ความทะยานอยาก) ในกามสุขที่มากเกินไปเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมถึงตัณหา (รูปตัณหา) ที่พอใจรูปฌานและรูปภพ และตัณหา (อรูปตัณหา) ที่พอใจอรูปฌานและอรูปภพอีกด้วย ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถกำจัดตัณหาที่แรงกล้าได้ก็ต่อเมื่อบรรลุอริยมรรคขั้นสูงสุดคืออรหัตตมรรคเท่านั้น ทั้งนี้เพราะตัณหาเป็นต้นเหตุของความพยายามที่จะบำเพ็ญรูปฌานและอรูปฌาน สำหรับปุถุชนทั่วไปนั้น ฌาน มีความหมายถึง รูปฌานและอรูปฌานที่มีกามตัณหาเป็นต้นเหตุ อันชักนำให้อุบัติเกิดในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ และตั้งแต่ปฏิสนธิขณะเป็นต้นไปย่อมมีความชราของรูปนามตามมาในทันที แม้ความชราของพรหมมิได้ปรากฏชัดเหมือนของมนุษย์ แต่ก็นำไปสู่ความเสื่อม และเมื่อถึงกาลสิ้นอายุ พรหมก็หนีไม่พ้นการจุติไปได้

เนื่องจากพรหมหลุดพ้นแล้วจากความโกรธ ชีวิตของพรหมจึงไม่มีความโศกเศร้าและความวิตกกังวล เป็นต้น และเพราะไม่มีกายปสาทรูป พรหมจึงปราศจากความทุกข์กาย แต่ก็ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากชาติ ชรา และมรณะซึ่งเป็นสภาพที่มีอยู่ประจำของชีวิตในทุกภพภูมิ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า หากต้องการหลีกหนีจากชราและมรณะ เราจะต้องพยายามไม่ให้มีการเกิด และถ้าจะหลีกเลี่ยงการเกิดเราก็จำเป็นต้องหลีกเลี่ยงการกระทำกรรมทั้งกรรมที่ดีและชั่ว

(กรรมภพ) เมื่อจะกำจัดกรรมภพได้ก็ต้องกำจัดตัณหาและอุปาทานก่อน ในการนี้ กระบวนการทางจิตจะต้องจบลงที่เวทนาเท่านั้น ไม่พัฒนาต่อไปเป็นความปรารถนาใดๆ ทั้งสิ้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมระงับความปรารถนาไม่ให้เกิดขึ้นด้วยการกำหนดรู้ เพื่อให้เห็นพระไตรลักษณ์ของสรรพสิ่งที่มากระทบอายตนะ อันเป็นวิธีเดียวที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้เกิดตัณหาซึ่งเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ เป็นต้น ซึ่งจะนำไปสู่ชราและมรณะตามกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท นี่คือการดับทุกข์ชั่วคราว เป็นตทังคประหาณ และหากผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงวิปัสสนาญาณในอริยมรรคก็จะสามารถดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงเป็นสมุจเฉทประหาณ

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพใหม่

ทิฏฐุปาทาน หมายความถึง ความยึดมั่นความเห็นว่าภพหน้าไม่มี กรรมและผลกรรมไม่มี ดังนั้น อุจเฉททิฏฐิที่เชื่อว่า เมื่อสัตว์ตายลง ภพย่อมขาดสูญไปไม่มีการเกิดอีก จึงจัดเป็นทิฏฐุปาทาน บุคคลที่ยึดถือความเชื่อนี้จะไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องทำกรรมดีและละเว้นกรรมชั่ว จึงไม่ทำกุศลเพื่อให้ได้รับสุขในภพหน้า แต่จะแสวงหาความสุขในปัจจุบันให้มากที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ โดยไม่สนใจว่าจะเป็นการแสวงหาที่ถูกต้องหรือไม่ และเนื่องจากไม่คำนึงถึงศีลธรรมอันดีงาม การกระทำของเขาจึงเป็นอกุศลกรรมเสียเป็นส่วนมาก ซึ่งจะปรากฏเป็นนิมิตที่ไม่ดีในขณะใกล้ตาย ชักนำให้เขาไปปฏิสนธิในทุคติภูมิ ดังเช่นเรื่องนันทกเปรต[๑๐]

ภายหลังพุทธปรินิพพานราวสองร้อยปี มีกษัตริย์พระองค์หนึ่งพระนามว่าพระเจ้าปิงคละ ทรงปกครองแคว้นสุรัฏฐะ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือของบริเวณที่เป็นกรุงบอมเบย์ทางตะวันตกของอินเดียในปัจจุบัน พระองค์มีเสนาบดีคนหนึ่งชื่อนันทกะ เขาเป็นผู้ยึดมั่นมิจฉาทิฏฐิว่าการให้ทานเป็นต้นไม่มีประโยชน์ เมื่อตายไปแล้วได้เกิดเป็นเวมานิกเปรตอาศัยอยู่ที่ต้นไทรใหญ่ในเทือกเขาวินธยะ แต่เมื่อธิดาของเขาได้ถวายขนมและน้ำดื่มแด่พระภิกษุแล้วอุทิศส่วนกุศลให้เขาก็มีขนมและน้ำดื่มอันเป็นทิพย์อย่างเหลือเฟือ ทำให้เขาสำนึกผิดที่ได้ยึดมั่นมิจฉาทิฏฐิในชาติก่อน วันหนึ่งเขาได้บันดาลให้พระเจ้า

ปิงคละและอำมาตย์ราชข้าบริพารหลงทางมาที่วิมานของเขาแล้วได้ถวายขนมและน้ำดื่มแก่พระราชาอำมาตย์ราชข้าบริพาร เมื่อพระเจ้าปิงคละได้ตรัสถาม นันทกะก็ได้เล่าเรื่องของตนในอดีตว่าเคยเป็นคนใจบาป มีมิจฉาทิฏฐิ บริภาษสมณพราหมณ์ และห้ามปรามผู้คนที่ให้ทาน เป็นต้น เมื่อตายลงจึงไปเกิดเป็นเปรต และเมื่อธิดาของตนได้อุทิศส่วนกุศลให้จึงมีความสุขสบายขึ้น แล้วนันทกะยังได้ทูลต่อไปว่า อีกหกเดือนต่อมา เขาก็จะสิ้นจากเปรตแล้วไปเกิดเป็นสัตว์นรกเสวยทุกข์ทรมานอย่างสาหัสเนื่องจากความเห็นผิดของเขา

ข้อคิดจากเรื่องนี้ก็คือ ความยึดมั่นความเห็นผิดเป็นเหตุให้กระทำอกุศลกรรมและชักนำให้เกิดในทุคติภูมิ อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถ-กถาได้กล่าวไว้อีกว่า การยึดมั่นในอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ) อาจชักนำให้ไปเกิดในเทวโลกหรือพรหมโลกได้ หากเป็นการเชื่อว่าภพจะขาดสูญเมื่อจุติจากเทวดาหรือพรหม[๑๑] แต่ความเห็นผิดข้างต้นไม่ค่อยพบในปัจจุบัน ส่วนใหญ่ความเชื่อว่าภพขาดสูญมักจะทำให้บุคคลมีความโน้มเอียงไปในการทำชั่ว

การกระทำกรรมอาจเกิดจากสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าภพเที่ยง) ซึ่งมีความเชื่อว่ามีอัตตาตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรเป็นผู้เสวยผล

ของกรรมดีและกรรมชั่วในภพต่อไป จึงขวนขวายทำสิ่งซึ่งตนเข้าใจว่าเป็นกรรมดี ซึ่งความจริงอาจเป็นกรรมชั่วไปก็ได้ แต่ไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือชั่วก็ตาม หากเป็นการกระทำที่มีสัสสตทิฏฐิเป็นแรงจูงใจก็เป็นกรรมที่ให้ผลปฏิสนธิในภพใหม่ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์อีก

นอกจากนี้ ยังมีเหตุให้ทำกรรมอีกเหตุหนึ่ง คือ ความเชื่อเรื่องโชคลางอย่างงมงายไร้เหตุผลซึ่งมีอยู่มากมาย เช่น เชื่อว่าการพบเห็นคนวรรณะต่ำทำให้อับโชค การมีผึ้งมาทำรังอยู่ในบ้านหรือมีตัวเงินตัวทองเข้ามาในบ้านทำให้ยากจน เป็นต้น ผู้ที่เชื่อดังกล่าวนี้มักจะกระทำความชั่ว เช่น รังแกคนจัณฑาลอย่างโหดร้าย หรือฆ่าผึ้งให้ตาย เป็นต้นเช่นกัน

ในเรื่องจิตตสัมภูตชาดก[๑๒] พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดในวรรณะจัณฑาลที่หมู่บ้านจัณฑาลใกล้ประตูของเมืองอุชเชนี มีนามว่าจิตตะ พระอานนท์เกิดเป็นลูกผู้น้องชื่อว่าสัมภูตะ มาณพทั้งสองหาเลี้ยงชีพด้วยการแสดงศิลปะ วันหนึ่งธิดาเศรษฐีและธิดาพราหมณ์ปุโรหิตซึ่งเป็นผู้เชื่อถือเรื่องโชคลางพร้อมด้วยบริวารได้นำอาหารและเครื่องดื่มเพื่อไปดื่มกินกันในอุทยาน ระหว่างทางได้เห็นมาณพทั้งสองเข้า เมื่อทราบว่าเป็นคนจัณฑาลก็คิดว่านี้เป็นลางร้าย จึงพาบริวารกลับบ้าน เหล่าบริวารของนางทั้งสองจึงโกรธแค้นมาณพทั้งสองที่ทำให้ต้องพลาดโอกาสจะได้กินเลี้ยงจึงช่วยกันทุบตีมาณพทั้งสองนั้น

มานพจัณฑาลทั้งสองจึงปรึกษากันว่าพวกเราถูกทุบตีเพราะเกิดในวรรณะต่ำ จึงปลอมเพศเป็นพราหมณ์ แล้วเดินทางไปศึกษาศิลปวิทยาที่เมืองตักกสิลา จิตตมาณพเป็นผู้มีปัญญามาก ได้เป็นหัวหน้านักศึกษา วันหนึ่งอาจารย์ได้รับเชิญให้ไปสวดมนต์ที่บ้านของชาวบ้านคนหนึ่ง อาจารย์จึงสั่งให้จิตตมาณพพร้อมด้วยศิษย์คนอื่นๆ ไปสวดตามคำเชิญ สัมภูตมาณพได้ดื่มน้ำนมร้อนโดยไม่ระวังจึงถูกนมลวกปาก เขาเผลอสติพูดเป็นภาษาจัณฑาลว่า ขฬุ ขฬุ เมื่อจิตตมาณพได้ยินดังนั้นไม่ทันตั้งสติก็ตอบไปว่า นิคคละ นิคคละ (บ้วนออกมาๆ) ความพลั้งเผลอนี้เป็นเหตุให้นักศึกษาที่เป็นพราหมณ์ตระกูลสูงได้ทราบพื้นเพที่แท้จริงของมาณพทั้งสอง จึงเข้าทุบตีและพากันขับออกจากสำนักเรียน

เมื่อออกจากสำนักทิศาปาโมกข์แล้ว มาณพทั้งสองได้ไปบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่าตามคำแนะนำของอาจารย์ ต่อมาไม่นานก็จุติ แล้วไปเกิดเป็นกวาง เมื่อตายจากกวางได้ไปเกิดเป็นนกเหยี่ยว หลังจากนั้นจิตตดาบสได้เกิดเป็นบุตรของพราหมณ์ปุโรหิต สามารถระลึกชาติได้ทั้ง ๔ ชาติ เมื่อเจริญวัยเติบโตขึ้นก็ออกบวชเป็นฤาษี บำเพ็ญฌานอภิญญาอยู่ในป่าหิมพานต์ ส่วนของสัมภูตดาบสเกิดเป็นราชโอรสสามารถระลึกชาติได้เฉพาะชาติที่เป็นคนจัณฑาลเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระราชบิดาสวรรคต ได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระราชาและใช้เวลาให้หมดไปกับการแสวงหากามสุข

เมื่อจิตตดาบสได้ทราบด้วยญาณว่าพระเจ้าสัมภูตะเป็นผู้เพลิดเพลินในกามสุข ก็ได้รออยู่จนเวลาผ่านไปได้ ๕๐ ปี จึงเหาะมาที่ราชอุทยาน พระราชาทรงทราบว่าพระฤๅษีคือพี่ชายในชาติก่อน จึงเสด็จไปเพื่อเชิญให้ครองราชย์ร่วมกัน แต่ฤๅษีมีปณิธานที่จะดำรงชีวิตสมณะที่สำรวมและละวาง เนื่องจากได้เห็นทั้งผลของกรรมดีและกรรมชั่ว จึงเตือนให้พระราชาทรงระลึกถึงอดีตชาติที่เคยเกิดเป็นคนจัณฑาล กวาง และนกเหยี่ยว เพื่อให้ทรงตระหนักถึงความไม่แน่นอนของชีวิต และชวนให้พระราชาสละราชสมบัติออกผนวช แต่พระเจ้าสัมภูตะยังไม่สามารถตัดพระทัยจากราชสมบัติและโลกิยสุขได้ พระโพธิสัตว์จึงกลับไปยังป่าหิมพานต์ตามเดิม ต่อมาภายหลังพระราชาทรงเบื่อหน่ายโลกิยสุข ได้มอบราชสมบัติให้พระราชโอรสแล้วเสด็จออกผนวชเป็นฤๅษีในป่ากับจิตตดาบส ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุฌานอภิญญาในกาลต่อมา

ความเชื่อโชคลางส่งผลให้ไปเกิดในทุคติภูมิ

ความเชื่อโชคลางเป็นต้นเหตุให้กระทำกรรมชั่วที่ส่งผลให้ปฏิสนธิในทุคติภูมิดังจะทราบได้จากเรื่องของนายพรานสุนัขชื่อโกกะ[๑๓] กล่าวคือ ในสมัยพุทธกาล พรานสุนัขนายหนึ่งชื่อว่าโกกะ พำนักอยู่ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในเวลาเช้าพรานโกกะพร้อมด้วยสุนัขจะเดินทางไปล่าสัตว์ในป่า ระหว่างทางได้พบพระภิกษุรูปหนึ่งกำลังเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน พรานไม่พอใจ คิดว่าการพบพระภิกษุเป็นลางร้าย ทำให้อับโชค และในวันนั้นก็เผอิญล่าสัตว์เป็นอาหารไม่ได้แม้แต่ตัวเดียว เมื่อกลับมาก็พบกับพระภิกษุรูปเดิมอีก จึงเกิดความโกรธแค้นว่า เป็นเพราะพระภิกษุทำให้ตนโชคร้ายจับสัตว์ไม่ได้จึงให้สัญญาณสั่งสุนัขให้กัดพระภิกษุ พระภิกษุรีบปีนหนีขึ้นไปบนต้นไม้ นั่งอยู่บนกิ่งที่ไม่สูงนัก นายพรานได้ใช้ปลายแหลมของลูกศรแทงที่ฝ่าเท้าของท่าน ทำให้ท่านต้องยกเท้าที่ถูกแทงขึ้นแล้วหย่อนเท้าอีกข้างหนึ่งลงไป สลับกันไปมาอยู่อย่างนั้น จนในที่สุดจีวรของท่านก็ลื่นหลุดลงไปคลุมที่นายพราน ฝูงสุนัขที่ล้อมรอบต้นไม้อยู่นั้นคิดว่านายพรานเป็นพระภิกษุจึงเข้ารุมกันกัดจนถึงแก่ความตาย เมื่อสุนัขรู้ว่าได้กัดเจ้าของตายก็ตกใจ พากันวิ่งหนีไป

จากนั้น พระภิกษุลงจากต้นไม้แล้วเข้าไปกราบทูลเรื่องราวนี้แด่พระผู้มีพระภาคด้วยความสงสัยว่าศีลของตนจะด่างพร้อยหรือไม่ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า คนพาลที่ประทุษร้ายบุคคลไม่ประทุษร้ายตอบ

ผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส กรรมชั่วย่อมหวนกลับมาสนองเขาเหมือนผงธุลีที่ซัดทวนลมไป ย่อมปลิวกลับมาหาตน[๑๔]

การที่นายพรานในเรื่องนี้ต้องตายอย่างอนาถ และต้องไปเสวยทุกข์ในอบายภูมิเป็นเพราะกรรมชั่วซึ่งมีรากเหง้ามาจากการเชื่อโชคลางของเขา คนบางคนมีความวิตกกังวลเมื่อหมอดูทำนายว่าดวงไม่ดี จึงเอาดอกไม้ไปบูชาพระพุทธรูป ไปฟังเทศน์ หรือปฏิบัติธรรม ส่วนบางคนฝันว่าจะมีโชคร้าย ก็ไปนิมนต์พระให้สวดพระปริตรเพื่อสะเดาะเคราะห์ การทำกรรมดีของเขาย่อมชักนำให้ปฏิสนธิในภพที่ดี แต่แม้จะเกิดในภพที่ดีก็ยังไม่พ้นจากความทุกข์ ไม่ต่างกันกับการเกิดที่เป็นผลของกรรมชั่ว

คนเขลาบางคนทำกรรมชั่วเพื่อป้องกันตนไม่ให้ประสบกับเคราะห์ร้าย ในคัมภีร์ชาดก[๑๕] ได้กล่าวถึงพระราชาบางพระองค์มีบัญชาให้ทำพลีกรรมด้วยการฆ่าสัตว์ต่างๆ อย่างละ ๔ เพื่อสังเวยเทพยดา เช่น แพะ ม้า และคน ซึ่งเรียกว่า **สัพพจตุกกยัญ** คือ การบวงสรวงโดยฆ่าสัตว์อย่างละ ๔ หรือทำพลีกรรมด้วยการฆ่าสัตว์อย่างละ ๘ ซึ่งเรียกว่า **สัพพัฏฐกยัญ** คือ การบวงสรวงที่ฆ่าสัตว์อย่างละ ๘

ในสมัยพุทธกาล ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลก็เคยเตรียมจะทำพิธีบูชายัญเช่นเดียวกันนี้[๑๖] กล่าวกันว่า พระองค์พอพระทัยภรรยาของอำมาตย์คนหนึ่ง ทรงสั่งให้สามีของนางไปปฏิบัติภารกิจ

ในชนบทห่างไกล หากทำงานไม่สำเร็จแม้กลับมาภายในวันเดียวก็จะต้องโทษ อำมาตย์ผู้นั้นรีบปฏิบัติราชการตามรับสั่งจนสำเร็จแล้วรีบกลับมาถึงพระนครก่อนอาทิตย์จะอัสดง แต่ประตูเมืองได้ปิดก่อนจึงต้องค้างคืนอยู่ที่วัดพระเชตวัน ทางฝ่ายพระราชาได้ถูกราคะและความปรารถนาอันชั่วเข้าครอบงำจนบรรทมไม่หลับ ทรงได้ยินเสียงที่น่าหวาดกลัวของบุรุษ ๔ คนที่ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ในนรกเพราะกรรมที่ได้เป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นในชาติก่อน ทั้งนี้คงเป็นเพราะพุทธานุภาพที่ได้บันดาลให้พระราชาทรงได้ยินเสียงจากนรก ท้าวเธอทรงมีความประหวั่นพรั่นพรึงในเสียงนั้น เมื่อถึงเวลาเช้าจึงตรัสถามพราหมณ์ปุโรหิต พราหมณ์ทูลว่า เสียงนั้นเป็นลางบอกเหตุร้าย และทูลแนะนำให้ทรงประกอบพลีกรรมต่อเทวดาด้วยช้าง ม้า เป็นต้นอย่างละ ๑๐๐ ตัว

พระราชาตรัสสั่งให้เตรียมสัตว์เพื่อบูชายัญตามคำแนะนำพวกมนุษย์ช่างมีธรรมชาติที่โหดร้าย สามารถสั่งให้ฆ่าสัตว์เป็นพันชีวิตเพื่อรักษาชีวิตตนเอง นอกจากสัตว์ต่างๆ แล้ว ยังมีมนุษย์อีกจำนวนหนึ่งที่จะถูกฆ่าเพื่อบูชายัญด้วย เมื่อพระมเหสีพระนามว่าพระนางมัลลิกาทรงได้ยินเสียงคร่ำครวญของเหล่าสัตว์เคราะห์ร้ายพวกนั้น จึงได้เข้าไปเฝ้าพระราชา ทูลแนะนำให้ไปขอคำแนะนำจากพระพุทธองค์จะดีกว่า

ในครั้งนั้นพระศาสดาทรงรับรองว่า เสียงน่าหวาดกลัวที่ทรง

ได้ยินนั้น ไม่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าปเสนทิโกศล แต่เป็นเสียงของบุรุษ ๔ คนซึ่งกำลังเสวยทุกข์อยู่ในโลหกุมภีนรก เพราะในสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้าพวกเขาได้เป็นชู้กับหญิงที่มีสามีแล้ว ขณะนี้พวกเขาสำนึกผิดและพยายามประกาศความตั้งใจที่จะทำความดีเมื่อพ้นจากนรก เสียงพูดของพวกเขาเป็นถ้อยคำเพียง ๑ พยางค์ว่า

"ทุ ส น โส" มีข้อความโดยย่อดังนี้

คำว่า **ทุ** เป็นพยางค์แรกของบาทคาถาว่า **ทุชฺชีวิตมชีวิมฺหา** มีใจความว่า พวกเราเมื่อมีสมบัติพัสถาน ไม่ได้ถวายทาน ไม่ได้ทำที่พึ่งแก่ตน พวกเรานั้นจัดว่ามีชีวิตอยู่ชั่วช้าแล้ว[๑๗]

คำว่า **ส** เป็นพยางค์แรกของบาทคาถาว่า **สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ** มีใจความว่า เมื่อพวกเราถูกไฟไหม้อยู่ในนรก ครบ ๖ หมื่นปี โดยประการทั้งปวง เมื่อไรพวกเราจะพ้นไปได้ [๑๘]

คำว่า **น** เป็นพยางค์แรกของบาทคาถาว่า **นตฺถิ อนฺโต กุโต อนฺโต** มีใจความว่า สหายทั้งหลาย ขอบเขตที่จะพ้นไปจากนรกย่อมไม่มี ขอบเขตจักมีแต่ที่ไหน ขอบเขตจะไม่ปรากฏ เพราะเราและท่านได้ทำชั่วไว้ในกาลนั้น[๑๙]

คำว่า **โส** เป็นพยางค์แรกของบาทคาถาว่า **โสหํ นูน อิโต คนฺตฺวา** มีใจความว่า เรานั้นไปจากนรกนี้แล้ว ได้กำเนิดเป็นมนุษย์จะเป็นคนเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้ทานรักษาศีล บำเพ็ญกุศลให้มากแน่แท้ [๒๐]

เมื่อท้าวเธอได้สดับเรื่องนี้แล้ว ทรงสลดพระทัยและปฏิญาณว่า จะไม่ปรารถนาภรรยาของบุรุษอื่นอีก แล้วกราบทูลพระพุทธองค์ว่า เมื่อคืนที่ผ่านมานั้นยาวนานเหลือเกิน เพราะบรรทมไม่หลับ ส่วนอำมาตย์ที่ไปราชการตามพระประสงค์ของพระองค์นั้นก็เหน็ดเหนื่อยเพราะได้เดินทางเป็นระยะทางถึง ๑ โยชน์ในวันก่อน ดังนั้น พระพุทธ-องค์จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ว่า

> "เวลาคืนหนึ่งยาวนานสำหรับผู้ที่นอนไม่หลับ ระยะทาง ๑ โยชน์ยาวไกลสำหรับผู้เดินทางที่เหนื่อยล้า สังสารวัฏก็ยาวนานสำหรับคนเขลาที่ไม่รู้พระสัทธรรม"[๒๑]

หลังจากได้สดับพระคาถาแล้ว บุคคลจำนวนมากได้บรรลุมรรคผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น พระราชาได้รับสั่งให้ปล่อยสัตว์ที่จะฆ่าบูชายัญทั้งหมด ซึ่งหากไม่ทรงได้สดับคำสอนของพระพุทธองค์ท้าวเธอก็คงได้กระทำอกุศลกรรมอย่างแน่นอน ในเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อโชคลางเป็นเหตุให้ทำกรรมชั่ว

การคลั่งศาสนาส่งผลให้ไปเกิดในทุคติภูมิ

การคลั่งศาสนาอาจเป็นเหตุให้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว คนส่วนใหญ่มักมีความเชื่อว่าศาสนาของตนเป็นคำสอนที่ถูกต้องแท้จริง ส่วนศาสนาอื่นเป็นคำสอนที่ผิด เหตุนั้น พวกเขาจึงพยายามเผยแผ่ศาสนาของตน ชักจูงผู้อื่นให้หันมานับถือศาสนาของตนด้วยการใช้กำลังบังคับหรือลงโทษคนนอกศาสนา บางครั้งก็มีสงครามศาสนาที่ต่อสู้ฆ่าฟันฝ่ายตรงกันข้าม กรรมชั่วเหล่านี้เกิดจากการคลั่งศาสนา

นอกจากนี้ การทำกรรมอาจมีสาเหตุมาจากความยึดมั่นลัทธิหรือความเห็นทางโลกอื่นๆ คนบางคนพยายามทำให้ผู้อื่นยอมรับลัทธิของตนด้วยการกระทำทุกวิถีทางที่จะสามารถกระทำได้ ไม่เว้นแม้แต่การใส่ร้าย หรือยุยงให้แตกสามัคคีในหมู่คนที่ไม่ยอมรับ ความพยายามทั้งหลายเหล่านี้ จัดเป็นกรรมภพที่มีสาเหตุมาจากอุปาทานคือความยึดมั่นลัทธิ

กล่าวโดยสรุป ความคลั่งไคล้ในการปฏิบัติ หรือในความเชื่อใดๆ ที่นอกเหนือไปจากอัตตทิฏฐิ (ความเชื่อในอัตตา) นั้นจัดเป็นทิฏฐุปาทานที่ชักนำให้เกิดกรรมภพ

สีลัพพตุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพใหม่

บางคนเชื่อว่าสามารถบรรลุความหลุดพ้นได้ด้วยการปฏิบัติบางประการที่ไม่ถูกต้องตามหลักอริยสัจ ๔ ความเชื่อเช่นนี้ชื่อว่า **สีลัพพตปรามาส** เช่น การบูชาสัตว์ดิรัจฉาน การประพฤติเยี่ยงสัตว์บางชนิด การบวงสรวงบูชายัญโดยการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ด้วยความหวังว่าจะได้ถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า บุคคลบางพวกเชื่อว่าการประพฤติพรตเหล่านี้จะนำไปสู่ความหลุดพ้น จึงกระทำกรรมต่างๆ ที่ชักนำให้ปฏิสนธิในมนุษยโลก เทวโลก ตลอดจนในรูปพรหม และอรูปพรหม[๒๒]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคข้างต้นได้กล่าวถึงกรรมที่ชักนำให้ปฏิสนธิในมนุษยภูมิและภูมิที่สูงขึ้นไป แต่ไม่ได้กล่าวถึงกรรมที่ชักนำให้เกิดในอบายภูมิ แต่เมื่อกล่าวโดยหลักของเหตุผลแล้ว ย่อมเป็นไปไม่ได้ที่สีลัพพตปรามาสจะไม่เป็นเหตุให้ทำกรรมชั่ว การที่คัมภีร์ไม่กล่าวถึงกรรมชั่วที่เกิดจากสีลัพพตปรามาสเพียงเพราะเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดเจนอยู่แล้วโดยไม่ต้องกล่าวถึงอีก จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสไว้ในกุกกุรวติกสูตร[๒๓] และพระสูตรอื่นๆ ว่า บุคคลจะเกิดเป็นโคหรือสุนัขหากเขาประพฤติเยี่ยงสัตว์เหล่านั้นอย่างเต็มที่ ทั้งด้วยการกระทำทางกาย วาจา หรือความคิด หรือหากเขาเพียงแต่มีความเห็นผิดแต่ไม่ได้ปฏิบัติอย่างเต็มที่ เขาก็อาจไปเกิดในนรกหรือสัตว์

ดิรัจฉาน นอกจากนี้ ถ้าสีลัพพตุปาทานเป็นเหตุให้ฆ่าสัตว์เพื่อบูชาพระเจ้า ก็ย่อมชักนำไปสู่การเกิดในอบายภูมิได้เช่นเดียวกันกับการทำชั่วอื่นๆ ที่เกิดจากอุปาทาน ซึ่งเป็นความยึดมั่นที่เกี่ยวเนื่องกับการบูชายัญ หรือพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

กล่าวโดยย่อคือ ความเชื่อว่าการปฏิบัติบางอย่างมีผลในการขจัดความชั่ว จัดเป็นสีลัพพตุปาทาน ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า แม้ความเชื่อว่าการรักษาศีลและการบำเพ็ญฌานเป็นวิธีที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น ก็จัดเป็นสีลัพพตุปาทาน เช่นเดียวกับอาฬารดาบสและอุทกดาบส ที่ได้เจริญฌานจนบรรลุอรูปฌาน ก็มีสาเหตุมาจากความยึดมั่นว่าอรูปฌานนั้นเป็นทางแห่งความหลุดพ้น เหมือนกับบุคคลอื่นๆ ที่ได้กระทำกรรมด้วยความเชื่อถือพระเจ้า อุปาทานเหล่านี้ชักนำไปสู่การเกิดในภพใหม่และความทุกข์คือชราและมรณะเป็นต้น

อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพใหม่

อุปาทานประเภทสุดท้าย **อัตตวาทุปาทาน** เป็นความยึดมั่นอย่างรุนแรงในอัตตา โดยเชื่ออย่างแน่นแฟ้นว่า มีอัตตาที่ถาวร ซึ่งเป็นผู้กระทำกรรม พูด และคิดทุกๆ อย่าง

ผู้ที่เป็นอิสระจากอัตตวาทุปาทานมีไม่มากนัก คนส่วนใหญ่เชื่อว่า "เรา" เป็นผู้เห็น ได้ยิน เคลื่อนไหว เป็นต้น ความหลงผิดว่ามีอัตตาตัวตนนี้ เป็นต้นเหตุให้บุคคลรักตนเองและห่วงใยในความปลอดภัยของตนเอง ความรักและความห่วงใยตนเองนี้เป็นสัญชาตญาณของมนุษย์ทั่วไป ดังจะเห็นได้จากคำพูดของพระนางมัลลิกาเทวีที่ทูลตอบพระเจ้าปเสนทิโกศล

พระนางมัลลิกาเทวีนั้น แต่เดิมเป็นธิดาของคนขายดอกไม้ วันหนึ่งได้ถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระพุทธองค์ เมื่อพระพุทธองค์ได้เสวยภัตตาหารนั้นแล้ว ได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า นางจะได้เป็นพระมเหสีของพระเจ้าปเสนทิโกศล และในวันนั้นเอง พระเจ้าปเสนทิโกศลได้แพ้ศึกแล้วทรงม้าหนีมา เมื่อมาถึงสวนดอกไม้ทรงหยุดพักด้วยความเหนื่อยอ่อน นางนั้นได้ตั้งใจปรนนิบัติพระองค์เป็นอย่างดี จึงทรงพอพระทัย และได้พานางกลับวังและแต่งตั้งให้เป็นอัครมเหสี คำพยากรณ์ของพระพุทธองค์กลายเป็นความจริง เพราะกรรมดีที่นางได้ทำไว้ทั้งในอดีตที่เพิ่งผ่านมา และในภพปัจจุบัน[๒๔]

อย่างไรก็ตาม พระนางทรงมีรูปโฉมไม่งดงามเท่าพระมเหสีองค์อื่น และเนื่องจากพระนางได้ถือกำเนิดมาในตระกูลยากจน จึงไม่คุ้นเคยกับชีวิตในราชสำนัก ดังนั้น เพื่อปลอบประโลมให้พระนางมีใจเบิกบาน พระราชาได้ตรัสถามพระนางว่า "ใครหนอที่เธอรักมากที่สุด" ทรงคาดหวังว่าคำตอบจากพระนางว่า "พระองค์ เป็นผู้ที่หม่อมฉันรักมากที่สุด" แล้วท้าวเธอก็จะทรงตอบว่า พระองค์ก็ทรงรักใคร่พระนางยิ่งกว่าใครๆ เช่นเดียวกัน โดยหวังว่าการแสดงความเสน่หานี้จะช่วยให้พระนางมีความสุขมากขึ้น

แต่เนื่องจากพระนางเป็นหญิงที่ฉลาดและมีความมั่นใจ จึงทูลตอบอย่างตรงไปตรงมาว่า ไม่มีใครที่พระนางรักมากกว่าตนเอง และทูลถามพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า พระองค์ทรงรักผู้ใดมากที่สุด ท้าวเธอต้องยอมรับว่า ไม่มีใครที่พระองค์ทรงรักมากกว่าพระองค์เองเช่นกัน เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์และกราบทูลให้ทรงทราบ พระพุทธองค์ตรัสว่า ในโลกนี้ไม่มีผู้ใดที่จะรักผู้อื่นมากไปกว่าตนเอง ทุกคนรักตนเองมากที่สุด เหตุนั้นทุกคนจึงควรเห็นใจ และหลีกเลี่ยงจากการทำร้ายผู้อื่น[๒๕]

ในพระดำรัสข้างต้น พระพุทธองค์ทรงใช้ศัพท์บาลีว่า อัตตา (ตนเอง) แต่คำว่า อัตตา ในที่นี้ มิได้หมายถึง อัตตา หรืออาตมันที่เป็นอัตตทิฏฐิ แต่หมายถึงคำที่ชาวโลกสมมติขึ้นเมื่อพูดถึงตนเองเพื่อให้ต่างจากคนอื่นๆ เท่านั้น แต่อัตตทิฏฐิ (ความเชื่อว่ามีอัตตาที่

เที่ยงแท้) นั้น เป็นเหตุให้เกิดความรักตนเอง และอัตตวาทุปาทานที่มีกำลังมาก ย่อมทำให้เกิดความรักตนเองมากเช่นเดียวกัน

คนเราไม่รักผู้ใดมากไปกว่ารักตนเอง บุคคลรักภรรยา สามี หรือบุตรธิดา เพียงเพราะเป็นคู่ชีวิต บริวาร หรือผู้เกื้อหนุนเท่านั้น ความรักในฐานะสามีภรรยาหรือบิดามารดา หาใช่ความรักที่แท้จริงยิ่งไปกว่าความรักแก้วแหวนเงินทองไม่ ดังนั้น หากมีใครกล่าวอ้างว่ารักผู้อื่นมากกว่าตนเอง คำพูดของเขาผู้นั้นไม่ควรถือเป็นจริงนัก เพราะเมื่อถึงคราวเข้าตาจน แม้แต่มารดาก็ยังยอมสละชีวิตของลูกรักเพื่อรักษาชีวิตของตนเอง

ครั้งหนึ่ง หญิงคนหนึ่งได้อาศัยโดยสารไปกับขบวนเกวียนเพื่อข้ามทะเลทราย ขณะที่นอนหลับอยู่นั้น ขบวนเกวียนได้เดินทางต่อไปโดยลืมนางและทารกน้อยไว้ข้างหลัง เมื่อดวงอาทิตย์ลอยสูงขึ้นบนท้องฟ้า พื้นทรายก็ค่อยๆ ร้อนขึ้นตามลำดับ จนนางต้องใช้ตะกร้ารองเท้า ต่อมาใช้ผ้ารองเท้า แต่ทรายก็ยังร้อนจัดขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดนางทนร้อนไม่ไหวต้องวางลูกน้อยลงใต้ร่างกายของนาง ทั้งสองคนต้องทนต่อความร้อนอย่างนี้จนในที่สุดก็ถูกแดดเผาจนตาย[๒๖] ดังนั้น จึงมีคำกล่าวว่าแม้แต่มารดาก็ยังสละเสียซึ่งบุตรสุดที่รักเพื่อความอยู่รอดของตนเอง

ความรักตนเองซึ่งเกิดจากอัตตทิฏฐินี้เอง เป็นเหตุให้บุคคลพยายามหาความสุขสบายให้ตนเองและครอบครัวด้วยวิธีต่างๆ ทั้ง

ที่ดีและไม่ดี เขาไม่ลังเลที่จะทำกรรมชั่วเพื่อประโยชน์สุขของตน แต่อัตตวาทุปาทานก็อาจเป็นเหตุให้ทำกรรมดีได้ด้วย เช่น บางคนให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา เพื่อประโยชน์สุขในปรโลก ซึ่งกรรมดีนั้นย่อมชักนำให้ปฏิสนธิในเทวโลกหรือพรหมโลก แต่ ณ ที่นั้น ก็จะยังต้องเผชิญกับชรา มรณะ และความทุกข์อื่นๆ ที่เป็นผลจากการเกิดอยู่นั่นเอง

กล่าวโดยย่อว่า ความพยายามทุกอย่างเพื่อแสวงหาความสุขในปัจจุบันภพและในสัมปรายภพนั้น เกิดมาจากความเชื่อในอัตตาที่เที่ยงแท้ถาวร ความพยายามทำกรรมที่มีอัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยต่างจากความพยายามทำกรรมที่มีกามุปาทานเป็นปัจจัยก็ตรงที่อัตตวาทุปาทานเป็นความยึดมั่นในความเป็นตัวตน แต่กามุปาทานเป็นความยึดมั่นในกามสุข แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับบุคคลที่ยึดมั่นอย่างเหนียวแน่นอยู่กับอัตตวาทุปาทาน ความเป็นตัวเป็นตนของเขาก็ยังผูกพันอยู่กับความต้องการกามคุณอารมณ์ที่น่าปรารถนาอยู่อย่างแน่นแฟ้นด้วย

สำหรับพระอริยบุคคลผู้ที่หลุดพ้นจากอัตตวาทุปาทานอย่างสิ้นเชิงแล้ว ก็ยังทำกรรมดีด้วยแรงผลักดันจากกามุปาทาน ดังนั้น การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา ของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขามหาอุบาสิกา และพระเจ้ามหานามะ เป็นต้นนั้น อาจเกิดจากความปรารถนาจะมีชีวิตที่เป็นสุขยิ่งขึ้นในมนุษยโลก เทวโลก หรือพรหมโลก หรือเพื่อบรรลุมรรคผลที่สูงยิ่งขึ้นไปอีก

พระอนาคามีบุคคลอาจทำความดีด้วยความปรารถนาสุขในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ การบรรลุอรหัตตมรรคซึ่งเป็นเครื่องประหาณกามุปาทาน ความปรารถนาจะบรรลุอรหัตตผลที่เป็นแรงจูงใจให้พระอนาคามีกระทำกรรมดีนั้น เห็นได้จากเรื่องของอุคคคฤหบดี

เรื่องอุคคคฤหบดี

ท่านอุคคคฤหบดีอาศัยอยู่ในเมืองเวสาลี พระพุทธองค์ได้ตรัสสรรเสริญคุณอันน่าอัศจรรย์ ๘ ประการของอุคคคฤหบดี เมื่อพระภิกษุรูปหนึ่งได้ถามอุคคคฤหบดีว่า คุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ ๘ ประการของเขานั้นคืออะไรบ้าง อุคคคฤหบดีตอบว่า เขาไม่ทราบเกี่ยวกับเรื่องนั้น เพียงแต่ทราบว่าตนเองมีคุณธรรม ๘ ประการ[๒๗] ดังนี้ คือ

๑. เมื่อเขาได้พบพระพุทธองค์เป็นครั้งแรก เขาก็เกิดความเลื่อมใสในทันทีว่าพระสมณโคดมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่แท้จริง

๒. เมื่อเขาได้สดับพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมรู้แจ้งอริยสัจ ๔ บรรลุเป็นพระอนาคามีบุคคล เขาสมาทานรักษาศีล ๕ เป็นนิจ และรักษาพรหมจรรย์บริสุทธิ์

๓. เขาได้บอกกับภรรยาของเขาทั้ง ๔ คนถึงการรักษาศีลของเขา และอนุญาตให้พวกนางกลับไปสู่บ้านบิดามารดา หรือหากพอใจชายใดก็จะยกให้ชายนั้นตามต้องการ เมื่อภรรยาที่หนึ่งขอแต่งงานกับชายคนรัก เขาก็ได้จัดพิธีสมรสและยกเธอให้ชายคนรักอย่างเต็มใจ

๔. เขามีความพอใจที่จะสละทรัพย์ทั้งหมดเพื่อแจกจ่ายให้แก่พระอริยบุคคลผู้มีคุณธรรมขั้นสูง

๕. เขาเข้าไปหาพระภิกษุด้วยความเคารพ

๖. เมื่อพระภิกษุแสดงธรรม เขาก็ฟังด้วยความเคารพ ถ้าพระภิกษุไม่แสดงธรรม เขาก็แสดงธรรมให้พระภิกษุฟัง

๗. เมื่อเทวดาบอกเขาว่า คำสอนของพระพุทธองค์เป็นธรรมอันประเสริฐ เขาตอบว่า พระธรรมเป็นคำสอนที่ประเสริฐ ไม่ว่าเทวดาจะกล่าวเช่นนั้นหรือไม่ และเขาไม่รู้สึกเย่อหยิ่งที่ได้สนทนาธรรมกับเหล่าเทวดา

๘. เขาทราบว่าตนเองหลุดพ้นแล้วจากสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ (คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และพยาบาท) ที่ชักนำให้ปฏิสนธิในกามภูมิ

วันหนึ่งอุคคคฤหบดี พระอนาคามีผู้มีคุณธรรมน่าอัศจรรย์ ๘ ประการ ได้ถวายภัตตาหารและผ้าเนื้อประณีตที่ตนพอใจยิ่งนักแด่พระพุทธองค์ พระพุทธองค์ได้ตรัสเรื่องอานิสงส์ของการให้ทานว่า

> “ผู้ที่ให้ของที่พอใจย่อมได้ของที่พอใจ ผู้ให้ทานแก่พระอริยบุคคลผู้ทรงคุณอันประเสริฐ เป็นผู้ที่บำเพ็ญทานที่ผู้อื่นทำได้โดยยาก ดังนั้น จึงได้รับสิ่งที่เขาปรารถนายิ่ง”[๒๘]

หลายปีต่อมาอุคคคฤหบดีได้สิ้นชีวิตลงแล้วได้ไปบังเกิดในสุทธาวาสพรหมและได้บรรลุอรหัตตผล ณ ที่นั้น วันหนึ่งท่านได้มาเฝ้าพระพุทธองค์แล้วกราบทูลว่าตนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ตามที่ปรารถนาเพราะได้ถวายภัตตาหารที่ชอบใจแด่สงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขในชาติก่อน พระพุทธองค์จึงได้ตรัสถึงอานิสงส์ของการบริจาคทานอีกครั้งว่า

> “ผู้ให้ของที่พอใจย่อมได้ของที่พอใจ ผู้ให้ของที่หายากย่อมได้ของที่หายาก ผู้ให้ของที่เลิศย่อมได้ของที่เลิศ ผู้ให้ของที่ประเสริฐย่อมเข้าถึงฐานะอันประเสริฐ”[๒๙]

บทเรียนจากเรื่องที่นำมาสาธกนี้ คือ บุคคลอาจจะบรรลุอรหัตตผลอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพรหมจรรย์ ด้วยอานิสงส์ของการให้สิ่งที่พอใจและมีค่าที่สุด การบริจาคทานของอุคคคฤหบดีหรือนางวิสาขาเป็นต้น มีต้นเหตุมาจากความปรารถนาอรหัตตผลและความปรารถนานี้ก็เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กามุปาทาน ทำหน้าที่เป็นแรงผลักดัน บางคนอาจไม่เห็นด้วยกับการใช้คำว่า กามุปาทานเป็นชื่อเรียกความปรารถนาอรหัตตผล และพอใจที่จะใช้คำว่า กุศลฉันทะ (ความปรารถนาที่เป็นกุศล) หากเป็นเช่นนั้น ก็จะต้องหาคำอธิบายว่า อุปาทานชนิดไหนเป็นเหตุให้พระอริยบุคคลกระทำกรรม เช่น ให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ดังนั้น จึงควรถือว่ากุศลดังกล่าวเกิดจากกามุปาทานที่ยังละไม่ได้ในกระแสจิตของพระอริยบุคคล

การปฏิบัติวิปัสสนาจัดเป็นอุปาทานที่ก่อให้เกิดภพ

กามุปาทานอาจกล่าวได้อีกว่าเป็นแรงจูงใจให้บุคคลเจริญวิปัสสนาเพื่อแสวงหาความหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏสงสารอย่างถาวร อีกอย่างหนึ่ง ปุถุชนทั่วไปต้องเจริญภาวนาเพื่อกำจัดอุปาทานทั้ง ๔ อย่าง แต่พระอริยบุคคลเจริญวิปัสสนาเพื่อกำจัดกามุปาทานเท่านั้น เหตุนั้น การเจริญวิปัสสนาจึงจัดเป็นกุศลกรรมที่เกิดขึ้นเพราะอุปาทานที่บุคคลต้องการจะกำจัดเสีย ตามนัยที่สองนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมชื่อสัมโมหวิโนทนี มีใจความว่า อวิชชาเป็นเหตุให้ทำกรรมดีคือการให้ทานเป็นต้นซึ่งจัดเป็นกามาวจรกุศลและรูปาวจรกุศลโดยปริยาย เพราะบุคคลต้องทำกรรมดีเพื่อความหลุดพ้นจากอวิชชา[๓๐] และการเจริญวิปัสสนาก็เป็นกรรมดีอย่างหนึ่งในกามาวจรกุศลซึ่งบุคคลจะต้องปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจากอวิชชาดังกล่าว

มีคำถามว่า วิปัสสนาเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่อีกหรือไม่ ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกายและปัฏฐานกล่าวว่า วิปัสสนาเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ได้ กล่าวคือ ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

สัมมาทิฏฐิ ๓ ข้อแรก คือ

- **กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ** ย่อมชักนำให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิที่ดี
- **ฌานสัมมาทิฏฐิ** ย่อมชักนำให้ปฏิสนธิในรูปภูมิและอรูปภูมิ

- **มรรคสัมมาทิฏฐิ** ย่อมทำลายวัฏฏะ

- **ผลสัมมาทิฏฐิ** ย่อมทำลายภพ

- **วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ** ย่อมนำไปสู่ความหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์โดยไม่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ [๓๑]

แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้อ้างคำกล่าวของพระจูฬาภยเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า วิปัสสนาจะยังส่งผลให้ไปเกิดอีก ๗ ชาติก่อนจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ [๓๒]

นอกจากนั้น ตามคัมภีร์ปัฏฐานได้กล่าวว่า กุศลเจตนาที่รับอัปปมาณธรรมคือมรรคผลเป็นอารมณ์ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์ที่รับกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์[๓๓] และคัมภีร์อรรถกถาของปัฏฐานให้นิยามของกุศลเจตนาดังกล่าวว่าเป็นโคตรภูเจตนา (เจตนาที่เกิดร่วมกับโคตรภูจิต) และปัจจเวกขณเจตนา (เจตนาที่เกิดร่วมกับปัจจเวกขณญาณ)[๓๔] ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า การเจริญวิปัสสนาเป็นเหตุชักนำให้เกิดภพใหม่ตราบเท่าที่ยังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์ เพราะโคตรภูเจตนายังก่อให้เกิดวิบากขันธ์ในปฏิสนธิขณะได้ แม้วิปัสสนากุศลของผู้ที่ยังมิได้บรรลุอรหัตตผลก็ก่อให้เกิดภพได้เช่นกัน

การปฏิบัติวิปัสสนาทำให้หลุดพ้นไปจากภพ

วิปัสสนาอาจช่วยให้เป็นอิสระจากสังสารวัฏด้วยการทำให้เกิดญาณทัศนะที่รู้แจ้ง **สามัญญลักษณะ** คือ ลักษณะทั่วไป ๓ อย่าง คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ของอารมณ์ทั้งปวง ญาณทัศนะดังกล่าวจะเป็นสิ่งที่คอยป้องกันไม่ให้เกิดกิเลสที่หลงผิดว่า เที่ยง เป็นสุข และมีตัวตนในอารมณ์นั้นๆ การไม่เกิดขึ้นของกิเลส หมายถึง การไม่เกิดขึ้นของกรรมและผลกรรมที่เป็นการเกิดในภพใหม่ เพราะเมื่อไม่มีกิเลส การทำกรรมใหม่ก็ไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของกิเลส และผลกรรมก็พลอยไม่เกิดขึ้นด้วย เหตุนั้นวิปัสสนาปัญญาจึงช่วยกำจัดกิเลส กรรม และวิบากโดยการกำจัดแบบตทังคปหาณ (การละด้วยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กันคือวิปัสสนาปัญญา)

นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถอนุมานรู้สามัญญลักษณะ ๓ อย่างของสภาวธรรมอื่นที่เขามิได้กำหนดรู้ โดยเข้าใจว่าแม้รูปนามอื่นก็อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์เหมือนกัน เขาจึงกำจัดกิเลส กรรม และวิบากได้ด้วยวิกขัมภนปหาณ (การข่มไว้) หลังจากนั้นปัญญาในอริยมรรคที่เกิดตามมาจะทำหน้าที่ขุดรากถอนโคนกิเลส การเกิดขึ้นของมรรคปัญญานี้อาจเปรียบได้กับการลงนามในหนังสือราชการสำคัญของรัฐมนตรี ทำให้งานที่เจ้าหน้าที่ได้ปฏิบัติมาก่อนหน้านั้นได้จบลงอย่างสมบูรณ์ เราไม่สามารถมองข้ามความสำคัญ

ของวิปัสสนาที่มีส่วนช่วยให้เกิดญาณทัศนะ เช่นเดียวกันกับที่เราไม่สามารถมองข้ามผลงานของเจ้าหน้าที่ซึ่งได้ทำมาก่อนที่รัฐมนตรีจะลงนาม การโค่นต้นไม้จะต้องใช้เลื่อยตัดไม้ทีละน้อยซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนคนตัดไม้สามารถโค่นต้นไม้ลงได้ในที่สุด ดังคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิ-มรรคกล่าวว่า "ปัญญาในโลกุตตรมรรคช่วยทำลายกิเลสที่ผู้ปฏิบัติธรรมขจัดได้ด้วยวิปัสสนาปัญญาอันเป็นโลกิยะมาก่อนหน้าแล้วเท่านั้น"[๓๕]

บุคคลที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้รูปนามย่อมจะมีความหลงผิดว่าเที่ยง เป็นสุข และมีตัวตน ความหลงผิดเช่นนี้เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส กรรม และวิบาก รวมไปถึงความทุกข์ทั้งปวงที่เป็นผลของการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ

สังสารวัฏ และกาล ๓

หลักปฏิจจสมุปบาทได้จำแนกเหตุและผล ๑๒ ประการไว้ดังนี้ คือ

(๑) อวิชชา (๒) สังขาร

(๓) วิญญาณ (๔) นามรูป

(๕) สฬายตนะ (๖) ผัสสะ

(๗) เวทนา (๘) ตัณหา

(๙) อุปาทาน (๑๐) ภพ

(๑๑) ชาติ (๑๒) ชราและมรณะ[๓๖]

ตามที่ระบุไว้ในหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น อวิชชาและตัณหาเป็นรากเหง้าของความทุกข์ทั้งปวง[๓๗] และเป็นบ่อเกิดของวงจรแห่งภพ (ภวจักร) ซึ่งแบ่งเป็น ๒ วงจร คือ

- **ปุพพันตภวจักร** วงจรรอบแรก
- **อปรันตภวจักร** วงจรรอบหลัง[๓๘]

โดยวงจรรอบแรกเริ่มต้นด้วยอวิชชาซึ่งเป็นต้นเหตุ แล้วจบลงที่เวทนา และในส่วนของวงจรรอบหลังนั้น เริ่มต้นด้วยตัณหา และจบลงที่มรณะ ในวงจรรอบแรกนั้น อวิชชา (ความไม่รู้) และสังขาร (การขวนขวายทำกรรม) ในอดีตชาติ ย่อมชักนำให้มีการเกิดภพ

ปัจจุบัน และวงจรรอบหลังนั้น ตัณหา (ความทะยานอยาก) และอุปาทาน (ความยึดมั่น) ในภพปัจจุบันเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ในอนาคต วงจรแห่งภพทั้งสองนี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตของมนุษย์เรานั้นมีความต่อเนื่องจากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่งโดยความเป็นเหตุผลกัน

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้อาจจะจำแนกได้ตามกาล ๓ คือ

- อดีตกาล - ปัจจุบันกาล - อนาคตกาล

กล่าวคือ

- อวิชชาและสังขาร เป็น อดีตกาล
- วิญญาณและกรรมภพ เป็น ปัจจุบันกาล
- ชาติ ชรา และมรณะ เป็นสิ่งที่รอคอยอยู่ในอนาคตกาล

ดังนั้น หลักปฏิจจสมุปบาทจึงหมายถึงธรรมที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓[๓๙]

อดีตเหตุ ๕ อย่าง

หลักปฏิจจสมุปบาทได้อธิบายเกี่ยวกับเหตุในอดีตว่าคือ อวิชชาและสังขารเท่านั้น แต่ตามความเป็นจริง อวิชชาจะต้องมีตัณหาและอุปาทานติดตามมาเสมอ ส่วนสังขารนั้นก็เป็นเหตุให้เกิดกรรมภพติดตามมาเสมอ ดังนั้น คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวถึงอดีตเหตุอย่างบริบูรณ์โดยเพิ่มตัณหา อุปาทาน และกรรมภพว่า

"อวิชชา คือ ความไม่รู้ ซึ่งครอบงำเราอยู่ในขณะที่กระทำกรรมในภพก่อน

สังขาร คือ การขวนขวายพยายามทำกรรม

ตัณหา คือ ความอยากเพื่อให้ได้รับผลของการกระทำกรรมทั้งในภพปัจจุบันและในภพเบื้องหน้า

อุปาทาน คือ ความผูกพันยึดมั่นกรรมและผลของกรรมนั้นๆ

กรรมภพ คือ เจตนา ธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นเหตุในอดีตที่ทำให้มีการเกิดในภพปัจจุบัน"[๔๐]

ดังนั้น จึงควรพิจารณาห่วงโซ่ทั้ง ๕ ห่วงของปฏิจจสมุปบาท คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร และกรรมภพ หากเราต้องการจะกล่าวถึงอดีตเหตุให้ครบถ้วน[๔๑] ในบรรดาปัจจัยเหล่านี้

อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ชื่อว่า **กิเลสวัฏ** (วนเวียนกิเลส)

สังขารและกรรมภพ ชื่อว่า **กรรมวัฏ** (วนเวียนกรรม)[๔๒]

ความแตกต่างระหว่างสังขารกับกรรมภพ

คัมภีร์อรรถกถาได้จำแนกความแตกต่างระหว่างสังขารกับกรรมภพไว้เป็น ๓ นัย[๔๓] คือ

นัยที่หนึ่ง การเตรียมการล่วงหน้าที่จะทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง จัดเป็นสังขาร ส่วนเจตนาในขณะประกอบกรรมนั้นๆ จัดเป็นกรรมภพ ดังนั้น การแสวงหาเงินทองซื้อสิ่งของต่างๆ เป็นต้นก่อนที่จะบริจาคทาน จึงจัดเป็นสังขาร ส่วนเจตนาในขณะให้ทาน จัดเป็นกรรมภพ กิจกรรมที่ทำในขณะเตรียมวางแผนก่อนที่จะฆ่า จัดเป็นสังขาร ส่วนเจตนาในขณะฆ่า จัดเป็นกรรมภพ

นัยที่สอง สามารถจำแนกโดยวิถีจิต กล่าวคือ การฆ่าหรือการให้ทาน ประกอบด้วยชวนจิต ๗ ขณะ ชวนจิต ๖ ขณะแรก จัดเป็นสังขาร ส่วนชวนจิตดวงสุดท้าย จัดเป็นกรรมภพ

นัยที่สาม เป็นการจำแนกโดยเจตสิก กล่าวคือ เจตนาจัดเป็นกรรมภพ ส่วนเจตสิกอื่นๆ ที่ประกอบร่วมกับเจตนา จัดเป็นสังขาร

วิธีการจำแนกความแตกต่างทั้ง ๓ นัยนี้ นัยแรกเป็นการอธิบายที่กระจ่างชัดที่สุดสำหรับบุคคลทั่วไปที่ศึกษามาไม่มาก ส่วนนัยที่สามจะช่วยในการอธิบายการกระทำกุศลกรรมของรูปพรหมและอรูปพรหม ทั้ง ๓ นัยสามารถใช้จำแนกการทำกรรมทั้งดีและชั่วในกามภูมิ

นอกจากนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ในเรื่องที่ปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นเพราะสังขารเป็นปัจจัยว่า สังขารที่รับอารมณ์เป็นกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต ซึ่งปรากฏในขณะใกล้ตาย ย่อมชักนำจิตไปสู่ภพใหม่ [๔๔] ตามคำอธิบายนี้ กรรมภพจึงอาจหมายถึงเจตนาที่เป็นแรงผลักดันให้กระทำกรรมดีหรือกรรมชั่วในอดีต ส่วนสังขารเป็นชวนจิตที่ปรากฏในขณะใกล้ตายซึ่งยึดเอากรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์

ปัจจุบันผลเกิดจากอดีตเหตุ

เนื่องจากกิเลสวัฏและกรรมวัฏประกอบด้วยเหตุ ๕ อย่างในอดีตดังได้กล่าวมาแล้ว จึงทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ผล ๕ อย่างนี้ รวมเรียกว่า **วิปากวัฏ** (วนเวียนวิบาก) ทั้งนี้เพราะปุถุชนทั่วไปประกอบด้วยอวิชชา จึงหลงผิดว่าอารมณ์ที่มากระทบทางกายและทางใจเป็นสิ่งที่ดีงามน่าเพลิดเพลิน และก่อให้เกิดตัณหาความทะยานอยากในอารมณ์ต่างๆ ติดตามมา ซึ่งเป็นการเริ่มต้นวงจรที่ชั่วร้ายของเหตุและผลให้หมุนเวียนเกิดขึ้นใหม่อีก และนี่ก็คือวัฏฏะ ความหมุนวนเวียนแห่งความทุกข์นั่นเอง

หลังจากบุคคลถือปฏิสนธิแล้ว เมล็ดพืชแห่งภพคือปฏิสนธิวิญญาณได้ปรากฏขึ้น ในขณะนั้นนามคือเจตสิกและรูปย่อมเกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณ อีกทั้งมีอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ พร้อมทั้งมีผัสสะที่กระทบกับอารมณ์ ๖ ตามสมควร และเวทนาที่ตอบสนองสิ่งที่มากระทบย่อมปรากฏ ดังนั้น หลักปฏิจจสมุปบาทจึงกล่าวถึงเหตุและผลที่สำคัญเป็นประธานเท่านั้น จึงตรัสจำแนกไว้ทีละอย่างว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ (เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ) สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส (เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ) ผสฺสปจฺจยา เวทนา (เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา)

ที่จริงแล้ว ผลทั้ง ๕ อย่างเหล่านี้เกิดจากสังขารและกรรมภพโดยเกิดขึ้นพร้อมกันร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณ

ดังนั้น ในทุกขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราวต่างๆ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นผลของสังขารและกรรมภพในภพก่อน แม้ในขณะที่นอนหลับสนิท ผล ๕ อย่างข้างต้นก็เกิดร่วมกับภวังคจิตตลอดเวลา ส่งผลให้บุคคลยึดถือว่ามีตัวเราเป็นผู้เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส นึกคิด หรือนอนหลับ ความจริงสิ่งเหล่านี้เป็นผลใหม่ที่เกิดจากอดีตเหตุ ๕ อย่างในภพก่อน เหมือนเปลวไฟที่เกิดใหม่อย่างต่อเนื่องเพราะมีน้ำมัน เชื้อไฟ ไส้ ลม และถ้วยน้ำมัน มีความต่างกันตรงที่การเห็นสิ่งที่น่าพอใจเป็นต้นเป็นผลของกรรมดี ส่วนการเห็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจเป็นผลของกรรมชั่ว จึงมีเพียงสภาวธรรมที่เป็นผลของกรรมในอดีต ไม่มีอัตตาหรือพระเจ้าเป็นผู้สร้างขึ้น หากแต่เกิดจากเหตุปัจจัยที่เหมาะสม เช่น เวทนาเป็นธรรมชาติที่เกิดจากสังขารที่ดีหรือไม่ดีในอดีต ไม่มีบุคคลหรืออัตตาตัวตนที่เป็นผู้เสวยเวทนา ชีวิตเป็นเพียงความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันของวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาที่มีอวิชชาและตัณหาเป็นต้นเป็นปัจจัยให้เกิดเท่านั้น

ความเข้าใจเกี่ยวกับวิปัสสนาภาวนา

บางคนที่ได้ศึกษาหลักปฏิจจสมุปบาทและพระอภิธรรมมาบ้างมักจะกล่าวว่า เป็นไปไม่ได้ที่บุคคลจะปฏิบัติวิปัสสนาโดยไม่มีความรู้เกี่ยวกับธรรมทั้งสองหมวดนี้ แต่ความจริงผู้ปฏิบัติธรรมที่ได้รับการสั่งสอนแนะนำจากวิปัสสนาจารย์ที่มีความรู้และประสบการณ์ไม่จำเป็นจะต้องศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรมชั้นสูงเหล่านี้ก็ได้ เพราะสามารถปฏิบัติตามคำสอนของวิปัสสนาจารย์ หากเขาเพียงแต่เข้าใจว่า ชีวิตคือกระบวนการที่เป็นไปของรูปนาม มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ความเข้าใจเพียงเท่านี้ก็นับว่าเพียงพอแล้วสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสงค์จะพัฒนาปัญญาจนบรรลุอรหัตตผล ดังสาธกในจูฬตัณหาสังขยสูตร ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาว่า

อิธ เทวานมินฺท ภิกฺขุโน สุตํ โหติ สพฺเพ ธมฺมา นาลํ นาภิเวสายาติ.[๔๕]

“ดูกรจอมเทพ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับแล้วว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรที่จะยึดมั่น[ด้วยตัณหาทิฏฐิว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา]”

ในพระสูตรนี้ มีความตอนหนึ่งว่า

โส สพฺพํ ธมฺมํ อภิชานาติ.

"ภิกษุนั้นย่อมรู้เฉพาะสภาวธรรมทั้งปวง"

คำว่า อภิชานาติ (ย่อมรู้เฉพาะ) ก็คือการรู้สภาวธรรมรูปนามที่ปรากฏชัดในปัจจุบันตามสมควร ในคัมภีร์อรรถกถาระบุว่า คำนี้หมายถึง **ญาตปริญญา** (ปัญญารู้ชัดด้วยการกำหนดรู้) หมายถึงความเข้าใจในระดับนามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ[๔๖]

อีกทั้งยังมีข้อความต่อมาว่า

สพฺพํ ธมฺมํ อภิญฺญาย สพฺพํ ธมฺมํ ปริชานาติ.

"เมื่อรู้เฉพาะสภาวธรรมทั้งปวงแล้ว ย่อมรู้ชัดสภาวธรรมทั้งปวง"

คำว่า ปริชานาติ (ย่อมรู้ชัด) คือการรู้ชัดรูปนามว่า สภาวธรรมทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายว่าเป็นปัญญาหยั่งรู้ไตรลักษณ์ในระดับสัมมสนญาณ และวิปัสสนาญาณขั้นอื่นๆ[๔๗]

สำหรับความรู้ที่เกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบว่า ชีวิตประกอบด้วยธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นเพื่อตัดความหลงผิดในตัวตน ก็เป็นการเพียงพอแล้ว ไม่จำเป็นจะต้องทราบถึงองค์ ๑๒ หรือ อาการ ๒๐ โดยพิสดาร หากการปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องมีพื้นความรู้ปฏิจจสมุปบาทอย่างพิสดารแล้ว ผู้ที่มีการศึกษาน้อยหรือด้อยปัญญา เช่น พระจูฬปันถกก็จะไม่สามารถ

บรรลุธรรมได้เลย เพราะท่านไม่สามารถทรงจำคาถาแม้เพียง ๒ บาทได้ ทั้งที่ได้เพียรพยายามท่องอยู่นานถึง ๔ เดือน ถึงกระนั้นท่านก็ยังบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ภายในเวลาเพียงไม่กี่ชั่วโมงหลังจากที่ได้ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระศาสดา[๔๘]

นอกจากนี้ ยังมีอุบาสิกาท่านหนึ่งชื่อมาติกมาตา ไม่ได้ศึกษาเกี่ยวกับพระอภิธรรมและปฏิจจสมุปบาทมามากนัก แต่ได้บรรลุเป็นพระอนาคามีก่อนภิกษุบางรูปที่เป็นอาจารย์ของท่าน[๔๙] มีผู้ปฏิบัติธรรมอีกหลายคนที่เป็นเหมือนกับอุบาสิกาท่านนี้ และพระจูฬปันถกเถระ ดังนั้น จึงเป็นไปได้ที่จะบรรลุมรรคผลด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาโดยที่ไม่ได้เรียนรู้หลักธรรมระดับสูงมาก่อน

การไม่รู้อารมณ์ที่มากระทบกับทวารตามความเป็นจริงในขณะเห็นเป็นต้นแล้วเข้าใจผิดว่า เราเป็นผู้เห็น หรือเข้าใจผิดว่าการเห็นเป็นสิ่งที่ดี การได้ยินเป็นสิ่งที่ดี ความรู้สึกเป็นสิ่งที่ดี เป็นต้น คือ อวิชชา การยินดีในอารมณ์ คือ ตัณหา และการยึดมั่นผูกพันอย่างรุนแรงต่ออารมณ์ คือ อุปาทาน การขวนขวายพยายามแสวงหาอารมณ์ที่ปรารถนา และเจตนาในการทำกรรมดีและกรรมชั่วเพื่อประโยชน์สุขของตนในภพปัจจุบันและภพข้างหน้า คือ สังขาร และกรรมภพ ปัจจัยทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นปัจจุบันเหตุ ที่จะชักนำให้เกิดภพใหม่ หลักปฏิจจสมุปบาทกล่าวถึงเหตุ ๓ อย่าง คือ เวทนา ตัณหา และอุปาทาน แต่ความจริงรวมถึงเหตุปัจจัยอีก ๒ อย่าง คือ อวิชชา

และสังขาร อีกด้วย เพราะเหตุ ๒ อย่างนี้ เป็นต้นตอของตัณหา และกรรมภพ ตามลำดับ ดังนั้น จึงเป็นอันว่าหลักปฏิจจสมุปบาทได้อธิบายเหตุ ๕ อย่างที่ก่อให้เกิดภพใหม่ในอนาคตโดยบริบูรณ์แล้ว

กำจัดปัจจุบันเหตุ

การทำกรรมดีและกรรมชั่วทุกอย่างในปัจจุบัน เป็นการประจวบพร้อมกันของปัจจุบันเหตุ ๕ อย่าง และการประจวบพร้อมกันของเหตุ ๕ อย่างในชาติหนึ่งๆ นั้น อาจมีได้นับเป็นพันๆ ครั้ง ในบางกรณีปัจจัยเหล่านี้อาจชักนำให้เกิดภพใหม่ ๒ หรือ ๓ ชาติติดต่อกัน การเกิดภพใหม่แต่ละครั้งย่อมติดตามมาด้วยชรา มรณะ ความเศร้าโศก และความคร่ำครวญ เป็นต้น และถ้าปรารถนาจะหลีกเลี่ยงความทุกข์เหล่านี้ก็จำเป็นต้องกำจัดปัจจุบันเหตุให้สิ้นไปก่อน

ในการนี้ เราควรกำหนดรู้สภาวธรรมการเห็นหรือได้ยินว่า "เห็นหนอ" หรือ "ได้ยินหนอ" เป็นต้น ในปัจจุบันขณะที่ปรากฏนั้น เมื่อสมาธิพัฒนาแก่กล้าขึ้นแล้วจะสามารถกำหนดรู้การดับไปอย่างรวดเร็วของสภาวธรรมเหล่านั้นได้ และจะรู้ชัดว่าเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน ความรู้เช่นนี้จะช่วยให้กำจัดอวิชชาอันเป็นความหลงผิดซึ่งเป็นเหตุเกิดของตัณหา อุปาทาน สังขาร และกรรมภพ ทำให้ปัจจุบันเหตุ ๕ อย่างไม่สามารถให้ผลปฏิสนธิ เป็นการยับยั้งไม่ให้มีการสร้างภพใหม่รวมทั้งความทุกข์ที่เนื่องมาจากการเกิดในภพใหม่อีกด้วย

กระบวนการกำจัดเหตุนี้ ชื่อว่า ตทังคปหาน หมายถึง การเอาชนะกิเลสบางอย่างด้วยวิปัสสนาภาวนาอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยวิธีนี้ผู้ปฏิบัติธรรมจะบรรลุตทังคนิพพุติ คือ การทำลายกิเลสบางส่วนด้วยภาวนา ภายหลังเมื่อเกิดปัญญาในอริยมรรค ปัญญาดังกล่าวจะทำให้แจ้งพระนิพพานอันเป็นความดับรูปนามได้ทั้งหมด โดยสมุจเฉทปหาน คือ การเอาชนะได้โดยเด็ดขาด กิเลสและกรรมจะถูกกำจัดไปอย่างเด็ดขาดและถาวร กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุเป็นพระโสดาบันได้ปหานกิเลสและกรรมที่ชักนำให้เกิดในอบายภูมิ และที่เป็นเหตุให้เกิดใหม่มากกว่า ๗ ชาติ ส่วนผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามี ได้ปหานกิเลสและกรรมที่อาจทำให้เกิดใหม่มากกว่า ๒ ชาติ ส่วนพระอนาคามีได้กำจัดกิเลสและกรรมที่ชักนำ

ให้เกิดในกามภูมิได้ทั้งหมด และส่วนผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้จะสามารถกำจัดกิเลสและกรรมที่เหลือได้ทั้งหมด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เขาได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ผู้สมควรแก่การเคารพบูชาเพราะเป็นอิสระหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงแล้ว

ชีวิตในทัศนะของพระอรหันต์

พระอรหันต์ไม่มีความหลงผิดเกี่ยวกับธรรมชาติของกามคุณทั้งปวง ท่านรู้ชัดแล้วว่ากามคุณเหล่านั้นเป็นสิ่งไม่น่าปรารถนา ซึ่งหมายความว่า ได้หยั่งรู้ทุกขสัจ เนื่องจากหลุดพ้นแล้วจากอวิชชา (ความหลงผิด) ไม่มีตัณหาความทะยานอยากในสิ่งใดๆ ถึงแม้ว่าจะยังมีความจำเป็นต้องบำรุงรักษารูปขันธ์ด้วยการกิน ดื่ม และพักผ่อนเป็นต้น แต่ก็ถือว่าเป็นการบรรเทาสังขารทุกข์เท่านั้น และไม่เห็นความน่าปรารถนาเพลิดเพลินในสิ่งเหล่านั้นเลย

อาจมีคำถามว่า พระอรหันต์มีความปรารถนาจะดับขันธ์โดยเร็วเพื่อให้พ้นไปจากความทุกข์ของสังขารหรือไม่ พึงทราบว่า ความต้องการจะตายหรือทำให้รูปขันธ์แตกสลายไปก่อนเวลาอันควรนั้นเป็นความปรารถนาในเชิงทำลาย ซึ่งพระอรหันต์เป็นอิสระแล้วจากความปรารถนาอย่างนี้ ดังนั้น จึงมีคำกล่าวของพระอรหันต์รูปหนึ่งในเถรคาถาว่า “เราไม่มีความปรารถนาที่จะตายหรือจะอยู่ เรารอเวลาจะปรินิพพาน เหมือนลูกจ้างรอรับค่าจ้าง”[๕๐]

พระอรหันต์มิได้มีความประสงค์จะมีชีวิตที่ยืนยาว เพราะชีวิตหมายถึงการแบกภาระหนักซึ่งได้แก่ขันธ์ ๕ ที่มีแต่ความทุกข์ แม้ว่าการแบกขันธ์ ๕ จะเป็นภาระที่ต้องบำรุงรักษาเอาใจใส่ แต่คนเราก็ไม่อาจพึ่งพาอาศัยหรือไว้ใจขันธ์ ๕ ได้เลย คนวัยกลางคนหรือวัยชราจะรู้สึกว่าชีวิตไม่มีอะไรรื่นรมย์ มีแต่ความอึดอัด ผิดหวังและขมขื่น สภาพความเป็นอยู่ที่ถดถอยลงตลอดเวลา และสุขภาพพลานามัยที่นับวันจะเสื่อมลง อนาคตก็มีแต่ความเจ็บไข้และความตายที่รออยู่ แต่เป็นเพราะอวิชชา (ความไม่รู้) และอุปาทาน (ความยึดมั่น) ทำให้ผู้คนจำนวนมากยินดีพอใจกับการมีชีวิต แต่สำหรับพระอรหันต์ที่ปราศจากความหลงผิดนั้น ชีวิตเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายและจำเจ ท่านจึงไม่มีความเพลิดเพลินยินดีในชีวิต

อย่างไรก็ตาม พระอรหันต์ก็มิได้พอใจความตายยิ่งไปกว่าการมีชีวิต เพราะความอยากตายเป็นสัญชาตญาณที่ประกอบด้วยโทสะซึ่งพระอรหันต์สามารถละได้โดยสิ้นเชิงแล้ว ท่านจึงปรารถนาที่จะบรรลุนิพพาน ซึ่งเปรียบเหมือนกับกรรมกรที่ปรารถนาจะได้รับค่าแรงสำหรับงานที่ได้ทำเรียบร้อยแล้ว

ลูกจ้างไม่ต้องการเหนื่อยยากกับงานหนัก แต่ก็จำเป็นจะต้องทำงานเพื่อหาเลี้ยงชีวิต ถึงงานจะหนักและลำบากเพียงไรเขาก็ไม่อยากตกงาน หากต้องการเพียงค่าแรงและรอคอยวันที่จะได้รับเงิน พระอรหันต์ก็เช่นเดียวกัน ท่านรอคอยเวลาที่จะเข้าสู่นิพพานที่ไม่มีรูปนามเหลืออยู่ ดังนั้น เมื่อพระอรหันต์พิจารณาชีวิตของท่านก็จะคิดเพียงว่าจะต้องแบกภาระหนักของรูปนามขันธ์ ๕ ต่อไปอีกนานเพียงใด เนื่องจากท่านปราศจากความหลงผิดแล้ว ดังนั้น เมื่อกระแสขันธ์ของท่านดับลงจึงเรียกสภาวะนี้ว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** คือความดับที่ไม่มีรูปนามเหลืออยู่

นิพพานไม่ใช่การดับสูญ แต่เป็นการดับทุกข์

ผู้ที่เชื่อว่ามีอัตตาหรือวิญญาณอมตะมักสบประมาทนิพพานว่าเป็นการตายอย่างถาวรชั่วนิรันดร์ของสิ่งมีชีวิต แต่ความเป็นจริงนิพพานเป็นการดับอย่างสิ้นเชิงของความทุกข์เพราะไม่มีการเกิดใหม่ของรูปนามตลอดถึงปัจจัยที่เป็นเหตุเกิดของรูปนามคือกรรมและกิเลส ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงชี้ให้เห็นว่า อุปาทานดับเพราะตัณหาดับ และกรรมภพดับเพราะอุปาทานดับ เป็นต้น เมื่อไม่มีการเกิดใหม่ จึงไม่มีชรา มรณะ ตลอดจนความทุกข์อย่างอื่นๆ ด้วย[๕๑]

คนส่วนใหญ่เชื่อกันว่า ชาติ ชรา และมรณะ เป็นภัยชั่วร้ายที่คุกคามสัตว์บุคคล แต่ในความเป็นจริงนั้น ภัยที่ชั่วร้ายนี้เป็นเพียงกระบวนการของรูปนามเท่านั้น และไม่เกี่ยวข้องกับสัตว์บุคคลเลย เนื่องจากไม่มีอัตตาหรือวิญญาณอมตะในสัตว์บุคคล จึงไม่มีเหตุผลที่จะกล่าวว่าการสิ้นไปของชาติและทุกข์นั้น เป็นการดับสูญของสัตว์บุคคล

ด้วยเหตุนั้น ผู้ที่เห็นว่านิพพานเป็นการดับสูญของสัตว์บุคคลจึงยังถูกห่อหุ้มอยู่ด้วย **อัตตวิปัลลาส** (ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน) สำหรับพุทธศาสนิกชนผู้มีปัญญาย่อมเข้าใจได้ว่า นิพพานหมายถึงความดับทุกข์เท่านั้น ดังจะเห็นได้จากเรื่องของพระยมกภิกษุในสมัยพุทธกาล

เรื่องพระยมกภิกษุ[๕๒]

พระยมกภิกษุเชื่อว่าเมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว สัตว์บุคคลย่อมดับสูญไปไม่มีการเกิดอีก แม้ภิกษุรูปอื่นๆ จะได้ชี้แจงว่าความเชื่อเช่นนี้เป็นความเห็นผิดว่าสัตว์บุคคลขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) ก็ยังเชื่อมั่นอย่างนี้ ดังนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงได้ไปหาแล้วซักถาม พระยมกภิกษุยอมรับว่า ขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จึงไม่ควรถือว่าเป็นอัตตาของตน ท่านพระสารีบุตรได้สอนให้เห็นขันธ์ ๕ ตามความเป็นจริง เพื่อจะไม่มีความหลงผิด ไม่ยึดมั่น และถึงความหลุดพ้น

ในขณะที่พระยมกภิกษุสดับพระธรรมเทศนาอยู่นั้น ได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน หลุดพ้นจากความเห็นผิด เมื่อพระเถระซักถามต่อ พระยมกภิกษุได้ตอบว่า พระอรหันต์ไม่ใช่รูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณ และพระอรหันต์ไม่ใช่ปราศจากรูป ฯเปฯ และวิญญาณ ดังนั้น ในเมื่อพระอรหันต์ หรือสัตว์บุคคลไม่มีอยู่ในขันธ์ ๕ ในขณะที่มีชีวิตอยู่ จึงไม่ควรกล่าวว่าพระอรหันต์ดับสูญหลังจากปรินิพพานแล้ว

พระยมกภิกษุยอมรับว่า ความเห็นเดิมนั้นผิด เมื่อได้ถอนความเห็นผิดนั้นแล้ว จึงรู้ว่าหากมีผู้ถามว่า "จะเกิดอะไรขึ้นหลังจากที่พระอรหันต์ตายไปแล้ว" พึงตอบว่า "ความตายของพระอรหันต์หมายถึงความดับอย่างสิ้นเชิงของความทุกข์ที่มีอยู่ในความไม่เที่ยงของขันธ์ ๕"

ท่านพระสารีบุตรเถระรับรองความถูกต้องของคำกล่าวนี้ โดยอุปมาขันธ์ ๕ เหมือนนักฆ่าที่ปลอมตัวมาเป็นเพื่อน และการยึดถือขันธ์ ๕ ว่าเป็นอัตตาก็เหมือนกับการต้อนรับนักฆ่าไว้นั่นเอง[๕๓]

ในเรื่องนี้ พระยมกภิกษุมีความเชื่อว่าพระอรหันต์ดับสูญไปหลังจากที่ปรินิพพาน ความเชื่อนี้มีพื้นฐานมาจากความเห็นผิดว่ามีอัตตา และความเห็นว่านิพพานเป็นการดับสูญของอัตตา จัดเป็นอุจเฉททิฏฐิ เมื่อพระยมกภิกษุได้เห็นแจ้ง บรรลุเป็นพระโสดาบันแล้ว จึงได้กล่าวว่า ความตายของพระอรหันต์ หมายถึงความดับไม่เหลือของความทุกข์ที่มีอยู่ในความไม่เที่ยงของขันธ์ ๕

กล่าวโดยสรุปคือ การไม่กำหนดรู้ในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น และสภาวธรรมรูปนามอื่นๆ เป็นเหตุให้เกิดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ และสังขาร ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดชาติ ชรา มรณะ ในอนาคต การมีสติกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบันจะช่วยยับยั้งไม่ให้เกิดอวิชชาและตัณหาเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุ ๕ ประการในกาลปัจจุบัน และผล ๕ ประการที่จะเกิดในอนาคต ซึ่งได้แก่ ชาติ ชรา และความทุกข์อื่นทั้งหลาย

วชิราภิกษุณี และธรรมชาติของขันธ์ ๕

ในภาษิตของวชิราภิกษุณีได้กล่าวถึงการดับทุกข์ไว้เช่นกัน วันหนึ่ง ในขณะที่ท่านนั่งอยู่ใต้ต้นไม้ใกล้พระเชตวัน มารได้มาปรากฏกายและพยายามทำให้สะดุ้งตกใจกลัว โดยได้ถามว่า “แน่ะภิกษุณี ใครสร้างสัตว์ ผู้สร้างอยู่ที่ไหน สัตว์เกิดขึ้นได้อย่างไร และดับไปอย่างไร”[๕๔]

วชิราภิกษุณีตอบว่า

“ดูกรมาร ท่านคิดว่าอะไรคือสัตว์ ความเห็นของท่านเป็นความหลงผิดมิใช่หรือ สิ่งที่ท่านเรียกว่าสัตว์นั้น แท้จริงเป็นเพียงกองสังขารเท่านั้น ไม่มีสัตว์ในกองสังขารนี้

คำว่า สัตว์ นั้นเป็นเพียงคำที่ชาวโลกสมมติเรียกกองขันธ์ ๕ เหมือนกับคำว่า รถ ใช้เรียกสิ่งที่ประกอบขึ้นจากล้อและเพลาเป็นต้น

ไม่มีอะไรที่เรียกได้ว่าสัตว์นอกจากกองขันธ์ ๕ ที่เป็นความทุกข์ ที่จริงมีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่มีอะไรเกิดนอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับนอกจากทุกข์”[๕๕]

ดังนั้น คำว่า สัตว์ จึงหมายถึงสิ่งที่คนทั่วไปสมมติขึ้นเท่านั้น ไม่มีอยู่จริงในความหมายที่เป็นปรมัตถ์ สิ่งที่เรียกกันว่าสัตว์นั้น โดยปรมัตถ์เป็นกระบวนการของรูปนามที่เกิดขึ้นโดยมีอวิชชา ตัณหา

อุปาทาน กรรม และสังขาร เป็นปัจจัยปรุงแต่ง และมีวิญญาณ นาม รูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นผล ธรรมที่เป็นผลเหล่านี้กลับเป็นเหตุให้มีการเกิดในภพใหม่ ที่ประกอบด้วยความทุกข์หมุนเวียนต่อไปอีก

สังเขป ๔ สันธิ ๓ และอาการ ๒๐

หลักปฏิจจสมุปบาทกล่าวถึงธรรม ๔ กลุ่ม ซึ่งคำว่า กลุ่ม นี้เป็นที่แสดงความเป็นเหตุและผลในกาลทั้ง ๓ ในภาษาบาลีเรียกว่า **สังเขป** คือ

- กลุ่มที่ ๑ เป็นเหตุที่มีมาในอดีต
- กลุ่มที่ ๒ เป็นผลที่เกิดในปัจจุบัน
- กลุ่มที่ ๓ เป็นเหตุที่กำลังเกิดในปัจจุบัน
- กลุ่มที่ ๔ เป็นผลที่จะเกิดในอนาคต[๕๖]

ในระหว่างกลุ่มทั้ง ๔ นี้ มีที่เชื่อมต่อ ๓ แห่ง ในภาษาบาลีเรียกว่า **สันธิ** [๕๗] คือ

- ที่เชื่อมต่อที่ ๑ ต่อระหว่างอดีตเหตุ (สังขาร) กับปัจจุบันผล (วิญญาณ)

- ที่เชื่อมต่อที่ ๒ ต่อระหว่างปัจจุบันผล (ตัณหา) กับปัจจุบันเหตุ (เวทนา)

- ที่เชื่อมต่อที่ ๓ ระหว่างปัจจุบันเหตุ (กรรมภพ) กับอนาคตผล (ชาติ)

นอกจากนี้ มีองค์ธรรม ๒๐ อย่างที่เป็นเหตุและผลในกระบวนการของรูปนาม เรียกว่า อาการ ได้แก่

- อดีตเหตุ ๕
- ปัจจุบันผล ๕
- ปัจจุบันเหตุ ๕
- อนาคตผล ๕[๕๘]

วัฏฏะ ๓

หลักของปฏิจจสมุปบาทอธิบายถึง วัฏฏะ (ความหมุนวน) ๓ อย่าง[๕๙] คือ

๑. วนเวียนกิเลส (กิเลสวัฏ) ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน

๒. วนเวียนกรรม (กรรมวัฏ) ประกอบด้วยสังขาร และกรรมภพ

๓. วนเวียนวิบาก (วิปากวัฏ) ประกอบด้วยวิญญาณ นาม-รูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา

วิบากคือรูปนามอันเป็นผลในปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็นเป็นต้น เกิดมาจากกรรมเก่า รูปนามที่เป็นผลในปัจจุบันนั้นเป็นเหตุให้เกิดปัจจุบันกรรม และภพใหม่ก็มีได้ด้วยปัจจุบันกรรม[๖๐] ดังนั้น วิปากวัฏจึงมีสาเหตุมาจากกรรมวัฏ และเป็นเหตุให้เกิดกิเลสวัฏอีก แม้กิเลสวัฏก็เป็นเหตุให้เกิดกรรมวัฏต่อไป หมุนวนต่อๆ กันไปอย่างนี้เป็นวงจรอุบาทว์ที่ไม่มีจุดจบ เรียกว่า สังสารวัฏแห่งความทุกข์ สังสารวัฏนั้นหมายถึงความเป็นไปอย่างต่อเนื่องของสภาวธรรมคือรูปนามที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย[๖๑]

เพื่อให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏ เราจึงขวนขวายทำกุศล-กรรม ศึกษาคำสอนของพระพุทธองค์เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ จนขึ้นใจ

และเจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้สภาวธรรมในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น จนรู้ชัดการเกิดดับอย่างต่อเนื่องของรูปนาม วิปัสสนาปัญญานี้จะช่วยขจัดความหลงผิดและปลดปล่อยเราจากตัณหาและอุปาทานที่ชักนำให้เกิดภพใหม่และการเวียนว่ายอยู่ในความทุกข์

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านอาจพิจารณาเห็นว่า สภาวธรรมรูปนามเกิดจากกรรมวัฏและวิปากวัฏ และรู้ชัดว่ามีเพียงกรรมและวิบากเท่านั้นที่เกิดขึ้น เพราะกรรมในอดีตภพจึงมีรูปนามในปัจจุบันภพ รูปนามเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมในปัจจุบันภพ โดยเป็นเหตุให้กระทำกรรมในชาตินี้ กรรมเหล่านี้ชักนำให้เกิดภพใหม่ ด้วยกระบวนการอย่างนี้ จึงเกิดมีภพใหม่และมีรูปนามสืบต่อกันไปอย่างไม่จบสิ้น

ในที่นี้ การเกิดขึ้นดำเนินไปของรูปนาม หมายถึงการเกิดขึ้นของสภาวธรรมการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ในขณะที่มีการกระทบกับรูปารมณ์ และสัททารมณ์ เป็นต้น การเห็น การได้ยิน เป็นเหตุให้เกิดกิเลส กรรมภพ และชาติ หมุนเวียนอยู่เช่นนี้ ดังนั้น กระแสรูปนามจึงถูกปรุงแต่งให้เกิดขึ้นด้วยความหมุนวนของกรรมและวิบาก คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายว่า วิปัสสนาปัญญาในขั้นนี้ชื่อว่าปัจจยปริคคหญาณ (ปัญญากำหนดเหตุปัจจัย)[๖๒] จัดเป็นกังขาวิตรณวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งญาณที่ทำให้ข้ามพ้นความสงสัย)

ความเป็นเอกภาพของสภาวธรรม (เอกัตตนัย)

หลักปฏิจจสมุปบาทมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ [เอกัตตนัย นานัตตนัย อัพยาปารนัย เอวังธัมมตานัย] ที่เราพึงสำเหนียกไว้ [๖๓] ลักษณะพิเศษอย่างแรก คือ ความเป็นเอกภาพของสภาวธรรมคือรูปนามที่สืบต่อกันใน ๓ ภพ (อดีตภพ ปัจจุบันภพ และอนาคตภพ) แม้ว่าหลักปฏิจจสมุปบาทจะเน้นถึงความเป็นเหตุเป็นผลกันของสภาวธรรมทั้งปวง ก็ไม่พึงคิดว่า อวิชชา ตัณหา และเหตุอื่นๆ เป็นปัจจัยปรุงแต่งบุคคลหนึ่ง แต่วิญญาณ นามรูป และเหตุอื่นๆ เป็นปัจจัยปรุงแต่งอีกบุคคลหนึ่ง ทั้งนี้เพราะความเชื่อเช่นนี้ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ คือเชื่อว่าสัตว์บุคคลเมื่อตายไปแล้วย่อมดับสูญไม่เกิดอีก ในความเป็นจริง กระแสรูปนามเปรียบได้กับวงจรชีวิตของต้นมะม่วง เมล็ดมะม่วงงอกขึ้นเป็นต้นอ่อน ต้นอ่อนเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับจนเป็นต้นมะม่วงใหญ่ ดังนั้น เมล็ดมะม่วง ต้นอ่อน และต้นมะม่วง จึงเกิดความสัมพันธ์กันเป็นกระแสของเหตุและผลที่ต่อเนื่องกันไปไม่ขาดตอน จึงกล่าวไม่ได้ว่าทั้ง ๓ [เมล็ดมะม่วง ต้นอ่อน และต้นมะม่วง] สิ่งนี้เป็นคนละอย่างกัน

ในทำนองเดียวกัน อวิชชา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น ซึ่งเกิดต่อเนื่องโดยความเป็นเหตุเป็นผลกันอย่างไม่ขาดตอนในกระแสขันธ์ใด เราก็อาจกล่าวได้ว่าหมายถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น พระเทวทัตผู้ที่ทำสังฆเภท เป็นบุคคลเดียวกันกับพระเทวทัตที่เสวยทุกข์

อยู่ในอเวจีมหานรก หรือท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้ที่บริจาคทาน ก็คือบุคคลเดียวกันกับท่านอนาถบิณฑิกะผู้ที่ไปบังเกิดในเทวโลก

ความเห็นผิดของสาติภิกษุ

การถือว่าผู้ทำกรรมเป็นบุคคลเดียวกับผู้เสวยวิบากในภพต่อไป ทำให้สามารถหลีกเลี่ยงความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) แต่ในทางตรงกันข้าม บางคนอาจเชื่อว่าสัตว์บุคคลเมื่อตายจากภพหนึ่งแล้ว วิญญาณเดิมของเขานั้นก็เคลื่อนไปสู่อีกภพหนึ่งอย่างสมบูรณ์ ความเห็นผิดนี้เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ ซึ่งในสมัยพุทธกาล สาติภิกษุก็ได้ยึดมั่นความเชื่อนี้ [๖๔]

เรื่องราวในชาดกเป็นสาเหตุให้สาติภิกษุมีทิฏฐิที่ผิด เพราะได้สดับมาว่า เรื่องชาดกเหล่านี้เป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธองค์เมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ จึงเข้าใจว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ตายแล้ว รูปขันธ์ก็แตกทำลายไปไม่มีเหลือ แต่วิญญาณยังคงอยู่ และเคลื่อนไปสู่ภพต่อไป แม้สัตว์บุคคลอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อตายไปรูปขันธ์เท่านั้นที่แตกสลาย แต่วิญญาณจะยังคงอยู่อย่างเดิมไม่ได้สูญหายไป เพียงเคลื่อนจากร่างหนึ่งไปสู่อีกร่างหนึ่งต่อๆ ไปไม่มีที่สิ้นสุด

ที่จริงแล้วเรื่องราวในชาดกมุ่งจะแสดงความต่อเนื่องของเหตุและผลที่สัมพันธ์กันโดยความเป็นผู้กระทำกรรมและผู้เสวยกรรม มิได้หมายความว่ามีวิญญาณอมตะที่ท่องเที่ยวจากภพหนึ่งสู่อีกภพหนึ่ง ในความจริงนั้นสภาวธรรมทุกอย่างดับไปในภพนั้นๆ แล้ว แต่ก็ด้วยความเป็นเหตุให้เกิดสภาวธรรมที่เป็นผลต่อเนื่องกัน เราจึงสรุปว่าตัวเอกของชาดกเรื่องต่างๆ นั้น ในที่สุดก็ได้กลายมาเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ ดังนั้น หลังจากที่พระพุทธองค์ได้ทรงซักถาม สาติภิกษุจึงเข้าใจแล้วละความเห็นผิดนั้น และกล่าวว่าวิญญาณเกิดเพราะมีเหตุปัจจัย และไม่สามารถเกิดโดยปราศจากเหตุปัจจัย

ในพระสูตรข้างต้น พระพุทธองค์ทรงอุปมาวิญญาณเหมือนไฟ และเรียกตามวัตถุอันเป็นที่เกิด เช่น ไฟที่เกิดจากไม้เรียกว่าไฟไม้ ไฟที่เกิดจากหญ้าเรียกว่าไฟหญ้า เป็นต้น วิญญาณก็เช่นเดียวกัน เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ดังนั้น วิญญาณที่เกิดจากจักขุปสาทรูปและรูปารมณ์

เรียกว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณที่เกิดจากโสตปสาทรูปและสัททารมณ์ เรียกว่า โสตวิญญาณ เป็นต้น กล่าวโดยสรุปก็คือ วิญญาณมีชื่อตามทวารและอารมณ์ที่เป็นปัจจัยให้เกิด เมื่อวัตถุที่จุดติดไฟเปลี่ยนไป ไฟที่เกิดก็เปลี่ยนชื่อตามไปด้วย ไฟหญ้าเมื่อลามไปถึงพุ่มไม้ก็เรียกว่าไฟไม้ เช่นเดียวกันนั้น วิญญาณเองก็เปลี่ยนชื่อตามทวารและอารมณ์ที่เกิด แม้ในกรณีที่วิญญาณเกิดในทวารและอารมณ์เดียวกัน วิญญาณที่เกิดก่อนย่อมดับไป แล้วมีวิญญาณใหม่เกิดขึ้นต่อเนื่องไปในกระแสจิต ดังนั้น การเข้าใจความจริงเกี่ยวกับการทำงานของจิต จึงทำให้หลุดพ้นจากทิฏฐิคืออุจเฉททิฏฐิ (ความเชื่อว่าภพขาดสูญ)[๖๕] แต่ความเข้าใจผิดในเรื่องนี้ก็อาจทำให้เกิดสัสสตทิฏฐิ (ความเชื่อว่าภพเที่ยง) เหมือนสาติภิกษุ

ความแตกต่างของสภาวธรรม (นานัตตนัย)

ลักษณะพิเศษของหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ ๒ คือ ความแตกต่างระหว่างองค์ธรรมทั้งหลายที่เป็นห่วงโซ่ในปฏิจจสมุปบาท อวิชชาเป็นสภาวธรรมที่ปรุงแต่งสังขาร และสังขารเป็นสภาวธรรมที่ปรุงแต่งวิญญาณ เป็นต้น การแยกความแตกต่างขององค์ธรรมทั้งหลายไม่ให้ปะปนกัน หมายถึงการรับรู้ความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุเป็นผลกันของสภาวธรรมเหล่านั้น ทำให้เราหลุดพ้นจากสัสสตทิฏฐิ ช่วยกำจัดความเห็นผิดว่า มีวิญญาณเที่ยงแท้ถาวรที่คงอยู่ไม่สูญสลายไป แต่จะเคลื่อนไปสู่ภพใหม่เมื่อบุคคลตายไป

ที่จริงทั้งสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิล้วนมีต้นตอมาจากการเฝ้าสนใจที่ความต่อเนื่องของนามขันธ์จากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง หรือมิฉะนั้นก็สนใจความแตกต่างของนามขันธ์ที่เกิดในภพที่ต่างกัน หากสรุปง่ายๆ ว่ารูปนามในภพใหม่เป็นอันเดียวกันกับรูปนามในภพก่อน เราก็จะตกไปในสัสสตทิฏฐิ ในทางตรงข้าม หากเชื่อว่ารูปนามในภพปัจจุบันเป็นรูปนามที่ไม่ใช่รูปนามในภพก่อน เราก็จะตกไปในอุจเฉททิฏฐิ ความเข้าใจที่ถูกต้องคือการรับรู้ว่าเป็นกระแสรูปนามที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องโดยรูปนามในภพก่อนเป็นเหตุให้เกิดรูปนามในภพใหม่อันเป็นผล ทัศนะเช่นนี้จะทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเอกภาพของรูปนามที่เกิดดับต่อเนื่องกัน และทำให้สามารถเข้าใจชัดถึงการให้ผลของกรรม ซึ่งไม่ใช่เป็นการเคลื่อนของรูปนามเดิมไปยัง

ที่อยู่แห่งใหม่ หากแต่หมายถึงการดับของรูปนามเดิมในภพก่อน แล้วเกิดมีรูปนามใหม่ในภพปัจจุบันซึ่งเป็นผลของกรรมในอดีตภพเท่านั้น

ความเห็นเช่นนี้เป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการปฏิบัติวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้รูปนามในขณะที่ปรากฏอยู่นั้น จะสามารถรู้เห็นลักษณะพิเศษ ๒ อย่างของหลักปฏิจจสมุปบาท รับรู้ว่ามีกระแสของเหตุและผลที่ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นต้น และรับรู้ความต่อเนื่องกันอย่างไม่ขาดตอนของกระแสเหตุและผลแห่งรูป ดังนั้น เขาจะจึงสลัดความเชื่อในอุจเฉททิฏฐิได้โดยสิ้นเชิง[๖๖]

นอกจากนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรับรู้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นใหม่ทุกๆ ขณะที่กำลังกำหนดรู้อยู่นั้น เขาย่อมสามารถแยกอารมณ์ที่มากระทบออกจากจิตที่รับรู้อารมณ์นั้นได้ การกำหนดรู้รูปทำให้ทราบชัดสภาวธรรมทางจิต เช่น เวทนา ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ และวิญญาณ เป็นต้น ที่มีความแตกต่างกันออกไป และเนื่องจากเขารู้ชัดการเกิดขึ้นของสภาวธรรมใหม่ทุกๆ ขณะ เขาจึงสลัดความเชื่อในสัสสตทิฏฐิได้โดยสิ้นเชิงอีกด้วย[๖๖]

การไม่มีความขวนขวายในการให้ผล (อัพยาปารนัย)

ลักษณะพิเศษอย่างที่ ๓ ของหลักปฏิจจสมุปบาท ก็คือการให้ผลขององค์ธรรมต่างๆ เป็นไปโดยปราศจากความขวนขวายให้ผลเกิดขึ้น แต่เป็นไปเองตามสภาวะ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารโดยไม่มีความขวนขวายพยายาม และสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณโดยไม่ได้ขวนขวายพยายาม การเข้าใจความจริงในข้อนี้หมายถึงปัญญาที่หยั่งเห็นการไม่มีตัวบุคคลผู้กระทำ (การกะ) ที่เป็นผู้เห็นหรือได้ยินเป็นต้น และปัญญาที่รู้ความจริงข้อนี้ทำให้เราสลัดความเชื่อในอัตตทิฏฐิ คัมภีร์วิสุทธิมรรคยังกล่าวว่า ความเข้าใจผิดในเรื่องนี้อาจทำให้คนบางคนตกไปในอกิริยทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าการกระทำไม่มีผล[๖๗] โดยเชื่อว่าชีวิตเป็นไปตามพรหมลิขิต และปฏิเสธการมีอิสรภาพในการตัดสินใจของบุคคล

การพิจารณาโดยอัพยาปารนัยของสภาวธรรมทั้งหลายในปฏิจจสมุปบาทนี้ อาจเห็นได้ชัดสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้การเกิดดับของสภาวธรรม เขาจะรู้ชัดว่า เนื่องจากรูปนามเกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัย ดังนั้น รูปนามของเขาจึงไม่อาจเป็นไปตามความปรารถนาได้เสมอไป

ความเกี่ยวเนื่องกันของเหตุและผล (เอวังธัมมตานัย)

ลักษณะพิเศษอย่างสุดท้ายของหลักปฏิจจสมุปบาท คือการเป็นเหตุเป็นผลกันขององค์ธรรมแต่ละคู่ เหตุแต่ละอย่างทำให้เกิดผลของตนๆ เท่านั้น และยังไม่ก้าวก่ายกับการทำงานของเหตุอื่น กล่าวคือ เหตุแต่ละอย่างสามารถให้ผลของตนได้โดยไม่ต้องอาศัยการทำงานของเหตุอื่น และไม่ให้ผลอื่นที่ไม่เกี่ยวกัน เช่น อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดสังขาร แต่ไม่ทำให้เกิดผลอื่น และไม่มีเหตุอื่นที่ทำให้เกิดสังขารนอกจากอวิชชา ความจริงข้อนี้ทำให้เราสลัดความเชื่อในอกิริยทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าการกระทำไม่มีผล)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่เข้าใจความข้อนี้ผิดก็อาจตกไปในอเหตุกทิฏฐิ (ความเห็นว่าไม่มีเหตุปัจจัย) หรือตกไปในนิยตวาท (ความเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างได้ถูกกำหนดไว้แล้ว) แต่ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้รูปนามอยู่นั้นย่อมเห็นชัดความเกี่ยวเนื่องกันเป็นคู่ๆ ของเหตุและผล จึงหมดความสงสัยในการให้ผลของเหตุแต่ละอย่าง และรู้ด้วยว่ามนุษย์มีอิสระในการเลือกหรือตัดสินใจได้ [๖๘]

ข้าพเจ้าได้อธิบายเนื้อหาที่สำคัญในหลักของปฏิจจสมุปบาทมาอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว น่าจะเป็นการเพียงพอให้ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถพิจารณานำไปประกอบการปฏิบัติ แต่เนื่องจากหลักปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง จึงอาจมีข้อธรรมบางประการที่เข้าใจได้

ยาก มีเพียงพระพุทธองค์ผู้ทรงพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้นที่จะเข้าใจทุกนัยได้อย่างถ่องแท้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรพยายามทำความเข้าใจให้มากที่สุดเท่าที่ปัญญาความสามารถจะอำนวยด้วยการสดับพระธรรมเทศนา หมั่นไตร่ตรองข้อธรรมที่ได้เรียนมา และเสริมสร้างความเข้าใจด้วยการเจริญภาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเจริญภาวนาจัดเป็นภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากภาวนา เป็นประสบการณ์ที่รู้เห็นได้ด้วยตนเอง ซึ่งมีความลึกซึ้งกว่าสุตมยปัญญา คือ ปัญญาจากการสดับ และจินตามยปัญญา คือ ปัญญาจากการตรึกนึกคิด อันเป็นปัญญาอย่างภายนอกที่เรียนรู้จากผู้อื่น ที่จริงแล้วเฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมที่เข้าถึงวิปัสสนาปัญญาด้วยการภาวนาเท่านั้นจึงจะสามารถบรรลุมรรคผล หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏได้

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห

เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.

(วิ. มหา. ๔.๖๐.๕๒)

“ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้”

บทที่ ๑๓

บทสรุป

บทสรุปในปฏิจจสมุปบาท

บัดนี้ ข้าพเจ้าขอสรุปธรรมเทศนาเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า หลักปฏิจจสมุปบาทประกอบด้วยห่วงโซ่ที่คล้องกันอยู่ ๑๒ ห่วง โดยเริ่มต้นด้วยอวิชชา และจบลงที่มรณะ อวิชชาและตัณหาเป็นรากเหง้าที่สำคัญ และแบ่งเป็นวงจรของชีวิต ๒ วงจร คือ วงจรแรก เรียกว่า ปุพพันตภวจักร เริ่มด้วยอวิชชา และจบลงที่เวทนา ส่วนวงจรหลัง เรียกว่า อปรันตภวจักร เริ่มด้วยตัณหา จบลงที่ชราและมรณะ เนื่องจากทุกข์ โทมนัส และความทุกข์อย่างอื่นไม่เกิดในพรหมโลก จึงไม่นำมารวมไว้ในผลของการเกิด (ชาติ) ดังนั้นจึงไม่นับเนื่องเข้าในหลักปฏิจจสมุปบาท

นอกจากนั้น ในปุพพันตภวจักร ยังได้กล่าวถึงอวิชชาและสังขารไว้โดยตรง แต่เมื่ออวิชชาเกิดขึ้นก็หมายความว่าตัณหาและอุปาทานก็เกิดด้วย เมื่อสังขารเกิดกรรมภพก็เกิดด้วย จึงเป็นอันว่าอดีตเหตุประกอบด้วยห่วงโซ่ ๕ ห่วง [อวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร และกรรมภพ] ส่วนวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ๕ อย่างนี้เป็นปัจจุบันผล ผล ๕ อย่างนี้อาจเป็นผลของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมซึ่งเกิดในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น ส่วนในอปรันตภวจักร กล่าวถึงตัณหา อุปาทาน และกรรมภพไว้โดยตรง แต่ก็หมายถึงอวิชชาและสังขารด้วย เพราะเหตุนั้น ปัจจุบันเหตุจึงประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร และกรรมภพ เช่นเดียวกับองค์ธรรม

ในอดีตเหตุ ปัจจุบันเหตุชักนำให้มีชาติ ชรา และมรณะในอนาคต อนาคตผลยังรวมถึงองค์ธรรมซึ่งได้แก่ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา เช่นเดียวกับปัจจุบันผล

ดังนั้น องค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาท จึงจัดแบ่งไว้เป็น ๔ กลุ่ม กลุ่มละ ๕ อย่าง ได้แก่

อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ และอนาคตผล ๕

โดยมีที่สืบต่อระหว่างกลุ่มของเหตุและกลุ่มของผลรวม ๓ แห่ง คือ

๑. ระหว่างอดีตเหตุและปัจจุบันผล

๒. ระหว่างปัจจุบันผลและปัจจุบันเหตุ

๓. ระหว่างปัจจุบันเหตุและอนาคตผล

ความเป็นปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้นของสภาวธรรมต่างๆ เหล่านี้ เห็นได้ชัดในกลุ่มทั้ง ๔ ที่ประกอบด้วยองค์ธรรมรวม ๒๐ อย่าง ซึ่งพระบาลีเรียกว่า **อาการ** องค์ธรรมเหล่านี้อาจจำแนกตามวัฏฏะ ๓ ได้ดังนี้คือ กิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปากวัฏ ดังได้อธิบายแล้วในบทก่อนๆ

ผู้ที่ประกอบกรรมดีย่อมวนเวียนเกิดในมนุษยโลก เทวโลก และพรหมโลก แต่ผู้ประกอบกรรมชั่วย่อมต้องเสวยทุกข์ในอบายภูมิ สัตว์ทั้งหลายที่ถูกจองจำอยู่ในสังสารวัฏจะมีโอกาสทำกรรมดีได้ต่อ

เมื่อพบครูที่ดี แต่ครูที่ดีนั้นพบได้ยาก ดังนั้นบุคคลส่วนมากจึงมักทำกรรมชั่ว ทำให้ต้องได้รับผลเป็นความทุกข์ ดังที่กล่าวกันว่ากรรมตามสนอง หรือต้องชดใช้กรรม ต่อเมื่อผู้นั้นได้บรรลุมรรคญาณแล้วจึงจะแคล้วคลาดจากการเกิดในอบายภูมิ แต่ก็ยังต้องเสวยผลวิบากของกรรมอยู่ แม้แต่พระพุทธองค์และพระอรหันต์ทั้งหลายก็ยังไม่สามารถหนีพ้นจากผลของกรรมได้

การตัดกิเลสวัฏ

หากมีความประสงค์จะหยุดวัฏฏะทั้ง ๓ ไม่ให้หมุนเวียนต่อไป ก็จำเป็นต้องทำลายเหตุของวัฏฏะ ซึ่งได้แก่กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) เนื่องจากกิเลสเกิดขึ้นในขณะที่เห็นและขณะที่ได้ยินเป็นต้น เราจึงจำเป็นต้องเจริญสติในขณะที่เห็นและขณะที่ได้ยินเป็นต้นเพื่อป้องกันไม่ให้กิเลสมีโอกาสได้เกิด การเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งเกิดมรรคญาณจะทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมรับรู้ความไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีแก่นสารของสภาวธรรมทั้งปวง เพื่อจะไม่มีความหลงผิด และเป็นอิสระจากกิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปากวัฏ

ตัวอย่างเช่น การไม่รู้ถึงสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้นตามความเป็นจริง จัดเป็นอวิชชาที่หลงผิดว่าเป็นตัวเรา ของเรา ที่เที่ยงเป็นสุข บังคับบัญชาได้ และเป็นสิ่งที่ดีงามน่าปรารถนา เมื่อหลงผิดย่อมเพลิดเพลินยินดี จัดเป็นตัณหา ต่อจากนั้นจึงยึดมั่นด้วยอุปาทาน ทั้งสามอย่างนี้เป็นกิเลสวัฏ ผู้ที่ยึดมั่นอยากจะได้มาเป็นสมบัติของตนย่อมทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว สังขารและกรรมภพจึงเกิดขึ้นเป็นกรรมวัฏอีก หลังจากนั้นวิปากวัฏทั้ง ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิดขึ้นในภพต่อไปโดยเป็นผลของกรรมวัฏ ส่งผลให้มีชาติ ชรา และมรณะ รวมไปถึงความเศร้าโศกเป็นต้น แม้ในภพหนึ่งๆ กิเลสวัฏและกรรมวัฏก็เกิดขึ้นโดยอาศัยวิปากวัฏอีกเป็นห่วงโซ่ที่ไม่มีวันจบสิ้นตราบที่ยังมีต้นตอคืออวิชชาและตัณหาอยู่ บุคคลต้องตัดกิเลสวัฏด้วยมรรคญาณได้ แล้วจึงจะหยุดวงจรอุบาทว์นั้นได้

ที่จริงแล้วบุคคลไม่อาจทำลายกิเสลวัฏที่เกิดขึ้นในอดีต เพราะเป็นสิ่งที่ดับไปแล้ว จึงจำเป็นต้องกำหนดรู้สภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้นที่ปรากฏในปัจจุบันขณะเท่านั้น เพื่อไม่ให้กิเลสวัฏได้โอกาสเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติระลึกรู้เท่าทันรูปนามปัจจุบันในขณะเห็นเป็นต้น สมาธิจะค่อยๆ พัฒนาจนมีกำลังมาก ในขณะนั้นเขาหยั่งรู้ด้วยประสบการณ์ของตนว่า สภาวะเห็น รูปที่ถูกเห็น และสติที่ระลึกรู้ ได้เกิดดับอย่างรวดเร็ว จึงเข้าใจว่าเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่เที่ยง

เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในขณะนั้นความหลงผิดว่าเที่ยงเป็นต้นย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้น นี้คือลักษณะที่อวิชชาถูกกำจัดไป เมื่อไม่มีอวิชชา กิเลสวัฏอื่นคือตัณหา อุปาทาน และกรรมวัฏคือสังขาร กรรมภพย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้นเนื่องด้วยความหลงผิด และเมื่อกรรมวัฏถูกกำจัดไปอย่างนี้ วิปากวัฏที่จะเกิดขึ้นต่อไปด้วยอำนาจของกรรมวัฏก็พลอยขาดสูญไปด้วยเช่นเดียวกัน ที่กล่าวมานี้เป็นการดับวัฏฏะ ๓ โดยชั่วคราวด้วยตทังปหาน ต่อเมื่อมรรคญาณปรากฏขึ้นแล้วด้วยกำลังวิปัสสนาที่สั่งสมไว้ในกระแสจิต วัฏฏะ ๓ ย่อมขาดสูญไปโดยเด็ดขาดตามสมควร

อรหันตคุณของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าเป็นบรมศาสดาชี้ทางสว่างแก่มวลชนที่แสวงหาโมกษะ พระองค์ทรงแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทอันเป็นวงจรของรูป-นามที่เป็นเหตุผลของกันและกันเพื่อให้ชาวพุทธคลายความหลงผิดในตัวตนและสามารถปฏิบัติธรรมเพื่อตัดวงจรของวัฏฏะทั้งสามได้

ในที่สุดของธรรมบรรยายเกี่ยวกับหลักของปฏิจจสมุปบาทนี้ ข้าพเจ้าประสงค์ที่จะอธิบายคุณธรรมที่สำคัญของพระพุทธเจ้า ๒ ประการ คือ อรหันตคุณ และสัมมาสัมพุทธคุณ เพื่อการระลึกถึงคุณอันประเสริฐของพระบรมศาสดา

อรหันตคุณมีความหมาย ๕ ประการ[๑] ดังนี้

๑. **ทรงเป็นผู้บริสุทธิ์จากกิเลส** (โดยคำว่า อรหํ มาจาก อารกา = ไกลจากกิเลส เปลี่ยน อารกา เป็น อรหํ) หมายความว่า ถึงแม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็มีคุณสมบัติอย่างเดียวกันนี้ แต่ว่าพระอรหันต์ยังไม่หลุดพ้นจากความเคยชิน[๒] (วาสนา) ที่ได้สั่งสมมาในอดีตชาติ ดังเช่นในกรณีของท่านพระปิลินทวัจฉเถระ ซึ่งเป็นพระอรหันต์ที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้เลิศกว่าสาวกอื่นผู้เป็นที่รักของเทวดา แต่มีปกติทักทายเพื่อนภิกษุและคฤหัสถ์ด้วยคำหยาบว่า คนถ่อย เหล่าภิกษุหลายรูปได้กราบทูลพระพุทธองค์ถึงเรื่องนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงทราบว่าพระปิลินทวัจฉะกล่าวคำหยาบ

ด้วยความเคยชินที่ได้เคยเกิดเป็นพราหมณ์มาห้าร้อยชาติ จึงตรัสว่า ท่านพระปิลินทวัจฉะได้ละกิเลสแล้ว มีจิตบริสุทธิ์ คำที่กล่าวจึงไม่มีเจตนา และไม่มีโทษ แต่พระพุทธองค์ทรงเป็นอิสระหลุดพ้นจากวาสนา (ความเคยชิน) และกิเลสที่มีมาในอดีตชาติทั้งหมดจำเดิมตั้งแต่กาลที่ทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ เราจึงควรระลึกถึงพระพุทธคุณข้อนี้ในเวลาที่เจริญพุทธานุสสติว่า พระพุทธองค์ทรงดับการเวียนว่ายในวัฏสงสารได้อย่างสิ้นเชิง ซึ่งหมายถึงการเป็นอิสระจากกิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปากวัฏ

๒. **ทรงขจัดศัตรูคือกิเลสได้แล้ว** [โดยคำว่า อรหํ มาจาก อริหํ = ขจัดศัตรูคือกิเลส เปลี่ยน อริหํ เป็น อรหํ] หมายความว่า คนทั้งหลายกลัวศัตรูภายนอก เช่น โจร และงู เป็นต้น แต่กลับไม่หวั่นกลัวศัตรูที่อยู่ภายในซึ่งได้แก่กิเลสตัณหาที่ชั่วร้ายกว่าศัตรูภายนอกมากมายนัก ความจริงพวกเขาต้องทุกข์ร้อนเพราะรูปนามและกิเลสเป็นสาเหตุใหญ่ รากเหง้าของทุกข์ก็คือกิเลสที่ทำให้เกิดภพใหม่ เพราะการเกิดใหม่ก่อให้เกิดทุกข์

กิเลส ดังกล่าวมี ๑๐ อย่าง[๓] คือ

๑) โลภะ ความอยากได้ ๒) โทสะ ความโกรธ

๓) โมหะ ความหลง ๔) มานะ ความถือตัว

๕) ทิฏฐิ ความเห็นผิด ๖) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

๗) ถีนะ ความหดหู่ท้อถอย ๘) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

๙) อหิริกะ ความไม่ละอายต่อบาป

๑๐) อโนตตัปปะ ความไม่เกรงกลัวผลบาป

กิเลสทั้ง ๑๐ อย่างเหล่านี้รับเอารูปนามภายในและรูปนามภายนอกเป็นอารมณ์ รูปนามภายในเป็นนามธรรมคือจิตและเจตสิก ๕๓ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ ๑ ลักขณรูป ๓ คือ ชาติ ชรตา อนิจจตา (โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นชาติอย่างเดียว) รูปนามทั้งหมดนี้เกิดภายในตน รวมเป็น ๗๕ อย่าง แม้รูปนามภายนอกก็มี ๗๕ อย่างเช่นกัน รวมรูปนามภายในและภายนอกทั้งหมดได้ ๑๕๐ อย่าง เมื่อคูณด้วยกิเลส ๑๐ ก็รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง[๔]

๓. **ผู้ควรรับของบูชา** [โดยคำว่า อรหํ มาจาก อรห ธาตุ = สมควร] หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัศนะ จึงเป็นผู้ควรรับของบูชา เพราะทรงเป็นทักขิไณยบุคคลอันเลิศที่ทำให้ผู้ที่ถวายสักการะและของบูชาสมหวังดังมโนรถ

๔. **ผู้ไม่มีที่ลับในการทำชั่ว** [โดยคำว่า อรหํ มาจาก อ = ไม่มี + รห = ที่ลับ] หมายความว่า คนจำนวนมากมีพฤติกรรมหน้าไหว้หลังหลอก ทำตัวเป็นคนดีในที่สาธารณะ แต่เมื่อไม่มีใครเห็นหรือได้ยินก็อาจทำชั่วได้ ในความเป็นจริง ไม่มีที่ใดที่คนเราจะสามารถทำชั่วได้โดยไม่มีใครเห็น แม้คนหรือเทวดาจะไม่เห็น แต่ตัวเราเองจะต้องมีความสำนึกว่าได้ทำผิด มโนธรรมของเราเองย่อมเป็นพยานที่ไม่สามารถจะหลบซ่อนได้ และจะเป็นผู้ปรุงแต่งนิมิตที่ไม่ดีในขณะใกล้ตาย ซึ่งทำให้ต้องไปเกิดในภพที่ไม่ดี เนื่องด้วยพระพุทธองค์ได้ทรงกำจัดกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว จึงทรงมีพระหฤทัยที่บริสุทธิ์หมดจด ทรงบริบูรณ์ด้วยพระบริสุทธิคุณไม่ว่าในที่ลับหรือที่แจ้ง

๕. **ผู้ทำลายซี่กำของวงล้อ** [โดยคำว่า อรหํ มาจาก อราหํ = ผู้ทำลายซี่กำ เปลี่ยน อราหํ เป็น อรหํ] หมายความว่า

วงล้อ ในที่นี้ คือวงล้อแห่งภพ หรือภวจักร ตามที่ได้อธิบายแล้วในหลักปฏิจจสมุปบาท

ขวาน ในที่นี้ พระพุทธองค์ทรงทำลายซี่กำคือกิเลสของวงล้อดังกล่าวด้วยขวานคือปัญญาในอรหัตตมรรค

ดุมล้อ หมายถึง อวิชชาซึ่งเป็นรากเหง้าของภพ

กงล้อ หมายถึง ชราและมรณะ

ส่วน **ซี่กำ** หมายถึง องค์ธรรมอื่นๆ ที่เป็นห่วงโซ่ที่อยู่ในระหว่างกลางของปฏิจจสมุปบาทเริ่มตั้งแต่สังขารจนถึงชาติ การทำลายซี่กำทำให้ล้อไม่สามารถหมุนไปได้ ฉันใด การทำลายห่วงโซ่ที่เป็นเหตุและผลในระหว่างกลางของปฏิจจสมุปบาท ก็ทำให้วงล้อแห่งภพไม่สามารถหมุนไปได้ ฉันนั้น

เรื่องพกาพรหม

คำว่า อรหันต์ ที่กล่าวถึงการทำลายซี่กำของภวจักรนั้นเป็นเพียงโวหารเท่านั้น เพราะเมื่อองค์ ๑๐ (ภพ) ที่อยู่ตรงกลางขององค์ ๑๒ ถูกทำลายไป อวิชชาอันเหมือนดุมและชรามรณะอันเหมือนกงล้อก็ใช้การไม่ได้ ส่งผลให้องค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาทถูกทำลายไป ที่จริงแล้วสิ่งแรกที่เราต้องทำเพื่อหยุดวงล้อแห่งภพไม่ให้หมุนต่อไปก็คือจะต้องกำจัดรากเหง้าของภพ ซึ่งได้แก่อวิชชา เนื่องจากอวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ เป็นต้นเรื่อยไปจนกระทั่งถึงชราและมรณะ ที่กล่าวมานี้เป็นจริงสำหรับกามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ ดังสาธกในเรื่องพกาพรหม

ครั้งหนึ่ง มีท้าวมหาพรหมนามว่าพกาพรหม มีชีวิตยืนยาวหลายร้อยกัป ในชาติก่อนท่านเกิดเป็นฤาษีเจริญกสิณจนบรรลุฌานที่ ๔ หลังเสียชีวิตแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นที่ ๔ ชื่อเวหัปผลา มีอายุยืนยาว ๕๐๐ กัป ต่อมาท่านเจริญฌานจนบรรลุฌานที่ ๓ แล้วไปเกิดในพรหมโลกชั้นที่ ๓ ชื่อสุภกิณหา มีอายุยืนยาว ๖๔ กัป ต่อจากนั้นได้เจริญฌานจนบรรลุฌานที่ ๒ แล้วไปเกิดในพรหมโลกชั้นที่ ๒ ชื่ออาภัสสรา มีอายุยืนยาว ๘ กัป ในที่สุดได้เจริญฌานจนบรรลุฌานที่ ๑ อย่างช่ำชองแล้วไปเกิดในพรหมโลกชั้นที่ ๑ เป็นท้าวมหาพรหม ท่านอยู่ในพรหมโลกมานานจนกระทั่งลืมไปว่าได้เคยเกิดเป็นอะไรมาก่อน จึงมีความเชื่อว่าชีวิตของพรหมเป็นชีวิตที่ไม่แก่ไม่ตาย พระพุทธองค์ได้เสด็จไปพบท่านที่พรหมโลกเพื่อกำจัดความเห็นผิด พกาพรหมได้ต้อนรับพระพุทธองค์ แล้วโอ้อวดว่าชีวิตของพรหมเป็นชีวิตอมตะ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่าพกาพรหมเป็นผู้เขลาอย่างไม่น่าเชื่อที่ปฏิเสธความไม่เที่ยง ความแก่ และความตาย หลังจากนั้นได้ทรงแสดงให้พกาพรหมทราบถึงกรรมดีที่ทำให้เขาได้มาเกิดเป็นพรหมที่มีอายุยืนนาน และความมีชีวิตที่ยืนนานของพรหมนั้นเองที่ทำให้ลืมชาติที่แล้วๆ มา และหลงผิดไปว่าพรหมไม่ตาย เมื่อพกาพรหมได้ยินดังนั้น จึงเริ่มสงสัยว่าตนเข้าใจผิด แต่ก็ยังมีความเย่อหยิ่งอยู่ ต้องการจะแสดงอานุภาพของตน จึงพยายามจะหายตัวจากพระพุทธองค์ แต่ด้วยพุทธานุภาพจึงไม่สามารถทำได้

พระพุทธองค์จึงได้ตรัสพระคาถาว่า

ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวา ภวญฺจ วิภเวสินํ
ภวํ นาภิวทึ กิญฺจิ นนฺทิญฺจ น อุปาทิยึ.[๕]

"เราไม่สรรเสริญภพใดๆ เพราะเห็นภัยในภพ และเห็นภพของผู้ที่แสวงหาความไม่มีภพ อีกทั้งเราได้ปล่อยวางตัณหาแล้ว"

ในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกายกล่าวว่า หมู่พรหมมีประมาณหมื่นหนึ่งได้ดื่มน้ำอมฤตแห่งมรรคผล บรรลุธรรมเป็นพระ-อริยบุคคลด้วยการเจริญวิปัสสนาตามพระธรรมเทศนาข้างต้น[๖]

การไปเกิดเป็นรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยอวิชชาเป็นต้นเหตุ

พกาพรหมและพรหมทั้งหลายมีชีวิตที่ยืนยาวมากจนคิดว่าพรหมโลกนั้นเที่ยงและยั่งยืนอยู่ตลอดไป เช่นเดียวกับบุคคลที่มีชีวิตที่สุขสบาย มีสุขภาพดี ร่ำรวยทรัพย์ ประสบความสำเร็จ พรั่งพร้อมด้วยเกียรติยศและบริวารย่อมมองไม่เห็นความทุกข์ แต่ชีวิตไม่ว่าในภูมิใด ไม่ว่าจะเป็นกามภูมิ รูปภูมิ หรืออรูปภูมิก็ตาม ย่อมถูกความทุกข์บีบคั้นด้วยกันทั้งสิ้น ถึงแม้พรหมในรูปภูมิหรืออรูปภูมิซึ่งมีชีวิตยืนยาวอยู่ได้หลายร้อยกัปก็ยังต้องตายเมื่อหมดอายุ

จะเห็นได้ว่า พกาพรหมหลงผิดว่าพรหมโลกชั้นรูปภูมิเป็นสถานที่นิรันดร์ไม่แก่ไม่ตาย จึงเกิดตัณหาและอุปาทานด้วยอำนาจของอวิชชา แล้วบำเพ็ญให้เกิดจตุตถฌานอันจัดเป็นสังขารและกรรมภพ เขาไปเกิดในชั้นเวหัปผลาด้วยกรรมภพนั้น หลังจากนั้นจึงบำเพ็ญตติยฌาน จึงไปเกิดในชั้นตติยฌานภูมิ ต่อมาได้บำเพ็ญทุติยฌาน จึงไปเกิดในชั้นทุติยฌานภูมิ ในที่สุดได้บำเพ็ญปฐมฌานจึงไปเกิดเป็นมหาพรหมในชั้นปฐมฌานภูมิ

แม้ผู้ที่ไปเกิดเป็นอรูปพรหมในอรูปภูมิก็เช่นเดียวกัน เขามีความหลงผิดว่าอรูปภูมิเป็นสถานที่นิรันดร์ไม่แก่ไม่ตาย จึงบำเพ็ญอรูปฌานที่ส่งผลให้ไปเกิดในอรูปภูมิ ปฏิสนธิวิญญาณที่ไม่อาศัยหทัยวัตถุจึงปรากฏในอรูปภูมิด้วยสังขารคืออรูปฌาน และในขณะ

เดียวกันนี้ ผลทั้ง ๕ ประการ คือ นาม อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิดร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณ ผู้ที่มิได้หยั่งเห็นว่าผลนั้นดังกล่าวประกอบด้วยลักษณะของไตรลักษณ์ ย่อมทำเหตุในปัจจุบันคือตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ ส่งผลให้เกิดชาติ ชราและมรณะในภพต่อไปเพราะทำเหตุในปัจจุบันไว้ เรื่องของอาฬารดาบสเป็นตัวอย่างในที่นี้

อาฬารดาบสหลงผิดว่าอากิญจัญญายตนภูมิเป็นแดนนิรันดร์ไม่แก่ไม่ตาย จึงเกิดตัณหาที่พอใจ อีกทั้งอุปาทานที่ยึดมั่นในภูมิและฌานดังกล่าว จึงพยายามปฏิบัติจนบรรลุอากิญจัญญายตนฌานด้วยกำลังของอุปาทาน ในที่สุดก็ได้รับผล ๕ ประการมีปฏิสนธิวิญญาณในอากิญจัญญายตนภูมิ

- การเกิดขึ้นเบื้องแรกของผลทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นชาติ
- การมีชีวิตอยู่ตลอด ๖ หมื่นกัป เป็นชรา
- ส่วนการจุติในที่สุด เป็นมรณะ

แม้อุทกดาบสก็หลงผิดว่าเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิเป็นแดนนิรันดร์ไม่มีแก่ไม่มีตาย จึงพยายามขวนขวายปฏิบัติจนกระทั่งบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เขาได้รับปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้นในภูมิดังกล่าว เมื่อดำรงอยู่ ๘ หมื่น ๔ พันกัปแล้วจึงหมดอายุขัยไปตามวาระ จะเห็นได้ว่าอุทกดาบสกล่าวว่าตนนั้นเป็นผู้ชนะวัฏ-ทุกข์ทั้งปวงแล้ว (สพฺพชี)[๗] ด้วยความหลงผิดว่าเนวสัญญานาสัญ-

ญายตนภูมินั้นเป็นแดนหลุดพ้นจากวัฏสงสาร ที่กล่าวมานี้เป็นการหมุนวนของสังสารจักรเริ่มตั้งแต่อวิชชาจนถึงมรณะในอรูปภูมิ

สัมมาสัมพุทธคุณ

ความเป็นสัมมาสัมพุทธะของพระพุทธองค์นั้น หมายความถึงปัญญาที่ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ซึ่งหมายความว่าพระสาวกเป็นผู้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วจึงตรัสรู้ได้ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่หยั่งรู้ธรรมอย่างบริบูรณ์เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งไม่อาจแสดงธรรมให้ผู้อื่นรู้ตาม ดังนั้น พระปัจเจกพุทธและพระสาวกเจ้าจึงไม่ชื่อว่าสัมมาสัมพุทธะ

อริยสัจ ๔ นั้นจำแนกได้ ๕ ประการ[๘] คือ

๑. อภิญญเญยยธรรม ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยปัญญาอันพิเศษ หมายถึง **อริยสัจ ๔ ทั้งหมด**

๒. ปริญเญยยธรรม ธรรมที่พึงรู้ชัด หมายถึง **ทุกขสัจ**

๓. ปหาตัพพธรรม ธรรมที่พึงขจัด หมายถึง **สมุทยสัจ**

๔. สัจฉิกาตัพพธรรม ธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง หมายถึง **นิโรธสัจ**

๕. ภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงอบรม หมายถึง **มรรคสัจ**

พระโพธิสัตว์สิทธัตถะมิได้เรียนรู้อริยสัจ ๔ จากอาฬารดาบสและอุทกดาบส หรือจากบุคคลอื่นใด พระองค์ไม่เคยได้ทราบหลักปฏิจจสมุปบาทหรือความเกิดดับของอุปาทานขันธ์ ๕ จากผู้ใดทั้งสิ้น แต่ทรงพิจารณาความเป็นเหตุเป็นผลตามหลักปฏิจจสมุปบาทว่า

ชราและมรณะเกิดจากอะไร ทรงเข้าใจว่าเกิดจากชาติ

ชาติเกิดจากอะไร ทรงเข้าใจว่าเกิดจากกรรม

กรรมเกิดจากอะไร ทรงเข้าใจว่าเกิดจากอุปาทาน

อุปาทานเกิดจากอะไร ทรงเข้าใจว่าเกิดจากตัณหา

ตัณหาเกิดจากอะไร ทรงเข้าใจว่าเกิดจากเวทนาที่รู้สึกดีหรือไม่ดี ดังนี้เป็นต้น

หลังจากนั้นจึงทรงกระทำการกำหนดรู้สภาวะเกิดขึ้นและดับ

ไปของอุปาทานขันธ์ ๕ ได้พัฒนาวิปัสสนาญาณตามลำดับจนได้บรรลุนิพพานคือความดับรูปนามทั้งสิ้นด้วยอรหัตตมรรคญาณ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองโดยชอบ

หลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองและแทงตลอดพระนิพพานแล้ว พระพุทธองค์จึงได้รับสมัญญานามว่า **สัมมาสัมพุทธะ** ทรงทราบว่าสภาวธรรมทั้งปวงที่เป็นไปตามหลักของปฏิจจสมุปบาท คือ ทุกข์และเหตุของทุกข์ที่แท้จริง ทรงทำลายความเห็นผิด และความยึดมั่น บรรลุถึงความหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการทั้งปวง ดังนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า เหตุที่ได้รับพระนามว่าอรหันต์ เพราะทรงทำลายซี่กำของวงล้อแห่งชีวิตได้โดยสิ้นเชิงแล้ว

เกียรติคุณของพระพุทธองค์

พระเกียรติคุณของพระพุทธองค์ขจรขจายไปทั่วทั้งจักรวาล โดยเทวดาและพรหมในภพภูมิต่างๆ ที่ได้มาฟังพระธรรมเทศนาในมนุษย์โลก หรือบางคราวพระพุทธองค์ได้เสด็จไปแสดงธรรมในโลกอื่น บางครั้งพระพุทธสาวกได้ไปแสดงธรรมในโลกอื่น หรืออดีตพระพุทธสาวกที่เสียชีวิตไปแล้วบังเกิดในเทวโลกหรือพรหมโลก

เราไม่จำเป็นจะต้องอธิบายความให้มากความเกี่ยวกับพระเกียรติคุณที่แพร่ไปโดยวิธีแรก แต่สำหรับสองวิธีหลังนั้น อธิบายได้ว่า พระพุทธองค์ทรงท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏขณะที่ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ไปบังเกิดในภพภูมิต่างๆ ยกเว้นสุทธาวาสภูมิ ๕ ซึ่งเป็นภูมิของพรหมอนาคามีเท่านั้น พระโพธิสัตว์นั้นตามปกติย่อมบรรลุมรรคผลในชาติสุดท้าย ดังนั้น พระองค์จึงไม่เคยไปบังเกิดในสุทธาวาสพรหมเลย

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ใต้ต้นสาละในป่าชื่อสุภคะใกล้เมืองอุกกัฏฐะ[๙] พระองค์ดำริว่าเรายังไม่เคยไปยังพรหมโลกชั้นสุทธาวาสในสังสารวัฏที่ยาวนานนี้ จึงได้เสด็จไปด้วยพุทธานุภาพ เมื่อเสด็จไปถึงสุทธาวาสพรหมชั้นแรกชื่ออวิหา พรหมจำนวนหลายแสนได้พากันมาถวายสักการะ และกราบทูลว่าพวกตนเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าวิปัสสีเป็นต้นเรื่อยมาจนถึงพระพุทธเจ้าพระองค์นี้

และได้มาเกิดในชั้นสุทธาวาสพรหมเพราะได้บรรลุเป็นพระอนาคามี ในบรรดาพรหมในชั้นนี้ มีบางองค์ที่ได้ปฏิบัติธรรมเป็นสาวกของพระสมณโคดมพุทธเจ้าพระองค์นี้อีกด้วย

หลังจากนั้นพระพุทธองค์ได้เสด็จไปยังสุทธาวาสพรหมชั้นที่สองเป็นต้นตามลำดับ คือ อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี และอกนิฏฐา ก็มีพรหมหลายแสนมาถวายสักการะแล้วประกาศชื่อศาสดาของตนเช่นเดียวกัน พรหมเหล่านั้นได้บังเกิดขึ้นในชั้นที่แตกต่างกันด้วยอินทรีย์ที่มีกำลังต่างกัน[๑๐] คือ พรหมชั้นอวิหามีศรัทธินทรีย์แก่กล้า พรหมชั้นอตัปปามีวิริยินทรีย์แก่กล้า ดังนี้เป็นต้น

พระพุทธองค์ได้เสด็จไปเยี่ยมสุทธาวาสพรหมทั้ง ๕ ชั้น ไม่ต้องสงสัยเลยว่าทรงมีชื่อเสียงในภูมิที่เป็นที่อยู่ของอดีตสาวกได้อย่างไร แต่ที่น่ากังขาก็คือพระเกียรติคุณได้แผ่ไปในอรูปพรหมได้อย่างไร เพราะอรูปพรหมไม่สามารถมาเฝ้าพระพุทธองค์ได้ และพระพุทธองค์ก็ไม่ได้เสด็จไปที่อรูปภูมิ ในเรื่องนี้อธิบายได้ว่า อรูปพรหมที่ได้เคยปฏิบัติพุทธธรรมในกามภูมิหรือรูปภูมิมาก่อนแล้วได้บรรลุมรรคผลขั้นใดขั้นหนึ่งใน ๓ ขั้นแรก และตายไปในขณะเข้าอรูปฌานสมาบัติ ก็อาจไปบังเกิดในอรูปภูมิได้หากประสงค์เช่นนั้น เหล่าพระอริยชนที่เป็นอรูปพรหมเหล่านี้ทราบเกี่ยวกับพระคุณอันประเสริฐของพระพุทธองค์และยังทราบด้วยว่าจะสามารถบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้นได้ด้วยการเจริญวิปัสสนา จึงทำการเจริญวิปัสสนากำหนด

รู้สภาวธรรมทางจิตจนได้บรรลุอรหัตตผล ดับขันธปรินิพพานในภูมินั้นๆ ตามสมควร คือ ถ้าหากได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในชั้นอากาสานัญจายตนภูมิ ก็จะดับขันธปรินิพพานในภูมินั้น ถ้ามิได้บรรลุอย่างนั้นก็จะไปบังเกิดในวิญญาณัญจายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ หรือเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ แล้วดับขันธปรินิพพานในภูมิเหล่านั้น พระเกียรติคุณของพระพุทธองค์จึงได้แผ่ไปในจักรวาลด้วยอาการอย่างนี้

สัมมาสัมพุทธคุณ และพุทธคุณ

คำทั้งสองคำนี้เป็นศัพท์ในภาษาบาลี หมายถึง คุณธรรม คือ ปัญญาหยั่งรู้ธรรม จึงเกิดมีคำถามว่า คำสองคำนี้มีความหมายต่างกันอย่างไร ตอบได้ว่า คุณบทว่า

สัมมาสัมพุทธะ หมายถึง การที่พระโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้บรรลุธรรมเป็นพระพุทธเจ้าด้วยความพยายามของพระองค์เอง โดยทรงแทงตลอดอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญาในอริยมรรค

ส่วนคุณบทว่า **พุทธะ** หมายถึง ภาวะที่พระองค์ทรงมีปัญญาที่หยั่งรู้ธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง) และที่เป็นอสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ด้วยพุทธญาณ คือ ญาณของพระพุทธเจ้า ซึ่งจำแนกเป็นปัญญาในอริยสัจ ๔ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และอสาธารณญาณ ๖ ที่เป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ ไม่มีในพระอรหันตสาวกทั่วไป[๑๑] คือ

๑. ญาณที่ประกอบด้วยพระมหากรุณา (มหากรุณาสมาปัตติญาณ)

๒. ญาณในการแสดงยมกปาฏิหารย์ (ยมกปาฏิหาริยญาณ)

๓. ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส (อาสยานุสยญาณ)

๔. ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์ (อินทริยปโรปริยัตติญาณ)

๕. ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง (สัพพัญญุตญาณ)

๖. ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง (อนาวรณญาณ)

กล่าวโดยสังเขป สังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง) คือ รูปนาม หรือขันธ์ ๕ ที่เกิดขึ้นเพราะการประชุมกันของปัจจัยที่เกี่ยวข้องทั้งหลาย หรืออีกนัยหนึ่ง คือสภาวธรรมที่เกิดขึ้นเพราะได้ปัจจัยที่เหมาะสม เช่น เสียงเกิดขึ้นได้เพราะการกระทบกันของวัตถุแข็งๆ สองสิ่ง เช่น ไม้ หรือเหล็ก เป็นต้น เสียงจึงจัดเป็นสังขตธรรม ส่วนธรรมที่ตรงข้ามกับสังขตธรรม ก็คือ อสังขตธรรม เป็นธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งแบ่งเป็นหลายอย่าง ทั้งที่เป็นปรมัตถ์ และสมมติบัญญัติ อสังขตธรรมที่เป็นความจริงโดยปรมัตถ์ คือนิพพาน ส่วนอสังขตธรรมที่เป็นความจริงโดยสมมติบัญญัติ คือ รูปร่างสัณฐาน หรือคำสื่อความหมาย

พระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธองค์ เป็นปัญญาที่หยั่งรู้ธรรมทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ[๑๒] หรืออาจจำแนกเป็นปัญญาที่หยั่งรู้เญยยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร (นามธรรม ๕๓ อันได้แก่ จิต เจตสิก ๕๒ นิปผันนรูป ๑๘)

๒. วิการรูป ๕ (วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา)

๓. ลักขณรูป ๔ (อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา)

๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์

๕. บัญญัติ คือ สมมติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น[๑๓]

อสาธารณญาณที่ ๓ และที่ ๔ เป็นญาณที่หยั่งรู้อัธยาศัยและอุปนิสัยของเวไนยสัตว์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **พุทธจักษุ** และด้วยพุทธจักษุที่เห็นสรรพสิ่งนี้ จึงทรงเลือกบุคคลผู้มีอุปนิสัยที่จะบรรลุธรรมได้ แล้วทรงสั่งสอนธรรมที่เหมาะสมแก่อุปนิสัยในกาลที่เหมาะสม ทำให้ผู้ฟังธรรมสามารถบรรลุธรรมได้เร็ว

อริยสัจ ๔ โดยสังเขป

ในคัมภีร์ทางศาสนา[๑๔] กล่าวว่า

- รูปนามทั้งหมดยกเว้นตัณหาในกามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ เป็นอริยสัจที่ ๑ คือ ทุกขสัจ

- ตัณหาอันเหตุให้เกิดทุกข์เป็นอริยสัจที่ ๒ คือ สมุทยสัจ

- นิพพานอันเป็นความดับทุกข์ เป็นอริยสัจที่ ๓ คือ นิโรธสัจ

- อริยมรรคอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นอริยสัจที่ ๔ คือ มรรคสัจ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้กล่าวไว้โดยย่อว่า ทุกฺขํ เตภูมิกํ วฏฺฏํ [๑๕] (วัฏสงสารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า ทุกข์) หมายความว่า กิเลสวัฏคือกิเลสมีอวิชชา ตัณหาเป็นต้น กรรมวัฏคือกุศลและอกุศล พร้อมทั้งวิปากวัฏคือวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา วัฏฏะทั้งสามนี้ถูกความเกิดดับบีบคั้นให้แปรเปลี่ยนอยู่เสมอ จึงจัดเป็นทุกขสัจ

ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ ด้วยประสบการณ์ของตนเองโดยการเจริญวิปัสสนา เขาย่อมรู้ได้จากประสบการณ์ที่ได้จากการปฏิบัติว่า สภาวธรรมทั้งหมดที่มีการเกิดขึ้นและดับไปนั้นเป็นทุกข์ ความผูกพันยึดมั่นในสภาวธรรมเหล่านั้น เป็นเหตุเกิดของทุกข์ ความดับของทุกข์และเหตุเกิดของทุกข์ เป็นนิพพาน และทางปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เป็นมรรค

การสงเคราะห์หลักปฏิจจสมุปบาทลงในอริยสัจ ๔

ในที่นี้ เราอาจสงเคราะห์หลักปฏิจจสมุปบาทที่ประกอบด้วยองค์ธรรม ๑๒ อย่างลงในอริยสัจ ๔ ดังนี้คือ :-

ชราและมรณะ

- ชราและมรณะ เป็นทุกขสัจ
- ชาติอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (ชาติ ชรา และมรณะ) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

ชาติ

- ชาติ เป็นทุกขสัจ
- กรรมอันเป็นเหตุแห่งชาติ เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (กรรมและชาติ) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

กรรม

- กรรม เป็นทุกขสัจ
- อุปาทาน เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (อุปาทานและกรรม) เป็นนิโรธสัจ

- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

อุปาทาน

- อุปาทาน เป็นทุกขสัจ
- ตัณหา เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (ตัณหาและอุปาทาน) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

ตัณหา

- ตัณหา เป็นทุกขสัจ
- เวทนา เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (เวทนาและตัณหา) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

การกล่าวว่าตัณหาเป็นทุกขสัจอาจทำให้หลายคนรับไม่ได้ แต่ก็มีเหตุผลถ้าเราพิจารณาถึงความจริงที่ว่ารูปนามทั้งหลายรวมทั้งตัณหาจัดเป็นทุกข์ กล่าวคือ ตัณหาในปัจจุบันเป็นเหตุให้เกิดผลในภพต่อไป จึงจัดเป็นสมุทยสัจก็จริง แต่รูปนามที่เป็นทั้งโลกิยกุศล อกุศล วิบาก และกิริยาที่เกิดขึ้นในภพนี้ จัดเป็นทุกขสัจทั้งสิ้น เพราะเกิดจากตัณหาในภพก่อน และถูกบีบคั้นด้วยความเปลี่ยนแปรอยู่เสมอ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าตัณหาเป็นทุกขสัจได้ อย่างไรก็ตาม พระอรรถ-

กถาจารย์ได้กล่าวถึงสมุทยสัจในหลักปฏิจจสมุปบาทว่าหมายเอาเหตุที่อยู่ใกล้กัน (ปทัฏฐาน) มิใช่หมายถึงตัณหาอย่างเดียว ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวว่า ชาติเป็นสมุทยสัจของชราและมรณะเรื่อยมาจนถึงเวทนาเป็นสมุทยสัจของตัณหา และกล่าวต่อไปว่า ผัสสะเป็นต้นเป็นสมุทยสัจของธรรมอื่นๆ ตามสมควร[๑๖]

นอกจากนั้น ยังสงเคราะห์ต่อไปได้อีกว่า

เวทนา

- เวทนา เป็นทุกขสัจ
- ผัสสะ เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (ผัสสะและเวทนา) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

ผัสสะ

- ผัสสะ เป็นทุกขสัจ
- อายตนะ เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (อายตนะและผัสสะ) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

อายตนะ

- อายตนะ เป็นทุกขสัจ
- นามรูป เป็นสมุทยสัจ

- การดับทั้งเหตุและผล (นามรูปและอายตนะ) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

นามรูป

- นามรูป เป็นทุกขสัจ
- วิญญาณ เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (วิญญาณและนามรูป) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

วิญญาณ

- วิญญาณ เป็นทุกขสัจ
- สังขาร เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (สังขารและวิญญาณ) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

สังขาร

- สังขาร เป็นทุกขสัจ
- อวิชชา เป็นสมุทยสัจ
- การดับทั้งเหตุและผล (อวิชชาและสังขาร) เป็นนิโรธสัจ
- การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

แม้คัมภีร์ฎีกาไม่จัดอวิชชาว่าเป็นทุกขสัจ แต่เราอาจเรียกอวิชชาว่าเป็นทุกขสัจเพราะมีอาสวะเป็นปัจจัย จึงกล่าวได้ว่า อวิชชาเป็นทุกขสัจ อาสวะเป็นสมุทยสัจ เป็นต้น

อาสวะ คือ กิเลสที่หมักดองในกระแสจิต จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. ความผูกพันในกามคุณ ๒. ความผูกพันในภพ

๓. ความผูกพันในทิฏฐิ ๔. ความผูกพันในอวิชชา

ส่วนในกรณีหลังนี้ หมายถึง อวิชชาในอดีตเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาในปัจจุบัน ดังนั้นจึงกล่าวว่าอาสวะเป็นเหตุของอวิชชา ดังมีพระพุทธดำรัสว่า “อวิชชาเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นของอาสวะ”[๑๗]

บทสรุปส่งท้าย

ต้นเหตุ ๒ คือ อวิชชาและตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดสังเขป ๔ วัฏฏะ ๓ สันธิ ๓ องค์ ๑๒ กาล ๓ อาการ ๒๐ และสภาวธรรมที่เป็นผล ๕ ในปฏิจจสมุปบาท ผู้ปฏิบัติธรรมที่เฝ้าสังเกตกระบวนการที่เป็นผล ๕ อย่างนี้อย่างถูกต้อง จะกำจัดตัณหาที่เกิดจากเวทนาสามารถทำสังสารวัฏให้สิ้นสุดลงได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ผู้ที่เฝ้าดูสภาวธรรมรูปนามที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ จะเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตนของสภาวธรรมเหล่านั้น อนึ่ง สภาวธรรมที่เป็นผล ๕ อย่าง มีดังต่อไปนี้

๑. **วิญญาณ หรือจิต** มี ๖ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ

๒. **นาม** คือ จิตและเจตสิกอันเป็นสภาวธรรมทางจิตที่เกิดพร้อมกับจิต และรูป คือ สภาวธรรมทางกาย

๓. **สฬายตนะ** ฐานที่จิตรับรู้อารมณ์ ประกอบด้วยอายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

๔. **ผัสสะ** การกระทบสัมผัสระหว่างจิตกับอารมณ์ มี ๖ อย่าง คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส

๕. **เวทนา** ความรู้สึก มี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และ อุเบกขาเวทนา หรืออาจจำแนกเป็น ๖ อย่างตามทวารที่เกิด คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดทางจักขุสัมผัส) โสตสัม-ผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดทางโสตสัมผัส) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดทางฆานสัมผัส) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดทางชิวหาสัมผัส) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดทางกายสัมผัส) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดทางมโนสัมผัส)

ผู้ปฏิบัติธรรมจะแทงตลอดปัญญาที่รู้เห็นอารมณ์ต่างๆ เช่น รูปารมณ์ สัททารมณ์ ตามความเป็นจริงด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างถูกต้อง และสามารถดับตัณหาความพอใจในอารมณ์ด้วยตทังค-ประหาณ ซึ่งหมายถึง การดับตัณหาด้วยวิปัสสนาปัญญาที่มีลักษณะตรงกันข้าม การดับของตัณหาส่งผลให้ไม่มีการเกิดของอุปาทาน กรรมภพ ชาติ เป็นต้น หลังจากผู้ปฏิบัติธรรมได้ดับตัณหาด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ต่อมาจะสามารถดับอนุสัยกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงด้วยวิปัสสนาญาณในอริยมรรค และเมื่ออนุสัยกิเลสดับ สภาวธรรมอื่นๆ มีตัณหาเป็นต้นก็จะดับสนิทลงด้วย

จะเห็นได้ว่า ไม่มีคำสอนใดที่กล่าวว่า เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะแม้พระอรหันต์ก็ไม่สามารถควบคุมไม่ให้เกิดเวทนาได้ เนื่องจากการสัมผัสทางอายตนะทั้ง ๖ ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงต้องกำหนดรู้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

ขณะนั้นๆ ให้เห็นตามจริง โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ด้วยความมุ่งหมายจะดับเหตุในปัจจุบันคือตัณหาและดับผลในอนาคต พร้อมทั้งตัดสังสารวัฏให้ขาดลงโดยสิ้นเชิง

การจำแนกปฏิจจสมุปบาทโดยองค์ประกอบ มีดังนี้

๑. **ต้นเหตุ ๒** ได้แก่ อวิชชา (ความไม่รู้) และตัณหา (ความทะยานอยาก)

๒. **สัจจะ ๒** ได้แก่ สมุทยสัจ (ความจริงเกี่ยวกับเหตุ) และทุกขสัจ (ความจริงเกี่ยวกับทุกข์)

๓. **สังเขป ๔** หรือกลุ่ม ๔ คือ

๓.๑ อดีตเหตุ ได้แก่ อวิชชา (ความไม่รู้) สังขาร (การขวนขวายกระทำกรรม) ตัณหา (ความทะยานอยาก) อุปาทาน (ความยึดมั่น) และกรรมภพ (เจตนาในการทำกรรม)

๓.๒ ปัจจุบันผล ได้แก่ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา

๓.๓ ปัจจุบันเหตุ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ อวิชชา สังขาร

๓.๔ อนาคตผล ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ และวิญญาณ นามรูป เป็นต้น

๔. **วัฏฏะ ๓** คือ

๔.๑ กิเลสวัฏ ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน

๔.๒ กรรมวัฏ ประกอบด้วยกรรมภพ และสังขาร

๔.๓ วิปากวัฏ ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรา และมรณะ

๕. **สันธิ ๓** หรือที่เชื่อมต่อ ๓ คือ

๕.๑ ที่เชื่อมต่อระหว่างอดีตเหตุ (สังขาร) กับปัจจุบันผล (วิญญาณ)

๕.๒ ที่เชื่อมระหว่างปัจจุบันผล (เวทนา) กับปัจจุบันเหตุ (ตัณหา)

๕.๓ ที่เชื่อมระหว่างปัจจุบันเหตุ (กรรมภพ) กับอนาคตผล (ชาติ)

๖. **องค์ธรรม ๑๒** คือ

๖.๑ อวิชชา	๖.๒ สังขาร	๖.๓ วิญญาณ
๖.๔ นามรูป	๖.๕ อายตนะ	๖.๖ ผัสสะ
๖.๗ เวทนา	๖.๘ ตัณหา	๖.๙ อุปาทาน
๖.๑๐ กรรมภพ	๖.๑๑ ชาติ	๖.๑๒ ชราและมรณะ

๗. **กาล ๓** คือ

๗.๑ อดีตกาล ประกอบด้วยอวิชชา และสังขาร

๗.๒ ปัจจุบันกาล ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ

๗.๓ อนาคตกาล ประกอบด้วยชาติ ชราและมรณะ

๘. **อาการ ๒๐** คือ

๘.๑ อดีตเหตุ ๕ ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร กรรมภพ

๘.๒ ปัจจุบันผล ๕ ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา

๘.๓ ปัจจุบันเหตุ ๕ ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน กรรมภพ อวิชชา สังขาร

๘.๔ อนาคตผล ๕ ประกอบด้วยชาติ ชราและมรณะ (วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา เหมือนปัจจุบันผล)

ณ ที่นี้ขอจบพระธรรมเทศนาในหัวข้อปฏิจจสมุปบาทเพียงเท่านี้ หวังว่าการสดุดีพระพุทธคุณดังกล่าวจะเป็นแรงบันดาลใจให้ท่านสาธุชนผู้ฟังธรรมได้เจริญศรัทธาในพระบรมศาสดา และหวังว่าท่านสาธุชนจะได้แรงบันดาลใจจากความเป็นผู้ไกลจากกิเลสของพระอรหันต์ในการเอาชนะกิเลสด้วยการเจริญสติกำหนดรู้รูปนามใน

ปัจจุบันขณะที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ทำลายซี่กำแห่งวงล้อของภพ และรักษาจิตให้บริสุทธิ์ในกาลทุกเมื่อ เพื่อวันหนึ่งจะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ถึงพร้อมด้วยอรหันตคุณอันประเสริฐ ดังได้พรรณนามาฉะนี้ ฯ

เอตสฺส อานนฺท ธมฺมสฺส อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมยํ ปชา ตนฺตากุลกชาตา กุลคณฺฐิกชาตา มุญฺชปพฺพชภูตา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ สํสารํ นาติวตฺตติ. (สํ. ข. ๑๖.๖๐.๘๙)

“ดูกรอานนท์ หมู่สัตว์นี้เป็นเหมือนเส้นด้ายที่ยุ่ง เป็นเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม เป็นเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ ย่อมไม่ผ่านพ้นอบายอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งทุกข์ อันปราศจากสุข และสังสารวัฏ

เชิงอรรถ

บทที่ ๑

๑ เรื่องนี้พบในสังยุตตนิกาย นครสูตรว่า

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโส มนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย- วิญฺญาเณ โข สติ นามรูปํ โหติ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ- กิมฺหิ นุ โข สติ วิญฺญาณํ โหติ, กึปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโส มนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย- นามรูเป โข สติ วิญฺญาณํ โหติ, นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ. (สํ. นิ. ๑๖.๖๕.๑๐๑)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะการใส่ใจโดยแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อวิญญาณมีอยู่ จึงมีนามรูป เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เรานั้นมีความคิดดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอแลมีอยู่ วิญญาณจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะการใส่ใจโดยแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปมีอยู่ จึงมีวิญญาณ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ”

๒ ปจฺจุทาวตฺตติ โข อิทํ วิญฺญาณํ, นามรูปมฺหา น ปรํ คจฺฉติ. เอตฺตาวตา ชาเยถ วา ชีเยถ วา มีเยถ วา จเวถ วา อุปปชฺเชถ วา. (สํ. นิ. ๑๖.๖๕.๑๐๑)

“วิญญาณนี้ได้เวียนกลับแล้วเพียงเท่านี้ ไม่ไปพ้นจากนามรูปได้ ด้วยความเป็นเหตุผลกันดังนี้ โลกย่อมเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติ”

๓ ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ- กิมฺหิ นุ โข อสติ ชรามรณํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา ชรามรณนิโรโธติ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโส มนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย- ชาติยา โข อสติ ชรามรณํ น โหติ, ชาตินิโรธา ชรามรณนิโรโธติ.

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ- กิมฺหิ นุ โข อสติ ชาติ น โหติ ฯเปฯ ภโว น โหติ ฯเปฯ อุปาทานํ น โหติ ฯเปฯ ตณฺหา น โหติ ฯเปฯ เวทนา น โหติ ฯเปฯ ผสฺโส น โหติ ฯเปฯ สฬายตนํ น โหติ ฯเปฯ นาม-รูปํ น โหติ. กิสฺส นิโรธา นามรูปนิโรโธติ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโส มนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย วิญฺญาเณ โข อสติ นามรูปํ น โหติ, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธติ.

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ- กิมฺหิ นุ โข อสติ วิญฺญาณํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา วิญฺญาณนิโรโธติ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโส มนสิ-การา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย- นามรูเป โข อสติ วิญฺญาณํ น โหติ, นาม-รูปนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธติ.

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ- อธิคโต โข มฺยายํ มคฺโค โพธาย ยทิทํ นามรูปนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ, นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ, สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ ฯเปฯ เอว-เมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. (สํ. นิ. ๑๖.๖๕.๑๐๑-๒)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรามีความคิดดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอไม่มีอยู่ ชราและมรณะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชราและมรณะจึงดับ เพราะการ

ใส่ใจโดยแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นมีความคิดดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอไม่มีอยู่ ชาติจึงไม่มี ฯลฯ ภพจึงไม่มี ฯลฯ อุปาทานจึงไม่มี ฯลฯ ตัณหาจึงไม่มี ฯลฯ เวทนาจึงไม่มี ฯลฯ ผัสสะจึงไม่มี ฯลฯ สฬายตนะจึงไม่มี ฯลฯ นามรูปจึงไม่มี ฯลฯ เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะการใส่ใจโดยแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปจึงไม่มี เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นมีความคิดดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอแล ไม่มีอยู่ วิญญาณจึงไม่มี เพราะอะไรดับ วิญญาณจึงดับ เพราะการใส่ใจโดยแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ

เรานั้นมีความคิดดังนี้ว่า เราได้บรรลุหนทางนี้แล้วด้วยปัญญา คือ เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”

๔ อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสี โพธิสตฺโต อปเรน สมเยน ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสี วิหาสิ- อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมุทโย, อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม;

อิติ สญฺญา, อิติ สญฺญาย สมุทโย, อิติ สญฺญาย อตฺถงฺคโม; อิติ สงฺขารา, อิติ สงฺขารานํ สมุทโย, อิติ สงฺขารานํ อตฺถงฺคโม; อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโมติ. ตสฺส ปญฺจสุ อุปา-ทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสิโน วิหรโต นจิรสฺเสว อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจีติ. (ที. มหา. ๑๐.๖๓.๓๑)

“ลำดับนั้น พระวิปัสสีโพธิสัตว์ทรงหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ ๕ อยู่ในกาลต่อมาว่า

รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้

เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้

สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้

สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้

วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้

เมื่อพระองค์ทรงหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปา-ทานขันธ์ ๕ อยู่ ไม่นานนัก จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น”

๕ ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค พระพุทธองค์ตรัสว่า

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (วิ. มหา. ๔.๗.๗.)

“ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้”

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีอธิบายถึงธรรมในเรื่องนี้ว่าคืออริยสัจ ๔ ดังปรากฏข้อความว่า

ธมฺโมติ จตุสจฺจธมฺโม ตพฺพินิมุตฺตสฺส ปฏิวิชฺฌิตพฺพธมฺมสฺส อภาวโต. (สารตฺถ. ๑.๑๘๓)

“พระดำรัสว่า ธมฺโม (ธรรม) คือ สัจธรรม ๔ เพราะไม่มีธรรมที่พึงแทงตลอดนอกเหนือไปจากอริยสัจ ๔ นั้น”

๖ นิวรณ์ คือ เครื่องกั้นศักยภาพของจิตไม่ให้บำเพ็ญกุศลขั้นสูง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล บุคคลที่ถูกนิวรณ์ครอบงำย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ไม่อาจบรรลุสมาธิและปัญญา นิวรณ์มี ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ ความยินดีพอใจในกาม คือ สิ่งที่น่าชอบใจอันได้แก่ รูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสิ่งที่สัมผัสอ่อนนุ่ม จิตที่ถูกนิวรณ์นี้ครอบงำจะมีสภาพถูกปรุงแต่งไปตามอารมณ์นั้นๆ เหมือนน้ำที่ผสมด้วยสีต่างๆ

๒. พยาบาท ความไม่พอใจ หงุดหงิด ขุ่นเคือง คิดประ-

ทุษร้าย ปองร้าย จิตที่ถูกนิวรณ์นี้ครอบงำจะมีสภาพกระวนกระวาย เหมือนน้ำต้มที่กำลังเดือดพล่าน

๓. ถีนมิทธะ ความง่วงซึมเซา จิตที่ถูกนิวรณ์นี้ครอบงำจะมีสภาพไม่แจ่มใส เหมือนน้ำที่มีจอกแหนปกคลุม

๔. อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ จิตที่ถูกนิวรณ์ นี้ครอบงำมีสภาพไม่สงบนิ่ง เหมือนน้ำที่ถูกลมพัดเป็นระลอกคลื่น

๕. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในพระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งธรรมทั้งปวง สงสัยในพระธรรมคือมรรคผลนิพพาน สงสัยในพระอริย-สงฆ์ผู้บรรลุธรรม สงสัยในรูปนามด้วยเหตุจากอวิชชา สงสัยในแนวทางการปฏิบัติ หรือสงสัยในคำแนะนำของวิปัสสนาจารย์เป็นต้น จิตที่ถูกนิวรณ์นี้ครอบงำ มีสภาพตัดสินใจไม่ได้ เหมือนน้ำที่ถูกวางไว้ในที่มืดผสมด้วยโคลนตม

ในสังคารวสูตร (สํ. มหา. ๑๙.๒๓๖.๑๐๗) พระพุทธองค์ตรัสว่า บุรุษผู้มีจักษุไม่อาจเห็นเงาใบหน้าได้ในน้ำที่ผสมด้วยสีต่างๆ ในน้ำที่ถูกต้มจนเดือดพล่าน ในน้ำที่มีจอกแหนปกคลุม ในน้ำที่ถูกลมพัดเป็นระลอกคลื่น และในน้ำที่ผสมด้วยโคลนตมอยู่ในที่มืด ฉันใด บุคคลย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย และไม่เกิดปัญญาหยั่งเห็นสภาวธรรมอย่างแท้จริง ด้วยอำนาจของนิวรณ์ ฉันนั้น

๗ ปณฺฑิตเวทนีโยติ พาลานํ อวิสยตฺตา สมฺมาปฏิปทํ ปฏิปนฺเนหิ ปณฺฑิเตหิ เอว เวทิตพฺโพ. (สารตฺถ. ๓.๑๘๔)

"พระดำรัสว่า ปณฺฑิตเวทนีโย (ผู้มีปัญญาพึงรู้ได้) หมายความว่า ผู้มีปัญญาที่ปฏิบัติโดยชอบเท่านั้นพึงรู้ได้ เพราะมิใช่วิสัยแห่งคนเขลา"

๘ อาลยรามา โข ปนายํ ปชา อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา. อาลยรามาย โข ปน ปชาย อาลยรตาย อาลยสมฺมุทิตาย ทุทฺทสํ อิทํ ฐานํ, ยทิทํ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปาโท. (วิ. มหา. ๔.๗.๗.)

"หมู่สัตว์เหล่านี้เป็นผู้รื่นรมย์ด้วยตัณหา ยินดีในตัณหา เพลิดเพลินในตัณหา เหตุปัจจัยนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาท (เหตุอันเป็นที่อาศัยเกิดของผล) อันเป็นปัจจัยแก่ผลธรรม[มีสังขารเป็นต้น]เหล่านี้"

๙ สจฺจํ สตฺโต ปฏิสนฺธิ ปจฺจยาการเมว จ
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา เทเสตุํ จ สุทุกฺกรา.
(วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒)

"ธรรม ๔ ประการ คือ อริยสัจ เหล่าสัตว์
ปฏิสนธิ และปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นธรรม
ที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจ"

๑๐ บุคคลส่วนใหญ่มักเข้าใจถึงสมมุติบัญญัติคือรูปร่างสัณฐานหรือคำสื่อความหมาย จึงยากจะเข้าใจว่าสภาวธรรมที่ไม่ใช่สมมุติบัญญัติคืออะไร ข้อนี้เหมือนปลาที่อยู่ในน้ำ ย่อมไม่รู้ว่าบกคืออะไร หนังสือทั่วไปจึงมักอธิบายทุกข์ในอริยสัจว่าเป็นความไม่สบาย ความลำบากทาง

ร่างกายและจิตใจ แต่ทุกข์ดังกล่าวเป็นทุกขเวทนา มีรากศัพท์มาจาก ทุ บทหน้า = ยาก + ขมุ ธาตุ = ทน + กฺวิ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะทนได้ยาก" ส่วนทุกข์ในอริยสัจมีรากศัพท์มาจาก ทุ = น่ารังเกียจ + ข = ไร้แก่นสาร แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะไร้แก่นสารอันน่ารังเกียจ"

๑๑ ตสฺมา อญฺญตฺร อาคมาธิคมปฺปตฺเตหิ น สุกรา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺสตฺถวณฺณนา. (วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒)

"ดังนั้น การอธิบายความแห่งปฏิจจสมุปบาท อันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปริยัติและมรรคผลจะทำได้ มิใช่เรื่องง่าย"

๑๒ วตฺตุกาโม อหํ อชฺช ปจฺจยาการวณฺณนํ
ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามิ อชฺโฌคาฬฺโหว สาครํ.
(วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒)

"บัดนี้ ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวอธิบายปัจจยาการ
ทั้งๆ ที่ยังไม่ได้ที่อาศัย เหมือนบุรุษก้าวลงสู่สาคร
ยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ฉะนั้น"

๑๓ สาสนํ ปนิทํ นานา- เทสนานยมณฺฑิตํ
ปุพฺพาจริยมคฺโค จ อพฺโพจฺฉินฺโน ปวตฺตติ.
ยสฺมา ตสฺมา ตทุภยํ สนฺนิสฺสายตฺถวณฺณนํ
อารภิสฺสามิ เอตสฺส ตํ สุณาถ สมาหิตา.
(วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒)

"แต่คำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดับไปด้วยนัยเทศนาต่างๆ ทั้งแนวทาง[คือคัมภีร์อรรถกถา]ของท่านบุรพาจารย์เล่าก็ยังเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย ดังนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้งสองนั้นปรารภคำอธิบายความแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น ขอเชิญท่านทั้งหลายตั้งใจฟังคำอธิบายนั้นเถิด"

๑๔ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทาน-ปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺข-โทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ- เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. (วิ. มหา. ๔.๑.๑)

"เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ

เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ

กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้”

บทที่ ๒

๑ ในสังยุตตนิกาย วิภังคสูตร มีข้อความว่า

กตมา จ ภิกฺขเว อวิชฺชา. ยํ โข ภิกฺขเว ทุกฺเข อญฺญาณํ, ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อวิชฺชา. (สํ. นิ. ๑๖.๒.๔)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อวิชชาเป็นไฉน คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดของทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในปฏิปทาที่จะให้ถึงความดับทุกข์ ความไม่รู้นี้ได้ชื่อว่า อวิชชา"

๒ อปฺปฏิปตฺติมิจฺฉาปฏิปตฺติโต ทุวิธา. (วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๙)

"อวิชชามี ๒ ประการ โดยการไม่รู้จริงและการรู้ผิด"

๓ อปิจ ขฺวาหํ อาวุโส อิมสฺมิญฺเญว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทํ. (สํ. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๔๕.๕๓)

"ดูกรอาวุโส แต่เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก ในอัตภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจนี้เท่านั้น"

๔ กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. ชาติปิ ทุกฺขา. ชราปิ ทุกฺขา. มรณมฺปิ ทุกฺขํ. โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา. อปฺปิเยหิ

สมฺปโยโคปิ ทุกฺโข ปิเยหิ วิปฺปโยโคปิ ทุกฺโข. ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ. สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา. (ที. มหา. ๑๐.๓๘๗.๒๗๓)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์เป็นไฉน ได้แก่ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การพบกับอารมณ์ที่ไม่ชอบเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากอารมณ์ที่ชอบเป็นทุกข์ และการไม่ได้รับอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยสังเขปอุปาทานขันธ์ห้าเป็นทุกข์"

๕ ปุน จปรํ ภิกฺขุ ภิกฺขุ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ เจตสา อนุวิตกฺเกติ อนุวิจาเรติ มนสานุเปกฺขติ. โส เตหิ ธมฺมวิตกฺเกหิ ทิวสํ อตินาเมติ. ริญฺจติ ปฏิสลฺลานํ. นานุยุญฺชติ อชฺฌตฺตํ เจโตสมถํ. อยํ วुจฺจติ ภิกฺขุ ภิกฺขุ วิตกฺกพหุโล, โน ธมฺมวิหารี. (องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๗๓.๘๑)

"ดูกรภิกษุ ภิกษุในศาสนานี้ย่อมตามคิดตรึกตรองธรรมตามที่ได้ศึกษาเล่าเรียน เธอย่อมทำวันคืนให้ล่วงไปด้วยความตรึกในธรรมนั้น ย่อมทอดทิ้งที่เงียบสงัด ไม่ตามประกอบความสงบแห่งจิตภายในตน ดูกรภิกษุ ภิกษุนี้ชื่อว่ามีความตรึกมาก หาใช่ผู้ประพฤติธรรมไม่"

๖ อิมํ กายํ สมฺมสถ ปริชานาถ ปุนปฺปุนํ
กาเย สภาวํ ทิสฺวาน ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ.

(มิลินฺท. หน้า ๓๙๑)

"พวกเธอจงหยั่งรู้กายนี้ จงกำหนดรู้อยู่เสมอ

เมื่อรู้เห็นสภาวะในกายแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”

๗ ปัญญาที่รู้เห็นความทุกข์และความไม่ใช่ตัวตนย่อมเกิดขึ้นคล้อยตามปัญญารู้เห็นความไม่เที่ยงที่เกิดขึ้นก่อน เพราะผู้ที่รู้เห็นความไม่เที่ยงแล้วย่อมเข้าใจว่าสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไปนั้นเป็นทุกข์ที่ไม่น่าปรารถนาพอใจ เนื่องด้วยยังมีความเกิดดับอยู่ และเข้าใจว่าไม่อยู่ในอำนาจของตน ไม่สามารถบังคับบัญชาได้ ดังข้อความในอังคุตตรนิกายและอรรถกถาของอังคุตตรนิกายว่า

อนิจฺจสญฺญิโน ภิกฺขเว อนตฺตสญฺญา สณฺฐาติ. อนตฺตสญฺญี อสฺมิมานสมุคฺฆาตํ ปาปุณาติ ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพานํ. (องฺ. นวก. ๒๓.๑.๒๙๒)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญว่าไม่เที่ยง ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมถึงความเพิกถอนอัสมิมานะ และบรรลุนิพพานในปัจจุบันภพ”

อนิจฺจลกฺขเณ ทิฏฺเฐ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ. เตสุ หิ ตีสุ ลกฺขเณสุ เอกสฺมึ ทิฏฺเฐ อิตรทฺวยํ ทิฏฺฐเมว โหติ. (องฺ. อ. ๓.๒๘๖)

“เมื่อบุคคลรู้เห็นอนิจจลักษณะ ก็เป็นอันรู้เห็นอนัตตลักษณะ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อบุคคลรู้เห็นลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓ เหล่านั้น ก็เป็นอันรู้เห็นลักษณะอื่นได้”

๘ สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺผโล โหติ มหานิสํโส. สมาธิปริภาวิตา

ปญฺญา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา. ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ, เสยฺยถิทํ- กามาสวา ภวาสวา อวิชฺชาสวา. (ที. มหา. ๑๐.๑๖๒.๘๙)

"สมาธิที่อบรมด้วยศีล มีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่อบรมด้วยสมาธิ มีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่อบรมด้วยปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ"

๙ กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ. ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทีราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี, เสยฺยถิทํ. กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา. (ที. มหา. ๑๐.๔๐๐.๒๗๕)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือเหตุเกิดของทุกข์เป็นไฉน ได้แก่ความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจอันเพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ กล่าวคือ ความพอใจในกามคุณ (กามตัณหา) ความพอใจโดยเห็นผิดว่าภพเที่ยง (ภวตัณหา) และความพอใจโดยเห็นผิดว่าภพขาดสูญ (วิภวตัณหา)"

๑๐ กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ. โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย. (ที. มหา. ๑๐.๔๐๑.๒๗๗)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือความดับทุกข์เป็นไฉน ได้แก่ ความดับสนิทโดยสิ้นเชิง ความสละ ความปล่อย ความหลุดพ้น และความไม่พัวพันในตัณหานั้น"

๑๑ กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ. อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ. สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. (ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๗๙)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ เป็นไฉน ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้นั่นเอง กล่าวคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าวชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความตั้งมั่นชอบ"

๑๒ อยญฺหิ ปุพฺพภาเค โลกิโย สติปฏฺฐานมคฺโค ภาวิโต โลกุตฺตร-มคฺคสฺส อธิคมาย สํวตฺตติ. (ที. มหา. ๒.๓๖๕)

"โดยแท้จริงแล้ว มรรคคือสติปัฏฐานฝ่ายโลกิยะในส่วนเบื้องต้นนี้ เมื่อบุคคลอบรมแล้วย่อมดำเนินไปเพื่อบรรลุมรรคฝ่ายโลกุตตระ"

เอส โลกุตฺตโร อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค โย สห โลกิเยน มคฺเคน ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ สงฺขํ คโต. (อภิ. อ. ๒.๑๓๐)

"อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นโลกุตตระนี้ พร้อมทั้งโลกิยมรรค[คือวิปัสสนา] ย่อมถึงการนับว่าเป็นทางปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์"

๑๓ คุณธรรม คือ หลักธรรมที่ทำให้เป็นคนดีในสังคม หมายถึง การรักษาศีล และการเจริญภาวนา ส่วนจริยธรรม คือ หลักธรรมที่ควรประพฤติเพื่อสังคม หมายถึง การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บุคคลอื่นด้วยการช่วยเหลือ การให้ทาน ฯลฯ จะเห็นได้ว่า จริยาวัตรของพระพุทธเจ้ามี

๓ ประการ คือ

- โลกัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อโลก
- ญาตัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อญาติ)
- พุทธัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า)

๑๔ เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ. เจเตตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาย มนสา. (องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๖๓.๓๙๕)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลตั้งใจแล้วจึงทำกรรมทางกาย วาจา และใจ"

๑๕ สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุญฺญ ศัพท์ว่า

ปุญฺญนฺติ เอตฺถ ปน อตฺตโน การกํ ปวติ โสเธตีติ ปุญฺญํ. กิยาทิคณํ ปน ปตฺวา ปุนาตีติ ปุญฺญนฺติ วตฺตพฺพํ. (นีติ ธาตุ. หน้า ๑๕๙)

"อนึ่ง ในคำว่า ปุญฺญํ นี้ คำว่า บุญ คือ สภาวะชำระผู้ทำของตนให้หมดจด เมื่อมาถึงกิยาทิคณะ ก็ควรกล่าวว่า ปุนาตีติ ปุญฺญํ (สภาวะชำระ ชื่อว่า บุญ)"

ส่วนคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรคแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

ตตฺถ ปุนาติ อตฺตโน สนฺตานํ อปุญฺญผลโต, ทุกฺขสํกิเลสโต จ โสเธตีติ ปุญฺญํ. (วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๒๘๖)

"ในเรื่องนั้น บุญ คือ สภาวะชำระกระแสจิตของตนให้หมดจดจากผลบาป ทุกข์ และความเร่าร้อน"

๑๖ หิตสุขชฺฌาสเยน ปุญฺญํ กโรตีติ ตนฺนิปฺผาทเนน การกสฺส อชฺฌาสยํ ปูเรติ, ปุชฺชภาวํ นิพฺพตฺเตตีติ วา ปุญฺญํ. อิติ ปูรโก, ปุชฺชนิพฺพตฺตโก จ นิรุตฺตินเยน ปุญฺญนฺติ เวทิตพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๒๘๖)

"อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมทำบุญโดยมุ่งหวังประโยชน์สุข ดังนั้น บุญจึงยังอัธยาศัยของผู้ทำให้เต็มด้วยการให้สำเร็จประโยชน์สุขนั้น หรือย่อมยังความเป็นผู้ควรบูชาให้เกิดขึ้น จึงชื่อว่า บุญ

โดยประการดังนี้ พึงทราบสภาวะที่ยังอัธยาศัยของผู้ทำให้เต็ม และสภาวะที่ยังความเป็นผู้ควรบูชาให้เกิดขึ้น ชื่อว่า บุญ โดยนิรุตตินัย [คือ มีศัพท์เดิมมาจาก ปูรก และ ปุชฺชนิพฺพตฺตก แปลงเป็น ปุญฺญ ด้วยวัณณวิการนัย คือ การเปลี่ยนอักษร]"

๑๗ คำว่า อภิสงฺขาร มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๖) ว่า อตฺตโน ผลํ อภิสงฺขโรตีติ อภิสงฺขาโร (สภาวะปรุงแต่งผลของตน)

๑๘ ปุพฺเพว ทานา สุมโน ททํ จิตฺตํ ปสาทเย
ทตฺวา อตฺตมโน โหติ เอสา ยญฺญสฺส สมฺปทา.
(องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๓๗.๓๒๒)

"ทายกมีใจยินดีก่อนให้ เมื่อกำลังให้ก็ทำใจ

ให้เลื่อมใส ครั้นให้แล้วก็มีใจเบิกบาน การมีใจยินดี
ก่อนให้เป็นต้นนี้เป็นความถึงพร้อมแห่งทาน”

๑๙ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺฐปิ กามาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๓)

“จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาประกอบกับปัญญา มีสังขารดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขารดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต)”

๒๐ ตสฺมา อารมฺมณูปนิชฺฌานโต ปจฺจนีกชฺฌาปนโต วา ฌานนฺติ เวทิตพฺพํ. (อภิ. อ. ๑.๒๑๙)

“ดังนั้น จึงควรทราบว่า ชื่อว่า ฌาน เพราะเพ่งอารมณ์ หรือ เพราะเผาธรรมที่เป็นข้าศึก[คือนิวรณ์]”

๒๑ วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตํ, วิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานกุสลจิตฺตํ, ปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌาน-กุสลจิตฺตํ, สุเขกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานกุสลจิตฺตํ, อุเปกฺเขกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานกุสลจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๓-๔)

“กุศลจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจาร ปีติ สุข และ เอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับตติยฌาน เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับปัญจมฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกุศลจิต”

๒๒ อฏฺฐธา โลภมูลานิ โทสมูลานิ จ ทฺวิธา
โมหมูลานิ จ เทฺวติ ทฺวาทสากุสลา สิยุํ.
(สงฺคห. หน้า ๒)

“อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ ดวง
โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง”

๒๓ โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺฐปิ โลภสหคตจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๑)

“จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิฏฐิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับโลภะ (โลภมูลจิต)”

๒๔ โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ เทฺวปิ ปฏิฆจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๒)

“จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิฆะ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิฆะ มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับปฏิฆะ (โทสมูลจิต)”

๒๕ อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตเมกนฺติ อิมานิ เทฺวปิ โมมูหจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๒)

“จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับอุทธัจจะ ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยิ่ง (โมมูหจิต, โมหมูลจิต)”

๒๖ อหุ อาวาสิโก มยฺหํ อิสฺสุกี กุลมจฺฉรี
อชฺโฌสิโต มยฺหํ ฆเร กทริโย ปริภาสโก.
ตสฺสาหํ วจนํ สุตฺวา ภิกฺขโว ปริภาสิสํ
ตสฺส กมฺมวิปาเกน เปตโลกํ อิโต คโต.

(ขุ. เปต. ๒๖.๗๖๙-๗๐.๒๕๕)

"ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ประจำในวัดของข้าพเจ้า มักริษยา ตระหนี่ตระกูล ผูกขาดในเรือนของข้าพเจ้า มีใจกระด้าง มักด่าว่า[ภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย]

ข้าพเจ้าเชื่อคำของท่าน ได้ด่าว่าภิกษุทั้งหลาย เพราะผลกรรมนั้น ข้าพเจ้าจึงต้องจากโลกนี้ไปยังเปตโลก"

๒๗ ตสฺเสวาหํ ปาปกมฺมสฺส สีเส ติฏฺฐามิ มตฺถเก
โส จ ปรวิสยํ ปตฺโต มเมว ปริจารโก.
ยํ ภทนฺเต หทนฺตญฺเญ เอตํ เม โหติ โภชนํ
อหญฺจ โข ยํ หทามิ เอตํ โส อุปชีวติ.

(ขุ. เปต. ๒๖.๗๗๓.๒๕๕)

"ข้าพเจ้ายืนอยู่บนกระหม่อมศีรษะของเปรต ซึ่งเคยเป็นภิกษุผู้ทำกรรมชั่วนั้นแหละ และภิกษุนั้นไปเกิดเป็นเปรตผู้ปรนนิบัติของข้าพเจ้าเอง

พระคุณเจ้าผู้เจริญ ชนเหล่าอื่นถ่ายสิ่งใดลงไป สิ่งนั้นเป็นอาหารของข้าพเจ้า และข้าพเจ้าเองถ่ายสิ่งใดลงไป เปรตซึ่งเคยเป็นภิกษุนั้นก็อาศัยสิ่งนั้นเลี้ยงชีพ”

๒๘ ตีณิมานิ ภิกฺขเว ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิตลกฺขณานิ ปณฺฑิตนิมิตฺตานิ ปณฺฑิตาปทานานิ. กตมานิ ตีณิ. อิธ ภิกฺขเว ปณฺฑิโต สุจินฺติตจินฺตี จ โหติ สุภาสิตภาสี จ สุกตกมฺมการี จ. (องฺ. ติก. ๒๐.๓.๙๗)

“ลักษณะแห่งบัณฑิต เครื่องหมายแห่งบัณฑิต ความประพฤติไม่ขาดสายแห่งบัณฑิตมี ๓ ประการเหล่านี้ ๓ ประการเหล่านั้นอะไรบ้าง คือ บัณฑิตในโลกนี้ชอบคิดแต่เรื่องดี ชอบพูดแต่เรื่องดี ชอบทำแต่กรรมดี”

๒๙ ยทา ปน ตาทิเสเนว วตฺถุนา รตนตฺตยสฺส ปูชํ กตฺวา ‘อยํ วณฺโณ ขยํ คจฺฉิสฺสติ, วยํ คจฺฉิสฺสตี’ติ ขยวยํ ปฏฺฐเปติ, ตทา ภาวนามยํ โหติ. (อภิ. อ. ๑.๑๒๓)

“เมื่อใด บุคคลบูชาพระไตรรัตน์ด้วยวัตถุเช่นนั้นแล้วเจริญความเสื่อมสิ้นไปโดยดำริว่า สีนี้จักถึงความเสื่อมสิ้นไป เมื่อนั้นย่อมเป็นภาวนามัย”

๓๐ ยชมานานํ มนุสฺสานํ ปุญฺญเปกฺขาน ปาณินํ
กโรตํ โอปธิกํ ปุญฺญํ สงฺเฆ ทินฺนํ มหปฺผลํ.
(สํ. ส. ๑๕.๒๖๒.๒๘๑)

"เมื่อเหล่าสัตว์ผู้เป็นมนุษย์ปรารถนาบุญบูชาอยู่ ทำบุญซึ่งให้เกิดผล ทานที่ให้แล้วแก่พระสงฆ์มีผลมาก"

สีลวโต โข มหาราช ทินฺนํ มหปฺผลํ, โน ตถา ทุสฺสีเล. (สํ. ส. ๑๕.๑๓๕.๑๑๘)

"ดูกรมหาบพิตร ทานที่ให้แก่ผู้มีศีลมีผลมาก ทานที่ให้ในผู้ทุศีลไม่มีผลมาก"

วิเจยฺย ทานํ สุคตปฺปสตฺถํ
เย ทกฺขิเณยฺยา อิธ ชีวโลเก
เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺผลานิ
พีชานิ วุตฺตานิ ยถา สุเขตฺเต. (สํ. ส. ๑๕.๓๓.๒๔)

"ทานที่บุคคลเลือกให้ พระสุคตทรงสรรเสริญแล้ว บุคคลเหล่าใดควรแก่ทักษิณามีอยู่ในโลกคือหมู่สัตว์นี้ ทานที่บุคคลเลือกให้แล้วแก่บุคคลเหล่านั้นย่อมมีผลมาก เหมือนเมล็ดพืชที่บุคคลหว่านลงในนาชั้นดี ฉะนั้น"

๓๑ ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว สปฺปุริสทานานิ. กตมานิ ปญฺจ. สทฺธาย ทานํ เทติ, สกฺกจฺจํ ทานํ เทติ, กาเลน ทานํ เทติ, อนคฺคหิตจิตฺโต ทานํ เทติ, อตฺตานญฺจ ปรญฺจ อนุปหจฺจ ทานํ เทติ. (องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๑๔๘.๑๖๑)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัปปุริสทานมี ๕ ประการเหล่านี้ ๕ ประการ

อะไรบ้าง คือ ให้ทานด้วยศรัทธา ให้ทานโดยเคารพ ให้ทานตามกาลอันควร เป็นผู้มีจิตปล่อยวางให้ทาน ให้ทานไม่กระทบตนและผู้อื่น”

๓๒ อิจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆสฺส ยาวชีวํ วสฺสิกสาฏิกํ ทาตุํ, อาคนฺตุกภตฺตํ ทาตุํ, คมิกภตฺตํ ทาตุํ, คิลานภตฺตํ ทาตุํ, คิลานุปฏฺฐากภตฺตํ ทาตุํ, คิลานเภสชฺชํ ทาตุํ, ธุวยาคุํ ทาตุํ, ภิกฺขุนิสงฺฆสฺส อุทกสาฏิกํ ทาตุนฺติ. (วิ. มหา. ๕.๓๕๐.๑๖๐)

“นางวิสาขามิคารมาตากราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า หม่อมฉันประสงค์จะถวายผ้าวัสสิกสาฎก ถวายอาคันตุกภัต ถวายคมิกภัต ถวายคิลานภัต ถวายคิลานุปัฏฐากภัต ถวายคิลานเภสัช ถวายธุวยาคูแก่พระสงฆ์ และถวายผ้าอาบน้ำแก่ภิกษุณีสงฆ์จนตลอดชีวิต”

๓๓ ที. อ. ๑.๒๑๔

๓๔ ม. มู. ๑๒.๕๑๒.๔๕๘

๓๕ อถ วา ยสฺมา อิทํ กมฺมฏฺฐานปฺปเภเท มุทฺธภูตํ สพฺพญฺญุพุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธสาวกานํ วิเสสาธิคมทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารปทฏฺฐานํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ อิตฺถิปุริสหตฺถิอสฺสาทิสทฺทสมากุลํ คามนฺตํ อปริจฺจชิตฺวา น สุกรํ ภาเวตุํ สทฺทกณฺฏกตฺตา ฌานสฺส, อคามเก ปน อรญฺเญ สุกรํ โยคาวจเรน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคเหตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ตเทว ปาทกํ กตฺวา สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อคฺคผลํ อรหตฺตํ สมฺปาปุณิตุํ. ตสฺมาสฺส อนุรูปเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา อรญฺญคโต วาติอาทิมาห. (วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๓)

"อีกอย่างหนึ่ง อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้เป็นยอดในประเภทกรรมฐาน เป็นเหตุใกล้แก่การบรรลุคุณพิเศษ และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งปวง พระโยคาวจรที่ไม่ละจากละแวกบ้านอันอื้ออึงไปด้วยเสียงหญิงชายและช้างม้าเป็นต้น ไม่เป็นการง่ายเลยที่จะเจริญอานาปานสติได้ เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก แต่เป็นการง่ายที่พระโยคาวจรกำหนดเอากรรมฐานนี้แล้ว ยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดแล้วทำฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาท พิจารณาสังขารแล้วบรรลุอรหัตตผลอันเป็นผลเลิศในป่าซึ่งหาบ้านมิได้ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรผู้เจริญอานาปานสติสมาธินั้น จึงตรัสว่า อรญฺญคโต วา (อยู่ป่าก็ตาม) เป็นต้น"

๓๖ อากาสานญฺจายตนกุสลจิตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนกุสลจิตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนกุสลจิตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ อรูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๔)

"กุศลจิตที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนฌาน ดวงหนึ่ง
กุศลจิตที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนฌาน ดวงหนึ่ง
กุศลจิตที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง
กุศลจิตที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนญาน ดวงหนึ่ง
จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต"

บทที่ ๓

๑ อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณํ. ตถา โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ. ทุกฺขสหคตํ กายวิญฺญาณํ, อุเปกฺขาสหคตํ สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตํ, อุเปกฺขาสหคตํ สนฺตีรณจิตฺตญฺเจติ อิมานิ สตฺตปิ อกุสลวิปากจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๒)

"จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยชิวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยกายประสาท เกิดร่วมกับทุกขเวทนา ดวงหนึ่ง

สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตีรณจิต ที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๗ ดวงนี้ ชื่อว่า อกุศลวิปากจิต"

๒ อากาสานญฺจายตนวิปากจิตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนวิปากจิตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนวิปากจิตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนวิปากจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ อรูปาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๔)

"วิปากจิตที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนฌาน ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนฌาน ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรวิปากจิต”

๓ วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ปจมชฺฌานวิปากจิตฺตํ, วิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานวิปากจิตฺตํ, ปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌานวิปากจิตฺตํ, สุเขกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานวิปากจิตฺตํ, อุเปกฺเขกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานวิปากจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๔)

“วิปากจิตที่ประกอบกับปฐมฌาน เกิดร่วมกับวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับทุติยฌาน เกิดร่วมกับวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับตติยฌาน เกิดร่วมกับปีติ สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบกับปัญจมฌาน เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรวิปากจิต”

๔ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺฐปิ สเหตุกกามาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม. (สงฺคห. หน้า ๓)

“จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรวิปากจิตที่มีเหตุ (มหาวิปากจิต)”

๕ พาตฺตึส ปากจิตฺตานิ โลกิกาเนว ยานิ หิ
เอเตสํ ปากจิตฺตานํ ปฏิสนฺธิปวตฺติสุ.
ปุญฺญาปุญฺญาทิสงฺขารา ยถา เยสญฺจ ปจฺจยา
ภวาทีสุ ตถา เตปิ วิญฺญาตพฺพา วิภาวินา.
(อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๕๖๐-๑)

“เหล่าสังขารทั้งหลายมีปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๓๒ ดวงในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภพ เป็นต้นโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบวิปากจิตเหล่านั้นโดยประการนั้น”

๖ สํ. ข. ๑๗.๙๐.๑๐๕

๗ สํ. ข. ๑๗.๘๕.๘๗

๘ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. (วิ. มหา.๔.๑.๑)

๙ เอตฺถ เจตสฺส วิญฺญาณสฺส ปุริมภวโต อิธ อนาคมเน อตีต-ภวปริยาปนฺนเหตูหิ จ อุปฺปาเท ปฏิโฆสปทีปมุทฺทาปฏิพิมฺพปฺปการา ธมฺมา นิทสฺสนานิ สิยุํ. (อภิ. อ. ๒.๑๗๖)

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ สภาพที่มีลักษณะเหมือนเสียงสะท้อน เปลว

ประทีป รอยประทับ และเงา[ในกระจก] พึงเป็นตัวอย่างในการที่วิญ-ญาณนั้นมิได้มาสู่ภพนี้จากภพก่อน และในการที่วิญญาณเกิดขึ้นด้วยเหตุที่นับเนื่องในภพก่อน”

๑๐ อกุศลวิบากสันตีรณจิต ๑ ดวง

๑๑ กุศลวิบากสันตีรณจิต ๑ ดวง และมหาวิปากจิต ๘ ดวง

๑๒ รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง

๑๓ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง

๑๔ อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง กามาวจร-วิปากจิต ๘ ดวง รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง และอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง

๑๕ ยานิสฺส ปุพฺเพ ปาปกานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน ทุจฺจริตานิ วาจาย ทุจฺจริตานิ มนสา ทุจฺจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโฌ-ลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ. (ม. อุ. ๑๔.๒๔๘.๒๑๘)

“ในสมัยนั้น บาปกรรมที่คนพาลทำอันเป็นความประพฤติผิดทางกาย วาจา และใจในกาลก่อน ย่อมหน่วงเหนี่ยว บดบัง ครอบงำคนพาลนั้น”

ตถา จ มรนฺตานํ ปน มรณกาเล ยถารหํ อภิมุขีภูตํ ภวนฺตเร ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมํ วา, ตํกมฺมกรณกาเล รูปาทิกมุปลทฺธปุพฺพมุปกรณ-

ภูตญฺจ กมฺมนิมิตฺตํ วา, อนนฺตรมุปฺปชฺชมานภเว อุปลภิตพฺพมุปโภคภูตญฺจ คตินิมิตฺตํ วา กมฺมพเลน ฉนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตรสฺมึ ปจฺจุปฏฺฐาติ.

(สงฺคห. หน้า ๓๔)

"อนึ่ง กรรมที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิในภพอื่น ที่มาปรากฏต่อหน้าในเวลาใกล้เสียชีวิตตามสมควร [ด้วยเหตุ ๔ อย่างนั้นก็ดี] กรรมนิมิต (อารมณ์ของกรรม) มีรูปารมณ์เป็นต้นที่ตนเคยได้ประสบมาก่อนและเป็นเครื่องมือในเวลาที่กระทำกรรมนั้นก็ดี คตินิมิต (เครื่องหมายของภพที่ไปอุบัติ) ที่ตนจะเข้าถึงและที่ตนจะได้รับ ในภพที่จะอุบัติเป็นลำดับต่อไปก็ดี ย่อมมาปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวารทั้ง ๖ ด้วยแรงของกรรมแก่สัตว์ทั้งหลายที่กำลังจะเสียชีวิต"

๑๖ เอโก กิร มิจฺฉาทิฏฺฐิโก พฺราหฺมโณ มรณมญฺเจ นิปฺปนฺโน โหติ. ตสฺส อาจริยพฺราหฺมณา สมีเป ฐตฺวา "พฺรหฺมโลกํ โภ คจฺฉา"ติ วทนฺติ. ตสฺส ปน อวีจินิรเย อคฺคิชาลา อุปฏฺฐหนฺติ. ตทา โส "โภ อาจริยา สุวณฺณวณฺณา ปญฺญายนฺตี"ติ อาห. เอส โภ พฺรหฺมโลโก. ตตฺถ คจฺฉาติ วทนฺติ. โส กาลํ กตฺวา อวีจิมฺหิ อุปฺปชฺชิ. (ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๒๓)

"ดังได้สดับมาว่า พราหมณ์ผู้มีมิจฉาทิฏฐิคนหนึ่งขณะนอนใกล้จะเสียชีวิตอยู่บนเตียง ครูพราหมณ์ของเขายืนอยู่ใกล้กล่าวว่า 'ผู้เจริญท่านจงไปสู่พรหมโลกเถิด' แต่เปลวไฟในอเวจีนรกปรากฏแก่เขา ลำดับนั้นเขากล่าวว่า 'ท่านอาจารย์ สิ่งที่มีสีเหมือนดั่งทองปรากฏอยู่' ครูพราหมณ์กล่าวว่า 'ผู้เจริญ นั่นแหละพรหมโลก ไปสู่ที่นั้นเถิด' เมื่อเขา

เสียชีวิตแล้วได้ไปเกิดในอเวจีนรก เหล่าสัตว์ยินดีภูมินั้นด้วยความยินดีอารมณ์อย่างนี้”

๑๗ จิตฺตสํกิเลสา ภิกฺขเว สตฺตา สํกิลิสฺสนฺติ, จิตฺตโวทานา สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ. (สํ. ข. ๑๗.๑๐๐.๑๑๙)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์ที่มีจิตเศร้าหมองจักเศร้าหมอง เหล่าสัตว์ที่มีจิตผุดผ่องย่อมหมดจด”

๑๘ ธมฺม. อ. ๑.๙๙-๑๐๑

๑๙ อญฺญํ ลหุกมรณํ นาม อตฺถิ. นิขาทนทณฺฑกมตฺถกสฺมิญฺหิ นิลีน-มกฺขิกํ มุคฺคเรน ปหริตฺวา ปิสนฺติ. เอวรูเปปิ กาเล กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อุปฏฺฐาติ. (อภิ. อ. ๒.๑๖๘-๖๙)

“ยังมีการตายอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ลหุกมรณะ (ตายเร็ว) ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลเอาค้อนทุบขยี้แมลงวันที่หลบซ่อนอยู่บนด้ามสิ่ว ในเวลาแม้เห็นปานนี้กรรมหรือกรรมนิมิต ก็ย่อมปรากฏ”

๒๐ นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ยถยิทํ จิตฺตํ. ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตํ. (องฺ. เอกก. ๒๐.๔๘.๙)

“เราไม่เห็นแม้ธรรมอื่นอย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนจิตนี้ จิตเปลี่ยนแปลงเร็วยิ่งจนเปรียบเทียบกับอะไรไม่ได้ง่ายๆ”

วาหสตํ โข มหาราช วีหีนํ อฑฺฒจูฬญฺจ วาหา วีหิสตฺตมฺพณานิ

เทฺว จ ตุมฺพา เอกจฺฉรากฺขเณ ปวตฺตจิตฺตสฺส เอตฺตกา วีหี ลกฺขํ จปีย-มานา ปริกฺขยํ ปริยาทานํ คจฺเฉยฺยุํ. (มิลินฺท. หน้า ๑๑๖)

"มหาบพิตร มีเมล็ดข้าวเปลือก ๑๐๐ เล่มเกวียน, ๑ บั้น (กึ่งเล่มเกวียน), ๗๗ ทะนาน และ ๓๒ ฟายมือ เมล็ดข้าวเปลือกเพียงเท่านี้เทียบกับจิตที่ดำเนินไปในขณะดีดนิ้วมือครั้งหนึ่ง ย่อมถูกนับถึงความหมดสิ้นไปได้ [แต่นับจิตที่เกิดขึ้นในขณะนั้นไม่ได้]"

ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกายอ้างข้อความจากมิลินทปัญหาข้างต้น แต่มีข้อความต่างกันว่า

วาหสตานํ โข มหาราช วีหีนํ อฑฺฒจูฬญฺจ วาหา วีหิสตฺตมฺพณานิ เทฺว จ ตุมฺพา เอกจฺฉรากฺขเณ ปวตฺติตสฺส จิตฺตสฺส สงฺขมฺปิ น อุเปนฺติ, กลมฺปิ น อุเปนฺติ, กลภาคมฺปิ น อุเปนฺตีติ. (องฺ. อ. ๑.๕๒)

"มหาบพิตร เมล็ดข้าวเปลือก ๑๐๐ เล่มเกวียน, ๑ บั้น (กึ่งเล่มเกวียน), ๗๗ ทะนาน และ ๓๒ ฟายมือ ย่อมไม่ถึงการนับ ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ไม่ถึงส่วนเสี้ยวที่ ๑๖ ของจิตที่ดำเนินไปในขณะดีดนิ้วมือครั้งหนึ่ง"

๒๑ เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหตํ ปพฺพตกูฏานํ ฉายา สายนฺหสมยํ ปถวิยา โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว พาลํ ปีฐสมารูฬฺหํ วา มญฺจสมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส ปุพฺเพ ปาปกานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน ทุจฺจริตานิ วาจาย ทุจฺจริตานิ มนสา ทุจฺจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ. (ม. อุ. ๑๔.๒๔๘.๒๑๘)

"เปรียบเหมือนเงาของยอดภูเขาใหญ่ ย่อมกั้น บดบัง ครอบคลุม แผ่นดินใหญ่ ในเวลาเย็น ฉันใด ในสมัยนั้น บาปกรรมที่คนพาลทำอันเป็นความประพฤติผิดทางกาย วาจา และใจในกาลก่อน ย่อมหน่วงเหนี่ยว บดบัง ครอบงำคนพาลผู้อยู่บนตั่ง บนเตียง หรือนอนบนพื้น ฉันนั้นเหมือนกัน"

๒๒ ตตฺถาปิ ติเหตุกมุกฺกฏฺฐํ กุสลํ ติเหตุกํ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวตฺเต โสฬส วิปากานิ วิปจฺจติ. (สงฺคห หน้า ๓๓)

"ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวงในปวัตติกาล"

๒๓ ติเหตุกโมมกํ ทฺวิเหตุกมุกฺกฏฺฐญฺจ กุสลํ ทฺวิเหตุกํ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวตฺเต ติเหตุกรหิตานิ ทฺวาทส วิปากานิ วิปจฺจติ. (สงฺคห หน้า ๓๓)

"กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อน และที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ย่อมให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ แล้วก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวงยกเว้นที่มีเหตุ ๓ ในปวัตติกาล"

๒๔ ทฺวิเหตุกโมมกํ ปน กุสลํ อเหตุกเมว ปฏิสนฺธึ เทติ, ปวตฺเต จ อเหตุกวิปากาเนว วิปจฺจติ. (สงฺคห. หน้า ๓๓)

"กุศลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน ย่อมให้ผลปฏิสนธิเป็นอเหตุกจิต และก่อให้เกิดอเหตุกวิปากจิตในปวัตติกาลเท่านั้น"

๒๕ ยํ ปน กิญฺจิ วิวฏฺฏํ นิพฺพานํ ปตฺเถตฺวา ปวตฺติตํ อนฺตมโส อุฬุงฺก-ยาคุมตฺตทานมฺปิ ปณฺณมุฏฺฐิทานมตฺตมฺปิ, สพฺพํ ตํ วิวฏฺฏปกฺขิยํ วิวฏฺฏ-นิสฺสิตํ. (สํ. อ. ๒.๒๒)

“กุศลอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลปรารถนาวิวัฏฏ์คือพระนิพพานแล้วให้เป็นไป แม้โดยอย่างต่ำเป็นเพียงการให้ข้าวยาคูกระบวยหนึ่งบ้าง หรือเพียงการให้หญ้ากำมือหนึ่งบ้าง กุศลทั้งหมดนั้นอาศัยวิวัฏฏ์ อยู่ในฝ่ายวิวัฏฏ์”

๒๖ ที. อ. ๒.๒๕

๒๗ ที. อ. ๒.๒๕

๒๘ รูปาวจรกุสลํ ปน ปฐมชฺฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา พฺรหฺมปาริ-สชฺเชสุ อุปฺปชฺชติ. ตเมว มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา พฺรหฺมปุโรหิเตสุ. ปณีตํ ภาเวตฺวา มหาพฺรหฺเมสุ. (สงฺคห. หน้า ๓๓)

“ผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลอย่างอ่อน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปาริสัชชา ผู้เจริญปฐมฌานนั้นอย่างปานกลาง ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปุโรหิต ผู้เจริญปฐมฌานนั้นได้อย่างประณีต ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นมหาพรหม

๒๙ ตถา ทุติยชฺฌานํ ตติยชฺฌานญฺจ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา ปริตฺตาเภสุ. มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา อปฺปมาณาเภสุ. ปณีตํ ภาเวตฺวา อาภสฺสเรสุ. (สงฺคห. หน้า ๓๓)

"เช่นเดียวกันนี้ ผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานอย่างอ่อน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตาภา ผู้เจริญ[ทุติยฌานและตติยฌาน]อย่างปานกลาง ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอัปปมาณาภา ผู้เจริญ[ทุติยฌานและตติยฌาน]อย่างประณีต ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอาภัสสรา"

๓๐ จตุตฺถชฺฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา ปริตฺตสุเภสุ. มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา อปฺปมาณสุเภสุ. ปณีตํ ภาเวตฺวา สุภกิเณฺหสุ. (สงฺคห. หน้า ๓๓-๔)

"ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างอ่อน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตสุภา ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างปานกลาง ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอัปปมาณสุภา ผู้เจริญจตุตถฌานอย่างประณีต ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุภกิณหา"

๓๑ ปญฺจมชฺฌานํ ภาเวตฺวา เวหปฺผเลสุ. อนาคามิโน ปน สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺติ. (สงฺคห. หน้า ๓๔)

"ผู้เจริญปัญจมฌาน ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นเวหัปผลา ส่วนพระอนาคามี ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส"

๓๒ ตเมว สญฺญาวิราคํ ภาเวตฺวา อสญฺญสตฺเตสุ. (สงฺคห. หน้า ๓๔)

"ผู้เจริญปัญจมฌานนั้นนั่นเองที่คลายความยินดีในสัญญา ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอสัญญสัตว์"

๓๓ เอตฺถากุสลกมฺมมุทฺธจฺจรหิตํ อปายภูมิยํ ปฏิสนฺธึ ชเนติ, ปวตฺติยํ ปน สพฺพมฺปิ ทฺวาทสวิธํ สตฺตากุสลปากานิ สพฺพตฺถาปิ กามโลเก รูป-

โลเก จ ยถารหํ วิปจฺจติ. (สงฺคห. หน้า ๓๓)

“ในภูมิแห่งการให้ผล ๔ อย่างเหล่านี้ อกุศลกรรมยกเว้นอุทธัจจะย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ ส่วนในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมดย่อมส่งผลให้อกุศลวิบากทั้ง ๗ ดวงไปปรากฏในกามภูมิและรูปภูมิทั้งปวงตามสมควร”

๓๔ อุปฺปาทฐิติภงฺควเสน ขณตฺตยํ เอกจิตฺตกฺขณํ นาม. (สงฺคห. หน้า ๒๒)

“ขณะทั้ง ๓ โดยจำแนกเป็นอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า ขณะของจิตดวงหนึ่ง ๆ”

๓๕ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ เอเกน ขนฺเธน เอเกนายตเนน สตฺตหิ ธาตูหิ สงฺคหิตํ. (อภิ. ธา. ๓๖.๖๓.๑๑)

“วิญญาณที่เกิดเพราะมีสังขารเป็นปัจจัยสงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์ ๑ [วิญญาณขันธ์] อายตนะ ๑ [มนายตนะ] และธาตุ ๗ [จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ]”

ตตฺถ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ สพฺพมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ. เตนวาห สตฺตหิ ธาตูหิ สงฺคหิตนฺติ. (อภิ. อ. ๓.๗)

“ในพากย์นั้น คำว่า สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ (วิญญาณที่เกิดเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย) คือ วิปากจิตทุกดวงในปฏิสนธิกาลและปวัตติ-

กาล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สตฺตหิ ธาตูหิ สงฺคหิตํ (สงเคราะห์เข้าได้กับธาตุ ๗)”

สพฺพมฺปิ วิปากวิญฺญาณนฺติ เอตฺถ วิปากคฺคหเณน วิเสสนํ น กาตพฺพํ. กุสลาทีนมฺปิ หิ วิญฺญาณานํ ธาตุกถายํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณา-ทิปเทหิ สงฺคหิตตา วิปฺปยุตฺเตนสงฺคหิตาสงฺคหิตปทนิทฺเทเส “วิปากา ธมฺมา”ติ อิมสฺส วิสฺสชฺชนาสทิเสน เตสํ วิสฺสชฺชเนน ทสฺสิตา. (มูลฏี. หน้า ๙)

“บุคคลไม่พึงกระทำให้พิเศษด้วย วิปาก ศัพท์ในคำว่า สพฺพมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ (วิปากจิตทุกดวง) นี้ เพราะการที่กุศลจิตเป็นต้นก็ถูกสงเคราะห์เข้าได้กับบทว่า สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ (เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ) เป็นต้น ในเรื่องธาตุ ทรงแสดงไว้ด้วยการเฉลยบทว่า วิญญาณเป็นต้นนั้นโดยเหมือนกับการเฉลยบทว่า วิปากา ธมฺมา นี้ ในนิเทศของบทว่า วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ และ วิปฺปยุตฺเตน อสงฺคหิตํ”

๓๖ อวิชฺชาสงฺขารา อตีโต อทฺธา, ชาติชรามรณํ อนาคโต อทฺธา, มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาติ ตโย อทฺธา. (สงฺคห. หน้า ๕๐)

อวิชชาและสังขารเป็นอดีตกาล ชาติ ชรา และมรณะเป็นอนาคตกาล ธรรม ๘ อย่างที่อยู่ท่ามกลางเป็นปัจจุบันกาล นี้คือกาล ๓

บทที่ ๔

๑ จตสฺโส โข อิมา สาริปุตฺต โยนิโย. กตมา จตสฺโส. อณฺฑชา โยนิ, ชลาพุชา โยนิ, สํเสทชา โยนิ, โอปปาติกา โยนิ. (ม. มู. ๑๒.๑๕๒.๑๑๔)

"ดูกรสารีบุตร กำเนิดมี ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน คือกำเนิดที่มีในฟองไข่ กำเนิดที่มีในครรภ์ กำเนิดที่มีในที่ชื้นแฉะ และกำเนิดที่ผุดเกิดทันที"

๒ อภิ. อ. ๒.๑๗๔, วิสุทฺธิ. ๒.๒๑๖

๓ เอวํ ปริตฺตาย รูปสนฺตติยา ตีณิ สนฺตติสีสานิ โหนฺติ- วตฺถุทสกํ กายทสกํ อิตฺถิยา อิตฺถินฺทฺริยวเสน ปุริสสฺส ปุริสินฺทฺริยวเสน ภาวทสกนฺ-ติ. (อภิ. อ. ๒.๒๔)

"กระแสรูปที่เป็นหลักสำคัญแห่งกระแสรูปจำนวนน้อยอย่างนี้มี ๓ ประการ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะคืออิตถินทรีย์ของสตรีหรือปุริสินทรีย์ของบุรุษ"

เอวํ คพฺภเสยฺยกานํ ปฏิสนฺธิยํ อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉเทน สมตฺตึส กมฺมช-รูปานิ รูปกฺขนฺโธ นาม โหติ. (อภิ. อ. ๒.๒๔)

"โดยประการดังนี้ กรรมชรูป ๓๐ ถ้วนโดยขอบเขตสูงสุดในปฏิสนธิขณะของคัพภเสยยกบุคคล ชื่อว่า รูปขันธ์"

๔ ธมฺม. อ. ๑.๒๔๔

๕ สเจ ปน นปุํสกปฏิสนฺธิ โหติ, ภาวทสกํ หายติ. ทฺวินฺนํ ทสกานํ วเสน สมวีสติ กมฺมชรูปานิ รูปกฺขนฺโธ นาม โหติ. (อภิ. อ. ๒.๒๔)

“ถ้าปฏิสนธิของบัณเฑาะก์ย่อมมี ภาวทสกะย่อมลดไป กรรมชรูป ๒๐ ถ้วน โดยจำแนกเป็นทสกะ ๒ หมวด ชื่อว่า รูปขันธ์”

๖ ติลเตลสฺส ยถา พินฺทุ สปฺปิมณฺโฑ อนาวิโล
เอวํ วณฺณปฏิภาคํ กลลนฺติ ปวุจฺจติ. (อภิ. อ. ๒.๒๔)

“กลุ่มรูปที่มีสีคล้ายหยาดน้ำมันงาและเนยใส
ที่ไม่ขุ่นมัวอย่างนี้ ชื่อว่า น้ำใส (กลละ)”

๗ อยํ โข เม กาโย รูปี จาตุมหาภูติโก มาตาเปตฺติกสมฺภโว โอทนกุมฺมาสูปจโย อนิจฺจุจฺฉาทนปริมทฺทนเภทนวิทฺธํสนธมฺโม (ที. สี. ๙. ๒๓๔.๗๗)

“กายของเรานี้คุมกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นได้เพราะอสุจิและระดูของบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเฟ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา”

๘ ยโต จ โข ภิกฺขเว มาตาปิตโร จ สนฺนิปติตา โหนฺติ, มาตา จ อุตุนี โหติ, คนฺธพฺโพ จ ปจฺจุปฏฺฐิโต โหติ, เอวํ ติณฺณํ สนฺนิปาตา คพฺภสฺสาวกฺกนฺติ โหติ. (ม. มู. ๑๒.๔๐๘.๓๖๘-๖๙)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และสัตว์ผู้พึงไปเกิดก็ปรากฏ เมื่อนั้น เพราะปัจจัย ๓ ประการ

ประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้”

๙ ปฏิสนฺธิมุปาทาย กมฺมสมุฏฺฐานา. (สงฺคห. หน้า ๔๑)

“รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่ปฏิสนธิ”

๑๐ ทุติยจิตฺตมุปาทาย จิตฺตสมุฏฺฐานา. (สงฺคห. หน้า ๔๑)

“รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่จิตดวงที่สอง”

๑๑ อรูปวิปากทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตํ ปญฺจสตฺตติวิธมฺปิ จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปํ ปฐมภวงฺคมุปาทาย ชายนฺตเมว สมุฏฺฐาเปติ. (สงฺคห. หน้า ๓๙)

“จิต ๗๕ ดวงยกเว้นอรูปวิปากจิต ๔ ดวงและทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง เมื่อเกิดขึ้น ย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนับแต่ภวังคจิตดวงแรกเป็นต้นมา”

๑๒ ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ เปสิยา นิพฺพตฺตเต ฆโน
ฆนา ปสาขา ชายนฺติ เกสา โลมา นขาปิ จ.
(สํ. ส. ๑๕.๒๓๕.๒๔๘)

“น้ำใสเกิดขึ้นก่อน จากน้ำใสเป็นฟองน้ำใส
จากฟองน้ำใสเป็นชิ้นเนื้อ จากชิ้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ
จากก้อนเนื้อเป็นปุ่มใหญ่ ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้นมีผม ขน
และเล็บเกิดขึ้น”

๑๓ คพฺภเสยฺยกสตฺตานํ อชฺฌตฺติกายตเนสุ มนายตนกายายตนาเนว ปฏิสนฺธิกฺขเณ อุปฺปชฺชนฺติ. เสสานิ จตฺตาริ สตฺตสตฺตติรตฺติมฺหิ. (อภิ. อ. ๓.๒๗๓-๗๔)

“ในบรรดาอายตนะภายในของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ มนายตนะและกายายตนะย่อมเกิดในขณะปฏิสนธิ อายตนะที่เหลือ ๔ อย่างย่อมเกิดในราตรีที่ ๗๗”

๑๔ ปฏิสนฺธิยํ ปน สํเสทชานญฺเจว โอปปาติกานญฺจ จกฺขุโสตฆาน-ชิวฺหากายภาววตฺถุทสกสงฺขาตานิ สตฺต ทสกานิ ปาตุภวนฺติ อุกฺกฏฺฐวเสน. (สงฺคห. หน้า ๔๑)

“ส่วนในปฏิสนธิกาล ทสกะ (หมวด ๑๐) ทั้ง ๗ กลุ่ม คือ จักขุ-ทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ เป็นอย่างมาก”

๑๕ รูปโลเก ปน ฆานชิวฺหากายภาวทสกานิ จ อาหารชกลาปานิ จ น ลพฺภนฺติ, ตสฺมา เตสํ ปฏิสนฺธิกาเล จกฺขุโสตวตฺถุวเสน ตีณิ ทสกานิ ชีวิตนวกญฺเจติ จตฺตาโร กมฺมสมุฏฺฐานกลาปา. (สงฺคห. หน้า ๔๒)

“ส่วนในรูปภูมิ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะกับรูปกลาปที่เกิดจากอาหาร ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของพรหมเหล่านั้น จึงมีรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่าง

คือทสกะทั้ง ๓ ด้วยการจำแนกเป็นจักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ กับชีวิตนวกะ”

๑๖ อสญฺญสตฺตานํ ปน จกฺขุโสตวตฺถุสทฺทาปิ น ลพฺภนฺติ, ตถา สพฺพานิปิ จิตฺตชรูปานิ, ตสฺมา เตสํ ปฏิสนฺธิกาเล ชีวิตนวกเมว. (สงฺคห. หน้า ๔๒)

“จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และสัททนวกะ ย่อมไม่ปรากฏแก่อสัญญสัตว์ จิตตชรูปทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏแก่อสัญญสัตว์ด้วยเช่นเดียวกัน เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของอสัญญสัตว์เหล่านั้น ชีวิตนวกะเท่านั้นย่อมปรากฏ”

๑๗ โอชาผรณมุปาทาย อาหารสมุฏฺฐานา จ. (สงฺคห. หน้า ๔๑)

“และรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเริ่มแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา”

๑๘ ปฏิสนฺธิ ภวงฺคญฺจ ตถา จวนมานสํ
เอกเมว ตเถเวก- วิสยญฺเจกชาติยํ.
(สงฺคห. หน้า ๓๑)

“ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกันนั่นเอง และมีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกัน ในภพเดียวกัน”

๑๙ คำว่า ภวงฺคุปจฺเฉท ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกา (หน้า ๙๙)

และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี (หน้า ๒๒๓) กล่าวว่าเป็นชื่อของภวังคจลนะดวงที่ ๒ แต่เป็นภวังค์ที่ตัดกระแสภวังค์ที่ต่อเนื่อง จึงได้ชื่อเฉพาะว่า ภวังคุปัจเฉทะ ที่จริงแล้ว เมื่ออารมณ์มากระทบทวาร จะเกิดภวังค์ ๒ ขณะ ภวังค์ดวงแรกชื่อว่า ภวังคจลนะ (ภวังค์ไหวตัว) ส่วนภวังค์ดวงที่ ๒ ชื่อว่า ภวังคุปัจเฉทะ (ภวังค์ตัดกระแส) อย่างไรก็ตาม ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้เรียกชื่อภวังค์ทั้งสองดวงว่า ภวังคจลนะ เพราะท่านกล่าวไว้ในหน้า ๒๒ ว่า ตโต ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค จลิเต (ลำดับนั้น เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง[คือเกิดภวังคจิต ๒ ดวง]) และ เทฺว ภวงฺคจลนานิ (ภวังคจลนะ ๒ ดวง) นอกจากนั้น ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีได้เรียกอาวัชชนจิตเป็นต้นที่ตัดกระแสภวังค์ว่าเป็นภวังคุปัจเฉทกะ โดยกล่าวว่า

ปวตฺติยํ ปน กุสลากุสลวิปากา ตาว เทฺว อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย ปญฺจทฺวาเร กุสลากุสลวิปากมโนธาตูนํ อนนฺตรํ สนฺตีรณกิจฺจํ ฉสุ ทฺวาเรสุ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ตทารมฺมณกิจฺจํ, อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปจฺเฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อนฺเต จุติกิจฺจญฺจาติ จตฺตาริ กิจฺจานิ สาธยมานา นิยตวตฺถุกา อนิยตทฺวารารมฺมณฏฺฐานกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ. (อภิ. อ. ๒.๑๖๕)

“ส่วนในปวัตติกาล ลำดับแรก อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบาก [กุศลวิบากสันตีรณจิต และอกุศลวิบากสันตีรณจิต] สองดวง ให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง คือ สันตีรณกิจในลำดับต่อจากมโนธาตุฝ่ายกุศลวิบากและอกุศลวิบากทางปัญจทวาร, ตทารัมมณกิจตามนัยที่

กล่าวไว้ก่อนทางทวาร ๖, ภวังคกิจในเมื่อไม่มีจิตตุปบาทที่ตัดภวังค์ต่อจากปฏิสนธิที่ตนได้ให้แล้ว และจุติกิจในที่สุด เป็นจิตที่มีวัตถุแน่นอน มีทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่แน่นอน ย่อมเป็นไป

แม้คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีโยชนา ก็แสดงรูปวิเคราะห์ในเรื่องนี้ว่า

ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทตีติ ภวงฺคุปจฺเฉโท. (สมฺโม. โย. หน้า ๑๖๓)

"ภวังคุปัจเฉทะ คือ จิตที่ตัดภวังค์"

๒๐ กามชวนะมี ๒๙ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ และหสิตุปปาทจิต

๒๑ อัปปนาชวนะมี ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ และโลกุตตรจิต ๘

๒๒ เอตฺตาวตา จุทฺทส วีถิจิตฺตุปฺปาทา, เทฺว ภวงฺคจลนานิ, ปุพฺเพวาตีตกเมกจิตฺตกฺขณนฺติ กตฺวา สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ ปริปูเรนฺติ, ตโต ปรํ นิรุชฺฌติ. อารมฺมณเมตํ อติมหนฺตํ นาม โคจรํ. (สงฺคห. หน้า ๒๒)

"ด้วยธรรมมีประมาณเท่านี้ วิถีจิตจึงมี ๑๔ ดวง ภวังคจลนะ ๒ ดวง และขณะแห่งจิตดวงหนึ่งที่ล่วงไปก่อนแล้ว[คืออตีตภวังค์] ดังนั้นขณะจิต ๑๗ ขณะ[คือจิต ๑๗ ดวง]ย่อมบริบูรณ์ หลังจากนั้น อารมณ์ก็ดับไป อารมณ์นี้เป็นอารมณ์ชื่อว่า อติมหันตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจมากที่สุด)"

๒๓ อภิ. อ. ๑.๓๒๙

๒๔ วิถีจิตเช่นนี้เรียกว่า ชวนวาระ ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

ยาว ตทารมฺมณุปฺปาทา ปน อปฺปโหนฺตาตีตกมาปาถมาคตํ อารมฺมณํ มหนฺตํ นาม, ตตฺถ ชวนาวสาเน ภวงฺคปาโตว โหติ, นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโท. (สงฺคห. หน้า ๒๒)

“อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า มหันตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจมาก) ในวิถีจิตของมหันตารมณ์นั้น มีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต”

๒๕ วิถีจิตนี้เรียกว่า โวฏฐัพพนวาระ ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

ยาว ชวนุปฺปาทาปิ อปฺปโหนฺตาตีตกมาปาถมาคตํ อารมฺมณํ ปริตฺตํ นาม, ตตฺถ ชวนมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ โวฏฺฐพฺพนเมว ปวตฺตติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโตว โหติ. (สงฺคห. หน้า ๒๒)

“อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของชวนจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า ปริตตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจน้อย) ในวิถีจิตของปริตตารมณ์นั้น มีเพียงโวฏฐัพพนจิตเท่านั้นที่ดำเนินไป ๒-๓ ขณะ เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น ถัดจากนั้นจึงตกภวังค์ไป”

๒๖ วิถีจิตนี้เรียกว่า วิภูตารมณ์ ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

มโนทฺวาเร ปน ยทิ วิภูตมารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติ, ตโต ปรํ ภวงฺคจลนมโนทฺวาราวชฺชนชวนาวสาเน ตทารมฺมณปากานิ ปวตฺตนฺติ. ตโต ปรํ ภวงฺคปาโต. (สงฺคห. หน้า ๒๓)

"ส่วนในมโนทวาร ถ้าวิภูตารมณ์มาปรากฏ ถัดจากนั้น วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณ์ย่อมเป็นไปในที่สุดของภวังคจลนะ มโนทวาราวัชชนะ และชวนจิต หลังจากนั้นจึงตกภวังค์ไป"

๒๗ วิถีจิตนี้เรียกว่า อวิภูตารมณ์ ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

อวิภูเต ปนารมฺมเณ ชวนาวสาเน ภวงฺคปาโตว โหติ. นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโทติ. (สงฺคห. หน้า ๒๓)

"แต่ในอวิภูตารมณ์ จะมีการตกภวังค์ในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต"

๒๘ รูปํ ปฐมจิตฺเตน- ตีตํ ทุติยเจตสา
อตฺถํ ตติยจิตฺเตน นามํ จตุตฺถเจตสา.

"บุคคลย่อมเห็นรูปด้วยวิถีจิตที่ ๑ รู้รูปที่ดับไปแล้วด้วยวิถีจิตที่ ๒ รู้รูปร่างสัณฐานด้วยวิถีจิตที่ ๓ และรู้ชื่อด้วยวิถีจิตที่ ๔"

คาถานี้เป็นคำประพันธ์ของมหาสีสยาดอในหนังสือปฏิจจสมุปบาท (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๗) โดยคล้อยตามคาถาในเชิงอรรถข้อ ๒๙ บทที่ ๔

๒๙ สทฺทํ ปฐมจิตฺเตน- ตีตํ ทุติยเจตสา
นามํ ตติยจิตฺเตน อตฺถํ จตุตฺถเจตสา.
(มณิมญฺชู. ๒.๔๐๗)

"บุคคลย่อมได้ยินเสียงด้วยวิถีจิตที่ ๑ รู้เสียงที่ดับไปแล้วด้วยวิถีจิตที่ ๒ รู้ชื่อด้วยวิถีจิตที่ ๓ และรู้รูปร่างสัณฐานด้วยวิถีจิตที่ ๔"

๓๐ ดู เชิงอรรถ ข้อ ๓๕ บทที่ ๓

๓๑ จิตฺตเชน หิ รูเปน อิธ ทิฏฺเฐน สิชฺฌติ
อทิฏฺฐสฺสปิ รูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติ.
(อภิ. อ. ๒.๑๘๖)

"ข้อความว่า ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปแม้ที่มิได้พบเห็น ย่อมสำเร็จได้ด้วยรูป[มีการเหยียด คู้ เป็นต้น]ที่เกิดจากจิต ซึ่งบุคคลพบเห็นในบัดนี้"

๓๒ เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาย มนสา. (องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๖๓.๓๙๔)

"บุคคลตั้งใจแล้วจึงทำกรรมทางกาย วาจา และใจ"

๓๓ คจฺฉนฺโต วา คจฺฉามีติ ปชานาติ. (ที. มหา. ๑๐.๓๗๕.๒๖๐)

๓๔ ฐิโต วา ฐิโตมฺหีติ ปชานาติ. (ที. มหา. ๑๐.๓๗๕.๒๖๐)

๓๕ จิตฺตเชน หิ รูเปน อิธ ทิฏฺเฐน สิชฺฌติ
อทิฏฺฐสฺสปิ รูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติ.
(อภิ. อ. ๒.๑๘๖)

"ข้อความว่า ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปแม้ที่มิได้พบเห็น ย่อมสำเร็จได้ด้วยรูป[มีการเหยียด คู้ เป็นต้น]ที่เกิดจากจิต ซึ่งบุคคลพบเห็นในบัดนี้"

๓๖ รูปารมฺมณตาจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ. ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ. (ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕๑-๒.๕๙)

๓๗ เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ. เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาย มนสา. (องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๖๓.๓๙๔)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลตั้งใจแล้วจึงทำกรรมทางกาย วาจา และใจ"

๓๘ ที. มหา. ๑๐.๑.๑

๓๙ นามรูเป โข สติ วิญฺญาณํ โหติ, นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ. (ที. มหา. ๑๐.๕๗.๒๘)

"เมื่อนามรูปมีอยู่ จึงมีวิญญาณ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ"

๔๐ มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกํว วหโต ปทํ.
(ขุ. ธ. ๒๕.๑.๑๕)

"สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขาเพราะเหตุนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค"

๔๑ เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ. (องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๖๓.๓๙๔)

๔๒ ติตติรชาดกพบในคัมภีร์ชาดก (ขุ. ชา. ๒๗.๗๓-๖๑๐๕) มีเรื่องเล่าโดยย่อว่า นกกระทาต่อถูกนายพรานจับมาเพื่อล่อให้นกกระทาตัวอื่นมาติดบ่วง ทำให้นกกระทามากมายถูกนายพรานจับฆ่า มันสงสัยว่าตนทำบาปหรือไม่ จึงถามดาบส ท่านตอบว่าถ้าไม่มีความคิดว่าขอให้นกที่มาเพราะเสียงหรือเห็นรูปของเราแล้วจงถูกจับหรือถูกฆ่า ก็ไม่มีบาป

๔๓ มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนปายินี.
(ขุ. ธ. ๒๕.๒.๑๕)

"สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจ

เป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเพราะเหตุนั้น เหมือนเงาติดตามตัว”

๔๔ ธมฺม. อ. ๑.๒๙

บทที่ ๕

๑ เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.
(วิ. มหา. ๔.๖๐.๕๒)

"ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคต ตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้"

๒ เย ธมฺมา เหตุปฺปภวาติ เหตุปฺปภวา นาม ปญฺจกฺขนฺธา, เตนสฺส ทุกฺขสจฺจํ ทสฺเสติ. เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาหาติ เตสํ เหตุ นาม สมุทยสจฺจํ, ตญฺจ ตถาคโต อาหาติ ทสฺเสติ. เตสญฺจ โย นิโรโธติ เตสํ อุภินฺนมฺปิ สจฺจานํ โย อปฺปวตฺตินิโรโธ, ตญฺจ ตถาคโต อาหาติ อตฺโถ. เตนสฺส นิโรธ-สจฺจํ ทสฺเสติ. มคฺคสจฺจํ ปเนตฺถ สรูปโต อทสฺสิตมฺปิ นยโต ทสฺสิตํ โหติ. นิโรเธ หิ วุตฺเต ตสฺส สมฺปาปโก มคฺโค วุตฺโตว โหติ. อถ วา เตสญฺจ โย นิโรโธติ เอตฺถ เตสํ โย นิโรโธ จ นิโรธุปาโย จาติ เอวํ ทฺเวปิ สจฺจานิ ทสฺสิตานิ โหนฺตีติ.

"บาทคาถาว่า เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา (ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด) หมายความว่า เบญจขันธ์ชื่อว่า มีเหตุเป็นแดนเกิด พระเถระแสดงทุกขสัจแก่อุปติสสะนั้นด้วยคำนั้น

บาทคาถาว่า เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห (พระตถาคตตรัสเหตุของ

ธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า สมุทยสัจ ชื่อว่า เหตุแห่งเบญจขันธ์นั้น พระเถระแสดงว่า พระตถาคตตรัสสมุทยสัจนั้น

บาทคาถาว่า เตสญฺจ โย นิโรโธ จ (และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า และพระตถาคตตรัสความดับคือความไม่เป็นไปของสัจจะทั้งสองนั้น พระเถระแสดงนิโรธสัจแก่อุปติสสะนั้นด้วยคำนั้น ส่วนมรรคสัจแม้มิได้แสดงไว้โดยตรงในคาถานี้ ก็เป็นอันแสดงแล้วโดยนัย[ที่อนุมานรู้ได้] เพราะเมื่อกล่าวถึงนิโรธ ก็เป็นอันกล่าวถึงมรรคที่เป็นเหตุให้ถึงนิโรธนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง ในบาทคาถาว่า เตสญฺจ โย นิโรโธ จ นี้ พระเถระได้แสดงสัจจะทั้งสองอย่างนี้ว่า ความดับ และเหตุให้ถึงความดับสัจจะทั้งสองนั้น ฉะนี้แล”

๓ กึวาที ปนายสฺมโต สตฺถา กิมกฺขายีติ ปุฏฺเฐน อายสฺมตา อสฺสชิตฺเถเรน

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณติ

วุตฺโต. เตน วิญฺญายติ เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๒๕๔)

“ท่านพระอัสสชิที่ถูกถามว่า ศาสดาของท่านผู้เจริญมีวาทะอะไร สอนอะไร ได้ตอบว่า

'ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถา-
คตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไป
ของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้'

ดังนั้น จึงทราบได้ว่า เหตุของธรรมที่มีเหตุเป็นแดนเกิด ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท"

๔ ท่านพระฎีกาจารย์อ้างสีหนาทสูตรในสังยุตตนิกายแล้วกล่าวถึงข้อความว่า อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ (เมื่อมีเหตุนี้ ผลนี้ย่อมมีได้) เป็นต้นไปจนถึงข้อความว่า เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ (ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมีได้อย่างนี้) แต่ข้อความดังกล่าวพบในมัชฌิมนิกาย มหาตัณหาสังขยสูตร (ม. มู. ๑๒.๔๐๔.๓๖๕)

๕ อจฺฉริยํ ภนฺเต อพฺภุตํ ภนฺเต. ยาว คมฺภีโร จายํ ภนฺเต ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ, อถ จ ปน เม อุตฺตานกุตฺตานโก วิย ขายติ. (สํ. นิ. ๑๖.๖๐.๘๙)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจจสมุป-บาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งยิ่ง คนทั่วไปรู้เห็นว่าลึกซึ้ง แต่ถึงอย่างนั้น ก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนเป็นธรรมง่ายๆ พระพุทธเจ้าข้า"

๖ มา เหวนฺติ จ อิทํ วจนํ ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อุสฺสาเทนฺโตปิ ภณติ อปสาเทนฺโตปิ. (สํ. อ. ๒.๙๙- ๑๐๐)

"อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงชมเชยและตำหนิท่านพระอานนท์ จึงตรัสคำว่า มา เหวํ (อย่ากล่าวอย่างนั้น) นี้"

๗ เถรสฺส หิ จตูหิ การเณหิ คมฺภีโร ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อุตฺตาโนติ อุปฏฺฐาสิ. กตเมหิ จตูหิ. ปุพฺพูปนิสฺสยสมฺปตฺติยา ติตฺถวาเสน โสตาปนฺนตาย พหุสฺสุตภาเวนาติ. (สํ. อ. ๒.๑๐๒)

“ที่จริงแล้ว ปฏิจจสมุปบาทที่ลึกซึ้งปรากฏว่าง่ายแก่พระเถระด้วยเหตุ ๔ ประการ เหตุ ๔ ประการเป็นไฉน คือ ด้วยความถึงพร้อมแห่งอุปนิสัยในภพก่อน การเรียนรู้จากครูผู้สอน ความเป็นพระโสดาบันและความเป็นพหูสูต”

๘ สตสหสฺเสน เม กีตํ สตสหสฺเสน มาปิตํ
โสภนํ นาม อุยฺยานํ ปฏิคฺคณฺห มหามุนิ.
(สํ. อ. ๒.๑๐๒-๖)

“ข้าแต่พระมหามุนี ขอพระองค์โปรดรับอุทยาน
ชื่อว่า โสภณ ที่ข้าพระองค์ซื้อไว้ด้วยทรัพย์แสนหนึ่ง
สร้างไว้ด้วยทรัพย์แสนหนึ่ง”

๙ ปุณฺเณ ปูเรสิ สทฺธมฺมํ จนฺโท ปนฺนรโส ยถา
ปริปุณฺณาย ปญฺญาย ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสสิ.
(ม. อ. ๒.๔๔)

๑๐ สํ. ข. ๑๗.๘๔.๘๕

๑๑ ทฺวาสีติ พุทฺธโต คณฺหึ เทฺว สหสฺสานิ ภิกฺขุโต
จตุราสีติสหสฺสานิ เย เม ธมฺมา ปวตฺติโน.
(ขุ. เถร. ๒๖.๑๐๒๗.๔๐๓)

"เราได้เรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จากภิกษุ ๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จึงรวมธรรมที่เราช่ำชองคล่องปากได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์"

๑๒ อานนฺทตฺเถโร ปน มหาปญฺญตาย เอกปทุทฺธาเร จตฺวา สกึเยว สุตฺวา ปุน อปุจฺฉนฺโต สฏฺฐิปทสหสฺสานิ ปนฺนรส คาถาสหสฺสานิ วลฺลิยา ปุปฺผานิ อากฑฺฒิตฺวา คณฺหนฺโต วิย เอกปฺปหาเรเนว คณฺหาติ. (ม. อ. ๒.๒๔๕)

"ส่วนพระอานนท์ดำรงอยู่ในการย่างเท้าก้าวเดียว ได้ฟังครั้งหนึ่งแล้วมิได้ทูลถามอีก ย่อมเรียนเอาคาถาหมื่นห้าพันบทที่มีบาท ๖ หมื่นโดยครู่เดียว เหมือนใช้เถาวัลย์ดึงดอกไม้เอาไว้ เพราะเป็นผู้มีปัญญามาก"

๑๓ ยสฺมา จ ภควตา อตฺถโตปิ ธมฺมโตปิ เทสนโตปิ ปฏิเวธโตปิ คมฺภีรภาวํ สนฺธาย "คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จา"ติ วุตฺตํ, ตสฺมา คมฺภีรเภทโตเปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๖)

"อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ (อานนท์ ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลุ่มลึก และปรากฏว่าเป็นธรรมลุ่มลึก) โดยหมายเอาความลึกซึ้งโดยผล เหตุ การอธิบาย และการแทงตลอด ดังนั้น จึงควรทราบภวจักรนั้นโดยประเภทแห่งความลุ่มลึกตามสมควรอีกด้วย"

๑๔ สํ. อ. ๒.๑๐๘

๑๕ เอตสฺส อานนฺท ธมฺมสฺส อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมยํ ปชา ตนฺตากุลกชาตา กุลคณฺฐิกชาตา มุญฺชปพฺพชภูตา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ สํสารํ นาติวตฺตติ. (สํ. ข. ๑๖.๖๐.๘๙)

"ดูกรอานนท์ หมู่สัตว์นี้เป็นเหมือนเส้นด้ายที่ยุ่ง เป็นเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม เป็นเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ ย่อมไม่ผ่านพ้นอบายอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งทุกข์ อันปราศจากสุข และสังสารวัฏ"

๑๖ อหมากาศวตฺสรฺว- วหิรนฺตงฺคโต'จฺยุตะ
สทา สรฺวสมะ ศุทฺโธ นิะสงฺโค นิรฺมโล'จละ.
(อาตฺมโพธ. คาถา ๓๔)

"เรา[คืออัตตา]อยู่ในภายในและภายนอกของสัตว์โลกทั้งมวล ไม่เปลี่ยนแปรเหมือนอากาศ มีรูปร่างเสมอเหมือนกับสรรพสัตว์ เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ไม่แปดเปื้อน ไร้มลทิน คงที่ไม่หวั่นไหว"

บทที่ ๖

๑ องฺ. อ. ๑.๑๙

๒ องฺ. อ. ๑.๑๙

๓ ขุ. ชา. ๒๗.๖๖.๑๖, ชา. อ. ๒.๘๖-๙๑

๔ ขุ. ชา. ๒๘.๕๗-๑๘๒.๑๐-๒๕, ชา. อ. ๘.๒๔-๕๐

๕ สกฺโก เจ เม วรํ ทชฺชา โส จ ลพฺเภถ เม วโร
เอกรตฺตํ ทฺวิรตฺตํ วา ภเวยฺยํ อภิปารโก
อุมฺมาทนฺตฺยา รมิตฺวาน สิวิราชา ตโต สิยํ.
(ขุ. ชา. ๒๘.๗๐.๑๒)

"หากท้าวสักกะจะพึงประทานพรแก่เราไซร้ ขอเราพึงได้พรนั้นเถิด เราพึงเป็นอภิปารกเสนาบดี ได้ร่วมอภิรมย์กับนางอุมมาทันตีหนึ่งหรือสองราตรี หลังจากนั้นพึงเป็นพระเจ้ากรุงสีพีอีก"

๖ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕๐๕๘ มีข้อความว่า เวทนา สญฺญา สงฺขารา ตโย ขนฺธา ผสฺสสมุทยา (ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ เกิดขึ้นจากผัสสะ)

บทที่ ๗

๑ จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙)

"จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาทและรูป การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ"

๒ ตตฺถ กตมา วิจิกิจฺฉา. สตฺถริ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ธมฺเม กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, สงฺเฆ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, สิกฺขาย กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ปุพฺพนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, อปรนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ. (อภิ. วิ. ๓๕.๙๑๕.๓๓๑)

"ในเรื่องนั้น วิจิกิจฉาเป็นไฉน คือ ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในพระธรรม ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในพระสงฆ์ ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในสิกขา ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในส่วนอดีต ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในส่วนอนาคต ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ย่อมเคลือบแคลงสงสัยในสภาวธรรมที่เป็นปัจจัยของกันและกันและอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น"

๓ ตทนฺตรนฺติ เตสํ จุติปฏิสนฺธีนํ เวมชฺฌํ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา, โย ปุพฺพนฺตาปรนฺตานํ เวมชฺฌตาย "ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขติ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณนฺ"ติ เอวมาทีสุ "ปุพฺพนฺตาปรนฺโต"ติ จ วุจฺจติ. (ที. ฏี. ๓.๒๔๐)

"คำว่า ตทนฺตรํ (ระหว่างแห่งจุติและปฏิสนธิเหล่านั้น) หมายความว่า ระหว่างแห่งจุติและปฏิสนธิเหล่านั้น เป็นระยะกาลปัจจุบัน ซึ่งได้ชื่อว่า ปุพฺพนฺตาปรนฺโต (ส่วนอดีตและส่วนอนาคต) ในพระบาลีว่า ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขติ (ย่อมเคลือบแคลงในส่วนอดีตและส่วนอนาคต), ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต) เพราะอยู่ท่ามกลางส่วนอดีตและส่วนอนาคต"

๔ เอตรหิ วา ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหติ. (ม. มู. ๑๒.๑๘.๑๑)

"หรือเป็นผู้สงสัยภายในตนในปัจจุบันกาลในบัดนี้"

๕ อปิจ ขฺวาหํ อาวุโส อิมสฺมิญฺเญว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทํ. (สํ. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๔๕.๕๓)

"ผู้มีอายุ แต่เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก ในอัตภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจนี้เท่านั้น"

๖ อิติ โข อานนฺท กมฺมํ เขตฺตํ. วิญฺญาณํ พีชํ. ตณฺหา เสฺนโห. (องฺ. ติก. ๒๐.๗๗.๒๑๗)

"อานนท์ ด้วยเหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไร่นา วิญญาณชื่อว่าเป็นเมล็ดพืช ตัณหาชื่อว่าเป็นความชุ่มชื้น"

๗ ยาว ปน สตฺตา อรหตฺตํ น ปาปุณนฺติ, ตาว เนสํ ตโต ตโต จวิตฺวา นิรเย ตาว อุปฺปชฺชมานานํ อคฺคิชาลโลหกุมฺภิอาทีหิ อุปฏฺฐานาการเหิ นิรโย, คพฺภเสยฺยกตฺตํ อาปชฺชมานานํ มาตุกุจฺฉิ, เทเวสุ อุปฺปชฺชมานานํ กปฺปรุกฺขวิมานาทีหิ อุปฏฺฐานาการเหิ เทวโลโกติ เอวํ อุปฺปตฺตินิมิตฺตํ อุปฏฺฐาติ, อิติ เนสํ อิมินา อุปฺปตฺตินิมิตฺตอุปฏฺฐาเนน อปริมุตฺตตา อุปฏฺฐานสมงฺคิตา นาม. (ม. อ. ๔.๘๗-๘)

“นิมิตแห่งการอุบัติเกิดย่อมปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้นตราบที่ยังมิได้บรรลุอรหัตตผลอย่างนี้ว่า ลำดับแรก นรกย่อมมีด้วยอาการปรากฏมีไฟนรกและหม้อโลหะเป็นต้นแก่ผู้จุติจากภพนั้นๆ แล้วจะไปเกิดในนรก ท้องมารดาย่อมมีแก่ผู้จะถึงความเป็นผู้นอนในครรภ์มารดา เทวโลกย่อมมีด้วยอาการปรากฏมีต้นกัลปพฤกษ์และวิมานเป็นต้นแก่ผู้จะไปเกิดในหมู่เทพ โดยประการดังนี้ ความไม่พ้นไปจากภพด้วยความปรากฏนิมิตของปฏิสนธินี้แก่สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า ความถึงพร้อมแห่งอารมณ์ที่มาปรากฏ”

๘ ยาว ปน อรหตฺตํ น ปาปุณนฺติ, ตาว สพฺเพปิ สตฺตา ปุพฺเพ อุปจิตํ วิปาการหํ กมฺมํ สนฺธาย “กมฺมสมงฺคิโน”ติ วุจฺจนฺติ, เอสา กมฺมสมงฺคิตา. (ม. อ. ๔.๘๗)

“สัตว์ทั้งปวงตราบที่ยังมิได้บรรลุอรหัตตผล ย่อมได้ชื่อว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยกรรม โดยหมายถึงกรรมที่ควรให้วิบากอันตนสั่งสมไว้ในกาลก่อน ข้อนี้ชื่อว่า กัมมสมังคิตา”

๙ วิปากสมงฺคิตา วิปากกฺขเณเยว เวทิตพฺพา. (ม. อ. ๔.๘๗)

“พึงทราบความถึงพร้อมแห่งวิบากในขณะให้วิบากเท่านั้น”

๑๐ จิตฺเตน นียติ โลโก จิตฺเตน ปริกสฺสติ
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวคู.
(สํ. ส. ๑๕.๖๒.๔๔)

“โลกถูกจิตนำไป ถูกจิตผลักไสไป จิตเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ”

๑๑ โสตญฺจ ปฏิจฺจ สทฺเท จ อุปฺปชฺชติ โสตวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙)

“โสตวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยโสตประสาทและเสียง การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ”

๑๒ อภิ. ธ. ๓๔.๕๕๖.๑๕๗, อภิ. ธ. ๓๔.๔๓๑.๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๒.๙๕

๑๓ อุเปกฺขา หีนาติ เอกนฺตนิหีนสฺส อกุสลสฺส วิปากภาวโต อุเปกฺขาปิ สมานา หีนา เอว ทุกฺขสภาวตฺตา. เตนาห ทุกฺขํ วิย นาติติขิณาติ. ยถา ทุกฺขํ อติวิย ติขิณํ กฏุกํ, น เอวมยํ, ตถาปิ ทุกฺขสภาเวเนว ปวตฺตติ. น หิ อกุสลสฺส วิปาโก อทุกฺโข โหติ. อุเปกฺขาภาโว จสฺส พลวตา พาธิยมานสฺส ปฏิปฺปหริตุํ อสกฺโกนฺตสฺส ทุพฺพลสฺส ปุริสสฺส เตน กริยมานพาธาย อุเปกฺขนา วิยาติ ทฏฺฐพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๑๔๒)

"คำว่า อุเปกฺขา หีนา (อุเบกขามีลักษณะที่ทราม) หมายความว่า แม้เป็นอุเบกขาก็มีลักษณะทรามนั่นเทียว เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์ เนื่องจากเป็นวิบากของอกุศลอันทรามโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขํ วิย นาติติขิณา (ไม่แรงกล้านักเหมือนทุกข์) ทุกข์เป็นของแรงกล้านัก คือเผ็ดร้อน ฉันใด อุเบกขานี้มิใช่เป็นอย่างนั้น แต่ย่อมเป็นไปโดยสภาวะเป็นทุกข์ เพราะวิบากของอกุศลเป็นสุขไม่ได้ อนึ่ง พึงทราบความเป็นอุเบกขาของจิตนั้นว่าเหมือนการวางเฉยในการเบียนเบียนที่คนมีกำลังนั้นกระทำของบุรุษผู้อ่อนแอซึ่งถูกคนมีกำลังเบียดเบียนก็ไม่อาจต่อต้านได้"

๑๔ อุเปกฺขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฏฺฐตฺตา ทุกฺเข อวโรเธตพฺพา, อิตรา อิฏฺฐตฺตา สุเขติ สา ทุกฺขํ วิย สุขํ วิย จ อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๓๖๐)

"ส่วนอุเบกขาที่เป็นผลของอกุศล พึงนับเข้าในทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ส่วนอุเบกขานอกจากนี้พึงนับเข้าในสุข เพราะเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า อุเบกขานั้นเป็นอุปนิสสยปัจจัยเหมือนทุกข์และสุข"

๑๕ ฆานญฺจ ปฏิจฺจ คนฺเธ จ อุปฺปชฺชติ ฆานวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙)

"ฆานวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยฆานประสาทและกลิ่น การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ"

๑๖ ชิวฺหญฺจ ปฏิจฺจ รเส จ อุปฺปชฺชติ ชิวฺหาวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙)

“ชิวหาวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยชิวหาประสาทและรส การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ”

๑๗ กายญฺจ ปฏิจฺจ โผฏฺฐพฺเพ จ อุปฺปชฺชติ กายวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙)

“กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยกายประสาทและการกระทบ การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา”

๑๘ รูปํ สทฺโท คนฺโธ รโส อาโปธาตุวิวชฺชิตํ ภูตตฺตยสงฺขาตํ โผฏฺฐพฺพญฺจ โคจรรูปํ นาม. (สงฺคห. หน้า ๓๗)

“รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะกล่าวคือภูตรูป ๓ อย่าง ยกเว้นอาโปธาตุ ชื่อว่า โคจรรูป (รูปที่เป็นอารมณ์ของจิตกับเจตสิก)”

๑๙ กกฺขฬตฺตลกฺขณา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๐ ปติฏฺฐานรสา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๑ ปถวีธาตุ อาโปสงฺคหิตา เตโชนุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๔๐๘)

“ปฐวีธาตุอันน้ำยึดไว้ อันไฟตามรักษาไว้ อันลมพยุงไว้ เป็นปัจจัยที่ตั้งอาศัยของมหาภูตทั้ง ๓”

๒๒ สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๓ ครุกนฺติ ภาริยํ. ลหุกนฺติ อภาริยํ, สลฺลหุกนฺติ อตฺโถ. เอตฺถ จ กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกนฺติ ปเทหิ ปถวีธาตุ เอว ภาชิตา. ยทายํ กาโย อายุสหคโต จ โหติ อุสฺมาสหคโต จ วิญฺญาณสหคโต จ, ตทา ลหุตโร จ โหติ มุทุตโร จ กมฺมญฺญตโร จาติ สุตฺเตปิ ลหุมุทุภูตํ ปถวีธาตุเมว สนฺธาย วุตฺตํ. (อภิ. อ. ๑.๓๙๑)

"คำว่า ครุกํ แปลว่า หนัก

คำว่า ลหุกํ (เบา) หมายความว่า ไม่หนัก คือ เป็นสภาวะเบา

ในบรรดาบทเหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกปฐวีธาตุด้วยบทว่า กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกํ (แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา)

แม้ในพระสูตร[ปายาสิราชัญญสูตร ที. มหา. ๑๐.๔๒๔.๒๖๗] ว่า ยทายํ กาโย อายุสหคโต จ โหติ อุสฺมาสหคโต จ วิญฺญาณสหคโต จ, ตทา ลหุตโร จ โหติ มุทุตโร จ กมฺมญฺญตโร จ (เมื่อใด กายนี้ยังประกอบด้วยอายุ [รูปชีวิตินทรีย์และนามชีวิตินทรีย์] ยังประกอบด้วยไออุ่น [กรรมชเตโช] ยังประกอบด้วยวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็ เบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า) ท่านพระกุมารกัสสปะก็ระบุถึงปฐวีธาตุที่เบาและอ่อนเท่านั้น"

๒๔ อุณฺหตฺตลกฺขณา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๕ ปริปาจนรสา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๖ มทฺทวานุปฺปาทนปจฺจุปฏฺฐานา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๗ วิตฺถมฺภนลกฺขณา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๒๘ อเถโก เถโร อาห- “ภนฺเต มยฺหํ อิทานิ เจติยงฺคณมฺหิ สีหาสเน ปญฺจวณฺณานิ กุสุมานิ ปญฺญายนฺตี”ติ. ตํ อิตโร อาห- “อนจฺฉริยํ อาวุโส กเถสิ, มยฺหํ ปเนตรหิ มหาสมุทฺทมฺหิ โยชนฏฺฐาเน มจฺฉกจฺฉปา ปญฺญายนฺตี”ติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๖)

“ในคืนนั้น พระเถระท่านหนึ่งกล่าวว่า ‘ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี ปรากฏแก่กระผมอยู่บนสีหาสนะในลานพระเจดีย์ ณ บัดนี้’ อีกท่านกล่าวกะพระเถระนั้นว่า ‘อาวุโส ท่านพูดถึงสิ่งไม่น่าอัศจรรย์ ก็บัดนี้เต่า และปลาทั้งหลายในสถานที่ ๑ โยชน์ในมหาสมุทร ปรากฏอยู่แก่ผม”

๒๙ ขยวยเภทนิโรเธเยว สติ สนฺติฏฺฐติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๑๓)

๓๐ คจฺฉนฺโต วา คจฺฉามีติ ปชานาติ. (ที. มหา. ๙.๓๗๕.๒๖๐)

๓๑ สมุทีรณรสา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๓๒ อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานา (วิสุทฺธิ. ๑.๔๐๕)

๓๓ บางท่านที่มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้วอาจบรรลุธรรมด้วยการนึกคิดตรึกตรองได้ โดยสามารถรู้เห็นความเกิดดับของจิตที่นึกคิดอยู่ ตัวอย่างเช่น เมื่อพระพุทธศาสนายังไม่อุบัติในโลก มีเศรษฐีคนหนึ่งที่เมือง

พาราณสียืนดูคนสัญจรไปมาอยู่ เขาได้พบสามีภรรยาคู่หนึ่งเดินผ่านมา ครั้นเห็นความงามของหญิงนางนั้นแล้วเกิดความพอใจ ทำให้ขาดสติชั่วขณะ แต่เมื่อรู้ว่าได้เกิดอกุศลจิตคิดปรารถนาต่อภรรยาผู้อื่น จึงเกิดความสลดใจ เขาเจริญวิปัสสนากำหนดรู้จิตที่ประกอบด้วยความพอใจนั้น ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งความเกิดดับของจิต แล้วบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ จนกระทั่งบรรลุเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าในที่สุด (ชา. อ. ๖.๓๓)

๓๔ ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๕๙

๓๕ มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙-๗๐)

“มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยจิต และธรรมารมณ์ การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ”

๓๖ มโนวิญฺญาณนฺติ สหาวชฺชนกํ ชวนํ นิพฺพตฺตติ. (อภิ. อ. ๒.๘๗)

“คำว่า มโนวิญฺญาณํ (มโนวิญญาณ) หมายความว่า ชวนจิตพร้อมทั้งอาวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้น”

๓๗ อนฺโต จสฺส ปุนฺนาคฏฺฐิปติฏฺฐานมตฺโต อาวาฏโก โหติ, ยตฺถ อทฺธปสตมตฺตํ โลหิตํ สณฺฐาติ, ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ. (วิสุทฺธิ. ๑.๒๗๙)

“อนึ่ง ข้างในหัวใจนั้นมีแอ่งขนาดที่เมล็ดบุนนาคตั้งอยู่ได้ เป็นที่ขังอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งซองมือ ที่มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป”

๓๘ ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย. (อภิ. ป. ๔๐.๘.๕)

“มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุย่อมเป็นไปอาศัยรูปใด รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมที่ประกอบร่วมกับมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเหล่านั้นโดยความเป็นนิสสยปัจจัย”

๓๙ มีข้อความในพรหมชาลสูตร (ที. สี. ๙.๑๑๘.๔๑) ว่า ตทปิ ผสฺสปจฺจยา (แม้ความเห็นนั้นย่อมมีได้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย)

๔๐ ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย มีข้อความว่า

อทุกฺขมสุขา ปน ทุทฺทีปนา. อนฺธการาว อวิภูตา. สา สุขทุกฺขานํ อปคเม สาตาสาตปฺปฏิกฺเขปวเสน มชฺฌตฺตาการภูตา อทุกฺขมสุขา เวทนาติ นยโต คณฺหนฺตสฺส ปากฏา โหติ. ยถา กึ. ยถา อนฺตรา ปิฏฺฐิปาสาณํ อารุหิตฺวา ปลาตสฺส มิคสฺส อนุปทํ คจฺฉนฺโต มิคลุทฺทโก ปิฏฺฐิปาสาณสฺส โอรภาเคปิ ปรภาเคปิ ปทํ ทิสฺวา มชฺเฌ อปสฺสนฺโตปิ “อิโต อารุฬฺโห, อิโต โอรุฬฺโห, มชฺเฌ ปิฏฺฐิปาสาเณ อิมินา ปเทเสน คโต ภวิสฺสตี”ติ นยโต ชานาติ, เอวํ อารูฬฺหฏฺฐาเน ปทํ วิย หิ สุขเวทนาย อุปฺปตฺติ ปากฏา โหติ, โอรูฬฺหฏฺฐาเน ปทํ วิย ทุกฺขเวทนาย อุปฺปตฺติ ปากฏา โหติ. อิโต อารุยฺห อิโต โอรุยฺห มชฺเฌ เอวํ คโตติ นยโต คหณํ วิย สุขทุกฺขานํ อปคเม สาตาสาตปฏิกฺเขปวเสน มชฺฌตฺตาการภูตา อทุกฺขมสุขา เวทนาติ นยโต คณฺหนฺตสฺส ปากฏา โหติ. (ที. อ. ๒.๓๓๙, ม. อ. ๑.๒๙๕)

"ส่วนอุเบกขาเป็นเวทนาที่แสดงให้เห็นได้ยาก ไม่ปรากฏชัดเหมือนความมืด อุเบกขานั้นปรากฏแก่ผู้เข้าใจตามนัย[ที่รู้โดยอ้อม]ว่า อุเบกขามีลักษณะเป็นกลางด้วยการสละความพอใจและไม่พอใจเมื่อสุขและทุกข์หมดไป

ถามว่า : เปรียบเหมือนอะไร

ตอบว่า : เปรียบเหมือนนายพรานเนื้อตามรอยเนื้อที่กระโดดขึ้นหินดาดในระหว่างทางแล้วหนีไป เห็นรอยเท้าฟากนี้และฟากโน้นของหินดาด แม้เมื่อไม่เห็นรอยเท้าตรงกลางก็รู้ได้โดยนัยว่า เนื้อขึ้นทางฟากนี้และไปลงทางฟากโน้น คงจะโดดไปทางส่วนนี้ที่หินดาดตรงกลางฉันใด ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาก็ฉันนั้น จะปรากฏเหมือนรอยเท้าของเนื้อที่ปรากฏในที่ขึ้นไป ความเกิดขึ้นแห่งทุกขเวทนาจะปรากฏเหมือนรอยเท้าของเนื้อที่ปรากฏในที่ลงไป อุเบกขาย่อมปรากฏแก่ผู้เข้าใจตามนัยว่า อุเบกขามีลักษณะเป็นกลางด้วยการสละความพอใจและไม่พอใจเมื่อสุขและทุกข์หมดไป เหมือนความเข้าใจตามนัยว่า เนื้อขึ้นฟากนี้ลงฟากโน้นแล้วผ่านไปตรงกลางนั่นเอง"

๔๑ มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา (สํ. นิ. ๑๖.๔๔.๖๙-๗๐)

"มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยจิต และธรรมารมณ์ การประชุมของธรรมทั้งสาม เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา"

๔๒ อุเปกฺขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฏฺจตฺตา ทุกฺเข อวโรเธตพฺพา, อิตรา อิฏฺจตฺตา สุเขติ สา ทุกฺขํ วิย สุขํ วิย จ อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๓๖๐)

"ส่วนอุเบกขาที่เป็นผลของอกุศล พึงนับเข้าในทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ส่วนอุเบกขานอกจากนี้พึงนับเข้าในสุข เพราะเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า อุเบกขานั้นเป็นอุปนิสสยปัจจัยเหมือนทุกข์และสุข"

๔๓ พวฺหาพาธสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา ยทิทํ สตฺตานํ วิเหจกชาติโก โหติ ปาณินา วา เลฑฺฑุนา วา ทณฺเฑน วา สตฺเถน วา. (ม. อุ. ๑๒.๒๙๑.๒๖๗)

"ดูกรมาณพ ปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อความมีโรคมากนี้ คือ เป็นผู้มีปกติเบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ หรือศาตรา"

บทที่ ๘

๑ จาตุมหาราชิกานํ ปน เทวานํ ทิพฺพานิ ปญฺจวสฺสสตานิ อายุปฺปมาณํ, มนุสฺสคณนาย นวุติวสฺสสตสหสฺสปฺปมาณํ โหติ, ตโต จตุคฺคุณํ ตาวตึสานํ, ตโต จตุคฺคุณํ ยามานํ, ตโต จตุคฺคุณํ ตุสิตานํ, ตโต จตุคฺคุณํ นิมฺมานรตีนํ, ตโต จตุคฺคุณํ ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนํ. (สงฺคห.หน้า ๒๙-๓๐)

"อนึ่ง ๕๐๐ ปีทิพย์เป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาเท่ากับจำนวน ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีโดยการนับของมนุษย์ ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นยามา จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวดี"

๒ ตา อชฺฌตฺตรูปาทีสุ อฏฺฐารส, พหิทฺธา อฏฺฐารสาติ ฉตฺตึส. อิติ อตีตา ฉตฺตึส, อนาคตา ฉตฺตึส, ปจฺจุปฺปนฺนา ฉตฺตึสาติ อฏฺฐสตํ ตณฺหา โหนฺติ. (อภิ. อ. ๒.๑๙๔)

"ตัณหาเหล่านั้นมี ๑๘ อย่างในรูปภายในเป็นต้น มี ๑๘ อย่างในรูปภายนอกเป็นต้น รวมเป็นตัณหา ๓๖ โดยประการดังนี้ อดีตตัณหา ๓๖ อนาคตตัณหา ๓๖ ปัจจุบันตัณหา ๓๖ รวมเป็นตัณหา ๑๐๘"

๓ ทุกฺขี สุขํ ปตฺถยติ สุขี ภิยฺโยปิ อิจฺฉติ (อภิ. อ. ๒.๑๙๔)

๔ อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา (อภิ. อ. ๒.๑๙๔)

๕ ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรธา อุปาทานนิโรโธ. (สํ. นิ. ๑๖.๔๓.๗๐)

๖ วาริ โปกฺขรปตฺเตว อารคฺเคริว สาสโป
โย น ลิมฺปติ กาเมสุ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.
(ขุ. ธ. ๒๕.๔๐๑.๘๗)

"ผู้ใดไม่ติดในกามคุณ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดใบบัว และเมล็ดผักกาดไม่ติดปลายเข็ม เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์"

๗ อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ, ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ, ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. (สํ. นิ. ๑๖.๔๓.๗๐)

"เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ ความโทมนัส และความคับแค้นใจจึงดับ"

๘ อรหตฺตมคฺคํ ภาเวตฺวา อนวเสสกิเลสปฺปหาเนน อรหา นาม โหติ ขีณาสโว โลเก อคฺคทกฺขิเณยฺโยติ. (สงฺคห. หน้า ๖๓)

"ผู้เจริญอรหัตตมรรค ชื่อว่า พระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นกิเลส ผู้เป็นทักขิไณยบุคคลผู้เลิศในโลก เพราะละกิเลสได้โดยไม่เหลือ"

๙ ขีณํ ปุราณํ นว นตฺถิ สมฺภวํ
วิรตฺตจิตฺตายติเก ภวสฺมึ

เต ขีณพีชา อวิรูฬฺหิฉนฺทา
นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายํ ปทีโป
อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนํ ปณีตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ. (ขุ. ขุ. ๒๕.๑๕.๘)

"พระอรหันต์ผู้สิ้นเชื้อแล้ว ไม่ยินดีภพอีก มีจิตหน่ายภพเบื้องหน้าสิ้นกรรมเก่า ปราศจากกรรมใหม่ที่จะส่งไปเกิดอีก ท่านเหล่านั้นเป็นปราชญ์ ดับสิ้นไปเหมือนประทีปดวงนี้ ข้อนี้เป็นพระรัตนคุณอันประเสริฐของพระสงฆ์ ด้วยสัจวาจานี้ ขอจงมีความสวัสดี"

๑๐ อนาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา กามราคพฺยาปาทานมนวเสสปฺปหาเนน อนาคามี นาม โหติ อนาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตํ. (สงฺคห. หน้า ๖๓)

"ผู้เจริญอนาคามิมรรค ชื่อว่า พระอนาคามี คือผู้ไม่มาสู่โลกนี้อีก เพราะละกามราคะและพยาบาทได้อย่างสิ้นเชิง"

๑๑ เอตฺถ ปน โสตาปตฺติมคฺคํ ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาปหาเนน ปหีนาปายคมโน สตฺตกฺขตฺตุปรโม โสตาปนฺโน นาม โหติ. (สงฺคห. หน้า ๖๓)

"อนึ่ง ในบรรดามรรคและผลเหล่านี้ บุคคลผู้เจริญโสดาปัตติมรรคแล้ว ละการไปสู่อบายได้แล้วด้วยการกำจัดทิฏฐิและวิจิกิจฉา ชื่อว่า พระโสดาบัน ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก"

๑๒ สหาวสฺส ทสฺสนสมฺปทาย ตยสฺสุ ธมฺมา ชหิตา ภวนฺติ
สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉิตญฺจ สีลพฺพตํ วาปิ ยทตฺถิ กิญฺจิ.
จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุตฺโต ฉจฺจาภิฐานานิ อภพฺพ กาตุํ
อิทมฺปิ สํเฆ รตนํ ปณีตํ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

(ขุ. ขุ. ๒๕.๑๐-๑๑.๗)

"ท่านเหล่านั้นคือพระโสดาบันผู้ละสังโยชน์ ๓ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ละกิเลสอื่นๆ ได้ในขณะที่เห็นธรรม

ท่านเหล่านั้นเป็นผู้พ้นแล้วจากอบายทั้ง ๔ ไม่กระทำกรรมอันไม่สมควร ๖ ประการ[คือ อนันตริยกรรม ๕ และการนับถือศาสดาอื่น] ข้อนี้เป็นพระรัตนคุณอันประเสริฐของพระสงฆ์ ด้วยสัจวาจานี้ขอจงมีความสวัสดี"

๑๓ ยํ นามรูปปริจฺเฉทาทีสุ วิปสฺสนาญาเณสุ ปฏิปกฺขภาวโต ทีปาโลเกเนว ตมสฺส เตน เตน วิปสฺสนาญาเณน ตสฺส ตสฺส อนตฺถสฺส ปหานํ เสยฺยถิทํ. นามรูปววตฺถาเนน สกฺกายทิฏฺฐิยา ปจฺจยปริคฺคเหน อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐีนํ ฯเปฯ โคตฺรภุนา สงฺขารนิมิตฺตคฺคาหสฺส ปหานํ. เอตํ ตทงฺคปฺปหานํ นาม. (อภิ. อ. ๑.๔๑๐, ม. อ. ๑.๒๔, สํ. อ. ๒.๒๗๘)

"ในบรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละโทษนั้นๆ ย่อมมีด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เหมือน

การขจัดความมืดด้วยแสงประทีป กล่าวคือ การละสักกายทิฏฐิด้วยการกำหนดรูปนาม การละทิฏฐิที่เห็นว่าไม่มีเหตุหรือเห็นว่ามีเหตุที่ไม่สมควรด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย ฯลฯ การละความยึดมั่นอารมณ์ที่เป็นสังขารธรรมด้วยโคตรภู ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ตทังคปหาน (การละด้วยเหตุคือทาน ศีล และวิปัสสนานั้นๆ)”

๑๔ นาภิชานามิ อิตฺถี วา ปุริโส วา อิโต คโต
อปิจ อฏฺฐิสงฺฆาโฏ คจฺฉเตส มหาปเถ.
(วิสุทฺธิ. ๑.๒๒)

“จะเป็นหญิงหรือเป็นชายเดินไปทางนี้ เรา
ไม่ทราบ แต่โครงกระดูกนั้นเดินไปในทางใหญ่”

๑๕ ที. อ. ๒.๓๕๘

๑๖ ที. มหา. ๙.๓๗๕.๒๖๐

๑๗ สตฺตานุสยา กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโย มานานุสโย, ทิฏฺฐานุสโย วิจิกิจฺฉานุสโย, ภวราคานุสโย อวิชฺชานุสโย. ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอตฺถ สตฺตานํ ราคานุสโย อนุเสติ. ยํ โลเก อปฺปิยรูปํ อสาตรูปํ, เอตฺถ สตฺตานํ ปฏิฆานุสโย อนุเสติ. อิติ อิเมสุ ธมฺเมสุ อวิชฺชา อนุปติตา. ตเทกฏฺโฐ มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิกิจฺฉา จ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ. วิ. ๓๕.๘๑๖.๔๑๕)

“อนุสัย ๗ คือ กามราคานุสัย (อนุสัยที่ยินดีกามคุณ) ปฏิฆานุสัย (อนุสัยที่โกรธเคือง) มานานุสัย (อนุสัยที่ถือตัว) ทิฏฐานุสัย (อนุสัย

ที่เห็นผิด) วิจิกิจฉานุสัย (อนุสัยที่สงสัย) ภวราคานุสัย (อนุสัยที่ยินดีภพ) และอวิชชานุสัย (อนุสัยที่ไม่รู้จริง) ราคานุสัยของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องในสภาพที่น่ารักน่ายินดีในโลก[คือสังขาร]นี้ ปฏิฆานุสัยของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องในสภาพที่ไม่น่ารักไม่น่ายินดีในโลกนี้ เมื่อเป็นดังนี้ อวิชชานุสัยก็นอนเนื่องในราคะและปฏิฆะทั้ง ๒ เหล่านี้ พึงทราบว่า มานานุสัย ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัยตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับจิตที่ประกอบกับอวิชชานั้น”

สุขาย ภิกฺขเว เวทนาย ราคานุสโย ปหาตพฺโพ. ทุกฺขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย ปหาตพฺโพ. อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อวิชฺชานุสโย ปหาตพฺโพ. (สํ. สฬา. ๑๘.๒๕๑.๑๘๘)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอควรละราคานุสัยในการเสวยสุข (สุขเวทนา) ควรละปฏิฆานุสัยในการเสวยทุกข์ (ทุกขเวทนา) ควรละอวิชชานุสัยในการเสวย[อารมณ์ที่]ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ (อุเบกขาเวทนา)”

อิมสฺมึ สุตฺเต อารมฺมณานุสโย กถิโต. (สํ. อ. ๓.๑๓๖)

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอารัมมณานุสัยไว้ในพระสูตรนี้”

๑๘ ขุ. ชา. ๒๕.๑๗-๑๘.๔๐-๔๑, ชา. อ. ๓.๓๑-๖

๑๙ องฺ. อ. ๑.๒๔

๒๐ ม. อ. ๑๔.๒๕๑.๒๒๑-๒๒

๒๑ ตา ปน สงฺขิปฺปมานา รูปาทิอารมฺมณวเสน ฉ, กามตณฺหาทิวเสน วา ติสฺโสว ตณฺหา โหนฺตีติ เวทิตพฺพา. (อภิ. อ. ๒.๑๙๔)

“อนึ่ง พึงทราบว่าตัณหาเหล่านั้นย่อเป็นตัณหา ๖ โดยจำแนกตามอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ โดยจำแนกตามกามตัณหาเป็นต้น”

บทที่ ๙

๑ ภุสํ อาทิยนฺติ อมุญฺจนคาหํ คณฺหนฺตีติ อุปาทานานิ.

(ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๓๑๖)

"อุปาทาน คือ กิเลสยึดมั่น กล่าวคือ จับไว้ไม่ปล่อย"

๒ จตฺตาโร อุปาทานา กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานํ. (สงฺคห. หน้า ๔๔)

"อุปาทาน มี ๔ ประการ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน"

๓ สนฺติ คหปตโย เอเก สมณพฺราหฺมณา เอวํวาทิโน เอวํทิฏฺฐิโน-นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฏฺฐํ, นตฺถิ หุตํ, นตฺถิ สุกตทุกฺกฏานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก, นตฺถิ อยํ โลโก, นตฺถิ ปโร โลโก, นตฺถิ มาตา, นตฺถิ ปิตา, นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา, นตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมา ปฏิปนฺนา เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺตี-ติ. (ม. ม. ๑๓.๙๔.๗๑)

"พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย สมณพราหมณ์บางพวกมีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "ทานที่ให้แล้วไม่มีผล มหาทานที่บูชาแล้วไม่มีผล ทานที่ต้อนรับแขกก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ก็ไม่มีในโลก"

๔ ที. สี. ๙.๑๗๑.๕๕

๕ ตตฺร คหปตโย เย เต สมณพฺราหฺมณา เอวํวาทิโน เอวํทิฏฺฐิโน- อตฺถิ ทินฺนํ ฯเปฯ เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺตีติ. เตสเมตํ ปาฏิกงฺขํ- ยมิทํ กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ, อิเม ตโย อกุสเล ธมฺเม อภินิวชฺเชตฺวา ยมิทํ กายสุจริตํ วจีสุจริตํ มโน- สุจริตํ, อิเม ตโย กุสเล ธมฺเม สมาทาย วตฺติสฺสนฺติ. (ม. ม. ๑๓.๙๖.๗๓)

"พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ในบรรดาสมณพราหมณ์ ๒ จำพวกนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใดผู้มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า 'ทานที่ให้แล้วมีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้ง มีอยู่ในโลก' สมณพราหมณ์เหล่านั้นพึงหวังข้อนี้ได้ คือ จักเว้นอกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต จักสมาทานกุศลธรรม ๓ ประการนี้ ได้แก่ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต แล้วประพฤติอยู่"

๖ ม. ม. ๑๓.๙๒.๗๐

๗ ทตฺวา ทาตพฺพกํ ทานํ สีลํ ปูเรตฺวา อเสสโต
เนกฺขมฺมปารมึ คนฺตฺวา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ.

(ขุ. อป. ๓๒.๗๔.๙, ขุ. จริยา. ๓๒.๑๒๒.๖๒๗)

"เราให้ทานที่สมควรให้ รักษาศีลโดยสิ้นเชิง บำเพ็ญบารมีที่ออกจากกามคุณแล้ว ได้บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด"

๘ วิ. มหา. ๔.๑.๑

๙ จตฺตาริมานิ ปุณฺณ กมฺมานิ มยา สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวทิตานิ. กตมานิ จตฺตาริ. อตฺถิ ปุณฺณ กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ, อตฺถิ ปุณฺณ กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ, อตฺถิ ปุณฺณ กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺก-วิปากํ, อตฺถิ ปุณฺณ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. (ม. ม. ๑๓.๘๑.๕๓)

"ปุณณะ กรรม ๔ ประการนี้ เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม

กรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. กรรมดำมีวิบากดำ

๒. กรรมขาวมีวิบากขาว

๓. กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว

๔. กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม"

๑๐ ชานามิ อาวุโสติ มตสรีรํ อุฏฺฐหิตฺวา กเถตุํ สมตฺถํ นาม นตฺถิ, อิทํ กถํ กเถสีติ. พุทฺธานุภาเวน. ภควา กิร โกรกฺขตฺติยํ อสุรโยนิโต อาเนตฺวา สรีเร อธิโมเจตฺวา กถาเปสิ. ตเมว วา สรีรํ กถาเปสิ, อจินฺเตยฺโย หิ พุทฺธวิสโย. (ที. อ. ๓.๗)

"ถามว่า : ขึ้นชื่อว่าซากศพที่สามารถลุกขึ้นพูดว่า ผู้มีอายุ เรารู้หามีไม่ แต่ซากศพนี้พูดได้อย่างไร

ตอบว่า : ซากศพพูดได้ด้วยพุทธานุภาพ ดังสดับมาว่า พระผู้มีพระภาคนำโกรขัตติยะมาจากกำเนิดอสุรกายแล้วให้สิงในสรีระจึงให้พูดได้ หรือทรงยังสรีระนั้นนั่นแหละให้พูดได้ เพราะพุทธวิสัยเป็นสิ่งที่บุคคลคาดคะเนไม่ได้”

๑๑ สนฺเตเก สมณพฺราหฺมณา วตสุทฺธิกา. เต หตฺถิวติกา วา โหนฺติ, อสฺสวติกา วา โหนฺติ, โควติกา วา โหนฺติ, กุกฺกุรวติกา วา โหนฺติ, กากวติกา วา โหนฺติ, วาสุเทววติกา วา โหนฺติ, พลเทววติกา วา โหนฺติ, ปุณฺณภทฺทวติกา วา โหนฺติ, มณิภทฺทวติกา วา โหนฺติ, อคฺคิวติกา วา โหนฺติ, นาควติกา วา โหนฺติ, สุปณฺณวติกา วา โหนฺติ, ยกฺขวติกา วา โหนฺติ, อสุรวติกา วา โหนฺติ, คนฺธพฺพวติกา วา โหนฺติ, มหาราชวติกา วา โหนฺติ, จนฺทวติกา วา โหนฺติ, สูริยวติกา วา โหนฺติ, อินฺทวติกา วา โหนฺติ, พฺรหฺมวติกา วา โหนฺติ, เทววติกา วา โหนฺติ, ทิสาวติกา วา โหนฺติ. อิเม เต สมณพฺราหฺมณา วตสุทฺธิกา. เต วเตน สุทฺธึ วิสุทฺธึ ปริสุทฺธึ มุตฺตึ วิมุตฺตึ ปริมุตฺตึ ปจฺเจนฺติ. (ขุ. มหานิ. ๒๙.๒๕.๗๓)

“มีสมณพราหมณ์บางพวกถือความหมดจดด้วยวัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ประพฤติวัตรเยี่ยงช้างบ้าง ประพฤติวัตรเยี่ยงม้าบ้าง ประพฤติวัตรเยี่ยงโคบ้าง ประพฤติวัตรเยี่ยงสุนัขบ้าง ประพฤติวัตรเยี่ยงกาบ้าง บูชาท้าววาสุเทพ (พระศิวะ) บ้าง บูชาท้าวพลเทพ (พระนารายณ์) บ้าง บูชาท้าวปุณณภัทรบ้าง บูชาท้าวมณีภัทรบ้าง บูชาไฟบ้าง บูชานาคบ้าง บูชาครุฑบ้าง บูชายักษ์บ้าง บูชาอสูรบ้าง บูชาคน

ธรรพ์บ้าง บูชาท้าวมหาราชบ้าง บูชาพระจันทร์บ้าง บูชาพระอาทิตย์บ้าง บูชาพระอินทร์บ้าง บูชาพระพรหมบ้าง บูชาเทพบ้าง บูชาทิศบ้าง สมณพราหมณ์เหล่านี้ชื่อว่าผู้ถือความหมดจดด้วยวัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นถือความหมดจด คือ ความสะอาด ความบริสุทธิ์ ความหลุดไป ความพ้นไป ความหลุดพ้นไปด้วยวัตร”

ตนเป็นผู้ชนะวัฏทุกข์ทั้งปวงแล้ว (สพฺพชี)

๑๒ สุทฺธิมคฺคปรามสนวเสน ปวตฺติตํ ยํ กิญฺจิ โลกิยํ สีลํ ฌานญฺจ สีลพฺพตมิจฺเจว อิธาธิปฺเปตนฺติ อาห- อิทํ สีลพฺพตํ นามาติอาทิ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๘)

“โลกิยศีลและฌานอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลบำเพ็ญแล้วด้วยความยึดมั่นว่าเป็นทางแห่งความหมดจด พระอรรถกถาจารย์ประสงค์เอาว่าเป็นศีลพรตในที่นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิทํ สีลพฺพตํ นาม (ข้อนี้ชื่อว่าศีลพรต) เป็นต้น”

๑๓ อุทโก สุทํ ภิกฺขเว รามปุตฺโต เอวํ วาจํ ภาสติ- อิทํ ชาตุ เวทคู, อิทํ ชาตุ สพฺพชี, อิทํ ชาตุ อปลิขตํ คณฺฑมูลํ ปลิขณินฺติ. ตํ โข ปเนตํ ภิกฺขเว อุทโก รามปุตฺโต อเวทคูเยว สมาโน เวทคูสฺมีติ ภาสติ, อสพฺพชีเยว สมาโน สพฺพชีสฺมีติ ภาสติ, อปลิขตํเยว คณฺฑมูลํ ปลิขตํ เม คณฺฑมูลนฺติ ภาสติ. (สํ. สฬา. ๑๘.๑๐๓.๘๐)

“ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่าอุทกดาบส รามบุตรกล่าววาจาอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ที่บรรลุปัญญาแน่นอน เราเป็นผู้ชนะวัฏทุกข์ทั้งปวงแน่นอน

รากเหง้าแห่งทุกข์ที่ใครๆ ขุดไม่ได้ เราขุดได้แล้วแน่นอน อุทกดาบสรามบุตร ยังเป็นผู้มิได้บรรลุปัญญา แต่กล่าวว่าเราเป็นผู้บรรลุปัญญา ยังเป็นผู้ไม่ชนะวัฏทุกข์ทั้งปวง แต่กล่าวว่าเราชนะวัฏทุกข์ทั้งปวง ยังขุดรากเหง้าแห่งทุกข์ไม่ได้ แต่กล่าวว่าเราขุดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้แล้ว”

๑๔ ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวา ภวญฺจ วิภเวสินํ
ภวํ นาภิวทึ กิญฺจิ นนฺทิญฺจ น อุปาทิยึ.
(ม. มู. ๑๒.๕๐๔.๔๕๑)

บทที่ ๑๐

๑ ตตฺถ ภวตีติ ภโว. โส กมฺมภโว อุปปตฺติภโว จาติ ทุวิโธ โหติ. ยถาห- ภโว ทุวิเธน อตฺถิ กมฺมภโว, อตฺถิ อุปปตฺติภโวติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๒)

"ในพากย์นั้น คำว่า ภพ คือ สภาวะที่เกิดขึ้น ภพนั้นมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ และอุปปัตติภพ ดังพระบาลี (อภิ. วิ. ๓๕.๒๓๔.๑๓๔) ว่า ภโว ทุวิเธน อตฺถิ กมฺมภโว, อตฺถิ อุปปตฺติภโว (ภพมีโดยส่วน ๒ คือ กรรมภพ และอุปปัตติภพ)"

๒ ตตฺถ กตโม กมฺมภโว. ปุญฺญาภิสงฺขาโร อปุญฺญาภิสงฺขาโร อาเนญฺชาภิสงฺขาโร ปริตฺตภูมโก วา มหาภูมโก วา, อยํ วุจฺจติ กมฺมภโว. สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโว. (อภิ. วิ. ๓๕.๒๓๔.๑๓๔)

"ในภพทั้งสองนั้น กรรมภพเป็นไฉน คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร อันให้ไปเกิดในภูมิชั้นต่ำ (กามาวจรภูมิ) ก็ดี อันให้ไปเกิดในภูมิชั้นสูง (รูปภูมิและอรูปภูมิ) ก็ดี นี้เรียกว่า กรรมภพ กรรมที่ให้ไปสู่ภพทั้งหมดได้ชื่อว่า กรรมภพ"

๓ ตตฺถ กตโม อุปปตฺติภโว. กามภโว, รูปภโว, อรูปภโว, สญฺญาภโว, อสญฺญาภโว, เนวสญฺญานาสญฺญาภโว, เอกโวการภโว, จตุโวการภโว, ปญฺจโวการภโว. อยํ วุจฺจติ อุปปตฺติภโว. (อภิ. วิ. ๓๕.๒๓๔.๑๓๔)

"ในภพทั้งสองนั้น อุปปัตติภพเป็นไฉน คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ และปัญจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปปัตติภพ"

๔ วิ. จูฬ. ๕.๒๙๖.๘๒, ธมฺม. อ. ๑.๒๘๕

๕ นยิทํ ทุกฺขํ อทุํ ทุกฺขํ ยํ มํ ตุทติ วายโส
ยํ สามา ปุปฺผรตฺเตน กตฺติกํ นานุโภสฺสตีติ.
(ขุ. ชา. ๒๗.๑๔๗.๓๖)

"การที่กาจิกข้าพเจ้านี้ไม่เป็นทุกข์แก่ข้าพเจ้า แต่การที่นางเนื้อทองจักไม่ได้นุ่งห่มผ้าที่ย้อมด้วยดอกคำเที่ยวงานเดือน ๑๒ โน้นซิเป็นทุกข์ของข้าพเจ้า"

๖ อิเธกจฺโจ อนุสฺสววเสน วา ทิฏฺฐานุสาเรน วา "กามา นาเมเต มนุสฺสโลเก เจว ขตฺติยมหาสาลกุลาทีสุ ฉ กามาวจรเทวโลเก จ สมิทฺธา"ติ จินฺเตตฺวา เตสํ อธิคมตฺถํ อสทฺธมฺมสฺสวนาทีหิ วญฺจิโต "อิมินา กมฺเมน กามา สมฺปชฺชนฺตี"ติ มญฺญมาโน กามุปาทานวเสน กายทุจฺจริตาทีนิปิ กโรติ, โส ทุจฺจริตปาริปูริยา อปาเย อุปปชฺชติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๖)

"บุคคลบางคนในโลกนี้คิดไปโดยเนื่องด้วยการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า 'อันกามทั้งหลายนั้นย่อมบริบูรณ์ในตระกูลมหาศาลมีตระกูลขัตติยมหาศาลเป็นต้น ในมนุษยโลก และในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น' ถูกกล่อมใจด้วยการฟังธรรมผิดเป็นต้น สำคัญว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ[มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น] อย่างนี้ จึงทำกรรมชั่วทางกายเป็นต้นเพื่อให้ได้รับกามคุณเหล่านั้นตามอำนาจกามุปาทาน เขาย่อมไปบังเกิดในอบาย เพราะทุจริตเต็มบริบูรณ์"

๗ อปโร ปน สทฺธมฺมสฺสวนาทีหิ อุปพฺรูหิตญาโณ “อิมินา กมฺเมน กามา สมฺปชฺชนฺตี”ติ มญฺญมาโน กามุปาทานวเสน กายสุจริตาทีนิ กโรติ. โส สุจริตปาริปูริยา เทเวสุ วา มนุสฺเสสุ วา อุปปชฺชติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๖)

“ฝ่ายบุคคลอีกคนหนึ่งเป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัปปุริสธรรมมีการได้ฟังสัทธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ[มีการให้ทานเป็นต้น]อย่างนี้ จึงกระทำกายสุจริตเป็นต้นด้วยอำนาจกามุปาทาน เขาย่อมไปบังเกิดในหมู่เทพหรือมนุษย์เพราะสุจริตเต็มบริบูรณ์”

บทที่ ๑๑

๑ ครุกํ อาสนฺนํ อาจิณฺณํ กตตฺตากมฺมญฺเจติ ปากทานปริยาเยน. (สงฺคห. หน้า ๓๑)

“โดยโอกาสให้ผล กรรมมี ๔ อย่าง คือ ครุกรรม (กรรมหนัก) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกได้ในขณะใกล้เสียชีวิต) อาจิณณกรรม (กรรมที่ทำเสมอ) และกฏัตตากรรม (กรรมสามัญทั่วไปที่นอกจากกรรม ๓ อย่างแรก)”

๒ ราชา กิร ปุพฺเพ เจติยงฺคเณ สอุปาหโน อคมาสิ, นิสชฺชนตฺถาย ปญฺญตฺตกฏสารกญฺจ อโธเตหิ ปาเทหิ อกฺกมิ. ตสฺสายํ นิสฺสนฺโทติ วทนฺติ. (ที. อ. ๑.๑๒๕)

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ดังสดับมาว่า ในภพก่อนพระราชาได้สวมรองเท้าเดินไปที่ลานพระเจดีย์ และใช้เท้าที่มิได้ล้างเหยียบเสื่อหยาบที่ปูลาดไว้เพื่อประโยชน์แก่การนั่ง ข้อนี้เป็นผลของกรรมนั้น”

๓ เอวํ สนฺเตปิ ยสฺมา อยํ ตถาคตํ อุปสงฺกมิตฺวา รตนตฺตยํ สรณํ คโต, ตสฺมา มม สาสนมหนฺตตาย ยถา นาม โกจิ ปุริสสฺส วธํ กตฺวา ปุปฺผมุฏฺฐิมตฺเตน ทณฺเฑน มุจฺเจยฺย, เอวเมว โลหกุมฺภิยํ นิพฺพตฺติตฺวา ตึสวสฺสสหสฺสานิ อโธ ปตนฺโต เหฏฺฐิมตลํ ปตฺวา ตึสวสฺสสหสฺสานิ อุทฺธํ คจฺฉนฺโต ปุนปิ อุปริมตลํ ปาปุณิตฺวา มุจฺจิสฺสตีติ อิทมฺปิ กิร ภควตา วุตฺตเมว, ปาฬิยํ ปน น อารูฬฺหํ. (ที. อ. ๑.๒๑๔)

"แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระเจ้าอชาตศัตรูนี้เข้าเฝ้าพระตถาคตแล้ว ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ดังนั้น พระองค์จะบังเกิดในโลหกุมภีนรก ตกอยู่ในเบื้องต่ำ ๓ หมื่นปี ถึงพื้นเบื้องล่างแล้วผุดขึ้นเบื้องบน ๓ หมื่นปี ถึงพื้นเบื้องบนอีกจึงจักพ้นได้ เหมือนใครๆ ฆ่าคนแล้วพึงพ้นโทษได้ด้วยทัณฑกรรมเพียงดอกไม้กำมือหนึ่งฉะนั้น เพราะพระศาสนาของเรามีคุณใหญ่หลวง ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำดังกล่าวนี้อีกทีเดียว แต่มิได้ยกขึ้นไว้ในบาลี"

๔ ตสฺมึ อสติ ทูราสนฺเนสุ ยํ อาสนฺนํ มรณกาเล อนุสฺสริตํ, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติ, (วิภาวินี. หน้า ๒๔๘)

"เมื่อไม่มีครุกรรมนั้น ในบรรดากรรมไกลและกรรมใกล้ กรรมใดอยู่ใกล้ คือ ถูกระลึกถึงในเวลาใกล้ตาย กรรมนั้นนั่นแหละย่อมให้ผลก่อน"

๕ สุตฺตนฺติกปริยาเยน หิ เอกาทส กมฺมานิ วิภตฺตานิ. เสยฺยถิทํ-ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ อุปปชฺชเวทนียํ อปรปริยายเวทนียํ, ยคฺครุกํ ยพฺพหุลํ ยทาสนฺนํ กฏตฺตา วา ปน กมฺมํ, ชนกํ อุปตฺถมฺภกํ อุปปีฬกํ อุปฆาตกนฺติ. (องฺ. อ. ๒.๑๑๗)

"กล่าวโดยพิสดารว่า โดยสุตตันตเทศนา กรรม ๑๑ ประเภทได้รับการจำแนกไว้ กรรมเหล่านี้เป็นไฉน คือ ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพนี้) อุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้) อปราปริยเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป), กรรมใดเป็นกรรมหนัก กรรมใดเกิดขึ้นบ่อย กรรมใดอยู่ใกล้[เวลาตาย] [กรรม

ทั้งสามอย่างนั้น] ก็หรือว่ากฏัตตากรรม, ชนกกรรม (กรรมให้ผลใหม่) อุปถัมภกกรรม (กรรมอุปถัมภ์) อุปปีฬกกรรม (กรรมบีบคั้น) และ อุปฆาตกกรรม (กรรมตัดรอน)”

อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ- ยํ ครุกํ, ยํ พหุลํ, ยทาสนฺนํ, กฏตฺตา วา ปน กมฺมนฺติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๗)

“ยังมีกรรม[ที่ให้ผลตามลำดับ] อีก ๔ อย่าง คือ กรรมใดเป็นกรรมหนัก กรรมใดเกิดขึ้นบ่อย กรรมใดอยู่ใกล้[เวลาตาย] [กรรมทั้งสามอย่างนั้น] ก็หรือว่ากฏัตตากรรม”

ตตฺถ ครุกํ สพฺพปฐมํ วิปจฺจติ. ตถา หิ ตํ ครุกนฺติ วุตฺตํ. ครุเก อสติ พหุลีกตํ, ตสฺมึ อสติ อาสนฺนํ, (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๔๑๖)

“ในบรรดากรรมเหล่านั้น ครุกรรมย่อมให้ผลก่อนกรรมทุกอย่าง จะเห็นได้ว่ากรรมนั้นได้ชื่อว่า ครุกรรม เมื่อไม่มีครุกรรม กรรมที่ทำไว้บ่อยย่อมให้ผล เมื่อไม่มีกรรมที่ทำไว้บ่อย กรรมใกล้ย่อมให้ผล”

๖ ธมฺม. อ. ๑.๔๗๓

๗ องฺ. อ. ๒.๑๒๑

๘ องฺ. อ. ๒.๑๒๒

๙ ภควา ปนสฺส ทิพฺพโสตธาตุยา อุปนิสฺสโย นตฺถีติ ญตฺวา ปริกมฺมํ น กเถสิ. น หิ พุทฺธา อุปนิสฺสยวิรหิตสฺส ปริกมฺมํ กเถนฺติ. (ม. อ. ๑.๓๔๖)

“ส่วนพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าพระสุนักขัตตะนั้นไม่มีอุป-

นิสัยแห่งทิพโสตธาตุ จึงมิได้บอกบริกรรม โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่บอกบริกรรมแก่ผู้ที่ปราศจากอุปนิสัย”

โส จ อตีเต เอกํ สีลวนฺตํ ภิกฺขุํ กณฺณสกฺขลิยํ ปหริตฺวา พธิรมกาสิ, ตสฺมา ปริกมฺมํ กโรนฺโตปิ อภพฺโพว ทิพฺพโสตาธิคมาย. ตํ สนฺธาย วุตฺตํ “อุปนิสฺสโย นตฺถีติ ญตฺวา ปริกมฺมํ น กเถสี”ติ. (ม. ฏี. ๒.๒๑-๒)

“อนึ่ง ในอดีตชาติ พระสุนักขัตตะนั้นได้ทำร้ายภิกษุทรงศีลรูปหนึ่งที่ใบหูแล้วทำให้หนวก ดังนั้น แม้ท่านจะทำบริกรรมก็ไม่ควรจะบรรลุทิพโสต พระอรรถกถาจารย์หมายเอาข้อความนั้น จึงกล่าวว่า อุปนิสฺสโย นตฺถีติ ญตฺวา ปริกมฺมํ น กเถสิ (ทรงทราบว่าพระสุนักขัตตะนั้นไม่มีอุปนิสัยแห่งทิพโสตธาตุ จึงมิได้บอกบริกรรม)”

๑๐ โพชฌงค์เหล่านี้เริ่มเกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

เอตฺถ หิ สมฺพุชฺฌติ อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ. (ที. อ. ๒.๔๐๑, ม. อ. ๑.๓๐๖)

“อนึ่ง ในเรื่องนี้โยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ”

คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายอธิบายว่า

อุทยวยญาณุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย สมฺโพธิปฏิปทายํ ฐิโต นาม โหตีติ

อาห อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโรติ สมฺโพธีติ. (ที. ฏี. ๒.๔๐๖, ม. ฏี. ๑.๔๗๕)

“พระโยคาวจรชื่อว่าตั้งอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การอุบัติแห่งปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)”

๑๑ ตสฺมิมฺปิ อสติ กฏตฺตา วา ปนาติ วุตฺตํ ปุริมชาตีสุ กตกมฺมํ วิปจฺจติ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๔๑๖)

“เมื่อไม่มีกรรมใกล้นั้น กรรมที่บุคคลกระทำไว้ในชาติก่อนที่กล่าวไว้ว่า ก็หรือว่ากฏัตตากรรม ย่อมให้ผล”

บทที่ ๑๒

๑ น อนฺตลิกฺเข น สมุทฺทมชฺเฌ

น ปพฺพตานํ วิวรํ ปวิสฺส

น วิชฺชเต โส ชคติปฺปเทโส

ยตฺรฏฺฐิตํ นปฺปสเหยฺย มจฺจุ. (ขุ. ธ. ๒๕.๑๒๘.๓๙)

"ไม่ว่าบนท้องฟ้า ท่ามกลางสมุทร หรือในหุบเขา ไม่มีแม้สักแห่งเดียว ที่คนเราอาศัยอยู่แล้วจะหนีพ้นความตายได้"

๒ ปญฺจ พฺยสนานิ- ญาติพฺยสนํ, โภคพฺยสนํ, โรคพฺยสนํ, สีลพฺยสนํ, ทิฏฺฐิพฺยสนํ. (ที. ปา. ๑๑.๓๑๖.๒๐๙)

"ความเสื่อม ๕ ประการ คือ ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล และความเสื่อมทิฏฐิ"

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว พฺยสนานิ. กตมานิ ปญฺจ. ญาติพฺยสนํ, โภคพฺยสนํ, โรคพฺยสนํ, สีลพฺยสนํ, ทิฏฺฐิพฺยสนํ. (องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๑๓๐.๑๓๗)

"ภิกษุทั้งหลาย ความเสื่อมมี ๕ ประการเหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน คือ ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล และความเสื่อมทิฏฐิ"

ตตฺถ กตโม อุปายาโส. ญาติพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, โภคพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, โรคพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, สีลพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส,

ทิฏฺฐิพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, อญฺญตรญฺญตเรน พฺยสเนน สมนฺนาคตสฺส, อญฺญตรญฺญตเรน ทุกฺขธมฺเมน ผุฏฺฐสฺส อายาโส อุปายาโส อายาสิตตฺตํ อุปายาสิตตฺตํ. อยํ วุจฺจติ อุปายาโส. (อภิ. วิ. ๓๕.๒๔๑.๑๓๕)

"ในเรื่องนั้น อุปายาสเป็นไฉน คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิฏฐิกระทบ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า อุปายาส"

อญฺญตรญฺญตเรนาติ คหิเตสุ วา เยน เกนจิ อคฺคหิเตสุ วา มิตฺตามจฺจพฺยสนาทีสุ เยน เกนจิ. (อภิ. อ. ๒.๑๑)

"คำว่า อญฺญตรญฺญตเรน (อย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งในความเสื่อมที่ตรัสไว้แล้ว หรือความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งในความเสื่อมที่ยังมิได้ตรัสไว้มีความเสื่อมมิตรสหายเป็นต้น"

๓ จตูสุ สมุทฺเทสุ ชลํ ปริตฺตกํ
ตโต พหุํ อสฺสุชลํ อนปฺปกํ
ทุกฺเขน ผุฏฺฐสฺส นรสฺส โสจนา
กึการณา สมฺม ตุวํ ปมชฺชสิ. (ธมฺม. อ. ๑.๔๐๐)

"น้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ มีประมาณน้อย น้ำ
คือน้ำตาของชนผู้ถูกทุกข์กระทบแล้วเศร้าโศกอยู่
มีประมาณไม่น้อย มากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ นั้น
สหาย เหตุใดท่านยังประมาทอยู่"

๔ เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริสํ สลฺเลน วิชฺเฌยฺย. ตเมนํ ทุติเยน สลฺเลน อนุเวธํ วิชฺเฌยฺย. เอวญฺหิ โส ภิกฺขเว ปุริโส ทฺวิสลฺเลน เวทนํ เวทยติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน ทุกฺขาย เวทนาย ผุฏฺโฐ สมาโน โสจติ กิลมติ ปริเทวติ อุรตฺตาฬึ กนฺทติ สมฺโมหํ อาปชฺชติ. โส เทฺว เวทนา เวทยติ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ. (สํ. สฬา. ๑๘.๒๕๔๑๙๔)

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายขมังธนูพึงยิงบุรุษด้วยลูกศร และยิงซ้ำบุรุษนั้นด้วยลูกศรดอกที่ ๒ อีก เมื่อเป็นอย่างนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศร ๒ ดอก ฉันใด ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับก็ฉันนั้น เมื่อถูกทุกขเวทนากระทบแล้วย่อมเศร้าโศก ร่ำไรรำพัน ทุบอกคร่ำครวญ ย่อมถึงความฟั่นเฟือน เขาย่อมเสวยเวทนา ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ”

๕ ภนฺเต เอวํ นาเมตํ. มยา ปน อนุปฺปนฺเน พุทฺเธ กลฺยาณกมฺมํ กตํ. พุทฺธุปฺปาเท วตฺตมาเน กลฺยาณกมฺมํ กตฺวา จูฬรถเทวปุตฺโต มหารถ-เทวปุตฺโต อเนกวณฺณเทวปุตฺโตติ อิเม ตโย สมานเทวปุตฺตา มม อาสนฺนฏฺฐาเน นิพฺพตฺตา, มยา เตชวนฺตตรา. (ธมฺม. อ. ๑.๓๑๖)

“[ท้าวสักกะตอบว่า] อย่างที่พระผู้เป็นเจ้าว่า ก็ถูกละ ขอรับ แต่เมื่อพระพุทธเจ้ายังมิทรงอุบัติ กระผมได้ทำกรรมดีไว้ เมื่อพุทธุปบาทกาลดำเนินไปอยู่ เทพบุตรผู้มีศักดิ์เสมอกัน ๓ องค์เหล่านี้ คือ จูฬรถ-เทพบุตร, มหารถเทพบุตร และอเนกวัณณเทพบุตร ได้ทำกรรมดีแล้วมาเกิดในที่ใกล้ของกระผม มีเดชมากกว่ากระผม”

๖ วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ, มาลา มิลายนฺติ, กจฺเฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, กาเย เววณฺณิยํ โอกฺกมติ, เทโว เทวาสเน น สณฺฐหติ. (อภิ. อ. ๑.๘๐)

"ทิพยภูษาจักเศร้าหมอง ทิพยมาลาย่อมเหี่ยวแห้ง พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ ความมีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏในสรีระ และเทวดาย่อมเบื่อหน่ายในทิพยอาสน์"

๗ นิจฺจํ อุตฺรสฺตมิทํ จิตฺตํ นิจฺจํ อุพฺพิคฺคมิทํ มโน
อนุปฺปนฺเนสุ กิจฺเจสุ อโถ อุปฺปติเตสุ จ
สเจ อตฺถิ อนุตฺรสฺตํ ตํ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโต.
(สํ. ส. ๑๕.๙๘.๖๓)

"จิตนี้สะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ใจนี้หวาดหวั่นอยู่เสมอ เมื่อกิจทั้งหลายยังไม่เกิดขึ้นก็ดี เกิดขึ้นแล้วก็ดี ถ้าความไม่สะดุ้งกลัวมีอยู่ พระองค์ผู้ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอจงตรัสบอกข้อความนั้นแก่ข้าพระองค์"

๘ นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสา นาญฺญตฺรินฺทฺริยสํวรา
นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินํ.
(สํ. ส. ๑๖.๙๘.๖๓)

"เราไม่เห็นความสวัสดีแห่งเหล่าสัตว์ นอกจากปัญญาเครื่องตรัสรู้ ความเพียรเผากิเลส ความสำรวมอินทรีย์ และการสละทุกสิ่งทุกอย่าง"

๙ อปโร "รูปารูปภเวสุ ตโต สมิทฺธตรา กามา"ติ สุตฺวา ปริกปฺเปตฺวา วา กามุปาทานวเสเนว รูปารูปสมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา สมาปตฺติพเลน รูปารูปพฺรหฺมโลเก อุปปชฺชติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๖)

"บุคคลอีกคนหนึ่งได้ฟังหรือคาดคะเนว่า กามทั้งหลายในรูปภพและอรูปภพสมบูรณ์กว่ากามในกามภพนั้น จึงทำรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทาน แล้วไปเกิดในโลกรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยกำลังแห่งสมาบัติ"

๑๐ ขุ. เปต. ๒๖.๖๕๘.๒๔๒

๑๑ อปโร "อยํ อตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมึ อุจฺฉินฺเน สุอุจฺฉินฺโน โหตี"ติ อุจฺเฉททิฏฺฐึ อุปาทาย ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๗)

"บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นว่า 'อันอัตภาพนี้ย่อมขาดสูญไปเมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งขาดสูญแล้ว' จึงยึดถืออุจเฉททิฏฐิ แล้วทำกรรมที่ควรแก่ทิฏฐินั้น"

๑๒ ขุ. ชา. ๒๗.๒๔-๕๑.๓๒๙-๓๓, ชา. อ. ๗.๑๗-๒๙

๑๓ ธมฺม. อ. ๒.๒๔

๑๔ โย อปฺปทุฏฺฐสฺส นรสฺส ทุสฺสติ
สุทฺธสฺส โปสสฺส อนงฺคณสฺส

ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ

สุขุโม รโช ปฏิวาตํว ขิตฺโต. (ขุ. ธ. ๒๕.๑๒๕.๓๙)

"บาปย่อมตามสนองคนเขลาผู้ทำร้ายบุคคลที่ไม่ทำร้ายตอบ ผู้หมดจด ปราศจากกิเลส เหมือนธุลีที่ซัดทวนลม ฉะนั้น"

๑๕ มหาราช ปฏิกมฺมํ มหนฺตํ น สกฺกา กาตุํ, มยํ ปน สพฺพจตุกฺกํ ยญฺญํ ยชิตฺวา หาเรสฺสามาติ. เตน หิ ขิปฺปํ จตฺตาโร หตฺถี จตฺตาโร อสฺเส จตฺตาโร อุสเภ จตฺตาโร มนุสฺเสติ ลฏุกิกสกุณิกา อาทึ กตฺวา จตฺตาโร จตฺตาโร ปาเณ คเหตฺวา สพฺพจตุกฺกยญฺญํ ยชิตฺวา มม โสตฺถิภาวํ กโรถาติ. (ชา. อ. ๔.๒๒๘)

"[พราหมณ์ทูลว่า] ขอเดชะ การรักษาเป็นของยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์ไม่อาจจะกระทำได้ แต่ข้าพระองค์จักบูชายัญที่มี[การฆ่า]สัตว์อย่างละ ๔ ทั้งหมดแล้วหลีกเลี่ยงได้

[พระราชาตรัสว่า] ถ้าอย่างนั้น พวกท่านจงจับสัตว์อย่างละ ๔ เริ่มตั้งแต่นกมูลไถเป็นต้นมา คือ ช้าง ๔ เชือก ม้า ๔ ตัว วัว ๔ ตัว มนุษย์ ๔ คนแล้วบูชายัญที่มี[การฆ่า]สัตว์อย่างละ ๔ ทั้งหมด ทำความสวัสดีแก่เราโดยพลัน"

๑๖ สํ. ส. ๑๕.๑๒๐.๙๑, เปต. อ. หน้า ๓๐๑, ธมฺม. อ. ๑.๓๓๔

๑๗ ทุชฺชีวิตมชีวิมฺห เย สนฺเต น ททามฺหเส

วิชฺชมาเนสุ โภเคสุ ทีปํ นากมฺห อตฺตโน.

๑๘ สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ ปริปุณฺณานิ สพฺพโส
นิรเย ปจฺจมานานํ กทา อนฺโต ภวิสฺสติ.

๑๙ นตฺถิ อนฺโต กุโต อนฺโต น อนฺโต ปฏิทิสฺสติ
ตทา หิ ปกตํ ปาปํ มม ตุยฺหญฺจ มาริส.

๒๐ โสหํ นูน อิโต คนฺตฺวา โยนึ ลทฺธาน มานุสึ
วทญฺญู สีลสมฺปนฺโน กาหามิ กุสลํ พหุํ.

๒๑ ทีฆา ชาครโต รตฺติ ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ
ทีโฆ พาลาน สํสาโร สทฺธมฺมํ อวิชานตํ.

(ขุ. ธ. ๒๕.๖๐.๒๗)

"ราตรีนาน สำหรับคนนอนไม่หลับ ระยะทางโยชน์หนึ่งไกล สำหรับผู้ล้าแล้ว สังสารวัฏยาวนาน สำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม"

๒๒ อปโร "อิทํ สีลพฺพตํ นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมึ ปริปูเรนฺตสฺส สุขํ ปาริปูรึ คจฺฉตี"ติ สีลพฺพตุปาทานวเสน ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ (วิสุทฺธิ. ๒.๒๓๗)

"บุคคลผู้หนึ่งเห็นว่า 'อันความสุขย่อมถึงความเต็มเปี่ยมแก่บุคคลผู้ทำศีลพรตนี้ให้บริบูรณ์ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่ง' แล้วทำกรรมที่ควรแก่ความเห็นนั้นด้วยอำนาจสีลัพพตุปาทาน"

๒๓ ม. ม. ๑๓.๗๘.๕๖

๒๔ สํ. อ. ๑.๑๓๓

๒๕ สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม. (สํ. ส. ๑๕.๑๑๙.๙๑)

"บุคคลตั้งใจค้นหาทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครที่ไหนซึ่งเป็นที่รักยิ่งกว่าตนเลย สัตว์เหล่าอื่นก็รักตนมากเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น"

๒๖ สํ. อ. ๒.๓๑๙-๒๐, อภิ. อ. ๒.๖

๒๗ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๑.๑๗๒-๗๓

๒๘ มนาปทายี ลภเต มนาปํ
โย อุชฺชุภูเตสุ ททาติ ฉนฺทสา
อจฺฉาทนํ สยนมนฺนปานํ
นานปฺปการานิ จ ปจฺจยานิ.
จตฺตญฺจ มุตฺตญฺจ อนุคฺคหีตํ
เขตฺตูปเม อรหนฺเต วิทิตฺวา
โส ทุจฺจชํ สปฺปุริโส จชิตฺวา
มนาปทายี ลภเต มนาปํ. (องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๔๔.๔๕)

"ผู้ให้ของที่น่าพอใจ ย่อมได้ของที่น่าพอใจ ผู้ใดให้เครื่องนุ่งห่ม ที่นอน ข้าว น้ำ และปัจจัยมีประการต่างๆ แก่ท่านผู้ประพฤติตรง ด้วยความพอใจ

สิ่งของที่ให้ไปแล้วนั้น เป็นของที่บริจาคแล้ว สละแล้ว ไม่คิดเอาคืน ผู้นั้นชื่อว่าเป็นสัตบุรุษ เข้าใจว่า พระอรหันต์เปรียบด้วยนาบุญ จึงบริจาคสิ่งที่บริจาคได้ยาก เมื่อให้ของที่น่าพอใจ ย่อมได้ของที่น่าพอใจ"

๒๙ มนาปทายี ลภเต มนาปํ
อคฺคสฺส ทาตา ลภเต ปุนคฺคํ
วรสฺส ทาตา วรลาภี โหติ
เสฏฺฐํ ทโท เสฏฺฐมุเปติ ฐานํ.

(องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๔๔.๔๕)

๓๐ อวิชฺชาสมติกฺกมนตฺถาย ปน ทานาทีนิ เจว กามาวจรปุญฺญกิริยวตฺถูนิ ปูเรนฺตสฺส รูปาวจรชฺฌานานิ จ อุปฺปาเทนฺตสฺส ทฺวินฺนมฺปิ เตสํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๑๙๕, อภิ. อ. ๒.๑๕๘)

"อนึ่ง เมื่อบุคคลทำบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้นอันเป็นกามาวจรให้เต็ม หรือยังรูปฌานให้เกิดขึ้นเพื่อพ้นไปจากอวิชชา อวิชชาเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารทั้งสอง[คือกามาวจรกุศลและรูปาวจรกุศล]เหล่านั้นโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง)"

๓๑ สมฺมาทิฏฺฐิยา สมนฺนาคตาติ เอตฺถ กมฺมสฺสกตสมฺมาทิฏฺฐิ, ฌานสมฺมาทิฏฺฐิ, วิปสฺสนาสมฺมาทิฏฺฐิ, มคฺคสมฺมาทิฏฺฐิ, ผลสมฺมาทิฏฺฐีติ ปญฺจวิธา สมฺมาทิฏฺฐิ. ตตฺถ กมฺมสฺสกตสมฺมาทิฏฺฐิ สมฺปตฺติภวํ อากฑฺฒติ, ฌานสมฺมาทิฏฺฐิ รูปารูปภเว ปฏิสนฺธึ เทติ, มคฺคสมฺมาทิฏฺฐิ วฏฺฏํ วิทฺธํเสติ, ผลสมฺมาทิฏฺฐิ ภวํ ปฏิพาหติ. วิปสฺสนาสมฺมาทิฏฺฐิ กึ กโรตีติ สาปิ ปฏิสนฺธึ นากฑฺฒติ. (องฺ. อ. ๑.๔๒๓)

"ในคำว่า สมฺมาทิฏฺฐิยา สมนฺนาคตา (ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฏฐิ) นี้ สัมมาทิฏฐิมี ๕ ประเภท คือ กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ ฌานสัมมาทิฏฐิ วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ มรรคสัมมาทิฏฐิ และผลสัมมาทิฏฐิ

ในเรื่องนั้น กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิย่อมนำภพที่ถึงพร้อมด้วยสมบัติมาให้ ฌานสัมมาทิฏฐิย่อมให้ปฏิสนธิในรูปภูมิและอรูปภูมิ มรรคสัมมาทิฏฐิย่อมทำลายวัฏฏะ ผลสัมมาทิฏฐิย่อมห้ามภพ

ถามว่า : วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิย่อมทำอะไร

ตอบว่า : แม้วิปัสสนาสัมมาทิฏฐินั้นก็ไม่นำปฏิสนธิมาให้"

๓๒ ติปิฏกจูฬาภยตฺเถโร ปนาห "สเจ วิปสฺสนาสมฺมาทิฏฺฐิ ภาวิตา ทิฏฺเฐว ธมฺเม อรหตฺตํ ปาเปตุํ สกฺโกติ, อิจฺเจตํ กุสลํ. สเจ น สกฺโกติ, สตฺต ภเว เทติ อาวุโส"ติ. (องฺ. อ. ๑.๔๒๓)

"ส่วนพระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ถ้าวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิที่บุคคลอบรมแล้วสามารถทำให้บรรลุอรหัตตผลในปัจจุบันชาติ ข้อนี้เป็นการดี ผู้มีอายุ ถ้าไม่สามารถก็ให้ปฏิสนธิ ๗ ชาติได้"

๓๓ นานากฺขณิกา อปฺปมาณารมฺมณา เจตนา วิปากานํ ปริตฺตารมฺมณานํ ขนฺธานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย. (อภิ. ป. ๔๒.๓๒.๓๐๔)

“[กุศล]เจตนาอันมีอัปปมาณธรรม[คือมรรค ผล นิพพาน]เป็นอารมณ์ ที่มีในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์ที่มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์ โดยความเป็นกรรมปัจจัย”

๓๔ ปริตฺตารมฺมณตฺติเก อปฺปมาณารมฺมณา เจตนาติ เสกฺขานํ โคตฺรภุเจตนา, ปจฺจเวกฺขณเจตนาติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. (อภิ. อ. ๓.๕๖๓)

“ในปริตตารัมมณติกะ คำว่า อปฺปมาณารมฺมณา เจตนา (เจตนาอันมีอัปปมาณธรรมเป็นอารมณ์) คือ โคตรภูเจตนาของพระเสกขะ อีกทั้งควรกล่าวว่าเป็นปัจจเวกขณเจตนา”

๓๕ ปฐมํ โลกิยญาเณน ยถาพลํ ปหีนเมว โลกุตฺตรญาณํ ปชหตีติ โลกิยคฺคหณํ กตํ. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๕๕๖)

“โลกุตตรปัญญาย่อมทำลายกิเลสที่ถูกละได้แล้วด้วยปัญญาฝ่ายโลกิยะตามกำลังก่อน ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าว โลกิย ศัพท์ไว้”

๓๖ อภิ. อ. ๒.๒๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๑

๓๗ ตสฺส โข ปเนตสฺส ภวจกฺกสฺส อวิชฺชา ตณฺหา จาติ เทฺว ธมฺมา มูลนฺติ เวทิตพฺพา. (อภิ. อ. ๒.๒๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๑)

“อนึ่ง ธรรม ๒ คืออวิชชาและตัณหา พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น”

๓๘ ตเทตํ ปุพฺพนฺตาหรณโต อวิชฺชามูลํ เวทนาวสานํ, อปรนฺต-สนฺตานโต ตณฺหามูลํ ชรามรณาวสานนฺติ ทุวิธํ โหติ. (อภิ. อ. ๒.๒๐๕, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๑)

"ภวจักรนั้นแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่มีอวิชชาเป็นมูล มีเวทนาเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะนำ[ปัจจุบันผล]มาแต่ส่วนเบื้องต้น (ส่วนอดีต) และส่วนที่มีตัณหาเป็นมูล มีชรามรณะเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะต่อกับ[ผล]ส่วนเบื้องปลาย (ส่วนอนาคต)"

๓๙ อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคตา จสฺส ตโย กาลา. เตสุ ปาฬิยํ สรูปโต อาคตวเสน อวิชฺชา สงฺขารา จาติ เทฺว องฺคานิ อตีตกาลานิ, วิญฺญาณา-ทีนิ ภวาวสานานิ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺนกาลานิ, ชาติ เจว ชรามรณญฺจ เทฺว อนาคตกาลานีติ เวทิตพฺพานิ. (อภิ. อ. ๒.๒๐๖, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๒)

"อนึ่ง กาลของภวจักรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในกาลทั้ง ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในพระบาลีโดยจำนวน องค์ ๒ คืออวิชชาและสังขาร เป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด เป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะ พึงทราบว่า เป็นอนาคตกาล"

๔๐ ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว. อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา. (ขุ. ปฏิ. ๓๑.๔๗.๕๓-๔)

"ความหลงในกรรมภพก่อนเป็นอวิชชา ความขวนขวายเป็นสังขาร ความชอบใจเป็นตัณหา ความยึดมั่นเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการนี้ในกรรมภพก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพปัจจุบันนี้"

๔๑ ตตฺถ อตีเต เหตโว ปญฺจาติ อวิชฺชา สงฺขารา จาติ อิเม ตาว เทฺว วุตฺตา เอว. ยสฺมา ปน อวิทฺวา ปริตสฺสติ, ปริตสิโต อุปาทิยติ, ตสฺส อุปาทานปจฺจยา ภโว, ตสฺมา ตณฺหุปาทานภวาปิ คหิตา โหนฺติ. (อภิ. อ. ๒.๒๐๖, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๒)

"ใน ๔ ข้อนั้น ธรรม ๒ ประการเหล่านี้ คือ อวิชชาและสังขาร ย่อมกล่าวไว้ด้วยบาทคาถาว่า อตีเต เหตโว ปญฺจ (เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕) แต่ยังหมายรวมถึงตัณหา อุปาทาน และกรรมภพอีก เพราะกรรมภพมีได้เนื่องจากอุปาทานเป็นปัจจัยแก่คนไม่รู้ที่ทะเยอทะยาน เมื่อทะเยอทะยานแล้วย่อมถือมั่น"

๔๒ ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมตีติ เอตฺถ ปน สงฺขารภวา กมฺมวฏฺฏํ, อวิชฺชาตณฺหูปาทานานิ กิเลสวฏฺฏํ, วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา วิปากวฏฺฏนฺติ อิเมหิ ตีหิ วฏฺเฏหิ ติวฏฺฏมิทํ ภวจกฺกํ ยาว กิเลสวฏฺฏํ น อุปจฺฉิชฺชติ ตาว อนุปจฺฉินฺนปจฺจยตฺตา อนวฏฺฐิตํ ปุนปฺปุนํ ปริวฏฺฏนโต ภมติเยวาติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๔)

"ส่วนในคำว่า 'ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุด' นี้ ภวจักรนี้มีวัฏฏะ ๓ โดยวัฏฏะ ๓ เหล่านี้ คือ สังขารและภพเป็นกรรมวัฏ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นวิปากวัฏ พึงทราบว่ากิเลสวัฏยังไม่ขาดลงตราบใด เป็นสภาวะที่ไม่หยุดนิ่งเพราะมีปัจจัยที่ต่อเนื่องย่อมหมุนไปอยู่ตราบนั้น เพราะดำเนินไปรอบแล้วรอบเล่า"

๔๓ อายูหนา สงฺขาราติ ตํ กมฺมํ กโรโต ยา ปุริมเจตนาโย, ยถา "ทานํ ทสฺสามี"ติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตฺวา มาสมฺปิ สํวจฺฉรมฺปิ ทานุปกรณานิ สชฺเชนฺตสฺส อุปฺปนฺนา ปุริมเจตนาโย. ปฏิคฺคาหกานํ ปน หตฺเถ ทกฺขิณํ ปติฏฺฐาปยโต เจตนา ภโวติ วุจฺจติ. เอกาวชฺชเนสุ วา ฉสุ ชวเนสุ เจตนา อายูหนา สงฺขารา นาม สตฺตเม ภโว. ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว. สมฺปยุตฺตา อายูหนา สงฺขารา นาม. (อภิ. อ. ๒.๒๐๗, วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๓)

"คำว่า อายูหนา สงฺขารา (ความขวนขวายเป็นสังขาร) หมายความว่า เจตนาดวงแรกๆ ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรกๆ ที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ยังจิตให้เกิดขึ้นว่าเราจักให้ทาน แล้วตระเตรียมเครื่องอุปกรณ์แห่งทานอยู่เดือนหนึ่งก็ดี ปีหนึ่งก็ดี [ชื่อว่า สังขาร] ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วางทักษิณาลงในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย ได้ชื่อว่ากรรมภพ

อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในชวนจิต ๖ ขณะที่มีอาวัชชนจิตอย่างเดียวกัน เป็นความขวนขวาย ชื่อว่า สังขาร เจตนาในชวนจิตดวงที่ ๗ ชื่อว่ากรรมภพ

อีกอย่างหนึ่ง เจตนาอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า กรรมภพ ธรรมที่ประกอบร่วมกับเจตนาเหล่านั้น เป็นความขวนขวาย ชื่อว่า สังขาร"

๔๔ อตีตภวสฺมึ หิ สรเสน อุปกฺกเมน วา สมาสนฺนมรณสฺส อสยฺหานํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนจฺเฉทกานํ มารณนฺติกเวทนาสตฺถานํ สนฺนิปาตํ อสหนฺตสฺส อาตเป ปกฺขิตฺตหริตตาลปณฺณมิว กเมน อุปสุสฺสมาเน สรีเร

นิรุทฺเธสุ จกฺขาทีสุ อินฺทฺริเยสุ หทยวตฺถุมตฺเต ปติฏฺฐิเตสุ กายินฺทฺริยมนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริเยสุ ตงฺขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ ครุกสมาเสวิตาสนฺนปุพฺพกตานํ อญฺญตรํ ลทฺธาวเสสปจฺจยสงฺขารสงฺขาตํ กมฺมํ, ตทุปฏฺฐาปิตํ วา กมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสงฺขาตํ วิสยํ อารพฺภ ปวตฺตติ. ตเทวํ ปวตฺตมานํ ตณฺหาวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชาปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ตสฺมึ วิสเย ตณฺหา นาเมติ, สหชาตสงฺขารา ขิปนฺติ. ตํ สนฺตติวเสน ตณฺหาย นามิยมานํ สงฺขาเรหิ ขิปฺปมานํ โอริมตีรรุกฺขวินิพทฺธรชฺชุมาลมฺพิตฺวา มาติกาติกฺกมโก วิย ปุริมญฺจ นิสฺสยํ ชหติ, อปรญฺจ กมฺมสมุฏฺฐาปิตํ นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนสฺสาทยมานํ วา อารมฺมณาทีหิเยว ปจฺจเยหิ ปวตฺตตีติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๑๑)

“อนึ่ง ในอดีตภพ เมื่อผู้บุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือเพราะการกระทำ[ร้าย] ไม่อาจทนความรุมเอาแห่งศาตราที่ก่อให้เกิดความเจ็บเจียนตาย ซึ่งเชือดเฉือนข้อต่อและเส้นเอ็นทั่วอวัยวะใหญ่น้อยเหลือที่จะทน ครั้นร่างกายซูบซีดไปโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาวางไว้ในแดดค่อยเหี่ยวแห้งไป ครั้นจักขุนทรีย์เป็นต้นดับไปแล้ว กายินทรีย์ มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์คงเหลืออยู่แต่ในหทัยวัตถุ วิญญาณที่อาศัยหทัยวัตถุเท่าที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภเอาครุกรรม (กรรมหนัก) สมาเสวิตกรรม (กรรมที่ทำเนือง ๆ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) ปุพเพกตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าสังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ หรือปรารภเอาอารมณ์ที่เรียกว่ากรรม

นิมิต[มีรูปารมณ์เป็นต้น]และคตินิมิต ที่ถูกญาติเป็นต้นทำให้ปรากฏขึ้นแก่วิญญาณนั้นแล้วเป็นไป ตัณหาในอารมณ์นั้นที่อวิชชาปกปิดโทษไว้เพราะยังละตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ก็ชักเอาวิญญาณนั้นที่เป็นไปอยู่อย่างนี้ไป สังขารที่เกิดร่วมกันก็ช่วยซัด[วิญญาณนั้น]ไป วิญญาณที่ถูกตัณหาชักเอาไป ถูกสังขารทั้งหลายซัดไปอยู่โดยความสืบเนื่องกันนั้นก็ละทิ้งที่อาศัย[คือหทัยวัตถุ]เดิม ได้ที่อาศัยใหม่[ในปัญจโวการภูมิ]อันกรรมสร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้ที่อาศัยใหม่[ในจตุโวการภูมิ]บ้าง เป็นไปด้วยปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้นเท่านั้น ดุจคนหน่วงเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝั่งในไว้ข้ามคลองไปฉะนั้นแล”

๔๕ ม. มู. ๑๒.๓๙๐.๓๔๘

๔๖ อภิชานาตีติ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ญาตปริญฺญาย อภิชานาติ. (ม. อ. ๒.๒๐๖)

“คำว่า อภิชานาติ หมายความว่า ย่อมรู้เฉพาะด้วยญาตปริญญาว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

๔๗ ปริชานาตีติ ตเถว ตีรณปริญฺญาย ปริชานาติ. (ม. อ. ๒.๒๐๖)

“คำว่า ปริชานาติ หมายความว่า ย่อมรู้ชัดด้วยตีรณปริญญาเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ”

๔๘ ธมฺม. อ. ๑.๑๘๕-๘๖

๔๙ สา ตโต ปฏฺฐาย ทฺวตฺตึสากาเร สชฺฌายํ กตฺวา อตฺตนิ ขยวยํ ปฏฺฐเปตฺวา เตหิ ภิกฺขูหิ ปุเรตรเมว ตโย มคฺเค ตีณิ จ ผลานิ ปาปุณิ.

"จำเดิมแต่กาลนั้น อุบาสิกานั้นทำการสาธยายอาการ ๓๒ แล้ว ตั้งความเสื่อมสิ้นไปในตน ได้บรรลุมรรค ๓ และผล ๓ ก่อนกว่าภิกษุเหล่านั้นทีเดียว" (ธมฺม. อ. ๑.๒๑๙)

๕๐ นาภินนฺทามิ มรณํ นาภินนฺทามิ ชีวิตํ
กาลญฺจ ปฏิกงฺขามิ นิพฺพิสํ ภตโก ยถา.

(ขุ. เถร. ๓๖.๖๐๖.๓๖๐)

"อาตมาไม่ยินดีความตาย ไม่เพลิดเพลิน
ความเป็นอยู่ และรอเวลาอยู่ เหมือนลูกจ้างรอรับ
ค่าจ้าง"

๕๑ ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรธา อุปาทานนิโรโธ. อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ; ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ; ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. (สํ. นิ. ๑๖.๔๓.๗๐)

"เพราะความดับอย่างไม่มีเหลือของตัณหานั้นด้วยมรรคญาณอันประเสริฐ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้"

๕๒ สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ยมกสูตร (สํ. ข. ๑๗.๘๕.๘๗)

๕๓ วธกํ รูปํ วธกํ รูปนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ. วธกํ เวทนํ ฯเปฯ วธกํ สญฺญํ ฯเปฯ วธเก สงฺขาเร วธกา สงฺขาราติ ยถาภูตํ ปชานาติ. วธกํ วิญฺญาณํ วธกํ วิญฺญาณนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ. (สํ. ข. ๑๗.๘๕.๙๒)

"ภิกษุรู้ชัดรูปที่เป็นผู้ฆ่าตามความเป็นจริงว่า รูปเป็นผู้ฆ่า รู้ชัดเวทนาที่เป็นผู้ฆ่า...สัญญาที่เป็นผู้ฆ่า...รู้ชัดสังขารที่เป็นผู้ฆ่าตามความเป็นจริงว่า สังขารเป็นผู้ฆ่า รู้ชัดวิญญาณที่เป็นผู้ฆ่าตามความเป็นจริงว่า วิญญาณเป็นผู้ฆ่า"

๕๔ เกนายํ ปกโต สตฺโต กุวํ สตฺตสฺส การโก
กุวํ สตฺโต สมุปฺปนฺโน กุวํ สตฺโต นิรุชฺฌติ.
(สํ. ส. ๑๕.๑๗๑.๑๖๒)

๕๕ กึ นุ สตฺโตติ ปจฺเจสิ มาร ทิฏฺฐิคตํ นุ เต
สุทฺธสงฺขารปุญฺโชยํ นยิธ สตฺตุปลพฺภติ.
ยถา หิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมุติ.
ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญํ ทุกฺขา นิรุชฺฌติ.
(สํ. ส. ๑๕.๑๗๑.๑๖๓)

๕๖ สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววตฺถิตา ปนสฺส จตฺตาโร สงฺคหา โหนฺติ. เสยฺยถิทํ. อวิชฺชาสงฺขารา เอโก สงฺคโห. วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺส-

เวทนา ทุติโย. ตณฺหุปาทานภวา ตติโย. ชาติชรามรณํ จตุตฺโถติ เอวมิทํ จตุเภทสงฺคหนฺติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๒)

"ส่วนกลุ่มแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่งที่เชื่อมต่อ มี ๔ อย่าง

ถามว่า : กลุ่ม ๔ อย่างเหล่านี้คืออะไร

ตอบว่า : คือ อวิชชาและสังขารเป็นกลุ่มที่ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นกลุ่มที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน และภพเป็นกลุ่มที่ ๓ ชาติ ชรา และมรณะเป็นกลุ่มที่ ๔"

๕๗ ตตฺถ สงฺขารานญฺจ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส จ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิ นาม. เวทนาย จ ตณฺหาย จ อนฺตรา เอโก ผลเหตุสนฺธิ นาม. ภวสฺส จ ชาติยา จ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธีติ เอวมิทํ เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธีติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๒)

"ในที่เชื่อมต่อ ๓ อย่างนั้น ที่เชื่อมต่ออันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) ที่เชื่อมต่ออันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ (ต่อผลกับเหตุ) ที่เชื่อมต่ออันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) พึงทราบว่าภวจักรนี้มีที่เชื่อมต่อ ๓ อย่างที่มีเหตุ ผล และเหตุเป็นประธานอย่างนี้"

๕๘ อตีเต เหตโว ปญฺจ อิทานิ ผลปญฺจกํ
อิทานิ เหตโว ปญฺจ อายตึ ผลปญฺจกํ.
(วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๒)

“เหตุในอดีตมี ๕ อย่าง ผลในปัจจุบันมี ๕ อย่าง
เหตุในปัจจุบันมี ๕ อย่าง ผลในอนาคตมี ๕ อย่าง”

๕๙ ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมตีติ เอตฺถ ปน สงฺขารภวา กมฺมวฏฺฏํ, อวิชชาตณฺหูปาทานานิ กิเลสวฏฺฏํ, วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา วิปากวฏฺฏนฺติ อิเมหิ ตีหิ วฏฺเฏหิ ติวฏฺฏมิทํ ภวจกฺกํ ยาว กิเลสวฏฺฏํ น อุปจฺฉิชฺชติ ตาว อนุปจฺฉินฺนปจฺจยตฺตา อนวฏฺฐิตํ ปุนปฺปุนํ ปริวฏฺฏนโต ภมติเยวาติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๔)

“ส่วนในคำว่า “ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุด” นี้ ภวจักรนี้มีวัฏฏะ ๓ โดยวัฏฏะ ๓ เหล่านี้ คือ สังขารและภพเป็นกรรมวัฏ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นวิปากวัฏ พึงทราบว่ากิเลสวัฏยังไม่ขาดลงตราบใด เป็นสภาวะที่ไม่หยุดนิ่งเพราะมีปัจจัยที่ต่อเนื่องย่อมหมุนไปอยู่ตราบนั้น เพราะดำเนินไปรอบแล้วรอบเล่า”

๖๐ กมฺมา วิปากา วตฺตนฺติ วิปาโก กมฺมสมฺภโว
กมฺมา ปุนพฺภโว โหติ เอวํ โลโก ปวตฺตติ.
(วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๙)

"วิบากย่อมเป็นไปเพราะกรรม วิบากเกิดจากกรรม ภพใหม่ก็มีได้เพราะกรรม โลกหมุนเวียนอยู่อย่างนี้"

๖๑ ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สํสาโรติ ปวุจฺจติ. (อภิ. อ. ๑.๑๑)

"ลำดับแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินไปอยู่ไม่ขาดสาย ได้ชื่อว่า สังสารวัฏ"

๖๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๗

๖๓ ยสฺมา ปเนตฺถ เอกตฺตนโย, นานตฺตนโย, อพฺยาปารนโย, เอวํธมฺมตานโยติ จตฺตาโร อตฺถนยา โหนฺติ, ตสฺมา นยเภทโตเปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๙)

"อนึ่ง ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ มีนัยแสดงเนื้อความ ๔ ประการ คือ เอกัตตนัย นานัตตนัย อัพยาปารนัย และเอวังธัมมตานัย เพราะเหตุนั้น จึงควรทราบภวจักรนั้นโดยจำแนกตามนัยอีกตามควร"

๖๔ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มหาตัณหาสังขยสูตร (ม. มู. ๑๒.๓๙๖.๓๕๗)

๖๕ ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ พีชสฺส องฺกุราทิภาเวน รุกฺขภาวปฺปตฺติ วิย สนฺตานานุปจฺเฉโท เอกตฺตนโย นาม. ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน สนฺตานสฺส อนุปจฺเฉทาว-

โพธโต อุจฺเฉททิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน ปวตฺตมานสฺส สนฺตานานุปจฺเฉทสฺส เอกตฺตคหณโต สสฺสตทิฏฺฐึ อุปาทิยติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๙)

"ในนัยทั้ง ๔ เหล่านั้น ความไม่ขาดสายแห่งกระแสรูปนามดังนี้ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เป็นต้น เหมือนภาวะที่เมล็ดถึงความเป็นต้นไม้ เพราะความมีหน่อเป็นต้น[สืบต่อกันมา] ชื่อว่า เอกัตตนัย ซึ่งทำให้บุคคลผู้เห็นถูกละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งกระแสรูปนามอันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งกระแสรูปนามอันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่าเป็นอย่างเดียวกัน"

ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน เอกตฺตนโย ปากโฏ โหติ เหตุผลสมฺพนฺเธน สนฺตานสฺส อนุปจฺเฉทาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ อุจฺเฉททิฏฺฐึ ปชหติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๔)

"อนึ่ง เอกัตตนัยก็ปรากฏชัดแก่โยคีนั้นด้วยการเห็นความเกิดขึ้นจากปัจจัย เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายของกระแสรูปนามด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผล ในขณะนั้น โยคีย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น[กว่าการละด้วยทิฏฐิวิสุทธิ]"

๖๖ อวิชฺชาทีนํ ปน ยถาสกํลกฺขณววตฺถานํ นานตฺตนโย นาม, ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต นวนวานํ อุปฺปาททสฺสนโต สสฺสตทิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา

ปสฺสนฺโต เอกสนฺตานปติตสฺส ภินฺนสนฺตานสฺเสว นานตฺตคฺคหณโต อุจฺเฉททิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

“ส่วนการกำหนดลักษณะเฉพาะตนของธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า นานัตตนัย ซึ่งทำให้บุคคลผู้เห็นถูกละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสภาวธรรมใหม่ๆ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะถือว่ากระแสรูปนามที่ต่างกันซึ่งดำเนินไปในกระแสรูปนามเดียวกันเป็นของต่างกัน”

ขณโต อุทยทสฺสเนน นานตฺตนโย ปากโฏ โหติ นวนวานํ อุปฺปาทาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ สสฺสตทิฏฺฐึ ปชหติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๔)

“นานัตตนัยก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ[ที่กำลังปรากฏ] เพราะหยั่งรู้ลงความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ๆ ในขณะนั้นโยคีย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น”

๖๗ อวิชฺชาย สงฺขารา มยา อุปฺปาเทตพฺพา, สงฺขารานํ วา วิญฺญาณํ อมฺเหหีติ เอวมาทิพฺยาปาราภาโว อพฺยาปารนโย นาม, ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต การกสฺส อภาวาวโพธโต อตฺตทิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต โย อสติปิ พฺยาปาเร อวิชฺชาทีนํ สภาวนิยมสิทฺโธ เหตุภาโว, ตสฺส อคฺคหณโต อกิริยทิฏฺฐึ อุปาทิยติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๙)

“ภาวะที่อวิชชาไม่มีความขวนขวายว่า ‘ข้าทำให้สังขารทั้งหลายเกิดขึ้น’ หรือว่าสังขารไม่มีความขวนขวายว่า ‘ข้าทำให้วิญญาณเกิดขึ้น’ เป็นต้น ชื่อว่า อัพยาปารนัย ซึ่งทำให้บุคคลผู้เห็นถูกละอัตตทิฏฐิได้ เพราะ

หยั่งรู้ว่าไม่มีอัตตาผู้ทำ[กรรม]เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอกิริยทิฏฐิเพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุของอวิชชาเป็นต้นที่มีได้แน่นอนตามสภาวะแม้ไม่มีความขวนขวาย”

ปจฺจยโต จสฺส อุทยพฺพยทสฺสเนน อพฺยาปารนโย ปากโฏ โหติ ธมฺมานํ อวสวตฺติภาวาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ อตฺตทิฏฺฐึ ปชหติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๔)

“อนึ่ง อัพยาปารนัยก็ปรากฏชัดแก่โยคีนั้นด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ว่าสภาวธรรมเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ในขณะนั้น โยคีย่อมละอัตตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น”

๖๘ อวิชฺชาทีหิ ปน การเณหิ สงฺขาราทีนํเยว สมฺภโว ขีราทีหิ ทธิอาทีนํ วิย, น อญฺเญสนฺติ อยํ เอวํธมฺมตานโย นาม. ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต ปจฺจยานุรูปโต ผลาวโพธา อเหตุกทิฏฺฐึ อกิริยทิฏฺฐิญฺจ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต ปจฺจยานุรูปํ ผลปฺปวตฺตึ อคฺคเหตฺวา ยโต กุโตจิ ยสฺส กสฺสจิ อสมฺภวคฺคหณโต อเหตุกทิฏฺฐิญฺเจว นิยตวาทญฺจ อุปาทิยติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๙)

“ส่วนนัยว่า ความเกิดขึ้นของผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีได้จากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจความเกิดขึ้นแห่งนมส้มเป็นต้นที่มีจากนมสดเป็นต้น มิใช่อื่น ชื่อว่า เอวังธัมมตานัย ซึ่งทำให้บุคคลผู้เห็นถูกละอเหตุกทิฏฐิและอกิริยทิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ผลตามสมควรแก่เหตุ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุกทิฏฐิและนิยตวาทะ เพราะไม่ถือเอา

ความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่เหตุแล้วยังถือว่าสิ่งอะไรๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไรๆ”

ปจฺจยโต ปน อุทยทสฺสเนน เอวํธมฺมตานโย ปากโฏ โหติ ปจฺจยานุรูเปน ผลสฺส อุปฺปาทาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ อกิริยทิฏฺฐึ ปชหติ. (วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๔)

“ส่วนเอวังธัมมตานัยก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ความเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่เหตุ ในขณะนั้น โยคีย่อมละอกิริยทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น”

บทที่ ๑๓

๑ อารกตฺตา หตตฺตา จ กิเลสารีน โส มุนิ
หตสํสารจกฺกาโร ปจฺจยาทีน จารโห
น รโห กโรติ ปาปานิ อรหํ เตน วุจฺจติ.
(วิ. อ. ๑.๑๐๖, วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๐)

"พระมุนีพระองค์นั้น เพราะเป็นผู้ไกล[จากกิเลส] เป็นผู้กำจัดศัตรูคือกิเลส เป็นผู้ทำลายซี่กำแห่งสังสารจักร เป็นผู้ควรรับปัจจัยเป็นต้น และไม่ทรงกระทำบาปในที่ลับ ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า อรหัง"

๒ กา ปนายํ วาสนา นาม. ปหีนกิเลสสฺสาปิ อปฺปหีนกิเลสสฺส ปโยคสทิสปโยคเหตุภูโต กิเลสนิหิโต สามตฺถิยวิเสโส อายสฺมโต ปิลินฺท-วจฺฉสฺส วสลสมุทาจารนิมิตฺตํ วิย. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๒๕๙)

"ถามว่า : ความเคยชินนี้คืออะไร

ตอบว่า : คือ ความสามารถพิเศษที่ถูกกิเลสหมักดองไว้ อันเป็นเหตุให้ประกอบ[กายกรรมและวจีกรรม]แม้ของผู้ที่ขจัดกิเลสได้แล้ว อันเสมอกับการประกอบกรรมของผู้ที่ยังขจัดกิเลสไม่ได้ เหมือนเหตุในการพูดว่า คนถ่อย ของท่านพระปิลินทวัจฉะ"

๓ กตเม ธมฺมา กิเลสา. ทส กิเลสวตฺถูนิ- โลโภ, โทโส, โมโห, มาโน, ทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, ถินํ, อุทฺธจฺจํ, อหิรีกํ, อโนตฺตปฺปํ. (อภิ. ธ. ๓๔.๑๒๓๕.๒๘๓)

"ธรรมที่เป็นกิเลสเป็นไฉน คือ กิเลสอันเป็นที่ตั้ง ๑๐ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ"

๔ อถ วา เตปญฺญาส อรูปธมฺมา, อฏฺฐารส รูปรูปานิ, อากาสธาตุ, ลกฺขณรูปานิ จาติ ปญฺจสตฺตติ ธมฺมา อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภทโต ปญฺญาสสตํ โหนฺติ. ตตฺถ เอเกกสฺมึ ทส ทส กิเลสาติปิ ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสํ. (อนุฏี. ๑.๒๓)

"อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗๕ อย่าง คือ นามธรรม ๕๓ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ และลักขณรูป รวมเป็น ๑๕๐ อย่างโดยจำแนกตามรูปนามภายในและรูปนามภายนอก กิเลสมีอย่างละ ๑๐ ในรูปนามแต่ละอย่างของรูปนามเหล่านั้น จึงมีกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง"

๕ ม. มู. ๑๒.๕๐๔.๔๕๑

๖ อิติ จตฺตาริ สจฺจานิ ปกาเสนฺโต สตฺถา ธมฺมํ เทเสสิ. เทสนาปริโยสาเน เทสนานุสาเรน วิปสฺสนาคพฺภํ คาหาเปตฺวา ทสมตฺตานิ พฺรหฺมสหสฺสานิ มคฺคผลามตปานํ ปิวึสุ. (ม. อ. ๒.๓๒๒)

"โดยประการดังนี้ พระศาสนาทรงแสดงธรรมประกาศสัจจะ ๔ ในที่สุดแห่งเทศนา พรหมราวหมื่นหนึ่งยังครรภ์แห่งวิปัสสนาให้ถือเอาโดยคล้อยตามเทศนาแล้วได้ดื่มน้ำอมฤตแห่งมรรคผล"

๗ สํ. สฬา. ๑๘.๑๐๓.๘๐

๘ อภิญฺเญยฺเย ธมฺเม อภิญฺเญยฺยโต พุทฺโธ, ปริญฺเญยฺเย ธมฺเม ปริญฺเญยฺยโต, ปหาตพฺเพ ธมฺเม ปหาตพฺพโต, สจฺฉิกาตพฺเพ ธมฺเม สจฺฉิกาตพฺพโต, ภาเวตพฺเพ ธมฺเม ภาเวตพฺพโต. (วิ. อ. ๑.๑๐๖, วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๐)

"พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง โดยความเป็นธรรมอันควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ชัด โดยความเป็นธรรมอันควรรู้ชัด ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรละ โดยความเป็นธรรมอันควรละ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรกระทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมอันควรกระทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรเจริญ โดยความเป็นธรรมอันควรเจริญ"

๙ ที. มหา. ๑๐.๙๑.๔๔

๑๐ อนาคามิโน ปน สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺตีติ อนาคามิโนเยว อริยา ปุถุชฺชนาทิกาเล, ปจฺฉาปิ วา ปญฺจมชฺฌานํ ติวิธมฺปิ ภาเวตฺวา สทฺธาทิอินฺทฺริยเวมตฺตตานุกฺกเมน ปญฺจสุ สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺติ. (วิภาวินี. หน้า ๓๖๒)

"คำว่า อนาคามิโน ปน สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺติ (ส่วนพระอนาคามีย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส) หมายความว่า พระอริยะที่เป็นพระอนาคามีเจริญปัญจมฌานทั้งสามอย่างในเวลาเป็นปุถุชนเป็นต้น หรือในภายหลังก็ตาม ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้นตามลำดับความต่างกันแห่งอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น"

อนาคามีสุ จ สทฺธาธิโก อวิเหสุ อุปฺปชฺชติ, วีริยาธิโก อตปฺเปสุ, สตาธิโก สุทสฺเสสุ, สมาธาธิโก สุทสฺสีสุ, ปญฺญาธิโก อกนิฏฺเฐสูติ.
(ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๒๓๓)

“อนึ่ง ในบรรดาพระอนาคามี พระอนาคามีผู้มีศรัทธามากย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอวิหา ผู้มีวิริยะมากย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอตัปปา ผู้มีสติมากย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทัสสา ผู้มีสมาธิมากย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทัสสี ผู้มีปัญญามากย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นอกนิฏฐา ดังนี้แล”

๑๑ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๑.๑๓๗, องฺ. อ. ๓.๒๗๐

๑๒ กตมํ ตถาคตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณํ. สพฺพํ สงฺขตมสงฺขตํ อนวเสสํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ. (ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๑๙.๑๓๔)

“พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคตเป็นไฉน คือ ญาณที่รู้สังขต-ธรรมและอสังขตธรรมทั้งหมดโดยสิ้นเชิง ชื่อว่า พระสัพพัญญุตญาณ”

๑๓ สพฺพญฺญุตญฺญาณนฺติ เอตฺถ ปญฺจเนยฺยปถปฺปเภทํ สพฺพํ อญฺ-ญาสีติ สพฺพญฺญู. สงฺขตาสงฺขตาทิเภทา สพฺพธมฺมา หิ สงฺขาโร วิกาโร ลกฺขณํ นิพฺพานํ ปญฺญตฺตีติ ปญฺเจว เนยฺยปถา โหนฺติ. (มหานิ. อ. หน้า ๓๙๐)

“ในคำว่า สพฺพญฺญุตญฺญาณํ นี้ บุคคลผู้รู้ธรรมทุกอย่างอันแยกเป็นเญยยธรรม ๕ ชื่อว่า สัพพัญญู โดยแท้จริงแล้ว ธรรมทุกอย่างที่

จำแนกเป็นสังขตะและอสังขตะเป็นต้นเป็นเญยยธรรม ๕ คือ สังขาร วิการ ลักขณะ นิพพาน และบัญญัติ”

๑๔ สังยุตตนิกาย มหาวรรค ธัมมจักกัปปวัตนสูตร (สํ. มหา. ๑๙. ๑๐๘๑.๓๖๗-๗๐)

๑๕ ทุกฺขํ เตภูมกํ วฏฺฏํ ตณฺหา สมุทโย ภเว
นิโรโธ นาม นิพฺพานํ มคฺโค โลกุตฺตโร มโต.
(สงฺคห. หน้า ๔๙)

“วัฏสงสารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า ทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย นิพพานชื่อว่า นิโรธ มรรคที่เป็นโลกุตตระชื่อว่า มรรค”

๑๖ ตตฺรายํ เอกปทโยชนา- ชรามรณํ ทุกฺขสจฺจํ, ชาติ สมุทยสจฺจํ, อุภินฺนมฺปิ นิสฺสรณํ นิโรธสจฺจํ, นิโรธปฺปชานนา ปฏิปทา มคฺคสจฺจนฺติ. (วิ. อ. ๑.๑๐๗, วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๑)

“การประกอบบทแต่ละบทในธรรมเหล่านี้ มีดังนี้ คือ ชราและมรณะเป็นทุกขสัจ ชาติ เป็นสมุทยสัจ ความสลัดออกทุกขสัจและสมุทยสัจทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาเป็นเหตุรู้แจ้งนิโรธสัจ เป็นมรรคสัจ”

๑๗ อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโย (ม. มู. ๑๒.๑๐๓.๗๕)

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภติ ปีติปาโมชฺชํ อมตนฺตํ วิชานตํ.

ขุ.ธ. ๒๕.๓๗๔.๘๒

เมื่อภิกษุหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปแห่งขันธ์ทั้งหลายแล้ว ย่อมได้ความปีติปราโมทย์ซึ่งเป็นสิ่งอมตะสำหรับท่านผู้รู้ทั้งหลาย

บรรณานุกรม

พระคันธสาราภิวงศ์ (สมลักษณ์ ศุภสถาพร), แปล. **ธัมมจักกัปปวัตนสูตร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๑.

____________. **มหาสติปัฏฐานสูตร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๙.

____________. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

____________. **วิปัสสนานัย เล่ม ๒.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

____________. **สัจจสังเขป.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

____________. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี.** พิมพ์ครั้งที่ ๓ ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

____________. **อภิธัมมาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๙.

พระญาณธชะ. **ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑.

พระธรรมบาล. “สัจจสังเขป” ใน **ปญฺจ อภิธมฺมสงฺเขปอฏฺฐกถาโย.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๑.

พระพุทธทัตตะ. “อภิธัมมาวตาร” ใน **ปญฺจ อภิธมฺมสงฺเขปอฏฺฐกถาโย.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๑.

พระสุมังคลสามิ. **อภิธัมมัตถวิภาวินี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

พระโสภณะ. **ปฏิจจสมุปบาทเทศนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๔, ย่างกุ้ง: สมาคมพุทธศาสนานุเคราะห์, ๒๕๓๓.

พระอนุรุทธะ. **อภิธัมมัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

พระอัคคญาณาภิวงศ์. "อาตมโพธนิสสัย" ใน **ธรรมบูชาของคณะศิษย์เนื่องในอายุวัฒนมงคล ๕๐ ปีของพระสีลานันทาภิวงศ์.** ฉบับโรเนียว, ๒๕๒๐.

พระอัคควงศ์. **สัททนีติปกรณ์,** ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

